TOMAS SEDLACEK

İYİ, KÖTÜ & EKONOMİ

Gılgamış'tan Wall Street'e İktisadi Anlam Arayışı

Çeviren: Alpogan Sabri Erdoğan

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

2. basım

İNCELEME/ARAŞTIRMA

TOMÁŠ SEDLÁČEK
İYİ, KÖTÜ VE EKONOMİ
GILGAMIŞ'TAN WALL STREET'E İKTİSADİ ANLAM ARAYIŞI

İNGİLİZCE METNİN ADI
ECONOMICS OF GOOD AND EVIL
THE QUEST FOR ECONOMIC MEANING FROM GILGAMESH TO WALL STREET

COPYRIGHT © TOMAS SEDLACEK, 2012
ÖZGÜN ÇEKÇE METİN: EKONOMIE DOBRA A ZLA, 2012, NAKLADATELSTVI 65. POLE

İNGİLİZCE ÖZGÜN METİNDEN ÇEVİREN
ALPOGAN SABRİ ERDOĞAN

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2017
Sertifika No: 40077

EDİTÖR
ALİ BERKTAY
FİLİZ ÖZKAN

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

I. BASIM: MART 2017, İSTANBUL
II. BASIM: MAYIS 2018, İSTANBUL

ISBN 978-605-332-980-0

BASKI
AYHAN MATBAASI
MAHMUTBEY MAH. DE EKALDIRIMI CAD. GELİNCİK SOK. NO: 6 KAT: 3
BAĞCILAR İSTANBUL
Tel: (0212) 445 32 38 Faks: (0212) 445 05 63
Sertifika No: 22749

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Tomáš Sedláček

İyi, Kötü ve Ekonomi

gılgamış'tan wall street'e iktisadi anlam arayışı

Çeviren: Alpogan Sabri Erdoğan

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

Önsöz, Václav Havel IX
Teşekkür XI
Giriş: Ekonominin Hikâyesi: Şiirden Bilime 1

I KADİM EKONOMİ VE ÖTESİ

1 Gılgamış Destanı: Verimlilik, Ölümsüzlük ve Dostluğun Ekonomisi Üzerine 19

2 Eski Ahit: Dünyevilik ve İyilik 47

3 Antik Yunan 99

4 Hıristiyanlık: Maddeci Dünyada Maneviyat 139

5 Mekanik Descartes 179

6 Bernard Mandeville'in Ahlaksız Arı Kovanı 193

7 Adam Smith, Ekonominin Demircisi 203

II SAPKIN DÜŞÜNCELER

8 Açgözlülük İhtiyacı: İstemenin Tarihi 227

9 İlerleme, Yeni Âdem ve Şabat Ekonomisi 245

10 İyi ve Kötü Ekseni ve Ekonominin Kutsal Kitapları 267

11 Piyasanın Görünmez Elinin Tarihi ve *Homo Economicus* 277

12 Hayvani Ruhun Tarihi: Hiç Uyumayan Rüya 293

13 Metamatematik 305

14 Gerçeğin Efendileri: Bilim, Mitler ve İnanç 321

Sonuç: Vahşi Şeyler Diyarında 347
Notlar 357
Kaynakça 413

Belki uzun zaman önce benim de yapabildiğim gibi, benim anlayabileceğimden hep daha fazlasını anladığını hissettiğim küçük oğlum Chris'e. Neyse, günün birinde daha iyi bir kitap yazman dileğiyle.

Öyleyse bil kendini, sanma Tanrı görür işi
Doğru olanı yapar, insanı öğrenen kişi.
Araf'ın berzahına meskûn olmuş insanlık,
Karanlık aklı, kaba azametiyle bu varlık:
Kuşkucu bir bakışla, fazla bilgi sahibi,
Stoacı kibriyle, aleni zafiyeti,
Salınmakta arada, ne gidesi var ne kalası;
Tanrı mıdır hayvan mı, hep şüphede kafası;
Hangisini yeğlemeli, bedeni mi fikri mi;
Ölmeye mahkûm biri, yanılmaya diğeri;
Cehaletine eştir kavrayışı şöyle ki,
İfratta mı idraki, ama yoksa tefrit mi;
Nefis ile irade, ebedi kargaşa içinde;
Kâh müstefit kâh fayda, hâlâ kendi halinde;
Yaratılmış yarım yarım, yükselmeye düşmeye;
Yüce efendisi her şeyin, yine de yem el âleme,
Gerçeğin tek yargıcı, hiç bitmez yanılgısı;
Bilmecesidir dünyanın, ihtişamı, şakası.

Alexander Pope, Dünyanın Bilmecesi

Önsöz

Václav Havel

Tomáš Sedláček'in kitabını 2009'da, Çek Cumhuriyeti'nde henüz basılmamışken okuma fırsatı buldum; metnin genellikle oldukça sıkıcı olduğu düşünülen bir bilimsel disipline alışılmışın dışında bir bakışla yaklaştığı aşikârdı. Beni içine çeken bu kitabın diğer okuyucular nezdinde ne tür bir ilgi yaratacağını merak ediyordum. Kitap Çek Cumhuriyeti'nde hem yazarı hem de yayıncıyı şaşırtacak ölçüde büyük ilgi uyandırdı, birkaç hafta içinde çoksatar oldu ve sadece uzmanlar için değil sıradan okuyucu için de tartışma konusu haline geldi. Bu esnada Tomáš Sedláček tesadüf eseri Çek hükümetinin Ulusal Ekonomi Konseyi üyesiydi. Bu konseyin uzun vadeli tutum ve bakışı, genellikle bir sonraki seçimlerden ötesini düşünmeyen kavgacı siyasi çevrelerle keskin tezatlar taşır.

Yazar, özgüvenli ve benmerkezci cevaplar vermek yerine, tevazu ile temel sorular soruyor. Ekonomi nedir? Anlamı nedir? Bazen adlandırıldığı şekliyle bu yeni din, nereden gelmekte? İmkânları, kısıtları ve varsa sınırları nelerdir? Büyümenin kalıcı büyümesine ve büyüyen büyümenin büyümesine neden bu kadar bağımlıyız? İlerleme fikri nereden geliyor ve bizi nereye

götürüyor? Neden bunca ekonomi tartışmasına saplantılar ve fanatizm eşlik ediyor? Bunlar düşünen her insanın aklına gelebilecek sorular ancak pek nadiren iktisatçılar bu soruların cevaplarına sahiptir.

Siyasi partilerimizin çoğu kültüre dar, maddeci bir bakışla parti programlarının sonlarında bir yerlerde, ancak ekonomi ve finans meselelerini sunduktan sonra, son anda eklenmiş bir şey veya eksantrik adamlara ikram edilecek bir kokteylmiş gibi yer verirler. Sağda ya da solda olmaları fark etmez, çoğu farkında olarak ya da olmadan ekonominin altyapıyı, maneviyatın üstyapıyı oluşturduğunu ileri süren Marksist tezi kabul eder ve yayar.

Bunun sebebi ekonominin bir bilim dalı olarak sadece sayılarla ilişkilendirilmesindeki yanlışlık olabilir. Peki hayatı ortaklaşa şekillendiren onca şeyi hesap etmek zorsa veya tamamen imkânsızsa muhasebenin bize ne faydası var? Bir senfoni orkestrasının yaptığı işi optimize etme görevi verilen bir iktisatçı/muhasebecinin ne yapacağını merak ediyorum. Herhalde Beethoven eserlerindeki esleri bütünüyle kaldırırdı. Nihayetinde eserin işe yarar bir tarafı kalmaz, müzisyenler çalmayı bırakır, orkestra da çalmadığı parçadan para kazanamazdı.

Yazarın sorgulaması kalıpları kırıyor. Dar uzmanlaşmadan kurtulup bilimsel disiplinler arası sınırları aşmayı deniyor. İktisat sınırları dışına yapılan yolculuk ve tarih, felsefe, psikoloji ve efsanelerle kurulan bağ sadece tazeleyici değil, 21. yüzyıl dünyasını anlamak için elzem de. Ekonominin bir serüvene dönüştüğü bu kitap aynı zamanda konunun uzmanı olmayanların da zevkle okuyacağı bir çalışma. Bitmeyen arayış her zaman mutlak yanıtlara ulaşmakla sonlanmıyor, ekseriyetle dünyayı daha derinden kavrayış ile insanın rolüne yaklaşıyoruz.

Başkanlık ofisimde, Tomáš Sedláček, 40 yıllık totaliter komünist rejimin yükünden azade, çağdaş dünyanın sorunlarına yeni yaklaşımlar vaat eden genç meslektaşlar neslinden. Ben şahsen beklentilerimin karşılandığını hissediyorum, sizin de bu kitabı beğeneceğinize inanıyorum.

Teşekkür

Bu kitabın Çek baskısında çok kısa bir teşekkür yazısı yazmıştım. İyi bir fikir değildi, bu sefer lafı biraz uzatacağım. Doğması uzun yıllar alan bu kitap sayısız sohbete, yüzlerce derse ve uzun geceler boyu okunan saymakla bitmez kitaba mal oldu.

Bu kitabı iki büyük öğretmenime borçluyum: Prof. Milan Sojka (beni bu çalışmaya yönlendirdi) ve H. E. Milan "Mike" Miskovsky (uzun yıllar önce bu fikre ilham verdi). Kitap onların hatırasına adanmıştır. İkisi de aramızdan ayrıldı.

İş Etiği derslerinde kendisine asistanlık yapma şerefine ulaştığım büyük hocam Prof. Lubomir Mlčoch'a şükran borçluyum. Yolumu aydınlattıkları için Prof. Karel Kouba, Prof. Michal Mejstřik ve Prof. Milan Žák'a teşekkürlerimi göndeririyorum. Yorumları ve düşünceleri için İktisat Felsefesi 2010 sınıfıma teşekkür ederim.

Georgetown Üniversitesi'nden Prof. Catherine Langlois ve Stanley Nollen ile Harvard Üniversitesi'nden Howard Hu-

sock'a bana nasıl yazacağımı öğrettikleri için müteşekkirim. Kitabın önemli bir kısmını yazdığım süre zarfında benden cömert bursunu esirgemeyen Yale Üniversitesi'ne şükranlarımı sunuyorum. Yale World Fellows ve Betts House'daki herkes, teşekkürler.

Beni bir ay boyunca bodrumunda misafir eden Jerry Root'a mükemmel sessiz ortam, pipo ve tütünler için teşekkürler; her şeyi mümkün kılan David Sween'e, kitapları için James Halteman'a ve en çetin zamanlarda desteği için Dušan Drabina'ya ayrıca teşekkürler.

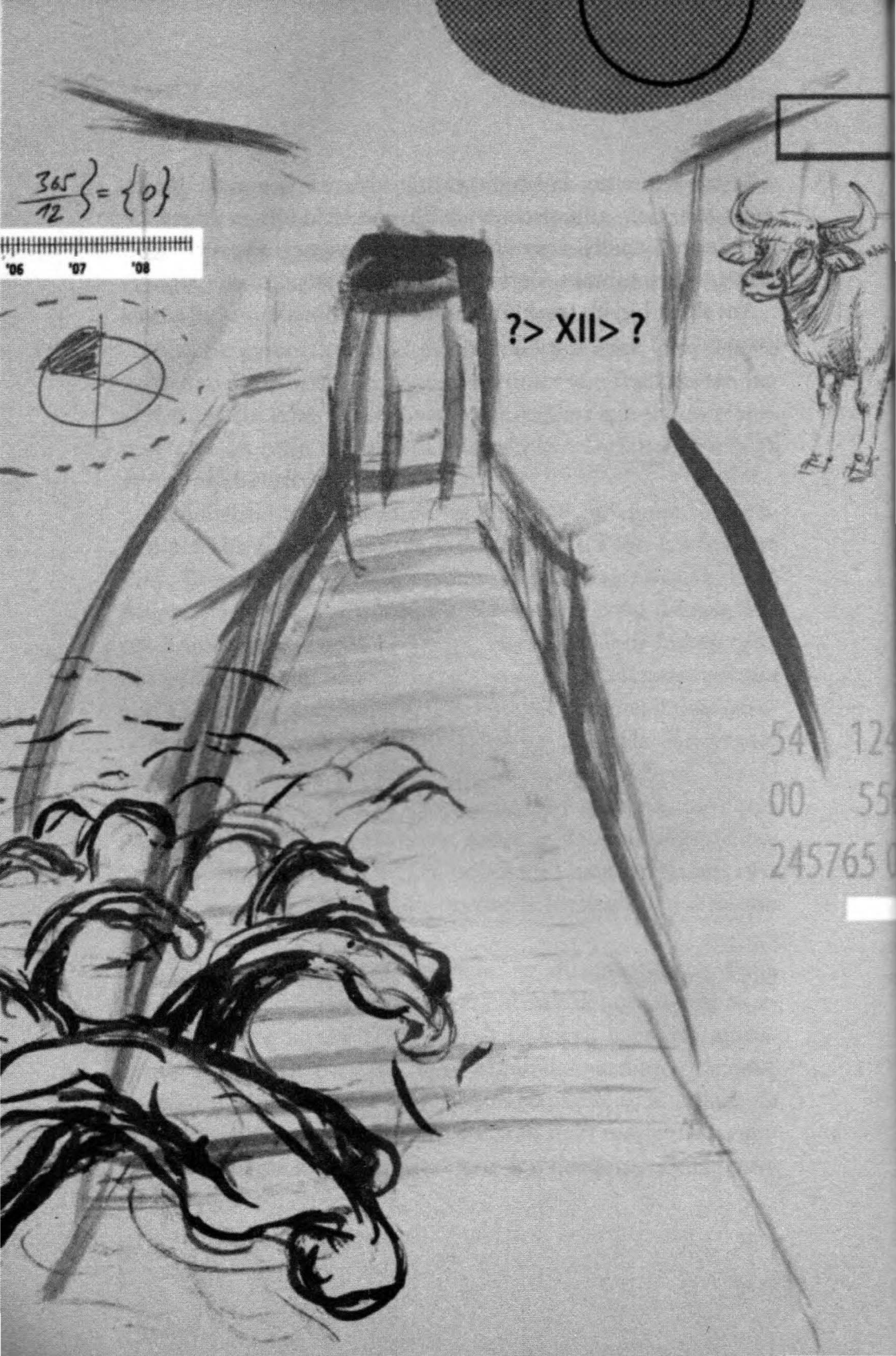
Kendilerine teşekkür etme şerefine nail olduğumu hissettiğim pek çok filozof, iktisatçı ve düşünür var: Prof. Jan Švejnar, Prof. Tomaš Halík, Prof. Jan Sokol, Prof. Erazim Kohák, Prof. Milan Machovec, Prof. Zdeněk Neubauer, David Bartoň, Mirek Zámečník ve küçük kardeşim, büyük düşünür Lukáš. Şükran ve hayranlıkla. Başta babam ve annem olmak üzere ailemin geri kalanına hak ettikleri kadar teşekkür etmeme imkân yok.

Şimdi, en büyük teşekkür Çekçe ve İngilizce versiyonlarındaki en spesifik yardımı sağlayan takıma gidiyor. Tomáš Brandejs, fikirleri, inancı ve cesareti; Jiří Nádoba, düzeltme ve yönetimi; Betka Sočůvková, sabrı ve dayanıklılığı; Milan Starý, çizimleri, yaratıcılığı ve nezaketi; Doug Arellanes, titiz çevirisi ve Jeffrey Osterroth, ayrıntılı İngilizce redaksiyonu için.

Kitabın kısımlarını yazmamda ve düzenlememde bana yardım eden iki büyük zihin var: Entelektüel dostlarım Martin Pospíšil ve Lukáš Tóth. Parlak fikirleri, hararetli münazaraları ve araştırmaları, aynı zamanda yardımcı yazarlık yaptıkları bölümlerdeki sıkı çalışmaları nedeniyle onlara ne kadar teşekkür etsem az. Ayrıca ČSOB'deki meslektaşlarıma yaratıcı çalışma alanı ve desteklerinden ötürü teşekkürü borç bilirim.

Başka kimsenin dayanamayacağı anlarda yanımda duran karım Markéta, gülümsemen ve düşüncelerin için sana teşekkür ederim (kendisi sosyologdur, akşam yemeğinde neler konuştuğumuzu tahmin edersiniz). Bu kitap gerçekte ona ait.

Ancak en büyük teşekkür ismini dahi bilmediğim birine gidiyor...

?> XII> ?

Giriş

Ekonominin Hikâyesi: Şiirden Bilime

Gerçekliği ören hikâyelerdir, madde değil.

Zdeněk Neubauer

Ne kadar eski ya da absürd olursa olsun, hiçbir fikir yoktur ki bilgimizi artırmaya yaramasın...

Hepsi uyar...

Paul Feyerabend

İnsan, daima onu çevreleyen dünyayı anlamaya çabaladı. Anlam arayışındaki yardımcısı kendi gerçekliğine uyan hikâyeler oldu. Günümüzün bakışıyla bu hikâyeler çoğunlukla tuhaf gelebilir – tıpkı bizimkilerin büyük kısmının da gelecek nesillere tuhaf görüneceği gibi. Ancak hikâyeler derin, gizli güçlere sahiptir.

Bu hikâyelerden biri de ekonominin uzun zaman önce başlamış olan hikâyesidir. Ksenophon MÖ 400'lerde şöyle yazmıştı: "Bir adam hiçbir şeye sahip olmasa bile, ekonomi diye bir bilim vardır."[1] Bir zamanlar ekonomi haneyi idare etme bilimiydi,[2] ardından dinin, teolojinin, etik ve felsefe disiplinlerinin konusu olageldi. Ancak yavaş yavaş sanki başka bir şeye dönüşmüş gibi

görünüyor. Bazen ekonominin siyah ve beyazın hüküm sürdüğü teknokratik bir dünyada zamanla tüm tonlarını kaybedip solmuş olduğunu hissederiz fakat aslında hikâyesi çok daha renklidir.

Bugün bildiğimiz haliyle ekonomi, kültürel bir fenomen, uygarlığımızın bir ürünüdür. Fakat ürün deyince akla bir jet motoru ya da bir kol saati gibi bilinçli olarak ürettiğimiz, icat ettiğimiz bir mamul gelmesin. Fark şurada yatar: Jet motorunu veya saati anlarız, nereden çıktıkları bellidir. Bunları (neredeyse) tek tek parçalarına ayırıp sonra yeniden toplayabiliriz. Nasıl çalıştıklarını ve nasıl durduklarını biliriz.[3] Ekonomi söz konusu olduğunda bu doğru değildir. Birçok şey bilinçdışı, spontan, kontrolsüz, plansız, orkestra şefinin idaresi dışında ortaya çıkar. Ekonomi, bağımsız bir disiplin olarak ayrılmadan önce felsefenin alt kollarında –örneğin etikte– mutlulukla yaşadı. Matematiksel değer tayin edici bir bilim dalı olarak sosyal bilimleri pozitivist bir küstahlıkla hor gören günümüzün ekonomi kavramından kilometrelerce uzaktaydı. Aslında bin yıllık "eğitimimiz" çok daha derin, geniş ve çoğunlukla sağlam bir zemin üzerine inşa edilmiştir. Bu zemin hakkında bilgi sahibi olmaya değer.

Efsaneler, Hikâyeler ve Mağrur Bilim

İktisadi arayışın bilim çağıyla başladığını varsaymak ahmaklık olur. Başlangıçta bugünkü gibi temel soruları olan insanlara dünyayı efsaneler ve dinler açıklıyordu; bugün aynı işi bilim yapıyor. Demek ki bu bağlantıyı görebilmek için çok eski efsanelere ve felsefelere dalış yapmamız lazım. Elinizdeki kitabın amacı da budur: Kadim efsanelerdeki ekonomik düşünceye ve tersine, günümüz ekonomisinin efsanelerine bakmak.

Modern ekonominin 1776'da, Adam Smith'in *Milletlerin Zenginliği* adlı kitabının basılmasıyla başladığı kabul edilir. Postmodern çağımız (selefi modern bilimsel çağa nazaran oldukça mütevazı görünmektedir)[4] geçmişe bakmaya daha meyillidir; tarihin (patika bağımlılığı), mitolojinin, dinin ve mesellerin gü-

cünün daha farkındadır. "Bir bilim dalının tarihi ve felsefesi ile bilim dalının kendisi arasındaki ayrım havaya karışıyor; tıpkı bilim ile bilim dışı, bilimsel ile bilimsel olmayan arasındaki farkların gözden kaybolması gibi."[5] Bu sebeple, uygarlığımızın yazılı mirasının izin verdiği ölçüde eskiye bakarak başlayacağız. Sümer Kralı Gılgamış'ın destanında iktisadi merakın ilk kırıntılarını arayacak; Yahudi, Hıristiyan, klasik ve Ortaçağ zihinlerinin iktisadi meseleleri nasıl algıladığını keşfedeceğiz. Ardından çağdaş ekonominin temellerini atan kişilerin teorilerini dikkatle inceleyeceğiz.

Belli bir disiplinin tarihini çalışmak –sanılanın aksine– o disiplinin çıkmaz sokaklarını, deneme yanılmalarını (tabii doğru *anlıyorsak*) faydasızca sergilemek değil, sunabileceği tüm seçenekleri olabildiğince geniş bir bakış açısıyla incelemek anlamına gelir. Elimizde tarihimizden başka bir şey yok. Düşünce tarihi çağın beyin yıkama etkisinden kurtulmamıza yardım eder, birkaç adım geri çekilerek günün düşünsel modasının ardına bakmamızı sağlar.

Eski hikâyeleri okumak sadece tarihçilerin işine yaramaz, atalarımızın nasıl düşündüğünü anlamamıza da yarar. Bu hikâyelerin kendilerine has güçleri, yeni hikâyeler ortaya çıkıp eskilerin yerini alsa da, yeni hikâyelerle çelişseler de bitmez. Tarihteki en büyük anlaşmazlıklardan birini ele alalım: Dünya'yı merkeze alan görüşe karşı Güneş'i merkeze alan görüş. Hepimizin malumu, savaşı Dünya Güneş'in çevresinde dönüyor diyenler kazandı ama yine de sanki tersi doğruymuş gibi Güneş *doğdu* ya da Güneş *battı* diyoruz. Güneş doğmaz ya da batmaz: Doğan ya da batan bir şey varsa o da ancak Güneş'e doğan Dünya'dır, Dünya'ya doğan Güneş değil. Güneş Dünya'nın çevresinde dönmüyor, Dünya Güneş'in çevresinde dönüyor.

Dahası, kitabın ilk bölümünde inceleyeceğimiz bu eski hikâyeler, imgeler ve arketipler bugüne dek bize eşlik etmekle kalmamış, dünyaya ve kendimize bakışımızı şekillendirmiştir. Veya Jung'un da dediği gibi: "Aklımızın gerçek tarihi kitap ciltlerinde değil, yaşayan zihinsel organizmalarımızda saklıdır."[6]

İkna Etme Arzusu

Ekonomistler hikâyelerin gücüne inanmalıdır; Adam Smith inanmıştı. *The Theory of Moral Sentiments*'ta [Ahlaki Duygular Teorisi] şöyle der: "İnanılma arzusu, ya da diğer insanları ikna etme, yönetme, onlara liderlik etme arzusu doğal isteklerimiz içinde en kuvvetli olanlarındandır."[7] Bu cümlenin kimden geldiğine dikkatinizi çekerim; şahsi menfaat elde etmenin *doğal isteklerimizin en kuvvetlisi* olduğu iddiasının babasından geliyor. Diğer iki büyük iktisatçı, Robert J. Schiller ve George A. Akerlof'a göre, "İnsan zihni anlatılarla düşünmek üzere tasarlanmıştır... güdülerimizin büyük kısmı hayatımızın hikâyesinden gelir, kendimize anlattığımız bu hikâye güdülerimizin çerçevesini belirler. Bu hikâyeler olmasa hayat 'birbiri ardına dizili berbat bir şey'den ibaret olurdu. Aynısı bir ulusa, şirkete ya da kuruma duyulan inanç için de geçerlidir. Büyük liderler önde gelen hikâye yaratıcılarıdır."[8]

Yukarıdaki alıntı şu ünlü cümleden geliyor: "Hayat art arda dizilmiş berbat şeyler değil, her daim aynı teranenin tekrarıdır." Dosdoğru söylenmiş; efsaneler (büyük öykülerimiz, anlatılarımız) "şimdi ve burada, ezelden ebede kadar olmuş ve olacakların ifşaatıdır."[9] Diğer bir deyişle efsane "hiç gerçekleşmemiş ama her daim var olan"dır.[10] Zahmetli modellerin üstüne inşa ettiğimiz çağdaş ekonomi teorilerimiz aslında bu üst-anlatıların farklı (matematiksel?) bir dille yeniden anlatımından başka bir şey değildir. Öyleyse bu hikâyeyi en başından öğrenmemiz şart – geniş anlamda *sadece iktisatçı olan, asla iyi bir iktisatçı olamaz.*[11]

Ekonomi cüretkârca her şeyi anlamaya çalıştığına göre, *her şeyi anlamaya* gerçekten gayret etmek için kendi alanımızın dışına çıkmayı göze almalıyız. "Kurtuluş maddi kıtlığı sona erdirmek, insanlığı iktisaden bolluk çağına kavuşturmak meselesi ise, mantıken yeni ruhban başının iktisatçılardan çıkması gerekecektir"[12] cümlesi en azından kısmen bile doğru ise, bu önemli rolün farkında olmak ve daha büyük bir sosyal sorumluluk almak durumundayız.

İyi ve Kötü Ekonomisi

Nihayetinde ekonomi bir bütün olarak iyi ve kötü ekonomisidir. İnsanların insanlara insanlar hakkında anlattığı hikâyelerdir. En karmaşık matematik model bile aslında bir hikâye, bir kıssa, bizi çevreleyen dünyayı (aklen) anlama çabasıdır. Geçmişten günümüze iktisadi düzenekler vasıtasıyla anlatılan bu hikâyelerin esasen "iyi yaşamak" hakkında olduğunu, özünün Antik Yunan ve İbrani geleneklerinde bulunduğunu göstermeye çalışacağım. Matematiğin, modellerin, denklemlerin ve istatistiğin ekonomi dediğimiz buz dağının sadece tepesi olduğunu, dağın büyük kısmının ise aslında pek çok başka şeyden oluştuğunu; ekonomi biliminde yaşanan tartışmaların her şeyden daha çok hikâyeler ile çeşitli üst-anlatılar arasındaki mücadeleden ibaret olduğunu anlatmaya gayret edeceğim. İnsanlar geçmişte olduğu gibi bugün de iktisatçılardan temelde neyin iyi, neyin kötü olduğunu öğrenmek istiyorlar.

Biz iktisatçılar neyin iyi, neyin kötü olduğu gibi normatif değer yargılarına, kanaatlere uzak durmak üzere eğitildik. Yine de, ders kitaplarında yazanın aksine, ekonomi olabildiğince normatif bir alandır. Ekonomi dünyayı sadece tasvir etmekle kalmaz, sıklıkla nasıl olması gerektiğini de söyler (etkin olmalı, tam rekabet koşulları olmalı, yüksek büyüme düşük enflasyonla olmalı, daha rekabetçi olmaya çabalamalı vs...) Bu ideallere ulaşmak adına modeller, inanışlar yaratırız ama bu gerçeklikten uzak modeller (çoğu kez kasten) *gerçek dünya* ile pek de alakalı olmaz. Günlük bir örnek: Televizyonda enflasyon düzeyiyle ilgili zararsız görünen bir soruya muhatap olan bir iktisatçıya, hemen sonrasında (çoğunlukla bu soruya bile gerek kalmaz, kendiliğinden ilave eder) bu düzeyin *iyi* mi *kötü* mü olduğu, daha *yüksek* mi *düşük* mü olması gerektiği sorulur. Bu denli teknik bir soruda bile analist anında *iyi*den ve *kötü*den bahsetmeye başlar, normatif kanaat belirtir: Enflasyon daha düşük (yüksek) *olmalıdır*.

Buna rağmen ekonomi, sanki aklı çıkıyormuş gibi, "hayır" ve "şer"den uzak durmaya çabalar. Elbette başaramaz. "İktisat ger-

çekten değer yargılarından müstesna bir alan olsaydı, bu mesleği icra edenler dört başı mamur bir iktisat düşüncesi inşa etmiş olurlardı."[13] Bildiğimiz gibi bu gerçekleşmedi. Kanaatimce bu iyi bir şey, neticede ekonomi ağırlıklı olarak normatif bir bilim dalıdır. Milton Friedman'a göre (*Pozitif Ekonomi Yazıları*) ekonomi değer yargısız, pozitif bir bilim olmalı, dünyayı olması gerektiği gibi değil olduğu gibi tasvir *etmelidir*. Lakin "ekonomi pozitif bilim olmalı" önermesinin kendisi de *normatif* bir cümledir. Dünyayı olduğu gibi değil olması gerektiği gibi tasvir ediyor. Gerçek hayatta ekonomi bir pozitif bilim değildir. Olsaydı, öyle olması için çaba sarfetmemize gerek kalmazdı. "Şüphesiz pek çok bilim insanı ve filozof, pozitivist doktrini, muğlak temel soruları dikkate almak zorunda kalmamak –kısacası metafizikten kaçınmak– için kullanıyor."[14] Bu arada, objektif olmanın kendisi de bir değer yargısıdır ve iktisatçılar için *büyük değerdedir*. Temel işi değer yargıları üzerine çalışmak olan bir disiplinin değer yargılarından azade olmak istemesi bir paradokstur. Bir diğer paradoks da şudur: Piyasanın *görünmez eline inanan* bir disiplinin gizemsiz olmak istemesi.

Velhasıl bu kitapta şu soruları soruyorum: İyi ve kötü ekonomisi var mı? İyi olmak işe yarar mı yoksa iktisadi hesap kitabın dışında mı kalır? Bencillik insanlığın fıtratında mı var? Bencilliğin herkesin yararına olduğu sonucuna varmak onu meşrulaştırır mı? Ekonomi, derinlikli anlamdan yoksun ekonometrik, mekanik bir alokasyon modeline (uygulamasına) dönüşmeyecekse, bu soruları sormaya değer.

Sırası gelmişken, "iyi" ve "kötü" tabirlerinden korkmaya hiç gerek olmadığını belirtelim. Bunları kullanmak ahlak dersi verdiğimiz anlamına gelmez. Hepimiz meşrebimize göre içselleştirdiğimiz bir *ahlak* anlayışına sahibiz. Benzer şekilde hepimizin bir inancı var (ateizm de diğerleri gibi bir inançtır). John Maynard Keynes'in söylediği gibi, ekonomi için de aynı şey söz konusudur: "Kendilerini her türden entelektüel etkiden muaf sanan uygulamacılar çoğunlukla miadı dolmuş bir iktisatçının kölesidir. Er ya da geç; iyi ve kötü için tehlikeli olan edinilmiş çıkarlar değil, fikirlerdir."[15]

Bu Kitabın Konusu: Meta-Ekonomi

Elinizdeki kitap iki kısımdan oluşuyor. İlk kısımda mitolojinin, dinin, teolojinin, felsefenin ve bilimin içindeki ekonomiyi; ikinci kısımda ise ekonominin içindeki mitolojiyi, dini, teolojiyi, felsefeyi ve bilimi arıyoruz.

Yanıtları bulmak için, kültürümüzün başlangıcından günümüzün postmodern çağına dek tüm tarihi gözden geçireceğiz. Amacımız yeni nesillerin (ya da bu neslin) dünyaya dair iktisadi algısını değiştiren her anı incelemek değil; belirli tarihsel çağlar (Gılgamış'ın zamanı ve İbrani, Hıristiyan dönemleri gibi) veya insanlığın iktisadi kavrayışını etkileyen önemli şahsiyetler (Descartes, Mandeville, Smith, Hume, Mill vd.) üzerinden gelişimin duraklarına bakmaktır. Amacımız ekonominin hikâyesini anlatmaktır.

Diğer bir deyişle *iktisadi karakter* oluşumunun haritasını çıkarma peşindeyiz. Her türden iktisadi tefekküre öncüllük eden sorular soruyoruz – felsefi ve belli ölçüde tarihsel sorular. Bu alan ekonominin en dış sınırlarına uzanıyor – sıklıkla ötesine geçiyor. Buna *protoekonomi* (protososyolojiden mülhem) veya belki daha uygun bir ifadeyle (metafizikten ödünç)[16] *meta-ekonomi* adını verebiliriz. Bu anlamda "ekonomi bilimi, meta-ekonomi ile desteklenip tamamlanmadıkça, geçerli öngörüler üretemeyecek kadar dar ve parçalı olacaktır".[17] Bir kültürün ya da ekonomi gibi bir araştırma alanının mühim bileşenleri, o çağa ait çeşitli sistemlerin bilinçsiz önkabullerine komşuluk eden *temel varsayımlar*ında yatar. Filozof Alfred Whitehead *Adventures of Ideas*'ta [Fikirlerin Serüvenleri] şöyle diyor: "Bu varsayımlar o kadar barizdir ki insanlar genelde ne varsaydıklarının farkında olmazlar çünkü meseleyi başka şekilde görmek hiç başlarına gelmiş değildir."

Tam olarak ne yapıyoruz? Ve neden? (Etik olarak) yapabileceğimiz her şeyi (teknik olarak) yapabilir miyiz?[18] Ve iktisadın meselesi nedir? Bunca çabanın sebebi nedir? Gerçekte inandığımız şey nedir ve bu inanış (çoğunlukla meçhul) nereden gelir? Eğer bilim "adandığımız inançlar sistemi" ise bu inançlar ne-

lerdir?[19] Ekonomi günümüzde dünyayı açıklamanın ve değiştirmenin temel alanlarından biri haline geldiğine göre bu soruları sormak durumundayız.

Postmodern sayılabilecek bir anlayışla, meta-ekonomiye felsefi, tarihsel, antropolojik, kültürel ve psikolojik yönden yaklaşacağız. Bu kitabın amacı insanoğlunun iktisadi boyut algılamasının nasıl geliştiğini yakalamak ve ona ışık tutmaktır. Ekonominin işleyişine konu olan temel kavramların neredeyse tümü, bilinçli olsun ya da olmasın, uzun bir geçmişe sahip olmanın yanı sıra, kökleri büyük ölçüde ekonominin sınırları dışına hatta sıklıkla bilimin sınırları dışına taşar.

Şimdi iktisadi inanışın başlangıcına, bu fikriyatın doğuşuna ve ekonomiye etkilerine göz atmaya çalışalım.

Ekonominin Tüm Renklerine

Anaakım ekonomistlerin, ekonominin çok sayıda rengini terk ettiklerine, iyinin ve kötünün meselelerini göz ardı eden siyah-beyaz renkli *homo economicus* kültüne kendilerini fazlasıyla kaptırdıklarına inanıyorum. Kendi körlüğümüzü kendimiz yarattık, gözlerimiz insan davranışının en önemli itici güçlerini görmekten âciz kaldı.

Filozoflar, mitler, dinler ve şairlerden edinebileceğimiz bilgeliğin, iktisadi davranışı açıklamaya çalışan kesin ve net matematik modellerden öğrenebileceklerimizden az olmadığını düşünüyorum. Bize ekonominin yargı içermeyen bir bilim dalı olduğu öğretilmiş olsa bile bence ekonomi kendi yargılarını aramalı, keşfetmeli ve konuşmalıdır. Ekonominin içinde din, efsaneler ve arketiplerin yerinin matematikten daha fazla olduğu kanaatindeyim. Günümüzde esas dururken usul üstüne gereğinden fazla vurgu yapıldığına inanıyorum. Sadece iktisatçılar için değil, daha büyük yığınlar için de, bilgi edinme kaynaklarının daha fazla çeşitlendirilmesinin, örneğin Gılgamış Destanı, Eski Ahit, İsa veya Descartes gibi kaynakların kullanılmasının kritik önemde olduğunu iddia ediyor ve bunu göstermeye çalışıyo-

rum. Düşünme biçimimizin izini sürerken tarihin başına gitmek kavramayı kolaylaştırıyor – deyim yerindeyse düşüncenin daha çıplak olduğu zamanlara bakış, düşüncenin köklerini ve kaynaklarını ulaşılabilir kılıyor. Modern toplumun karmaşık yapısında güçlü mevcudiyetine rağmen genelde fark edilmeyen temel iktisadi inanışlarımızı ancak böylelikle teşhis edebiliyoruz.

İyi bir iktisatçı olmak için ya iyi bir felsefeci ya iyi bir matematikçi ya da ikisi birden olmak gerektiğini düşünüyorum. Matematik olanı aşırı öne çıkarıp insani tarafımızı ihmal etmemiz, gerçekliği anlama yolunda genelde çok az işe yarayan dengesiz ve yapay modeller geliştirmemize yol açtı.

Meta-ekonomi çalışmayı önemli buluyorum. Ekonominin ötesine gitmeli, sahne arkasındaki inanışları incelemeli, teorilerimizin belirleyicileri olmalarına rağmen konuşulmayan varsayımları tetkik etmeliyiz. Ekonomi, ekonomistlerin ezici çoğunluğunun farkında olmadıkları sürpriz sayıda totoloji barındırır. Ekonomide baskın hale gelen ve tarihsel olmayan perspektifin yanlış olduğunu iddia ediyorum. İnsan davranışını anlama çabasında bizi biçimlendiren düşüncelerin evrimini incelemenin daha önemli olduğunu düşünüyorum.

Bu kitap, normatif ve pozitif iktisat arasında süregelen çarpışmaya bir katkıdır. Yol gösterici hikâye ve mesellerin antik çağlarda oynadıkları rolü bugün bilimsel modeller oynuyor. Bunda sorun yok ama durumu açıkça kabul etmeliyiz.

İktisada dair sorular Adam Smith'ten çok önce insanın aklındaydı. Değer arayışı Adam Smith ile başlamadı ama onunla doruğa çıktı. Çağdaş anaakım ekonomi, ki Smith ekonomisinin vârisi olduğu söylenir, etiği ihmal etmiştir. Klasik tartışmaların baskın konusu olan iyi ve kötüden bahsetmek bugün neredeyse sapkınlık olarak görülmektedir. Popüler Adam Smith okumasının bir yanlış anlamadan ibaret olduğu kanaatindeyim. Onun iktisada katkısının görünmez el kavramı ile bencil, kişisel faydacı *homo economicus*'un doğuşundan (Smith bu kavramı hiç kullanmamış olsa da) çok daha fazla olduğunu düşünüyorum. Bence en büyük katkısı etik idi. Gerek piyasacı görünmez el prensibi olsun gerek uzman-

laşma olsun diğer düşünceleri ondan çok önce başkaları tarafından da ifade edilmişti. Görünmez el prensibinin çok daha eski tarihlerde geliştirildiğini göstermeye çalışacağım. İzleri Gılgamış Destanı, İbrani düşüncesi ve Hıristiyanlık'ta mevcuttur, üstelik Aristophanes ve Thomas Aquinas tarafından açıkça ifade edilmiştir.

Ekonomiye yaklaşımımızı sorgulamak için bugünün iyi bir zaman olduğunu düşünüyorum zira içinden geçmekte olduğumuz borç krizi insanları dikkat etmeye ve dinlemeye teşvik ediyor. Elimizde sofistike matematiksel modeller olmasına rağmen Pazar okullarında anlatılan Yusuf ile Firavun hikâyesi gibi mesellerden yeterince faydalanmadığımıza inanıyorum. Salt büyüme odaklı düşünme şeklimizi gözden geçirmeliyiz. Ekonomi geniş dinleyici kitlelerine ulaşan güzel bir bilim dalı olabilir.

Bir bakıma bu çalışma *homo economicus*'un evrimine daha önemlisi, onun hayvani güdülerinin tarihine ilişkin bir çalışmadır. Bu kitap insanoğlunun rasyonel yanı kadar duygusal ve irrasyonel yanlarını da irdelemeyi amaçlamaktadır.

Merakın Sınırları ve Bir Çekince

Madem iktisat, kendi düşünce sistemini geleneksel olarak ilahiyat, sosyoloji ve siyaset bilimine ait kabul edilen alanlara yayılmacı bir cüretle tatbik etti, neden akıntıya karşı yüzüp ekonomiye ilahiyat, sosyoloji ve siyaset bilimi penceresinden bakmayalım? Madem çağdaş ekonomi kiliselerin nasıl işlediğini açıklamaya çalışmaktan tutun, aile bağlarının iktisadi analizine (genelde yeni ve ilgi çekici sonuçlar üretiyor) kadar açıklama yapma peşinde, neden teorik iktisadı dini sistemleri ya da kişisel ilişkileri incelediğimiz gibi incelemeyelim? Diğer bir deyişle, neden ekonomiye ilişkin beşeri bir yaklaşım geliştirmeyelim?

Ekonomiye böyle bakabilmek için, öncelikle araya mesafe koymak gerekir. Ekonominin sınırlarına ve hatta tercihen ötesine gitmeyi göze almamız gerekir. Ludwig Wittgenstein'ın nesneleri incelemek için çevresini gözlemleyen ancak kendisini asla göremeyen göz metaforunda olduğu gibi (Wittgenstein, *Tracta-*

tus Logico-Philosophicus, Bölüm 5.6), gözlem için dışarı adım atmak daima gereklidir, bu mümkün değilse hiç olmazsa ayna kullanmak şarttır. Bu kitapta antropolojik, mitolojik, dini, felsefi, sosyolojik ve psikolojik aynalar –ve bize bir yansıma verebilecek diğer her şeyi– kullanacağız.

Bu noktada iki özür sunmamız gerekiyor. Birincisi, eğer çevremizdeki şeyler üzerine düşen yansımamıza bakarsak, genelde parçalı ve eşleniği olmayan resimler elde ederiz. Bu kitapta girift örüntülü bir sistem tasvir etmek amaçlanmıyor (öncelikle böyle bir sistem olmadığı için). Yalnızca Batı kültürü ve medeniyeti mirasının ele alınacağını ve diğer medeniyetlerin (yapabilseydik motive edici pek çok fikir bulacağımızdan emin olduğumuz Konfüçyüsçü, İslami, Budist, Hinduist ve diğer pek çoğunun) inceleme dışı bırakılacağını belirtelim. Ayrıca, örneğin Sümer edebiyatı külliyatıyla başa çıkmaya çalışmayacağız. İbrani ve Hıristiyan düşüncesinde ekonomiyi ilgilendiren kısımları tartışacağız fakat İlkçağ ve Ortaçağ teolojisinin tamamına bakma imkânımız olmayacak. Amacımız yaşama biçimimizi belirlemiş olan temel etkileri ve devrimci kavramları seçmek olacak. Bu geniş ve bir anlamda kopuk yaklaşımın meşruiyetini Paul Feyerabend'in uzun zaman önce açıkladığı fikrinde buluyoruz: "Her şey uyar."[20] Bilim bir sonraki atılımı için gerekli ilhamı hangi kuyudan çeker, tahmin etmemize imkân yok.

İkinci özrümüz ise adı geçen alanları önemli bulsa bile, bilimin başka bir diyarında iştigal eden yazarın bu alanları fazla basitleştirmesi veya çarpıtması ihtimalini kapsıyor. Bugün bilim burada matematikten, orada Latince veya Yunanca'dan, şurada tarihten, aksiyomlardan veya diğer kutsal ritüellerden ördüğü fildişi bir duvarın ardında olmanın keyfini sürüyor; böylece bilim adamları diğer disiplinlerden veya halktan gelecek eleştirilere karşı hak edilmemiş bir sığınağın gölgesinde yaşıyorlar. Fakat bilim açık olmalıdır; aksi takdirde, Feyerabend'in ustalıkla belirttiği gibi, üyeleri için elitist, totaliter ışımasını halka geri yansıtan bir din haline gelir. Çek asıllı Amerikalı ekonomist Jaroslav Vanek'in dediği gibi, "maalesef, veya belki de iyi ki, birinin

merakının sınırını diğerinin profesyonel alanı belirlemiyor."[21] Eğer bu kitap ekonomi ile diğer alanların harmanından yeni bir kavrayışa ilham verebilirse, yazılma amacına ulaşmış demektir.

İktisadi düşünce tarihi hakkında titiz bir çalışma olma iddiası taşımayan bu kitapta, yazarın amacı bu tarihin belli kısımlarını daha geniş bir perspektifle ve çoğunlukla iktisatçıların ve halkın gözünden kaçan etkilere ilişkin analizlerle tamamlamaktır.

Bu metnin çok sayıda alıntı içerdiği söylenebilir. Uzak çağların değerli fikirlerine en yakın ifadeleri o çağların yazarlarının özgün sözlerinde buluyoruz. Bu sözleri sadece tefsir etmekle yetinseydik özgünlükleri ve çağın ruhu buharlaşırdı – ne büyük kayıp. Notlar, ele alınan meselelerle ilgili daha derinlikli araştırma yapmak isteyenler için çeşitli olanaklar sunmaktadır.

İçerik: Yedi Çağ, Yedi Başlık

Bu kitap iki kısımdan oluşuyor. İlk kısım, ikinci kısımda özetlenen yedi başlığa odaklanan yedi durağın olduğu tarihsel bir çizgiyi takip ediyor. İkinci kısım bu sebeple tematik bir çizgi izliyor, tarihsel başlıkları toplayıp harmanlıyor. Bu anlamda kitap bir tür matriks gibi; tarihsel ya da tematik veya her iki şekilde okumak mümkün. Yedi başlık şöyle:

Açgözlülük İhtiyacı: Tüketimin ve Emeğin Tarihi

Emeğin beşeri çalışmayı temsil ettiği, önce zevk sonra (doymazlık üzerinden) lanet haline geldiği en eski efsanelerle başlayacağız. Tanrı ya da tanrılar ya çalışmayı (Yaratılış, Yunan efsaneleri) ya da çok fazla çalışmayı (Gılgamış) lanetlemişlerdir. Tutkunun ve şehvetin, ya da talebin doğuşunu inceleyeceğiz. Dünya nimetlerinden el çekmeye farklı konseptlerde bakacağız. Sonra Augustinus'un bu dünyayı hor görmesi baskın çıkacak, Aquinas sarkacı çalıştıracak, fiziki dünya dikkat ve ilgi çekmeye başlayacak. O ana kadar ruha verilen önem bedensel ve dünyevi arzuları

marjinalize etmiştir. Bu kez sarkaç diğer istikamete doğru, bireysel faydacı tüketim tarafına doğru salınacak. Yine de başından beri insan doğal olmayan bir yaratık olarak yaftalanmış, kendini dışsal mülkiyetle çevrelemek için kendine has sebepler bulmuştur. Maddi ve manevi doyumsuzluk temel insan meta-karakteri olarak en eski efsaneler ve hikâyelerde yerini almıştır.

İlerleme (Doğallık ve Medeniyet)

Bugün ilerleme düşüncesiyle zehirlenmiş olabiliriz ancak başta ilerleme diye bir fikir yoktu.[22] Zaman döngüseldi ve insanlığın tarihsel bir devinim içinde olduğu düşünülmüyordu. Sonra İbranilerin doğrusal zaman kavramı ve daha sonra Hıristiyanların bu kavramı genişletmesiyle bu noktaya geldik. Ardından klasik iktisatçılar ilerleme fikrini sekülerleştirdi. Günümüzün ilerlemesi nasıl ilerledi, büyümesi nasıl büyüdü?

İyi ve Kötü Ekonomisi

Temel bir konuyu irdeleyeceğiz: İyi olmak (ekonomik anlamda) kazandırır mı? Göründüğü kadarıyla iyi ve kötü ahlakıyla bağlantılı olmayan Gılgamış Destanı ile başlayacağız. Diğer taraftan ahlakın tarih boyunca açıklayıcı faktör olduğu İbrani düşüncesine bakacağız. Kadim Stoacılar iyinin kazancının hesaplanmasını yasaklarken, hedonistler sonuçta kazancı olan her şey iyidir kuralını koymuşlardı. Hıristiyan düşüncesi iyi ve kötü arasındaki sebep-sonuç ilişkisini ilahi bağışlama üzerinden kaldırıp, ödülü ve cezayı öbür dünyaya kaydırmıştı. Bu tema Mandeville ve Adam Smith ile meşhur tartışmada doruğa ulaşır; insanın kişisel bencilliği toplumsal fayda üretmektedir. Sonrasında John Stuart Mill ve Jeremy Bentham benzer hedonist prensipler üzerine kendi faydacılıklarını inşa ederler. Tüm etik tarihine, ahlaka uygun davranışın ne olduğuna dair bir formül bulma çabası hükmeder. Son bölümde Maksimum Fayda (MaxU) totolojisini görecek, Maksimum İyi (MaxG) kavramını tartışacağız.

Piyasanın Görünmez Elinin Tarihi ve *Homo Economicus*

Piyasanın görünmez eli fikri ne kadar eski? Adam Smith'ten ne kadar öncesinden beri bu kavram bizimle? Görünmez el fikrinin belirtilerine neredeyse her yerde rastlıyoruz. Doğal egomuzu ondan fayda sağlayacak şekilde yönetebileceğimiz ve bir kötünün başka bir şey için iyi olabileceği fikri çok eski bir felsefi ve efsanevi kavramdır. *Homo economicus*'un değerler sisteminin gelişimine, "ekonomi adamı"nın doğuşuna bakacağız.

İlkel Güdülerin Tarihi: Rüyalar Asla Uyumaz

Burada insanın diğer yönünü tahmin edilemez, *arasyonel* ve arketipal yönünü ele alacağız. Hayvani ruhlarımız (rasyonalitenin mukabili olan bir şey) genellikle kahraman arketipinden ve iyinin ne olduğu anlayışımızdan etkilenir.

Metamatematik

İktisat, dünyanın temelinin sayılardan oluştuğu kanaatini nereden edinmiş olabilir? Bu bölümde ekonominin nasıl ve neden mekanik dağıtımsal (alokatif) bir alana dönüştüğünü göstermek istiyoruz. Dünyayı betimlemenin en iyi yolunun (sosyal ilişkilerde bile) matematik olduğuna neden inanıyoruz? Matematik ekonominin kalbi mi, yoksa sadece araştırma buzdağının tepesi mi?

Gerçeğin Efendileri

İktisatçılar neye inanır? İktisatçıların dinleri nedir? Ve gerçeğin karakteri nedir? Bilimi mitlerden arındırma uğraşı Platon'dan beri bizimledir. Ekonomi normatif bir alan mı yoksa müspet bir bilim dalı mı? Başlangıçta gerçek, şiirlerin ve öykülerin mülkü iken bugün gerçeği çok daha bilimsel ve matematiksel olarak algılıyoruz. Gerçeği nereden alsak? Çağımızda gerçeğe sahip olan kim?

Pratik Meseleler ve Tanımlar

Bu kitapta ekonomi dediğimiz zaman, belki de en iyi şekilde Paul Samuelson tarafından temsil edilen anaakımı algılamadan bahsediyoruz. *Homo economicus* derken iktisadi antropolojinin temel kavramını kastediyoruz. Bu kavram rasyonel, dar anlamda bencil güdülerle hareket ederek kendi faydasını maksimize etmeye gayret eden bireyi ima ediyor. Ekonominin, adı düzgün konmuş bir bilim dalı olup olmadığı sorusundan uzak duruyoruz. Dolayısıyla ona arada bir sosyal bilim muamelesi yapsak da ekonomiden genelde sadece bir *alan* olarak bahsediyoruz. Ekonomi terimini mal ve hizmetlerin üretimi, dağıtımı ve tüketimi ile ilgili olmaktan çok daha geniş bir anlamda anlıyoruz. Ekonomiyi, bazen sayılarla ifade edilebilen insan ilişkilerini, bazen ticarete konu olabilen ve bazen de ticarete konu olmayan ilişkileri (arkadaşlık, özgürlük, verimlilik, büyüme) inceleyen bir alan olarak kabul ediyoruz.

Hayat beni üç tecrübe ile kutsadı. Akademide araştırma yaparak, öğrenerek ve teorik ekonomi öğreterek (meta-ekonomi ikilemleriyle uğraşarak) uzun yıllar geçirdim. Aynı zamanda uzun süre ekonomi politikaları üzerine, önceki Çek Cumhuriyeti Başkanı Václav Havel'e, maliye bakanına ve nihayet başbakana ekonomi politikasının fiilen uygulanması üzerine danışmanlık yaptım. Üstüne (çoğu zaman) memnuniyetle yaptığım bir görevim daha var, önde gelen ekonomi gazetelerinden birinde günlük yazılar yazıyorum; geniş okuyucu kitlesi için ekonominin uygulamalı ve teorik özelliklerini ele alıyorum (meseleleri basitleştiriyor, farklı alanlara ilişkin konuları bir araya getirmeye gayret ediyorum). Bu deneyim bana ekonominin her iki tarafının da sınırlarını ve avantajlarını öğretti. Bu üçlü şizofreni (Ekonomi ne anlama gelir? Onu hayatımıza nasıl uygularız? Onu diğer alanlara anlaşılabilir şekilde nasıl bağlayabiliriz?) hep benimleydi. İyisiyle kötüsüyle elinizdeki kitap, bunun sonucudur.

2
II /? =0

I

KADİM EKONOMİ VE ÖTESİ

1

Gılgamış Destanı

Verimlilik, Ölümsüzlük ve Dostluğun Ekonomisi Üzerine

Gılgamış, neden dolaşıp duruyorsun? Bulamayacaksın aradığın sonsuz hayatı... Hep mutlu ol, gündüz ve gece.
Gündüz ve gece oyna ve dans et.

Gılgamış Destanı

Gılgamış Destanı, tarihi dört bin yıldan önceye giden[1] ve bilinen en eski edebiyat eseridir. İnsan yapımı ilk kalıntılar gibi, ilk yazılı kayıtlar da Mezopotamya menşelidir. Bu geçmiş sadece Batı uygarlığı için değil genel itibarıyla tüm insanlık için geçerlidir.[2] Destan, kendinden sonra gelen pek çok hikâyeye esin kaynağı olmuş, ister tufan teması olsun ister ölümsüzlük arayışı, az ya da çok değişiklikle günümüze değin mitolojiyi etkisi altına almıştır. İnsanlığın bildiği bu en eski hikâyede bile, iktisada dair sorular önemli bir rol oynar – ekonominin köklerine ulaşmaya çalışan bir iz sürüyor olsaydık daha derine inmemiz mümkün olmazdı. En derin temel budur.

Destandan daha eski kalıntıların sadece ufak bir kısmı ile ekonomi, diplomasi, savaş, büyü ve dine ilişkin yazılı kayıtların ancak parçaları günümüze ulaşmayı başarmıştır.[3] Ekonomi tarihçisi Niall Ferguson'un (biraz alaycı) ifadesiyle bunlar "insanoğlunun ilk yazılı kayıtları üretirken amacının tarih, şiir veya felsefe yazmak değil iş yapmak olduğunu hatırlatır."[4] Ancak Gılgamış Destanı tam tersine tanıklık eder – atalarımıza ait ilk yazılı kil tablet *parçaları* (notlar ve hesaplar) *ticaret ve savaş* hakkında olsa da, ilk yazılı *hikâye* esas itibarıyla büyük bir dostluğu ve macerayı konu alır. Şaşırtıcı biçimde ne paradan ne de savaştan bahsedilir; örneğin tüm destan boyunca hiç kimse bir şey almaz ya da satmaz.[5] Hiçbir ulus diğerinin topraklarını fethetmez, hatta en ufak bir şiddet tehdidine bile rastlamayız. Hikâye doğa ve uygarlık, kahramanlık, başkaldırı, tanrılarla ve kötülükle mücadele, bilgelik, ölümsüzlük ve aynı zamanda her şeyin boşluğu üzerinedir.

Bu denli önemli bir metin olmasına rağmen iktisatçıların dikkatinden tamamen kaçmış görünüyor. Gılgamış Destanı'nı ele alan bir iktisat literatürü mevcut değil. Üstelik, uygarlığımızın ekonomi hakkında akıl yürütmesine ilk kez burada rastlıyoruz: Piyasa kavramının ve onun görünmez elinin doğuşu, doğal zenginliklerin kullanımı ve verimliliği artırma çabaları. Duyguların rolü, "ilerleme, terimi ve doğal hal veya ilk kentlerin kurulmasıyla bağlantılı olan kapsamlı işbölümü başlığında ikilemler ortaya çıkıyor. Bu çalışma destanı iktisadi bir yaklaşımla ele almaya çalışan ilk naçizane girişim oluyor.[6]

Öncelikle Gılgamış Destanı'nın konusunu kısaca özetleyelim (yakında daha fazla detaya gireceğiz). Uruk şehrinin hükümdarı Gılgamış, insanüstü bir yarıtanrıdır: "Üçte ikisi tanrı, üçte biri insan."[7] Destan Gılgamış'ın şehrin çevresine yaptırdığı kusursuz, göz alıcı, ölümsüz surların tasviri ile başlar. Tanrılar, işçilerine ve halkına zalim davranışlarını cezalandırmak amacıyla Gılgamış'ı durdursun diye yabani Enkidu'yu gönderirler. Ancak bu ikisi çok iyi arkadaş ve yenilmez bir ikili olur, birçok kahramanlık yaparlar. Ardından Enkidu ölür, Gılgamış ölümsüzlüğü

aramaya başlar. Sayısız engel ve tuzağı aşmasına rağmen ölümsüzlük onu kılpayı atlatır, kedini ele vermez. Hikâyenin sonunda en başa, Uruk surlarına övgü şarkısına dönülür.

Verimsiz Aşk

Gılgamış'ın benzersiz bir sur inşa etme çabası hikâyenin temel konusudur. Gılgamış halkının performansını ve verimliliğini artırmak için her şeyi göze alır, hatta onları eşleri ve çocuklarıyla görüşmekten alıkoyar. İnsanlar tanrılara şikâyet eder:

> Eziyet ediyor haksızca, Uruk'un genç insanlarına
> Gılgamış ne bırakır oğulları, gitsinler babalarına (...)
> Gılgamış ne bırakır kızları, gitsinler kocalarına
> Savaşçının kızı, genç adamın gelini.[8]

Bu durum, kentin çevresindeki kırsal bölgeyi idare edecek bir merkez olarak öne çıkmasıyla doğrudan ilişkilidir. "Komşu köyler artık belli bir mesafededir: Eskisi gibi tanıdık ya da eşit değillerdir, tebaa olmaya indirgenmişlerdir, yaşamları denetlenmekte, doğrudan krala bağlı askeri ve sivil memurlar, valiler, vezirler, tahsildarlar, askerler tarafından yönetilmektedirler."[9]

Bize hem uzak hem de oldukça yakın bir prensip. Bugün bile Gılgamış'ın insan ilişkilerine –dolayısıyla bizzat insanlığa– bakışı geçerliliğini koruyor: Bu ilişkiler çalışmaya ve verimliliğe bir tehdit olarak görülüyor; insanların verim*siz* işlere zaman ve emek "harcamasalar" daha iyi performans gösterecekleri düşünülüyor. Bugün bile *insanlığın* tabiatını (insan ilişkileri, aşk, arkadaşlık, güzellik, sanat vd.) çoğunlukla verim*siz* buluyor; belki de istisna olarak sadece üremeyi (*re*production), gerçekten(!) üretme ve yeniden üretme olarak kabul ediyoruz.

Verimliliği ne pahasına olursa olsun maksimize etme, iktisadi olanı insanın hilafına büyütme çabası, insanların insanlık alanını daraltıp onları birer üretim faktörüne dönüştürüyor. Kökeni

Çekçe olan güzel kelime "robot"[10] bunu mükemmel ifade eder: Eski Çekçe'de ve Slavca'da "robota", "çalışma" anlamına gelir. Sadece işçi olmaya indirgenmiş insan, robottur. Bu destan Karl Marx'a bireyin sömürülmesinin ve ailesine, kendisine yabancılaştırılmasının tarihöncesi bir örneği olarak kim bilir ne kadar iyi hizmet ederdi![11]

Robota dönüştürülmüş insanları yönetmek ezelden beri zalimlerin hayallerini süsler. Bütün despotlar aile ilişkilerini ve dostlukları verimli çalışmaya rakip görürler. Bir insanı üretim ya da tüketim birimine dönüştürme çabası sosyal ütopyalarda ya da daha kesin tabirle distopyalarda karşımıza çıkar. Bu tür ekonomilerin ihtiyacı insan-robottan fazlası değildir; güzelce – acı verici olsa da– gösterildiği gibi, *homo economicus* modeli sadece üretim ve tüketim birimidir.[12] Bu ütopya veya distopyalara örnekler verelim: Platon'un ideal devlet tasavvurunda muhafız ailelere çocuk büyütme izni verilmez; bu aileler bebek doğduktan hemen sonra onları bu konuda uzmanlaşmış kurumlara teslim etmek zorundadır.[13] Benzeri Aldous Huxley'in *Brave New World* [*Cesur Yeni Dünya*] ve George Orwell'in *1984* eserlerinde de vardır. İki romanda da insan ilişkileri ve duygular (veya herhangi bir kişilik ifadesi) yasaktır ve mutlaka cezalandırılır. Aşk "lüzumsuz" ve verimsizdir; arkadaşlık da öyle, ikisi de totaliter sistem için yıkıcı olabilir (*1984*'te görüldüğü gibi). Dostluk gereksizdir çünkü birey ve toplum buna ihtiyaç duymaz.[14] C. S. Lewis'in dediği gibi, "Dostluk gereksizdir, felsefe gibi, sanat gibi... Yaşamsal değeri yoktur; bilakis yaşama değer katan şeylerden biridir."[15]

Günümüzün anaakım ekonomisi az çok bu konsepte yakındır. Neo-klasik iktisat modelleri emeği, üretim fonksiyonunun girdilerinden biri olarak görür. Ancak böyle bir ekonomi insanlığı kendi çerçevesinde nasıl inşa edeceğini bilmez (çok insanca!) – insan-robotlar işi gerektiği gibi yapacaktır nasılsa. Joseph Stiglitz'in dediği gibi:

> Neo-klasik iktisadın en büyük "hile"lerinden biri (kimileri "içgörü" adı veriyor), emeği herhangi bir üretim faktörü gibi ele almasıdır. Çıktı, girdilerin -çelik, makineler ve emek- bir fonksiyonu olarak yazılır. Matematik de emeğe emtia muamelesi yapar, kişi onu tıpkı çelik ya da plastik gibi sıradan bir mal olarak kabul etmeye ikna edilir. Fakat emek diğer metalara benzemez. Çalışma ortamı çelik için önemli değildir, çeliğin esenliğini önemsemeyiz.[16]

Sedirleri Keselim

Ancak toplumun ve ekonominin büyük ölçüde ihtiyaç duyduğu, genellikle arkadaşlıkla karıştırılan bir kavram vardır: En eski medeniyetler bile çalışma esnasındaki işbirliğinin kıymetini bilirlerdi – günümüzde buna mesleki dayanışma, paydaşlık veya daha az maneviyat içeren bir ifade kullanmak istersek yoldaşlık diyebiliriz. Bu "tali ilişkiler" toplum ve şirketler için hem faydalı hem de gereklidir; çünkü insanlar birlikte çalışır, karşılıklı sorumluluk geliştirirlerse işler daha hızlı ve etkin yürür. Takım çalışması bir performans iyileştirme vaadidir, *takım yaratma* işinde uzmanlaşmış şirketler vardır.[17]

Gılgamış Destanı'nın ana teması olan gerçek dostluk ise takım çalışmasından tamamen farklı bir kaynaktan doğar. Dostluk, C. S. Lewis'in kesin ifadesiyle iktisadi olmayan, biyolojik olmayan, uygarlık için gereksiz, ihtiyaç duyulmayan bir ilişki biçimidir (erotik ilişkiler ya da anne sevgisi ise salt üreme bakımından aksine gereklidir).[18] Fakat arkadaşlıkta –çoğunlukla bir yan ürün ya da dışsallık olarak– ortaklaşa sahip olunan, yaratılan fikir ve edimler toplumun yüzünü bütünüyle değiştirebilir.[19] Bireyin kendi başına cesaret edemeyeceği durumlarda arkadaşlık, kökleşmiş düzene başkaldırabilir.

Başlarda Gılgamış arkadaşlığı gereksiz ve verimsiz bulur, ta ki Enkidu ile tecrübelerinin hiç beklenmedik şeylere yol açtığını keşfedene kadar. Burada dostluğun, bir sistemi ve kişiyi dönüştürücü (ya da yıkıcı) gücünün güzel bir örneğine tanık oluyoruz.

Tanrılar tarafından Gılgamış'a ceza olarak gönderilern Enkidu, sonuçta Gılgamış'ın en yakın dostu olur ve tanrılara birlikte isyan ederler. Bu, ne Gılgamış'ın ne de Enkidu'nun yalnız başına cesaret edebileceği bir şeydir. Dostlukları, tek başlarına tutunamayacakları durumlarda sağlam durmalarını sağlar. Mitsel drama sıklıkla kuvvetli bir dostluk bağını konu eder – din âlimlerinin tasvir ettiği gibi, arkadaşlar "savaş karşısında korkar ve birbirlerini cesaretlendirir, rüyalarında avunur ve ölümden geri dönüş olmaması gerçeği karşısında çakılıp kalırlar."[20]

Dostluk bağları ve ortak niyetlerin etkisiyle Gılgamış koruyucu sur inşasını unutur (böyle yaparak en büyük amacını terk etmiş olur) ve kentten ayrılır, surun sağladığı güvenlikten, kendi uygarlığından ve (kendi yaptığı) evi bildiği topraklardan uzaklaşır. Ormanın derinliklerine gider ve dünyanın düzenini değiştirmek üzere kötülüğün cisimleşmiş hali Humbaba'yı öldürmeye karar verir.

> Sedir ormanında, Humbaba'nın yaşadığı
> Haydi korkutalım onu ininde!(...)
> Haydi öldürelim onu tükensin gücü!(...)
> İşe koyulayım artık, keseyim şu sediri,
> Ölümsüz bir işim yaratayım![21]

Sedirlerin kesilmesi meselesinde bir an duralım. Kereste, eski Mezopotamya'da kıymetli bir metaydı. Ormana ağaç kesmeye gitmek çok tehlikeli olduğu için ancak en cesurlar bunu yapabilirdi. Destanda bu maceranın tehlikesi, ormanda yaşayan Humbaba ile sembolize edilmektedir. "Humbaba Sedir Ormanı'nın bekçisiydi ve oraya Enlil tarafından değerli keresteye göz dikenleri uzak tutmak için konulmuştu."[22] Gılgamış'ın cesareti sedir ağaçlarını kesmeye niyetlenmesiyle vurgulanıyor (böylece kahramanın hakkı olan servete kavuşacaktır).

Üstelik sedir kutsal bir ağaçtı, sedir ormanı tanrı Şamaş'ın kutsal barınağıydı. Dostlukları sayesinde Gılgamış ve Enkidu

tanrılara karşı gelmiş ve mübarek bir ağacı neredeyse bedava elde ettikleri bir (inşaat) malzemesine dönüştürmüşlerdi, böylece onu kent-şantiyenin bir parçası yapmış, bir zamanlar vahşi doğaya ait olan bir şeyi "köleleştirmişlerdi". Bu, kutsal olanla(seküler olanın arasındaki sınırın kalkmasının güzel bir erken dönem örneğidir – ve belli ölçüde *tabiatın görevinin* şehirlere ve insanlara hammadde ile üretim kaynağı *sağlamak* olduğu fikrinin ilk tasvirlerinden biridir.[23] "Sedirlerin yere devrilmesi genelde 'uygarlığın zaferi' olarak görülür çünkü Uruk inşaat için kullanabileceği ağaçlara sahip değildi. Gılgamış'ın, kenti için bu değerli maddeyi temin etmesi böyle kabul edilir. Bu aynı zamanda sadece ağaçların değil diğer canlıların da hammaddeye, erzağa, emtiaya çevrildiği 'uygarlığın zaferinin' habercisidir (...) Kozmik ağacın inşaat malzemesine dönüştürülmesi Gılgamış'ın bize verdiği, bizim de şevkle izinden gittiğimiz bir örnektir."[24]

Burada önemli bir tarihsel değişime tanık oluyoruz: İnsanlar doğal olmayan bir ortamda, kentte, kendilerini daha doğal hissediyorlar. Mezopotamyalılar için insanın habitatı kentlerdi; kökenleri göçmen kabilelere dayanan İbraniler için (sonradan göreceğimiz gibi) yaşam alanı tabiattı. Kırsal tabiatın hammadde ve kaynak (insan kaynağı olarak insan) tedarikçisi haline gelmesi Babillilerle başladı. Tabiat, insanoğlunun yaratıldığı ve içine konulduğu, korumaları ve yerleşmeleri için verilen bahçe olmaktan çıkıp bir doğal kaynak rezervine dönüştü.

Destanın Gılgamış ve Enkidu'nun Humbaba seferinin anlatıldığı kısmı, Gılgamış'ın övülme sebeplerinden bir başkasını daha barındırmaktadır: Eski Mezopotamya'da tüccarların yolculuğunu kolaylaştıran bazı çöl vahalarının keşfi Gılgamış'a atfedilmektedir. "Fırat'ın orta kısımları ile Lübnan arasında bulunan bazı kuyuların veya vahaların keşfi, Yukarı Mezopotamya'da uzun mesafeli yolculukları kaderini kökten değiştirmiş olmalıdır. Eğer Gılgamış geleneksel olarak Sedir Ormanı'na yolculuk yapan ilk kişi ise, çölde seyahati mümkün kılan yaşamsal teknikleri bulmuş olma itibarının kendisine verilmesi de man-

tıklıdır."[25] Gılgamış sadece gücü yüzünden kahramanlık mertebesine yükselmemişti, aynı zamanda yaptığı keşifler ve büyük ölçüde iktisadi sonuçları olan fiilleri de önemliydi – sedir ormanına girip inşaat malzemesi temin etmesi, Enkidu'nun Uruk ekonomisini yok etmesini engellemesi, çöl yolculuğu esnasında yeni rotalar keşfetmesi gibi.

Hayvan ile Robot Arasında: İnsan

Vahşi doğanın zaptedilmesi, Gılgamış'ın Enkidu ile arkadaşlığı sayesinde cüret ettiği cesur bir eylemdi. Fakat sonuçta tanrılara isyan, paradoksal biçimde tanrıların orijinal planlarına hizmet etti: Yabani Enkidu ile arkadaşlığı yüzünden Gılgamış sur inşaatından vazgeçti. Aynı zamanda, istemeden de olsa bizzat tecrübe ederek kendi teorisini doğrulamış oldu – insan ilişkileri *gerçekten* de meşhur surların yapımına engel oluyordu. İnşaatı yarım bıraktı ve arkadaşıyla surların ötesine geçti. Ölümsüzlüğü artık sur inşa etmekte değil, arkadaşıyla ömür boyu kahramanlıklar yapmakta arıyordu.

Arkadaşlık iki arkadaşı da değiştirdi. Gılgamış insanları robota çeviren soğuk ve nefret edilesi bir zorbadan, duyguları olan bir insana dönüştü. Ölçülü gururunu Uruk surlarının arkasında bırakıp *hayvani ruhu*[26] ile macerelara atıldı. J. M. Keynes bu terimi kendiliğinden harekete geçme dürtüsü olarak düşünse de, aklından muhakkak hayvan olduğumuz geçmiyordu belki de; ama bu bağlamda bir an için (rasyonel-ekonomik) kişiliklerimizin hayvani parçalarının söz konusu edildiğini kabul edebiliriz. Arkadaşı Enkidu'nun *hayvani* özü Gılgamış'a geçmiştir (ucu belirsiz maceranın çağrısına uymuş, şehri bırakıp doğaya yönelmişlerdir).

Ya Enkidu'nun değişimi? Eğer Gılgamış tanrıya yakın bir mükemmelliği, medeniyeti ve halkı yerine makineleri görmeyi tercih edecek vakur bir despotu temsil ediyorsa, Enkidu başta bunun tam zıt kutbunu sembolize etmektedir. Yabaniliğin, ön-

görülemezliğin, boyun eğmez vahşiliğin kişileşmiş halidir. Hayvani doğası fiziksel özelliklerinde belirir: "Tüm bedeni kıllarla kaplı (...) saçları arpa kalınlığında uzuyor."[27] Enkidu'nun Gılgamış ile dostluğu insanlaşma sürecinin doruğunu sembolize eder. İki kahraman da –zıt kutuplardan– insan olmaya doğru değişir.

Bu bağlamda hikâyeye psikolojik bir boyut katmakta yarar olabilir: "Enkidu (...) Gılgamış'ın alter egosu, ruhunun hayvansı, karanlık tarafı, tezcanlı ruhunun tümleyenidir. Gılgamış Enkidu'yu bulduktan sonra nefret edilen bir zorbadan şehrin koruyucusuna dönüşür. (...) İki dev de dostluk deneyimleri üzerinden insanlaşmış, bir yarı-tanrı ve bir yarı-hayvan biz insanlara benzemiştir."[28] İçimizde iki eğilim var gibi görünüyor; ilki hesaplı, rasyonel, kontrol arayan, maksimize edici, verimlilik peşinde koşan, vb; diğeri ise vahşi, hayvani, tahmin edilemez ve kaba. İnsan olmak bu *ikisinin arasında* ya da *aynı anda ikisi de* olmak gibi görünüyor. Kitabın ikinci kısmında bu konuya döneceğiz.

Birayı İç, Bu Diyarın Âdetine Uy

Şildi de Enkidu nasıl uygarlığın bir parçası, bir insan oldu, ona bakalım. Enkidu'nun hayvandan uygar insana dönüşümü sürecinin başında Gılgamış ona bir tuzak kurar. Fahişe Şamhat "erkek için kadının işini yapması"[29] talimatı verilir, Enkidu altı gün yedi gece süren seksin ardından kalkar, artık hiçbir şey eskisi gibi değildir.

> Onun hazzına tamamen doyduğunda,
> gözünü sürüsüne çevirdi.
> Ceylanlar Enkidu'yu görünce, kaçmaya başladılar,
> yörenin yırtıcıları, onun varlığından uzak durdular.
> Enkidu kirletmişti saf bedenini,[30]
> bacakları kaldı öylece, sürüsü hareket ettiği halde.
> Enkidu zayıftı, koşamadı eskisi gibi,[31]
> ama artık aklı vardı, ve genişlemişti anlayışı.[32]

Enkidu nihayet hayvani doğasını kaybeder çünkü "aralarında büyüdüğü halde sürüsü ondan yüz çevirdi."[33] Kente getirilir, giydirilir, ekmek ve bira verilir:

> Ekmeği ye, Enkidu, esasıdır yaşamın
> birayı iç, bolluğudur toprağın.[34]

Böylece başına gelen, "insana dönüşmektir."[35] Enkidu, kendisine tabiatın işlenmemiş halinin veremeyeceği şeyleri sunan (uzmanlaşmış) bir topluma katılmıştır. Tabiattan uzaklaşmış – surların *ardına* taşınmıştır. Dolayısıyla insan olmuştur. Fakat bu geri çevrilemez bir dönüşümdür. Enkidu eski hayatına geri dönemez çünkü "yörenin yırtıcıları, onun varlığından uzak durdular."[36] Tabiat, rahmini terk eden kimseye geri dönüş izni vermez. "Kişinin uzun zaman önce içinden geldiği tabiat dışarıda, kent surlarının ötesinde kalmıştı. Artık yabancı ve oldukça düşmancaydır."[37]

Hayvandan insana yeniden doğuşun bu noktasında, dünyanın korunmuş en eski destanı pek önemli bir şeyin ipucunu verir. Burada erken uygarlıkların, medeniyetin başlangıcını nasıl gördükleri vardır. Burada insan ile hayvan, daha doğrusu yabani arasındaki ayrım resmedilmektedir. Burada destan sessizce doğumu, bilincin uyanışını, medeni insanı tasvir etmektedir. Yontunun taşın içinden çıkarılması gibi, insanlığın hayvanlıktan kurtuluşuna tanık oluruz. Tabiatı dönüştürme çabası göstermeksizin, ihtiyaçlarını bireysel olarak giderme amacıyla onu dolaysız kullanma durumundaki Enkidu kente taşınır, tabiat dışı *yapay* bir çevrede yaşamın ve medeniyetin prototipi olur. "İnsanlar tarafından yaratılmış bir dünyada, bir kentte; bolluk içinde, güvende, insanın el emeğiyle yapılmış tuhaf yiyecekler, ekmek ve bira ile yaşayacaktır."[38]

Tüm uygarlık tarihine, doğanın kaprislerinden olabildiğince bağımsız kalabilme çabası hükmeder.[39] Bir medeniyet ne kadar gelişmişse, birey kendini tabiattan ve onun etkilerinden korur

ve kendine sabit, kontrol edebileceği, beğeneceği bir çevre yaratmayı bilir. Menümüz artık hasada, av hayvanlarının varlığına ya da mevsimlere bağlı değildir. Dışarıda ister dondurucu soğuk olsun isterse yakıcı sıcak, konutlarımızın sıcaklığını sabitlemeyi başarmış bulunuyoruz.

Gılgamış Destanı'nda yaşanılan çevreyi istenen şekilde *sabitleştirme* çabalarının ilk örneklerine rastlarız – en iyi örnek Uruk etrafına bir sur örerek kenti medeniyetin beşiği yapma çabasıdır.[40] Bu sabitleştirme aynı zamanda insan eylemini, insan emeğini de kapsar. İnsanlar uzmanlaştıkları tek konuda daha iyidirler ve eğer ihtiyaçlarını karşılamak için diğer insanların emeğine muhtaç olurlarsa, toplum kalkınır. Her bir bireyin kendi giysilerini ve ayakkabılarını yapmak; avlanmak, ekip biçmek, kendi yemeğini yapmak, içecek su bulmak veya kendi barınağını inşa etmek zorunda olduğu zamanlar çok geride kalmıştır.[41] Bu roller piyasa uzmanlaşması adı verdiğimiz kurum tarafından devralındı (anlaşılır şekilde, Adam Smith'in onu milletlerin zenginliğinin temel kaynaklarından biri olarak tanımlamasından uzun süre öncede faaliyetteydi[42]). Dolayısıyla herkes toplum için en faydalı olacağı konuda uzmanlaşıp ihtiyaçlarının kalan büyük kısmını karşılanmak üzere diğerlerine bırakmıştır.

Destan, işbölümünün gelişimindeki en büyük adımlardan birini yakalıyor. Uruk en eski kentlerden biridir ve destanda uzmanlaşmaya doğru tarihi bir adım olarak yansıtılır – yeni bir sosyal *kent* düzenlemesi. Şehir surları sayesinde insanlar güvenliklerini düşünmek yerine kendilerini başka işlere verebilmekte, bu işlerde daha çok uzmanlaşmaktadır. Surlarla çevrili bir şehrin kalıcılığı da ayrıca dikkate değerdir. Şehirli insanın hayatı yeni bir boyut kazanır, bir anda bireyin yaşam süresini aşan konuların gündeme gelmesi daha doğal oluverir. "Sur, kentin kalıcılığını sembolize ettiği kadar bir kurum olarak fiilen sağlar; duvarlar sonsuza kadar ayakta durmakta, içeride yaşayanlara sınırsız güvenlik sunmakta, insanların kendi yaşam sürelerinin sınırlarını çok aşan bir müddeti düşünerek yatırım yapmalarına

olanak vermektedir. Gelişmişlik ve zenginlik hiç kuşkusuz surlar tarafından desteklenmektedir. Kırsalda yaşayanlar gerçekten etkilenmiş, muhtemelen kenttekilere gıpta etmişlerdir."[43]

Tahkim edilmiş bir şehrin kurulması iktisadi açıdan önemli değişiklikler getirir; yerleşiklerin daha fazla ihtisaslaşmasının ötesinde aynı zamanda "zanaat ve ticaret imkânı, kimilerini göz açıp kapayıncaya kadar zengin –ve elbette yoksul– eder. Topraksızlara, küçük oğullara, dışlanmışlara, dalaverecilere ve dünyanın her yerinden maceracılara rızk sağlar."[44]

Ancak her şeyin bir fiyatı vardır, bedava yemek olmaz – uzmanlaşmanın açtığı yolda büyüyen refah için bile. Tabiattan bağımsız olmanın bedeli topluma ve medeniyete bağımlı olmaktır. Toplum *bir bütün* olarak daha sofistike oldukça, onu oluşturan üyelerin birer *birey* olarak hayatlarını toplum olmadan idame ettirmeleri daha zorlaşır. Toplum ne kadar uzmanlaşmışsa, başkalarına bağımlı olanların sayısı o kadar artar.[45] O kadar ki, bu varoluşsal bir sorun halini alır.

Enkidu doğada kimseden yardım almadan, *bağımsız* olarak özgürce hayatta kalmayı becerir. Çünkü Enkidu

> ne bir insan tanır, ne bir memleket bilir (...)
> ceylanlarla çayırda otlar,
> suyun başında toplaşan hayvanlara katılır,
> yüreği neşe dolar sudaki mahlukatla.[46]

Enkidu hayvan gibidir; ne kendi halkı ne de bağlı olduğu bir toprak vardır. Kendi çabasıyla tüm ihtiyaçlarını karşılar; medeniyeti yoktur, gayri medenidir. Yine mütekabiliyet prensibine rastlıyoruz: Enkidu kendi kendine yeter (pek çok hayvan gibi) dolayısıyla (ya da tam bu yüzden) ihtiyaçları çok azdır. Hayvanların ihtiyaçları insanlara nazaran ihmal edilecek kadar azdır. Öte yandan insanlar 21. yüzyılın zenginliğine ve teknolojisine rağmen kendi ihtiyaçlarını karşılayamazlar. Enkidu'nun doğal halinde mutlu olduğu söylenebilir, zira bütün ihtiyaçları karşı-

lanmaktadır. Oysa insanlar daha çok şeye sahip oldukça, daha gelişip zenginleştikçe, gereksinimlerin sayısı artmıştır (karşılanmayanlar dahil). Eğer bir tüketici bir şey alırsa, teorik olarak ihtiyaçlarının bir adet azalması gerekir – ve *ihtiyaç* duyulan şeylerin toplam sayısı bir azalır. Buna rağmen gerçekte "sahip olmak istiyorum"ların toplam sayısı, "sahibim"lerin toplam sayısıyla birlikte artmaktadır. Burada insanın doymazlığının farkında olan iktisatçı George Stigler'den bir alıntı yapmak uygun olur: "Makul bireyin istediği asıl şey, doyurulan isteklerden elde edilen tatmin değil, daha fazla sayıda ve daha iyi isteklerdir."[47]

Gılgamış Destanı'ndaki dış çevrenin değişimi (tabiattan kente geçiş) içsel değişimle yakın alakalıdır – bir vahşinin uygar bir kişiye dönüşmesi. Uruk şehrini çevreleyen duvarlar, diğer şeylerle birlikte, doğadan içsel bir kopuşun, insanın kontrolünde olmayan, en iyi ihtimalle keşfedip faydalanabileceği kurallara boyun eğmeye karşı koyuşun sembolüdür.

"Dış dünyadaki duvarların fiili maksadının bir eşi de kişinin içinde mevcuttur: Benlik bilincinin oluşumu aynı zamanda onu diğer tinlerden ayıran bir koruyucu duvar rolü oynar. Korunma benliği önemli karakteristik özelliklerinden biridir. Gılgamış aynı zamanda insanın hem içsel hem dışsal doğal çevresinden izole edilmesini gösterir."[48] Diğer taraftan bu izole olma durumu, insan gelişiminin şehir toplumu ile alakası bakımından yeni, o ana dek bilinmeyen biçimlerini mümkün kılar. "İnsan enerjisinin genişlemesi, egosunun büyümesi (...) ve birçok bakımdan kentin yapısındaki farklılaşma aslında tek bir dönüşümün çeşitli yönleridir: Uygarlığın yükselişi."[49]

Doğal Doğa

Kent ve doğadan bahsederken, düşüncelerimizi bir başka yöne, özellikle sonraki İbrani ve Hıristiyan düşüncesiyle kıyaslarken yararlı olabilecek bir yöne sevk edebiliriz. Doğanın sembolik anlamı bizim için içine doğduğumuz doğal durumdur,

kentin sembolik anlamı ise tam tersine, gelişmişlik, uygarlık, doğanın değişimi ve ilerleme.

Telaffuz edilmeyen bir mesaj tüm destan boyunca duyulur: Medeniyet ve ilerlemenin mekânı, insanların "doğal" barınağı olan kenttir. Bu bakış açısıyla varoluşumuzun doğal durumunda bulunmak bizim için doğal değildir. Nihayetinde şehir sadece insanların değil tanrıların da evidir:

> Uta-napiştim ona, Gılgamış'a dedi ki:
> (...) Şuruppak şehri, iyi bildiğin
> Fırat nehrinin kenarında kurulu olan:
> Şehir eskiydi -bir zamanlar tanrılar yaşardı içinde-
> Ulu tanrılar tufanı göndermeye karar verdiğinde.[50]

Doğada yaşayanlar hayvanlardır ve vahşi Enkidu orada hüküm sürer. Doğa insanın avlanmaya, ekinleri toplamaya ya da hasadı kaldırmaya gittiği yerdir. İhtiyaçlarımızı karşılayandır ve daha fazlası değildir. Kişi uyumak ve "insan" olmak için kente gider. Aksine, şeytan doğada yaşar. Humbaba sedir ormanında yaşar, ki bu onu ortadan kaldırmak için bir sebeptir. Yabani Enkidu doğada yaşar; insan gibi görünür ama doğallığının altında bir hayvan yatar – şehirde yaşamaz, kontrol edilemez,[51] zarar vericidir. İnsanlığı, medeniyeti, doğal olmayanı sembolize eden kenti, onu çevreleyenlerden sağlam bir duvarla ayırmak gerekir. Enkidu kente giderek insan olur.

Destanda her şeyin doğal hali, doğumdaki gibi, kusurludur, kötüdür. *Doğamız* dönüştürülmeli, medenileştirilmeli, kültürlendirilmeli, onunla mücadele edilmelidir. O halde sembolik olarak meselenin tümünü destanın durdurduğu yerden şöyle okuyabiliriz: Yaradılışımız yetersiz, kötü, şeytanidir ve iyi (insani) olan ancak tabiattan kültür ve eğitim yoluyla uzaklaşmakla gerçekleşir. İnsanlık medeniyet içinde olmaktır.

Zıtlığı vurgulamak için kent ve doğa ikiliğini İbrani düşüncesine göre kıyaslayalım. Eski Ahit'te mesele tamamen farklı

şekilde ele alınır. İnsan (insanlık) doğada, bir bahçede yaratılmıştır. İnsanın görevi Aden Bahçesi'ni korumak, tabiat ve hayvanlarla uyum içinde yaşamaktır. Yaratılıştan sonra insan tıpkı hayvanlar gibi çıplak dolaşır ve utanmaz. İnsan için karakteristik olan giyinmesi (yaratılıştaki doğal durum onun için yeterli değildir) ve –cennetten kovulduktan sonra utançla– örtünmesidir[52] (gerçek anlamıyla ve mecazen).[53] Giyinme, doğal halinden, doğum halinden, çıplaklığından utanmasından gelir, onu hem hayvanlardan hem de anadan doğma durumundan ayırır. Daha ileride Eski Ahit'in peygamberleri cennete dönüşten bahsederken, aynı zamanda tabiatla uyum içinde olmayı tasvir ederler:

> Onun döneminde kurtla kuzu bir arada yaşayacak,
> Parsla oğlak birlikte yatacak,
> Buzağı, genç aslan ve besili sığır yan yana duracak,
> Onları küçük bir çocuk güdecek.
> İnekle ayı birlikte otlayacak,
> Yavruları bir arada yatacak.
> Aslan sığır gibi saman yiyecek.
> Emzikteki bebek kobra deliği üzerinde oynayacak,
> Sütten kesilmiş çocuk elini engerek kovuğuna sokacak.[54]

Ve Günahkâr Uygarlık mı?

Diğer yandan, kentli medeniyete, yerleşik hayata direniş çok sayıda Eski Ahit hikâyesinin satır aralarında bulunabilir. "Kötü" çiftçi Kabil (çiftçilik yerleşik düzen, şehir hayatı gerektirir) çoban Habil'i öldürür (avcılar ve çobanlar göçebeliğe meyillidir, şehir kurmazlar; tam tersine düzenli olarak bir avlanma alanı veya otlaktan diğerine hareket etmeleri gerekir). Benzer bir boyut yerleşik yaşayan Yakup'un hikâyesinin arka planında da mevcuttur; kardeşi Esav'ı aldatır, kandırır,[55] babasının desteğinden mahrum eder.[56]

Kent, (en azından eski Musevi yazılarında) sık sık günahın, bozulmanın, çöküşün –insanlık dışı olanın– sembolü olarak geçer. İbraniler köken olarak şehirden uzak duran göçebe bir kabiledir. Kutsal Kitap'ta adı geçen ilk önemli şehrin,[57] gururlu Babil'in[58] küle dönmesi tesadüf değildir. Otlak, İbrahim ve Lut'a yetmeyince, Lut geleceği için şehri seçer (Sodom ve Gomora), İbrahim ise çöle yönelir ve göçebe bir hayat kurar. Bu iki şehrin çöküşünü hatırlatmaya gerek yok – herkesin malumu.

Eski Ahit tabiatı yücelten şiirlere yer verir. Gılgamış Destanı'nda böyle bir şey görmüyoruz. Eski Ahit'teki Ezgilerin Ezgisi âşıkların durumunu natürel sembolizmle betimler. Bütün âşıkların güzel anlarını doğada, şehrin dışında, üzüm bağlarında ya da bir bahçede yaşaması tesadüf değildir. Oysa kötü olaylar şehirde yaşanır: Bir muhafız sevgililerden birini döver ve aşağılar; birbirlerini kaybederler. Fakat kırda, üzüm bağında, bahçede (bize asıl yaratılış Bahçe'sini hatırlatır) âşıklar güvende ve birliktedir, rahatsız edilmeden diledikleri gibi görüşürler.

Kısaca İbraniler için doğa ve doğallık müspet bir değere sahipken, kent uygarlığı menfidir. Tanrı'nın ilk "sunağı" yolculuk etmiş ve kurulduğunda "sadece" bir çadıra konmuştur (Tanrı'nın Çadırı). Medeniyet insanlığı ancak bozar – tabiata ne kadar yakınsa insan o kadar insandır. Burada insanın doğal durumu, doğallığı iyi ya da insani olmak için uygarlığa ihtiyaç duymaz. Gılgamış Destanı'nın aksine, İbraniler için şeytan medeniyette, surların *içindedir*.

Bu doğallık ve medeniyet anlayışı, Musevi kültürünün ve kültürümüzün tarihinde karmaşık gelişmelere neden oldu, hâlâ da olmakta. İbraniler daha sonra bir kral seçip (Tanrı'nın peygamberlerinin istisnasız itirazlarına rağmen) kente yerleştiler, nihayetinde Tanrı'nın Çadırı'nı kurup, O'nun için bir tapınak inşa ettiler. Kudüs, sonrasında tüm dinler nazarında şöhretli bir mevkiye sahip oldu. Şehir (Tapınağın evi), İbrani düşüncesinde de önemli bir yer tuttu. Sonraki gelişmeler erken

Hıristiyanlık'ta da açıkça görüleceği gibi kent modeline meyleder. Örneğin Eski Ahit döneminde bir bahçe olan cennet tasavvurunun nasıl değiştiğini görmek için Vahiy Kitabı'nı okumak yeterlidir. Yuhanna, cenneti bir şehir olarak tasvir eder – cennet Kudüs'tedir, şehrin surları (!) ayrıntılarıyla betimlenir, yollar altından, köprüler incidendir. İçinden nehir akan hayat ağacının burada olması dışında, İncil'in son kitabında tabiata ilişkin başka bir ifade görmeyiz.

Bu tablo bile insanın algısının ve doğal olanın o dönemde oynadığı rolün zaman içinde nasıl dönüşüme uğradığını kusursuz şekilde gösterir. Demek ki bu dönemde Hıristiyanlık (Yunanların da etkisiyle) insanın doğallığını mutlak iyilik olarak kabul etmez ve Eski Ahit peygamberlerinin aksine, doğa ile cenneti bağlayan pastoral bir ilişki kurulmaz.

Bu durum ekonomiyi ne kadar etkiler? Sandığımızdan daha fazla. İnsanın özünü iyi olarak kabul edersek, kolektif sosyal eylemler için çok daha gevşek bir yönetime ihtiyaç duyulur. Eğer insanlar kendiliğinden iyiye doğru doğal bir temayül gösteriyorsa, devlet, hükümdar, ya da dilerseniz Leviathan[59] desteğine gereksinim azalır. Fakat tersine, eğer Hobbes'un insan doğasının sürekli gizli şiddet içerdiği, herkesin her şeyle savaştığı, insan insanın kurdudur, *homo homini lupus* görüşünü paylaşıyorsak, güçlü bir hükümdarlık altında insanı medenileştimek (kurdu insana çevirmek) gerekir. İyilik insanın özünde doğal olarak mevcut değilse, o halde yukarıdan şiddet ya da şiddet tehdidi yoluyla içeri konulması gerekir. Çünkü "doğal durumda", "yeryüzü kültürü yoktur... yeryüzünün vaziyeti bilinmez" ve hayat "yalnız, sefil, pis, kaba ve kısadır."[60] Diğer taraftan, hükümdar insan doğasının iyiye eğilimi olduğuna, bu iyiliğin korunması, eşgüdüm içinde yönlendirilmesi ve desteklenmesi gerektiğine inanırsa ekonomi politikası çok daha serbest olabilir.

İktisadi düşüncenin gelişimi bakımından, benzer görünen hikâyeler üzerinden olsa da Eski Ahit ile Gılgamış Destanı ara-

sındaki birkaç farklılığa daha değinmek ilginç olabilir. Örneğin destanda birkaç kez geçen büyük tufan hikâyesi, Kutsal Kitap'taki ile çarpıcı benzerlikler gösterir.

> Altı gün yedi gece,
> rüzgâr esti, sağanak yağdı,
> fırtına ve taşkın ile, düz oldu yer.
> Lakin yedinci gün geldiğinde,
> Fırtına dindi, sel çekildi.
> Deniz sakinleşti, doğum sancısıyla kıvranan bir kadın gibi,
> Hiddet duruldu, sel çekildi.
> Havaya baktım, sessiz ve sakindi,
> Fakat tüm insanlar çamura dönmüştü.
> Sel yatağı bir evin çatısı gibi düzdü.[61]

Gılgamış Destanı'nda tufan, esas hikâyeden çok önce gerçekleşmişti. Sadece Utanapiştim hayatta kalmıştı – zira tüm canlıları kurtaran bir gemi inşa etmişti.

> Bütün altınlarımı gemiye yükledim,
> bütün gümüşlerimi gemiye yükledim,
> bütün yaşayan canlıları gemiye yükledim,
> Bütün dost ve akrabamı gemiye yolladım,
> Arazideki bütün hayvanları, yabandaki tüm yaratıkları,
> ve her hüner ile zanaatin azalarını.[62]

Nuh'un aksine Utanapiştim, gemiye ilk olarak Kutsal Kitap'ta hiç sözü edilmeyen altın ve gümüşü yüklemiştir. Gılgamış'ta kent "surların ardındaki kötülük"lerden koruyan bir yer olduğuna göre, zenginlik ile öncelikli ve olumlu bir ilişki kurulması mantıklıdır. Zenginliğin biriktirildiği yer kenttir. Sonuçta Gılgamış bile şöhretinin bir kısmını Humbaba'yı öldürmekten elde etmiştir – bu eylem sayesinde kendisine sedir kerestesi biçiminde gelen servetin de sahibi olmuştur.

Vahşi Kötülüğe Gem Vurmak ve Piyasanın Görünmez Eli

Biraz hayal gücü ile piyasanın görünmez eli ilkesinin ilk nüvesi olarak algılayabileceğimiz ve bu yüzden iktisadi düşüncenin asli tasarımlarından biri ile paralellik kurabileceğimiz bir sürece, yabani Enkidu'nun insanlaşma sürecine son bir kez geri dönelim.

Enkidu bir zamanlar tüm avcılar için mağlup edilmez bir korkuydu. Bütün planlarını mahveder, avlanmalarına ve tabiattan beslenmelerine engel olurdu. Zarar görmüş avcılardan birinin ifadesiyle:

> Korkuyorum, ona yaklaşmaya cesaretim yok.
> Kendi elimle kazdığım çukurları doldurur,
> kurduğum kapanları bozar.
> Yakaladığım av hayvanlarını serbest bırakır,
> yaban işlerini yapmama engel olur.[63]

Bununla birlikte, insanlaşması ve medenileşmesi sonrasında bir geri dönüş yaşanır:

> Geceleri çobanlar uyurken,
> kurtlara vurur, aslanları kovalar.
> Yaşlı çobanlar yatmış uyurken,
> Çoban oğul Enkidu, dimdik ayaktadır.[64]

Enkidu'yu yetiştirip ehlileştirerek, insanlık daha önce büyük hasarlar vermiş, hep şehrin zararına işler yapmış kontrol edilemez yabaniyi, kargaşa çıkaran kötülüğü uysallaştırmıştır. Enkidu şehrin yaptığı (dışarıdaki, surların ötesindeki) işleri mahvetmiştir. Ancak daha sonra dizginlenmiş, tabiata, doğallığa, şeylerin doğal durumuna *karşı* medeniyetin yanında savaşmış-

tır. Bu an, iktisatçılar için büyük önemi olabilecek bir şekilde yorumlanabilir. Enkidu zarar veriyordu ve ona karşı mücadele etmek mümkün değildi. Fakat bir tuzak, hile sayesinde bu yaratık uygarlığa büyük faydaları olan bir şeye dönüştürüldü.

Anlaşılacağı gibi insanın doğuştan gelen kötü özellikleri (örneğin bencillik, kendi çıkarını komşularınkinden fazla düşünme) imgesini kastediyoruz. Enkidu'yu yenmek mümkün değildi ama iyiliğin hizmetinde kullanmak mümkün oldu. Bu dönüşümden bin yıl sonra, ekonominin, iktisatçı olmayanlarca dahi bilinen asli nosyonlarından biri yeniden belirdi: Piyasanın görünmez eli. Bazen şeytanı "sabana koşmak" onunla dövüşmekten daha iyidir. Kötülüğe karşı mücadele için muazzam enerji harcamak yerine, kendi enerjisini istediğimiz amaca ulaşmakta kullanabiliriz; deli dolu akan bir nehrin yatağını değiştirmeye çalışmak yerine üzerine bir su değirmeni yapabiliriz. Tıpkı Aziz Prokop'un en eski Çek efsanelerinden birindeki yaklaşımı gibi.[65] Ormanı açıp (!) böylece kazandığı toprağı sürerken (o zamanlar doğa böyle medenileştiriliyordu), efsaneye göre komşular pulluğa koşulmuş bir iblis görürler.[66] Görünüşe göre Prokop, insanların korktuğu böyle tehlikeli bir şeyle nasıl baş edebileceğini biliyordu. Tabiatın kaotik güçlerini bastırmaya, dışlamaya ve yok etmeye çalışmak yerine onları kullanmanın daha akıllıca ve avantajlı olduğunu iyi anlamıştı. Goethe'nin eseri *Faust*'ta iblis Mephistopheles'in açığa vurduğu şeytanın "laneti"ne aşinaydı:

> O gücün parçasıyım
> Daha fazla kötülük yaptıkça, iyiliği yaratan.[67]

Michael Novak *The Spirit of Democratic Capitalism* [Demokratik Kapitalizmin Ruhu] kitabında kötülüğü yaratıcı güce dönüştürme sorununu ele alır.[68] İnsan ruhunun özüne sinmiş kötülüğün ne kadar derinde olduğunu –çoğu ütopyacı olan– diğer sistemlerin değil, sadece demokratik kapitalizmin çözdüğünü,

herhangi bir sistemin derinlere kök salmış bu "günah"ı söküp çıkarmasının mümkün olmadığını savunur. Ancak demokratik kapitalizm "günahın gücünü aşağı çeker – yani enerjisini yaratıcı güce dönüştürür (Şeytan'dan intikam almanın en iyi yolu budur)."[69]

Benzer bir hikâyeyi (vahşi ve verimsiz bir şeyin medenileşme yoluyla dönüştürülmesi) Thomas Aquinas derslerinde kullanmıştır. Birkaç yüzyıl sonra bu fikir Bernard Mandeville'in *Arılar Meseli: veya Şahsi Kusurlar, İçtimai Faydalar* kitabında tam olarak olgunlaştı. Bu düşüncenin ekonomik ve sosyal veçhesi –çoğunlukla hatalı olarak– Adam Smith'e atfedilir. Kendisini daha sonra şöhrete kavuşturan düşünceye göre kasabın bencilliği, kazanç elde etme arzusu ve kendi çıkarını kollaması toplumsal fayda üretmektedir.[70] Elbette Smith'in bugün öğretildiğinden ve inanıldığından çok daha sofistike ve eleştirel bir duruşu vardır. Bu konuya daha sonra geri döneceğiz.

Bu noktada ufak bir gözlem yapmama müsaade edin. Prokop'un hikâyesinde, sadece azizin kötülüğü dizginleme ve onu genel refaha hizmetçi kılmaya gücü yeter.[71] Günümüzde ve çağımızda bu güç, piyasanın görünmez eline atfedilir. Gılgamış'ın hikâyesinde ise yabani kötülüğü iyiliğe devşirme gücü bir fahişeye aitti.[72] Görünen o ki piyasanın görünmez eli, bu iki ucun –aziz ve fahişe– boyutlarında dolaşacak bir tarihsel mirasla donanmıştır.

Mutluluk Noktasını Ararken[73]

Tanrısal kökeni nedeniyle, Gılgamış'ın kaderinde efsane olmak vardı. Ölümsüzlüğü bulma çabaları, destan boyunca kırmızı sicim (Atina kralı Theseus'un Minotor'u öldürmeden önce labirenti geçmekte kullandığı ip – ç. n.) olarak işlev gördü.[74] Sadece kahramanların gerçekleştirmeye cüret ettikleri bu eski ve eşsiz görev,[75] destan boyunca birkaç farklı biçimde karşımıza çıkar.

İlki, Gılgamış'ın ölümsüz ismini nisbeten sıradan bir yolla –Uruk çevresine sur örerek– sağlama almaya çalışmasıdır. İkinci aşamada, arkadaşı Enkidu'yu bulmasının ardından Gılgamış suru bırakır ve kahramanlığı zirveye çıkarmak üzere uzaklara gider. "Ölümsüzlüğü ararken Gılgamış en sıradışı zorluklardan geçer, insanüstü yiğitlik gösterir."[76] Bu noktada birey artık malını veya çıkarını artırmakla ilgilenmez, önemli olan adını kahramanca eylemler ve başarılarla insanlığın hafızasına yazdırmaktır. Fayda-tüketim fonksiyonu, macera ve şöhret maksimizasyonu boyutuna gelir. Böyle bir ölümsüzlük kavramı harflerin icadıyla çok yakından ilişkilidir (hikâyenin gelecek kuşaklara aktarılması gerekir) ve Gılgamış bu ölümsüzlüğü, yazılı kayıtla "ölümsüz" şöhrete çevirmeye ilk teşebbüs edendir – en azından bunu ilk başarandır. "Meşhur ismi, yeni, harflerle ve kelime kültüyle ilişkili bir ölümsüzlük biçimi doğurur: Beden bir isimde, özellikle yazılı bir isimde hayat bulur."[77]

Destanın devamında elbette klasik anlamda kâr maksimizasyonuyla karşılaşıyoruz. Gılgamış'ın serüveni sonuçta kendi hayal ettiği kadar başarılı bitmez. Hayat yoldaşı Enkidu kendisinden önce ölür, yaptıklarının boşunalığını destan boyunca hatırlatacak cümleyi ilk defa duyar: "Gılgamış, nerelerde dolaşıyorsun? Bulamayacaksın aradığın sonsuz hayatı."[78] Hayal kırıklığı içinde hancı Siduri'nin yaşadığı sahile gelir. Siduri üzüntüsüne merhem olarak ona *mutluluk bahçesini* sunar; bir çeşit hedonistik anı yaşama (*carpe diem*) kalesi, insanın ölümlülüğüyle uzlaştığı ve hiç değilse hayatının son demlerinde dünyanın zevkine, sefasına ulaştığı bir yerdir burası.

> Gılgamış neden dolanıyorsun?
> Aradığın sonsuz hayatı bulamayacaksın,
> Tanrılar insanı yarattığında,
> Ölümü insan için tutup,
> Sonsuz hayatı kendilerine sakladılar,
> Ey Gılgamış, sen karnını dolu tut,

Hep mutlu ol, gece ve gündüz,
Her günün şenlik olsun,
Oynayıp dans et, gece ve gündüz,
Kıyafetlerin temiz olsun,
Başını yıka,
Sulara gir yıkan,
Elini tutan küçük çocuğa gururla bak,
Karın kucağında mutlulukla dolsun,
İşte budur insanın işi.[79]

Gılgamış bu teklife, bu çağdaş tüketici şiarına nasıl yanıt verir? Beklenmedik şekilde onu geri çevirir ("Gılgamış hancıya dedi: Ne diyorsun sen hancı?"[80]) ve onu Utanapiştim'i –büyük tufandan sağ çıkan, Gılgamış'ın ölümsüzlüğün çaresini bulma umudu olan tek kişi– bulma yolunda bir gecikme, engel olarak görür. Kahraman, dünya nimetlerini maksimize etme anlamında hedonizmi reddeder ve kendini, ömrünü aşan amaçlara adar. Destan, bir çırpıda bakışını anaakım ekonominin yorulmaksızın insan doğasının bir parçası olduğu gerekçesiyle insana yapıştırmaya çalıştığı fayda maksimizasyonu rolünü bir çırpıda alaşağı eder.[81]

Utanapiştim'i bulduktan sonra Gılgamış, sonsuz gençlik verecek nadide bitkiyi denizin dibinden çıkarır. Fakat bir anda uyuyakalır ve bitkiyi kaybeder: "Büyük eylemlerin yorduğu Gılgamış, en tatlı ve alelade şeye karşı koyamaz: Uykuya, ölümün kardeşine, hayata yorgunluk ve yaşlanma olarak eşlik eden o sürünen tükenmişliğe."[82]

Bitkinin kokusunu alan bir yılan,
Sessizce sokulup bitkiyi aşırdı.
Döndüğü anda değişti derisi.[83]

On birinci ve sonunca tablette Gılgamış yine aradığını yitirmiştir. Sisyphos gibi zirveye ulaşmaya ramak kala başarısız olur ve mutluluk noktasına kavuşamaz. Sonuçta Gılgamış yine de

ölümsüz olur – adı günümüze kadar gelir. Bu tarihi olayların gelişiminde şansın büyük rol oynayıp oynamadığına bakmaksızın, bugün Gılgamış'ı anıtsal bir yüksekliğe ulaşamamış suruyla değil, Enkidu ile olan kahramanca arkadaşlığıyla hatırlıyoruz.

Sonuç: İktisadi Sorgulamanın Temeli

Kitabın bu ilk bölümünde uygarlığımızın en eski metnini ilk kez ekonomik açıdan irdelemeye çalıştık. Bu kadim destanda kendimize dair, beş bin yıl zarfında inanılmaz karmaşık ve dolaşık bir organizma haline gelen toplumumuza dair bir şeyler bulma umuduyla bu kapıyı araladım. Günümüzün toplumu içinde yönünü bulmak doğal olarak çok daha karmaşık bir iştir. Uygarlığımızın temel niteliklerini, resmin daha okunabilir olduğu –uygarlığın henüz doğduğu ve hâlâ "yarı çıplak" olduğu– zamanlarda gözlemek daha kolaydır. Diğer bir deyişle yazılı medeniyetimizin daha aşağısında hiçbir şey olmayan en dibine inmeye çalıştık.

Destanı incelemek faydalı oldu mu? İktisadi anlamda kendinden bir şey ifşa etti mi? Bugün için hâlâ geçerli olan bir şey var mı? Gılgamış'ta, bugün içimizde yaşayan arketipleri bulduk mu?

Dünya ile kurulan mistik ilişkinin de kendi içinde "gerçekleri" olduğunu göstermeye çalıştım. Bugün bu doğruları belli bir rezervle, hoşgörüyle tırnak içine alıyoruz ama unutmayalım ki gelecek nesiller de bizim doğrularımızı umarsızca tırnak içine alacaklar. Eski çağlarda insanlar soruları hikâyelerle, masallarla yanıtlardı. Nihayetinde Yunanca bir kelime olan "mythos", hikâye anlamına geliyor. "Bir çeşit 'niçin' beklentisi yaratan her hikâye bir mittir."[84] Bu kitapta mitsel hikâye anlatımının matematiksel ya da bilimsel anlatımdan ne ölçüde farklılaştığı sorusuna yakında geri döneceğiz.

İlk gözlem olarak, ekonomiye ilişkin, bugün sorduklarımıza çok benzer soruların varlığını gösterebiliriz. O zamanlarda yaşayan insanların ilk yazılı değerlendirmelerinin bugünden çok farklı olmadığını görüyoruz. Diğer bir deyişle: Destan bizim için

anlaşılabilirdir, onunla özdeşleşebiliyoruz. Hatta bazen fazlasıyla özdeşleşiyoruz – örneğin insanları robota çevirme çabalarına kadar. İçimizdeki insanın işlerimiz için (sur için)[85] sadece bir engel olduğu kanaati hâlâ geçerli. Ekonomi bunu sık sık kullanıyor ve insani olan her şeyi ihmal edebiliyor. İnsancıllığın verimi düşürücü etkiye sahip olduğu düşüncesi insanlık kadar eskidir – gösterdiğimiz gibi, pek çok despotun ideali duygudan yoksun bir tebaaya hükmetmektir.

Aynı zamanda beşeri kültürün başlangıcına tanıklık ettik – insanın doğal halinden bağımsızlaşması ve uzaklaşması temasına dayalı büyük bir drama. Gılgamış, kenti vahşi doğadan ayıracak bir sur yaptırmış ve ilk beşeri kültür için bir alan yaratmıştır. Yine de "uygarlığın en ileri başarıları bile insanın arzusunu karşılamaya yetmez."[86] Bunu huzursuzluğumuzun, kalıtsal tatminsizliğimizin ve buna bağlı öngörülemezliğimizin bir andacı olarak kabul edelim. Bunların beş bin yıldır sürdüğü ve bugün her şeyin aslında geçici olduğu duygusuyla uyum içinde yaşadığımız göz önüne alınırsa, belki de bu karakteristik özelliklerin içimizde mevcut olduğu söylenebilir. Hatta belki bunları Gılgamış'tan ya da destanın yazarından daha kuvvetli ve yakıcı şekilde hissediyoruzdur.

Destan, daha sonra bu fikri Gılgamış ile Enkidu dostluğu üzerinden ortadan kaldırır. Dostluk – biyolojik açıdan en önemsiz sevgi türüdür ve ilk bakışta sosyal açıdan da gereksiz görünmektedir. Verimli bir ekonomik üretim ve toplumun refahı için, güçlü duygusal bağlar kurmaksızın bir takımın üyesi olmak yeterlidir. Ancak sistemi değiştirmek, tanrılara karşı koyup düzeni yıkmak için (uyanmak, saflıktan uyanışa geçmek) dostluk gerekir. Küçük işler için (birlikte avlanmak, fabrikada çalışmak) biraz sevgi yeterlidir: Samimiyet. Ancak büyük işler için büyük sevgi, gerçek aşk gerekir: Dostluk. Ekonominin mütekabiliyet (*quid pro quo*) esasını geçersiz kılan dostluk. Dostluk vermektir. Dost, diğeri için verir. Dostluk yaşam ve ölüm adınadır, hiçbir zaman kâr ve kişisel çıkar adına değil. Dostluk bize yeni, umulmadık maceraları gösterir; suru terk etme, onun ne mimarı ne

de parçası olma fırsatını verir: Böylece duvardaki tuğlalardan biri olmayız.

Başka bir anlamda, Gılgamış ile Enkidu arasındaki ilişki insanın medenileşmiş ve yabani özü arasındaki ilişkiyle kıyaslanabilir (Enkidu sonradan ölür ama bir anlamda Gılgamış'ın içinde yaşamaya devam eder). Keynes'in hesapsız ve çoğunlukla akılcı olmayan serüvenlere yol açan "hayvani ruh" kavramı üzerinde kısaca durmuştuk: Kurucu Gılgamış –insanı ilkel hayvani durumundan ayıran ve duvarın ardındaki medeni (isteyen steril de diyebilir) kültürü getiren hükümdar– Enkidu ile dost olur ve el değmemiş doğayı zaptetmeye koyulurlar.

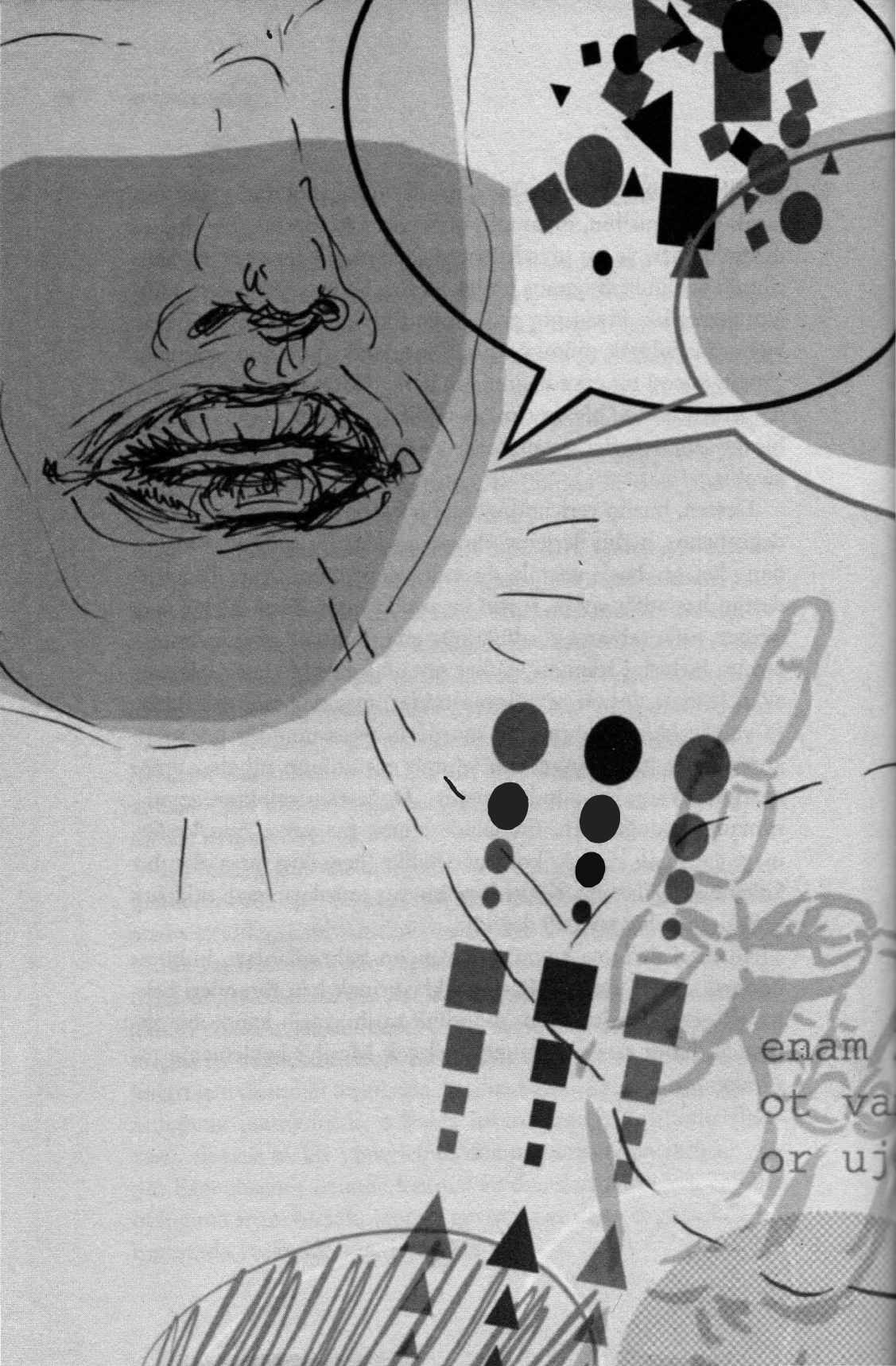
Aynı zamanda, kent kurulması fenomeni vasıtasıyla uzmanlaşma ve sermaye birikiminin doğuşunu, kutsal tabiatın nasıl dünyevi bir kaynak tedarikçisine dönüştüğünü ve insanın bireysel egosunun nasıl bağımsızlığını ilan ettiğini gördük. Lakin paradoksal olarak uygar insan kendini daha özgür hissetse de, aynı zamanda toplumun diğer üyelerine daha bağımlı hale geldi. Uygar insanın doğaya bağımlılığı azaldıkça, toplumun geri kalanına bağımlılığı arttı. Enkidu gibi, doğayı toplum ile takas ettik; (öngörülemez) doğa ile uyumun yerine, (öngörülemez) insan ile uyumu koyduk.

Bu bakışı, sonraki bölümde daha detaylı olarak inceleyeceğimiz İbrani bakışı ile mukayese ettik. İbraniler şehre çok daha sonra geldiler, Eski Ahit'in önemli bir bölümü doğa ile uyum içinde yaşayan bir insan topluluğunu tasvir eder. Öyleyse nedir daha doğal olan? İnsan (tamamen) doğal halinde mi daha doğaldır, yoksa uygarlık (kent) çerçevesinde mi o hale gelir? İnsan doğası iyi midir, kötü mü? Bu sorular günümüzün iktisat politikaları için de temel teşkil etmektedir: Eğer insan doğasının kötü olduğuna inanıyorsak, o halde insan insanın kurdudur (hayvan), demek ki bir yöneticinin demir yumruğuna ihtiyaç vardır. Eğer insanın özünde kendisi ve diğerleri için iyiye eğilimli olduğuna inanıyorsak, idareyi gevşetmek, daha özgürlükçü bir toplumda yaşamak mümkündür.

Nihayet, bin yıl sonra bir iktisadi düşünce olarak vücut bulacak bir prensibin, piyasanın gizli elinin köklerine, kötülüğün dizginlenmesi ve bu sayede insanlığa hizmet eder vaziyete getirilmesi şeklinde Gılgamış kadar kadim bir selefte de rastlandığını gösterdik. Piyasanın gizli elinin tüm atalarını kurduğumuz bağlarda bulmak mümkündür. Son olarak, bölümün sonunda Yunan öncesi bir çeşit hedonizm, hancı Siduri'nin teklifi şeklinde ortaya çıktı. Gılgamış'ın bu teklif reddettiği 4500 yıl sonra bir iktisadi değerler sistemi olarak faydacıların elinde hayat bulacaktı.

Destan, hüzün verici döngüsel bir tonda sona erdi; hiçbir şey değişmemiş, hiçbir ilerleme olmamış, –kısa bir serüvenin ardından– her şey başlangıçtaki düzenine geri dönmüştür; döngüsel destan başladığı yerde, surun inşasında biter. Tarih hiçbir yere gitmez, tıpkı tabiatta gördüğümüz gibi (mevsimlerin, Ay'ın fazlarının birbirini izlemesi vs) her şey ufak farklılıklarla tekerrür eder. Dahası, insanı çevreleyen tabiat, insanlar gibi zayıflıklara ve aşırılıklara sahip olan tanrıların tecessümüdür (efsaneye göre büyük tufan insanların yaptığı gürültünün rahatsız ettiği tanrılar tarafından gönderilmiştir). Doğa tanrısallıktan arındırılmamış olduğundan, müdahale etmek bir yana, onu keşfetmeye çalışmak bile söz konusu değildir (üçte ikisi tanrı olan bir Gılgamış değilseniz). Kaprisli ve huysuz tanrıların gizli saklısını kurcalamak hiç güvenli değildir.

Tarihsel ilerleme kavramı açısından kahramanları, hükümdarları, tabiatı tanrısallıktan uzaklaştırmak için İbranileri beklemek gerekiyordu. Tüm Yahudilik tarihi, tarih içinde bir zamanda, hatta tarihin sonunda gelecek Mesih'i beklemenin tarihidir.

enam
ot va
or uj

2

Eski Ahit

Dünyevilik ve İyilik

Hemen belirteyim: Bence Yahudilik, kapitalizm ile aynı öncü fikirleri paylaşıyor.
İkisinde de aynı ruhu görüyorum.

Werner Sombart

Günümüzün Batı kültürünün ve ekonomik sisteminin oluşumunda önemli rol oynamasına rağmen, Eski Ahit'in Yahudileri,[1] ne önde gelen iktisadi düşünce kitaplarında ne de iktisat metinlerinde fazlaca yer alır.[2] Max Weber kapitalizmin doğuşunu protestan etiğine borçlu olduğumuza inanıyordu;[3] Michael Novak ise Katolik ahlakı ve insan algısı üzerinde durmuştu;[4] Sombart[5] kapitalizmin doğuşunun ardında Yahudi inancı olduğunu savunur.

Yine de bu tartışmaya önemli katkı sunanların tümü Yahudi kültürünün önemli rol oynadığını kabul etmektedir. Çağdaş kapitalist ekonominin gelişiminde Yahudi düşüncesinin önemli katkısını ve oynadığı rolü inkâr etmek olanaksızdır.[6] Bu sebeple

bilim öncesi iktisadi anlayışı irdeleyen bu çalışmada Eski Ahit'i görmezden gelmek de olanaksızdır – sadece kapitalizm ve iktisat öğretisinin oluşumunda önemli etkilere sahip Hıristiyanlığa temel teşkil ettiği için değil, aynı zamanda iktisadi antropoloji ve dünya görüşünün değişmesinde belirgin katkıları olduğu için.

Pek çok alanda, çağdaş ekonominin gelişimine Yahudilerin iktisadi davranışları öncülük etmiştir. "Karanlık" çağlardan beri Yahudiler, birçok açıdan zamanlarının hayli ötesindeki ticari araçları yaygın olarak kullandılar ki bu araçlar daha sonra modern ekonominin temel bileşenleri haline geldi:

> Ödünç para verdiler, çok sayıda malın ticaretini yaptılar (...) özellikle sermaye piyasasında hisse ticareti ile uğraştılar, para değiş tokuş ettiler ve finansal işlemlere aracı oldular (...), banker işlevi gördüler ve emisyonun mümkün olan her biçimine iştirak ettiler. Modern kapitalizmin içinde (İlkçağ ve Ortaçağ'ın aksine)... bu aktivitelerin bazıları, belli biçimlerde, yapısal (ve tamamen gerekli olarak) mevcuttur - hem iktisadi hem de hukuki bakımdan.[7]

Yahudi geleneklerine dil uzatanlar bile genellikle bu özelliklerden bahseder. Niall Ferguson'un belirttiği gibi, "Marx'ın kendisi bile kapitalisti, dininden bağımsız olarak 'gerçek Yahudi' olarak tanımlayan 'Yahudi Sorunsalı Üzerine' isimli bir makale yazdı."[8] Hatta Heinrich Class'a göre, savaş öncesi ırkçı kışkırtmalardan birinde[9] Yahudiler "para ve mal ticareti için doğmuş bir halk" olarak geçer.[10] Bu nasıl oldu? Kökeni göçebelik olan bir halk bu ticari davranış biçimini nereden edindi? Uygarlığımızın iktisadi düşünce yönünü belirleyen değerlerin mimarı gerçekten İbraniler olabilir mi?

İlerleme: Seküler Bir Din

Eski Ahit yazarlarının insanlığa verdiği şeylerden biri de ilerleme fikri ve kavramıdır. Eski Ahit hikâyeleri bir *gelişime*

sahiptir, Yahudi halkının *tarihini* değiştirir ve birbirine bağlar. Yahudilerin zaman algısı doğrusaldır – bir başı ve sonu vardır. Tarihsel ilerlemeye inanırlar ve ilerleme *bu dünyadadır*. Mesihin gelişiyle doruğa çıkar, ki kendisi bin yılcı inanışlara göre bazen spesifik bir siyasi rol bile üstlenebilir.[11] Bu sebeple İbrani dindarlığı soyut bir âleme değil, içinde bulunduğumuz dünyaya sıkıca bağlıdır, sahip olunan dünya malının keyfini sürmek, peşinen yanlış yapmak anlamına gelmez.

> Yahudiliğin Kutsal Emirler'ine baktığımızda öteki dünyayı değil, fiziki malların bolluğunu görürürüz (Yaratılış 49:25-26, Levililer 26:3-13; Yasa'nın Tekrarı 28:1-13) (...) Maddi kazanç elde etmek için ticari faaliyette bulunanlara kötü gözle bakılmaz. Ne sofuluk çağrısı ne de yoksulluğun arındırıcı ruhani etkisi vardır. Bu yüzden Yahudiliğin kurucuları İbrahim, İshak ve Yakup gibi patriarkların varlıklı olmasına şaşmamak gerekir."[12]

Zamanın doğrusal telakki edilmesinden önce, döngüsel Sisyphosçu algı hüküm sürmekteydi. Gılgamış Destanı'nda tarih hiçbir yöne gitmez. Tabiatta gözlemlediğimize benzer şekilde her şey ufak tefek farklılıklarla döngüsel tekerrür içindedir (mevsimlerin birbirini izlemesi, yaşam ve ölüm, haftaların, ayların döngüsü vb.) Hikâyeler tuhaf bir zaman döngüsü içinde geçer: Gılgamış'ın hikâyesi başladığı yerde biter. Bu anlamda, Yunan mitleri ve masallarıyla uyum içindedir: Hikâyenin sonunda hiçbir ilerleme olmaz, dikkat çekici tarihsel bir değişiklik gerçekleşmez, hikâye belirsiz bir zaman içinde kurgulanmıştır, zaman muğlaktır. Herhangi bir zaman diliminde ve herhangi bir sayıda yaşanabilir çünkü tamamlandıktan sonra değişen bir şey olmamış, her şey kendi eski rutinine geri dönmüştür.[13]

Sonradan bilimin yaratılmasının motor gücü ve genel olarak uygarlığın umudu haline gelecek ilerleme düşüncesi[14] tarihin doğrusal kavranışından doğar. Eğer tarihin bir başı ve sonu varsa ve bunlar aynı nokta değillerse, sonuçların ancak gelecek

nesillerde alınabileceği alanlarda keşifler yapmak anlamlı hale gelir. İlerleme yeni bir mana kazanır.

Bu sebeple uygarlığımız, ilerleme fikrini İbranilere borçludur. Ancak tarih boyunca ilerleme düşüncesinin kendisi de önemli değişikliklere uğramıştır; günümüzde ilerleme denince anladığımız şey oldukça farklıdır. Başlangıçtaki ruhani kavrayışın aksine bugün ilerleme ekonomik ya da bilimsel-teknolojik bir anlama sahiptir.[15] Dahası, iktisadi kalkınma çağdaş işlevsel toplumun neredeyse gözü kapalı bir varsayımı haline gelmiştir. Büyüme bekliyoruz. Otomatik olarak. Günümüzde "yeni" bir şey olmazsa, GSMH'nin birkaç çeyrek büyümemesi (*durgunluk* adını verdiğimiz) bir anomali olarak kabul edilir. Oysa durum hep böyle değildi. Keynes'in neredeyse yüz yıl önce yazdığı gibi, kuvvetli büyüme ve dikkate değer maddi gelişme sadece üç yüz yıldır yaşanan bir olgudur:

> Kayıtlı en eski çağlardan beri, diyelim milattan önce iki bin yılından milattan sonra 18. yüzyılın başlarına kadar, dünyanın kentleşmiş bölgelerinde yaşayan sıradan insanın hayat standartlarında pek büyük bir değişiklik olmadı. İnişler ve çıkışlar elbette oldu. Salgınlar, açlık, savaşlar; arada altın çağlar yaşandı. Fakat sürekli ilerleme halinde, radikal değişiklikler olmadı. MS 1700'e kadar geçen dört bin yılda diyelim, bazı dönemler diğerlerinden belki yüzde 50 daha iyiydi - haydi en çok yüzde 100 olsun (...) Tarihin başlangıcından önceki çağlarda, -belki son buz devrinden önceki rahat bir dönemde- bugün yaşadığımızla kıyaslanabilecek bir icat ve ilerleme çağı vuku bulmuş olmalı, fakat bilinen tarihin çok büyük bir kısmında buna benzer bir şey yaşanmadı.[16]

Zamanın döngüsel algılanışından özgürleşip üstüne birkaç yüz yıl geçirdikten sonra insanlık hayat standardında gözle görülür bir yükselme yaşanmasına hazır değildi. Keynes'ten yaptığımız alıntıya tipik ev eşyalarının dört bin yıl boyunca neredeyse değişmediğini söyleyerek katkıda bulunabiliriz. Bu anlamda,

milattan çok önce uykuya dalan bir insanın, 17. yüzyılda uyanması durumunda gündelik kullanılan araç gereçlerde pek de fazla değişiklik fark etmeyeceğini söylüyoruz. Oysa şu anda, bir nesil sonra uyanmanın bile sıradan ev gereçlerini kullanmayı imkânsız hale getireceği bir çağda yaşıyoruz. Maddi ilerlemenin kendiliğinden varsayılır hale gelmesi ancak bilimsel-teknolojik devrim çağında (ekonominin bağımsız bir alan olarak doğumu da aynı döneme rastlar) söz konusu olmuştur.

Her ne kadar Keynes ihtiyaçlarımızın iktisadi olarak giderilmesi konusunda umutlu olduğunu açıkça belirtse de, maddi ilerlemenin olumlu etkilerine olan güçlü inanç, çağdaş iktisadi düşüncenin önde gelen aktörlerinin çoğu tarafından da kabul edilmiştir. İşte bu sebeple durmadan büyümemiz gerekiyor çünkü (derinlerde ve üstü kapalı olarak) yeryüzünde (iktisadi) bir cennete ilerlediğimize inanıyoruz. Ruha olan ilgimiz yerini dışsal metalara olan ilgiye bıraktığından, Çek filozof Jan Patocka ekonomistlerin günümüzde çok kritik önemde kişiler haline geldiğini söylüyor. (*Kacirske eseje o filosofii dejin)* [Felsefe Tarihi Üstüne Aykırı Yazılar]. Onlardan gerçeği yorumlamalarını, bize kâhinlik yapmalarını (makroekonomik tahminler), gerçekliği yeniden biçimlendirmelerini (krizin etkilerini hafifletmek, büyümeye hız kazandırmak) ve uzun vadede Vadedilmiş Topraklar –yeryüzündeki cennet– yolunda bize önderlik etmelerini bekliyoruz. Paul Samuelson, Milton Friedman, Gary Becker, Frank Knight ve pek çok başka isim sadece kendi ülkeleri için değil, aynı zamanda dünya çapında farklı kültürler için de ekonomik ilerlemenin tutkulu müjdecileri olarak kullanıldılar. Kitabın ilerleyen kısımlarında buna ayrıntılı olarak geri döneceğiz.

Gerçekçilik ve Anti-Çilecilik

İlerleme fikrinin yanı sıra İbraniler kültürümüze çok önemli başka bir katkıda daha bulundular: Kahramanların, tabiatın ve

hükümdarların kutsallıktan arındırılması. Biraz ileri giderek de olsa Yahudi düşüncesinin, uygarlığımızı etkileyenler arasında en sağlam temelleri olan, en gerçekçi düşünce ekolü olduğunu söyleyebiliriz.[17] İdeaların soyut dünyası Yahudilere yabancıydı. Bugün bile hâlâ Tanrı'yı, insanları ve hayvanları sembollerde, tablolarda, heykel ve çizimlerde resmetmek yasaktır. Temsili semboller ve sembolik suretler (bir anlamda modeller) yaratmalarına izin yoktu:

> Rab, Horevde ateşin içinden size seslendiği gün hiçbir suret görmediniz. Bu nedenle kendinize çok dikkat edin. Öyle ki, kendiniz için erkek ya da kadın, yerde yaşayan hayvan ya da gökte uçan kuş, küçük kara hayvanı ya da aşağıda suda yaşayan balık suretinde, heykel biçiminde put yaparak yoldan sapmayasınız. Gözlerinizi göklere kaldırıp güneşi, ayı, yıldızları -gökcisimlerini- görünce sakın aldanmayın; eğilip onlara tapmayın. Tanrınız Rab bunları göğün altındaki halklara pay olarak vermiştir.[18]

Hıristiyanlığın aksine, İbrani düşüncesinde dünya dışı bir cennet kavramı fazla gelişmemiştir.[19] İsrailoğulları'nın cenneti – Aden– yeryüzünde, Mezopotamya'da[20] belli bir yerde, Âdem ile Havva'nın yaratılışı ile uyumlu belli bir zamanda bulunmaktaydı. Yahudiler, dünyanın yaratılışından bugüne kaç yıl geçtiğini hesap ederlerdi. Cennet kavramı neredeyse hiç düşünülmemiş ve hiçbir durumda (teolojik) argüman olarak kullanılmamıştır. Hatta Voltaire şöyle der: "Şu açıktır ki Musa, halkına getirdiği kanunlarda evvelkilerin aksine insanları bekleyen başka bir hayattan bahsetmemiş, mükâfat ve cezayı bu hayatla sınırlandırmıştır."[21]

Sokrates ve Platon'dan etkilenen geleneklerle sonradan ortaya çıkan maddi, fiziki olanı aşağılamak gibi güdümlü ve maksatlı çilecilik de İbrani düşüncesinde yer almadı.[22] Yunan çileci geleneği Hıristiyanlığa, buna belli ölçüde katılan Tarsuslu Pavlus ve yeni Platoncu Augustinus'un (354-430) öğretileriyle

geçti. (Yunan ve Ortaçağ âlimlerinin çilecilik konusuyla ilişkilerine döneceğiz.)

Yahudilerin dünyeviliği Max Weber tarafından da not edilmiştir: "Yahudilik en azından şu anlamda bu dünyaya odaklıydı; dünyanın var olan halini değil, sosyal hiyerarşik düzeni reddediyorlardı. Yahudilik Püritenlik'ten ancak (hep olduğu gibi) sistematik çileciliğin göreli noksanlığı ile ayrılır. Yahudi kanunlarının çilecilikle pek ilgisi yoktur."[23] İbraniler dünyanın *gerçek* olduğunu kabul ediyordu – tarihin alışılmış yorumuyla Platon'a atfedildiği şekliyle bu dünyanın, bir idealer bulutunda yüzen *daha iyi* bir dünyanın temsili olduğuna inanmıyorlardı. Augustinus'un sonradan yazacağı gibi ruh bedenle mücadele halinde ve ona hapsolmuş değildi. Aksine, beden ve maddi dünya –yani ekonomik dünya– iyi bir Tanrı tarafından yaratılmıştı. Toprak, yeryüzü, beden, maddesel gerçeklik ilahi tarihin yüce eseri, yaratılışın doruğuydu.

Bu tamamıyla dünyevi yapının varlığı, "ruhani bir boyutu" olmadığı halde kabul edilmişti. Bunun meşru olması, dünyevi ihtiyaçların ve arzuların karşılanmasına hizmet etmesi, ekonominin gelişimi için olmazsa olmaz şarttır.[24] Eski Ahit pek nadiren varsıllığı kötüler, yoksulluğu öven şarkılar söyler. Zengine açıkça kötü gözle bakılmasına Yeni Ahit'te rastlarız – örneğin Lazar meselinde. İbraniler bir insanın maddi durumunun iyi olmasını genellikle Tanrı'nın o insana lütfu olarak algılar. İktisadi toplumbilimci Sombart konuyu kesin bir dille ele alır:

> Yahudi yazınına, özellikle Kutsal Kitap'a ve Talmud'a baktığımızda yoksulluğun zenginlikten daha yeğ tutulduğu, daha asil bulunduğu birkaç pasaj gördüğümüz doğrudur. Ancak öte yandan zenginlerin Tanrı'nın lütfuna nail olduğunu vaz eden, yalnızca varlığın kötüye kullanımı ve bunun tehlikeleri konusunda uyarılarda bulunan yüzlerce pasaj vardır... varsıllığa karşı hiçbir itiraz yoktur, bunun Tanrı'nın gazabını çekeceği hiçbir zaman iddia edilmez.[25]

Dünyevilik kavramı ile birlikte İbraniler başka şeyleri de kutsallık mertebesinden indirdi. Eski Ahit öğretilerinde kahramanlar, hükümdarlar ve tabiat tanrısallık zırhından soyundu. Bu, ekonomik kabullerin değişmesinde büyük rol oynadı.

Kahramanın Tanrısallıktan Çıkarılması: Rüya Asla Uyumaz

Kahramanlık kavramı göründüğünden daha önemlidir. Bu Keynes'in *hayvani ruh* kavramının uzak kökeni veya bireyin kendine ait addettiği ve toplumsal olarak değerlendirilen içsel bir arketipin peşinden gitme arzusu olabilir. Herhalde hepimiz bir çeşit "içimizdeki kahraman" –içsel bir rol modeli, bir şablon, takip ettiğimiz (bilerek ya da bilmeyerek) bir sembol ile yaşarız. Arketipin nasıl olduğu önemlidir çünkü rol, ağırlıklı olarak akıldışıdır, zamana ve uygarlığa göre değişir. Sahip olduğumuz *iç animatör*, iç motor, bu hayal, asla uyumaz ve davranışlarımızı –iktisadi olanlar dahil– üstelik bilmek isteyeceğimizden daha fazla etkiler.

Öncelikle Eski Ahit'in kahraman arketipinin, çevredeki diğer medeniyetlere kıyasla çok daha gerçekçi olduğunu görüyoruz. Örneğin Gılgamış Destanı'nın ya da Yunan masal ve efsanelerinin aksine Yahudi "kahramanlar" daha akla yatkın, gerçekçi, üç boyutlu olarak tahayyül edilebilir insanlardır. Sümerlerin kahraman anlayışını biliyoruz, o halde Yahudiler üzerinde derin etki bırakan ikinci kültüre kısaca göz atalım: Mısırlılar. Yahudiler, tarihlerinin başındaki birkaç yüzyılı Mısır'da geçirdikten sonra muhtemelen II. Ramses[26] döneminde oradan ayrıldılar. Eldeki kayıtlardan (bürokrasiyi ve kayıt tutmayı birileri icat ettiyse, bunlar kesin Mısırlılardır) o döneme ait bir kahramanın kabaca neye benzediğini çıkarabiliriz. Claire Laloutte'un derlediği temel karakteristik özellikleri taşıyan kahraman-kral mitolojisi kuvvetle muhtemel bu dönemde gelişmişti: Güzellik (kusursuz bir yüz, "bakması hoşa giden" ama aynı zamanda Mısırca *nefer*

kelimesinde ifadesini bulan, sadece estetik değil aynı zamanda ahlaki nitelikler de barındıran "güzel"),[27] erkeksilik ve kuvvet,[28] bilgi ve zekâ,[29] bilgelik ve anlayış, dikkat ve performans, şan ve şöhret (şan düşmanı alt eder çünkü "onun huzurunda bin adam yere sağlam basamaz");[30] iyi bir çoban (tebaasına iyi bakar), bakır zırhlı bir sur, ülkenin kalkanı ve yiğitlerin koruyucusu. Mısır hükümdarının da Sümer kralı gibi kısmen tanrı ya da tanrının oğlu diye kabul edildiğini eklemekte fayda var.[31]

Tevrat'ta buna benzer yarı tanrılara, insanüstü fiziksel yeteneklere sahip kaslı ve büyük işler yapmaya yazgılı kahramanlara rastlamıyoruz. Tek istisna kudretli Samson olabilir (ama o bile insanüstü gücünü tanrıların rızasıyla edinmiştir). Tevrat'ın *kahramanları* (ne kadar kahraman denebilirse) sık sık hata yaptıkları gibi, bu hatalar da hassasiyetle kitaba yazılır – belki tam da bu sebeple hiçbiri tanrısallık mertebesine yükselemez.[32] Örnek vermek için fazla uzağa gitmeye gerek yok. Nuh o kadar sarhoş olur ki rezalet çıkarır; Lut benzer biçimde sarhoşken kızlarının onu baştan çıkarmasına izin verir. İbrahim yalan söyler ve (defalarca) karısını cariye olarak satmaya çalışır. Yakup babası İshak'ı kandırır ve kardeşi Esav'ın ilk doğan lütfunu aşırır. Musa bir Mısırlıyı öldürür. Kral Davut ordu komutanlarından birinin karısını baştan çıkarıp komutanı öldürtür. İleriki yaşlarında Kral Süleyman pagan putlara dönüş yapar vb.[33]

Her toplum ve çağın, bilmeden onlara uygun davrandığımız, büyük ölçüde daha önce gerçekleşmiş şeylerin bileşimi olan idealleri vardır. Antropolojide birkaç çeşit arketip vardır. Örneğin Polonya doğumlu Amerikalı antropolog Paul Radin en önemli kitabı *The Trickster*'da, Kuzey Amerika yerlilerinin efsanelerini inceleyerek dört temel kahraman arketipini tasvir eder: En eski olanı Hilebaz – bir dolandırıcı; gelenek aktarıcı Tavşan; güçlü kahraman Kızılboynuz ve son olarak en gelişmiş kahraman tipi: İkizler. Misal olarak Gılgamış bütün bu arketiplerden izler barındırır, ikizi ise Enkidu'dur.[34] Bir ölçüde İbranilerin –ve daha sonra Hıristiyanlığın– yeni bir arketip eklediğini

söyleyebiliriz: Kahraman Mazlum[35] arketipi. Eyüp veya büyük ölçüde Yeşaya bunun örnekleridir. (Hıristiyanlık'ta bu ideal kolayca anlaşılacağı gibi İsa'da kişilik bulmuştur; gücünü zayıflığıyla, zaferini mağlubiyetiyle, ihtişamını çarmıhta aşağılanmasıyla yansıtır. Görüldüğü gibi rolü yol göstermek ve eziyet çekmenin temsili olmaktır). Yukarıdaki listeden de anlaşılacağı üzere İbrani kahramanlar daha çok Hilebaz, Gelenek Taşıyıcı ve İkizler'le örtüşüyor. Kahraman denince akla gelen tanrısal kas yığını burada yok.

Bu, demokratik kapitalizm için kritik önem taşır çünkü Yahudi arketipi, bugün bildiğimiz hayata daha uygun bir kahraman fenomeni için zemin teşkil eder. "Kahramanlar kollarını indirdi ve zengin olmak için ticaret yapmaya hazırlandı."[36] Bilindiği gibi tüccar olmak için adaleye, güzelliğe ya da yarı-kahraman olmaya gerek yoktur. Medeniyetimizi bugün olduğu yere getiren kahraman arketipi daha çok kurnaz düzenbaz, kültür taşıyıcısı ve mazlumdur.

Doğa Kutsal Değildir

Kahramanların tanrı katından düşürülmesinin yanı sıra, Eski Ahit tabiatın kutsallığına da aynı şekilde muamele eder.[37] Tabiat Tanrı'nın eseridir ve ilahidir ancak Gılgamış Destanı'nda gördüğümüz öfkeli tanrılara ev sahipliği yapmaz.[38] Tanrı katından indirmek onu talan etmek, ona saygısızlık etmek anlamına gelmez; insanoğlu oraya tabiatı korusun diye gönderilmiştir. (Bkz. Aden Bahçesi hikâyesi veya hayvanlara isim verme sembolizmi.) Doğanın korunması ve ona gösterilen ihtimam, aynı zamanda bölüm başında yer verdiğimiz ilerleme fikriyle alakalıdır. Zamanın doğrusal algılandığı bir durumda bu, açıkça gelecek nesillere bırakılan bir mirastır. "Yahudilik beşeri iktisadi gelişimi olumlu karşılar ve tabiatın bunun hizmetinde olduğunu kabul eder. Ancak (...) büyüme ihtiyaçlarla sınırlı olmalıdır. Gelecek nesillerin gereksinimleri de gözetilmelidir; so-

nuçta insanoğlu Tanrı'nın yarattığı dünyanın koruyucusudur. İster özel ister kamu mülkiyetinde olsun, doğal kaynakların israfı yasaktır."[39]

Hükümdarlar Sadece İnsandır

Benzer bağlamda Eski Ahit öğretileri, iktisat politikasının belirleyicileri olarak hükümdarlara tanrısallık payesi vermez. Tanrı, Musa aracılığı ile Yahudilere, o güne dek duyulmamış biçimde firavuna karşı ayaklanma emri verir. Hükümdar ya tanrı dengi ya da en kötü ihtimalle onun oğludur – Uruk kralı Gılgamış'ın üçte iki oranında tanrı olması gibi. Fakat Eski Ahit bağlamında firavun sadece insandır (düşüncesine katılmayabileceğimiz, ona direnebileceğimiz biri!).

Daha sonra gelen İsrail kralları bile peygamberler tarafından sürekli kadir-i mutlak ya da tanrı dengi olmadıkları, sadece kul oldukları konusunda ikaz edilmişlerdir. Nihai olarak Tanrı'nın emrine karşı gelen siyasi lider kavramı, Tevrat'ta açıkça yer alır. Tanrı, hukukun en yüce formu olarak yargıçlık müessesini göstermiştir ancak, bu kurum hakemlik yetkisine sahip olsa da modern anlamda yürütme gücünü haiz değildir.[40] Kralların yasaları Yahudi topraklarından neredeyse tamamen sürülmüştür ve Tevrat'ın sonraki okuyucuları için de bu böyledir. Dolayısıyla hükümdarlığın ilahiyatla ilgisi kesilmiş, liderlik bütünüyle dünyevi bir iş olagelmiştir. En önemli İsrail krallarından Davud, kendine atfedilen Mezmurlar 147'de şöyle der: "Rab mazlumlara yardım eder, kötüleri yere çalar."[41] Siyaset ilahi yanılmazlığını kaybetti, siyasi meseleler sorgulamaya maruz kaldı. İktisat politikası bir inceleme konusu haline geldi.

Eski Ahit'te krallık yönetimi tavsiye edilen değil, aksine kendisine karşı uyarılar yapılmış bir şeydir. İsrailoğulları kendi krallarını seçmeden önce (kura çekme), İsrail'de "kanun" yapma işi krallara nazaran çok daha az icra gücü olan yargıçlar tarafından ifa edilirdi. Aşağıdaki alıntıda İsrailoğullarının tanrısı

onları İsmail peygamber aracılığıyla başlarına bir kral getirmemeleri için uyarıyor:

> Dedi ki: "Size krallık yapacak kişinin yönetimi şöyle olacak: Oğullarınızı alıp savaş arabalarında ve atlı birliklerinde görevlendirecek. Onun savaş arabalarının önünde koşacaklar. Bazılarını biner, bazılarını ellişer kişilik birliklere komutan atayacak. Kimisini toprağını sürüp ekinini biçmek, kimisini de silahların ve savaş arabalarının donatımını yapmak için görevlendirecek. Kızlarınızı itriyatçı, aşçı, fırıncı olmak üzere alacak. Seçkin tarlalarınızı, bağlarınızı, zeytinliklerinizi alıp hizmetkârlarına verecek. Tahıllarınızın, üzümlerinizin ondalığını alıp saray görevlileriyle öbür hizmetkârlarına dağıtacak. Kadın erkek kölelerinizi, seçkin boğalarınızı, eşeklerinizi alıp kendi işinde çalıştıracak. Sürülerinizin de ondalığını alacak. Sizler ise onun köleleri olacaksınız. Bunlar gerçekleştiğinde, seçtiğiniz kral yüzünden feryat edeceksiniz. Ama Rab o gün size karşılık vermeyecek." Ne var ki, halk Samuel'in sözünü dinlemek istemedi. "Hayır, bizi yönetecek bir kral olsun dediler."[42]

Böylece İsrail'de tanrı rızası olmaksızın, yürütme gücünün taşıyıcısı olan hükümdarlık kurumu doğmuş oldu. En başından itibaren Tanrı'nın bu düzene mesafeli durmasıyla siyaset, ilahi olmak şöyle dursun, hiç mukaddesat taşımadı. Yöneticiler hatalar yaptı ve genellikle ayrım yapılmaksızın Eski Ahit peygamberleri aracılığı ile ağır eleştirilere maruz kaldı.

Düzene ve Bilgeliğe Övgü: Yaratılışı Mükemmelleştiren İnsan

Yaratılmış dünyanın bir düzeni vardır; insanlar olarak fark edebileceğimiz, bilim ve ekonominin metodolojisi için çok önemli bir düzen – çünkü düzensizliği ve kaosu bilimsel olarak incelemek zordur.[43] Bir sistemin (toplum, ekonomi) belli bir mantıksal ve rasyonel düzene sahip olduğu, her (iktisadi) incelemenin telaffuz edilmeyen bir varsayımıdır.

Öyle görünüyor ki yaratılışın başında durum bu değildi – her şey, kelimenin gerçek anlamıyla sadece *tekil*, renksiz ve biçimsiz bir kütleydi; isme veya belirleyici bir işarete sahip olmayan, her şeyin bütün olarak içinde eridiği bir kütle.[44] Tanrı önce isim koyarak *yarattı*, ardından her yeni günde ışığı karanlıktan, suyu kuru topraktan, günü geceden vb. *ayırdı* – eşyaya düzen verdi.[45] Dünya *düzen* içinde yaratıldı – *bilgelik* ve *akılla* biçimlendirildi. Bu düzen, aklın kanunlarına uyan başka bir zeki ve makul bir varlık tarafından hiç değilse kısmen[46] çözülebilecek şekilde kuruldu. Dünyaya hükmeden prensipler incelenmeye tabidir. Süleyman'ın Özdeyişleri kitabı özellikle birkaç yerde dünyanın yaratılışında *bilgelik* olduğunu vurgular. Kişileştirilmiş Bilgelik şöyle der:

> Rab, yaratma işine başladığında ilk beni yarattı. Dünya var olmadan önce, ta başlangıçta, öncesizlikte yerimi aldım. Enginler yokken, suları bol pınarlar yokken doğdum ben. Dağlar daha oluşmadan, tepeler belirmeden, Rab dünyayı, kırları ve dünyadaki toprağın zerresini yaratmadan doğdum. Rab gökleri yerine koyduğunda oradaydım, engin denizleri ufukla çevirdiğinde, bulutları oluşturduğunda, denizin kaynaklarını güçlendirdiğinde, sular buyruğundan öte geçmesinler diye denize sınır çizdiğinde, Dünya'nın temellerini pekiştirdiğinde, baş mimar olarak O'nun yanındaydım.[47]

Alıntı devam ediyor:

> Günbegün sevinçle dolup taştım, huzurunda hep coştum (...) O'nun dünyası mutluluğum, insanları sevincimdi. Çocuklarım, şimdi beni dinleyin: Yolumu izleyenlere ne mutlu (...) Beni dinleyen, her gün kapımı gözleyen, kapımın eşiğinden ayrılmayan kişiye ne mutlu. Çünkü beni bulan yaşam bulur ve Rabbin beğenisini kazanır. Beni göz ardı edense kendine zarar verir, benden nefret eden, ölümü seviyor demektir.[48]

Tanrı ve yanındaki Bilgelik, bizi dünyanın düzenini öğrenmeye yönlendirir. Dünya bizim için ne anlaşılmazdır, ne de anlamak için araştırmak *yasaktır*. Düzenin insan aklınca anlaşılabileceği gerçeği, bilimsel incelemenin temel taşı olan sessiz varsayımlardan bir diğeridir. Eski Ahit, bilgi edinmeyi başka yerlerde de vazeder. "Bilgelik dışarda yüksek sesle bağırıyor (...): 'Ey budalalar, budalalığı ne zamana dek seveceksiniz?'"[49] Ya da birkaç bölüm sonra: "Bilgeliğe ilk adım onu sahiplenmektir. Bütün servetine mal olsa da akla sahip çık."[50]

Bu sebeple dünyayı kavramaya çalışmak kesinlikle meşru bir eylemdir, hatta bizzat Tanrı bunu talep eder – Yaradan'ın[51] işine bir tür katılım olarak. İnsan kendisini ve çevresini tanımaya, bildiklerini iyilik olarak kullanmaya çağırılır. Tabiat insan için vardır, onu keşfetme ve değiştirme imkânı vardır; bu insana yapılan çağrıdır.

İbrani kültürü, dünyayı bilimsel olarak incelemenin temellerini atmıştır. Doğayı akıl yoluyla incelemenin köklerini şaşırtıcı biçimde dinde bulmamız kayda değer. Dünyamız yalnızca aklımızla çözemeyeceğimiz pek çok gizem barındırıyor olsa bile, sezgi, akıl, tecrübe ve benzeri bileşimiyle anlamaya çalışabileceğimiz bir dünyada yaşıyoruz.

Yaratılışın Tamamlayıcısı Olarak İnsan

Dünyanın yaratılışı, Yahudi öğretilerinde açıklandığı gibi Tekvin kitabında tasvir edilir. Burada Tanrı (i) yaratır, (ii) ayırır, (iii) adlandırır [vurgular bana ait]

> Başlangıçta Tanrı göğü ve yeri *yarattı* (...) Tanrı ışığın iyi olduğunu gördü ve onu karanlıktan *ayırdı*. Işığa "gündüz", karanlığa "gece" *adını verdi*. Tanrı, suların ortasında bir kubbe olsun, suları birbirinden *ayırsın* diye buyurdu. Ve öyle oldu. Tanrı gök kubbeyi *yarattı*. Kubbenin altındaki suları üstündeki sulardan *ayırdı*. Kubbeye "gök" *adını verdi*. (...) Kuru alana "kara", toplanan sulara "deniz" *adını verdi*.[52]

Adlandırma olmadan gerçeklik olmaz; gerçeklik dille birlikte yaratılır. Wittgenstein bunu *Tractatus*'ta saptar – dilimizin sınırları dünyamızın sınırlarıdır.[53] Aynı zamanda, zihnimizde temsili bir simgesi bulunmayan bir şeyi düşünemeyiz (isim, işaret vb). Nasıl düşüneceğimizi bilmediğimiz bir şeyi doğru isimlendiremeyiz;[54] bunun tersi de doğrudur.

Bizzat İsimlendirme (büyük İ doğru) geleneksel olarak Yaratıcının taçlandırma işidir; yaratılışın büyük finalini, bir tablonun son fırça darbesini, ustanın imzasını temsil eder. Yaratılış'ta dikkate değer bir an vuku bulur: Son hamle, yaratılış fırçasının son darbesi, hayvanlara ad vermedir – bu görev insana tevdi edilmiştir, beklendiği gibi Tanrı tarafından yapılmaz. Tanrı'nın başladığı işi bitirme görevi insana aittir:

> Rab Tanrı yerdeki hayvanların, gökteki kuşların tümünü topraktan yaratmıştı. Onlara ne *ad vereceğini* görmek için hepsini Âdem'e getirdi. Âdem her birine ne *ad verdiyse*, o canlı o *adla anıldı*. Âdem bütün evcil ve yabanıl hayvanlara, gökte uçan kuşlara *ad koydu*.[55]

Bir paragrafta dört defa adlandırma ve tayin etmeden bahsediliyor. Tanrı, yaratma işini henüz tamamlamadan insana devrediyor (neredeyse yarı mamul denebilir) ve son dokunuşları yapıp yaratma işini bitirme görevini insana veriyor. Adlandırma sembolik bir ifadedir. Yahudi kültüründe (ve aynı zamanda günümüz kültüründe) isim koymak egemenlik hakkı ve aidiyet anlamına gelir, örneğin kâşifler (yeni yerlere), mucitler (yeni prensiplere) veya ebeveynler (çocuklara) ad koyarlar; yani işin en başında, kökünde olanlara verilen bir hak söz konusudur. Bu hak, Tanrı tarafından insanlığa verilmiştir. *Son dokunuşları* yapma motifi, bahçe kavramında da karşımıza çıkar: İnsanın işlemesi ve mükemmelliğe ulaştırması gereken bir yer. İnsan bir cangıla, ormana veya otlağa değil bahçeye konulmuştur. Bahçe-

ler düzenli olarak bakım ve ekim ister, ormanlar ve meralar ise kendi başlarına idare ederler.[56]

Bunun ekonomi ile bağlantısı nedir? Gerçeğin kendisi, bizim "nesnel" dünyamız, *ortaklaşa* yaratılmıştır, insan *yaratılış* sürecine bizzat katılmıştır; yaratılış sürekli *yeniden* yaratılmaktadır.

Gerçeklik, verili bir durum değildir, pasif değildir. Gerçekliği algılama ve "hakikatler" insanın etkin katılımını gerektirir. Son adımı atmakla yükümlü olan insandır (*fact* ve *act* arasındaki yakınlık vurgulanmaya değer) böylece gerçeklik yaratılmaya devam eder. İşin bize düşen *gerçek*-leştirme kısmı yapının kurulmasını temsil eder, düzeni ve anlamı yerli yerine koyar (Kutsal Kitap'ta geçen *ad verme* eyleminin güzellikle ifade ettiği gibi kategorize etme, sıraya koyma, düzenleme). Bilimsel modellerimiz gerçeklik üzerine son dokunuşları yapar çünkü (1) yorumlar, (2) olaya isim verir, (3) dünyayı ve olguları mantıksal biçimlere göre sınıflandırmaya imkân verir, (4) bu modeller üzerinden gerçekliği *de facto* algılarız. Bu düzen sayesinde (bizim tarafımızdan eklenen) gerçeklik görünür hale gelir; onsuz anlamını yitirir. Ünlü Çek düşünür Neubauer'in dediği gibi: "Anlamı olmayanın görünürlüğü yoktur."[57]

Onun teorisine göre insan dünyayı keşfetmekle kalmaz, onu yalnızca doğaya yeniden şekil verme (toprağı sürüp verimini artırmak, bitki yetiştirmek, hendek açmak) anlamında değil, aynı zamanda daha derin ontolojik anlamda biçimlendirir. İnsan yeni bir linguistik çerçeve ya da analitik model bulduğunda yahut eskisini kullanmayı bıraktığında gerçekliği şekillendirir veya yeniden şekillendirir. Modeller sadece zihnimizde bulunur, "nesnel gerçeklik" içinde değil. Bu anlamda Newton yerçekimini *icat* etmiştir (sadece bulmuş değil!).[58] Genel kabul gören ve ardından gerçekliğe dönüşen (kurmaca ve tamamen soyut!) bir çerçeve icat etmiştir. Marx da benzer şekilde sınıf sömürüsü kavramının mucididir. Onun fikirleriyle dünyanın büyük kısmında, neredeyse yüz yıl boyunca tarihin ve hakikatin algılanışı değişmiştir.

Şimdi tamamen iktisadi bir konuya geçelim. Daha basit (model olmayan) anlamıyla gerçekliğe son dokunuşları yapma konusuna dönelim. John Locke insan emeği ve ilgisinin yarattığı "katma değer" konusuna ilginç bir açıdan yaklaşır:

> İnsan hayatını idame etmeye yarayan malzemenin temini bakımından etrafı çevrili ve işlenmiş bir dönüm araziden alınan ürün miktarı (ölçülü konuşacak olursak), başıboş bırakılan aynı verim ve büyüklükteki toprağın vereceğinden on kat fazladır... Burada bire on derken işlenmiş toprağı aslında epeyce hafife almış oluyorum, gerçek oran bire yüz civarındadır.[59]

Michael Novak, ham yaratılışı,[60] "alnı terli adam" tarafından kendi haline bırakılmış, işlenmemiş yaratılış yahut bir çeşit "doğal durum" yaratılış olarak tanımlar. İnsan yaratılmış bulunan dünyayı idare etmek üzere gönderilmiştir; yaratılışı tam anlamıyla olgunlaştırmak onun sorumluluğudur. Tanrı sanki ham bırakmış gibi (tamamlanmamış), Cennet Bahçesi'ni koruma ve kollama görevini insana verir, böylece insan ekili peyzajın yaratılışında Tanrı'ya eşlik eder. Çek filozof Neubauer bunu şöyle tasvir etmektedir: "Hakikat böyledir; o kadar derindir ki kendiliğinden kristalize olup dünyaya dönüşür. Bu sebeple hakikatin, nesnel hadiselerin tekerrür ettiği bir sahne olduğunu değil, bir yaratı olduğunu kabul ederim."[61]

Bu açıdan bile Yahudi düşüncesinin ne kadar mistik olduğunu görmek mümkündür – bilinmezin rolünü kabul eder. Bu sebeple dünyeviliğin içinden gizemi yüceltir, dünyanın mekanik, sebep-sonuca dayalı izahına karşı kendini savunur: "Yahudilerin düşünme biçimi, Veblen'e göre, ruhani, mucizevi, soyut olanı vurgular. Öte yandan paganlar bunun yerine mekanik ve bilimsel olanı görür."[62] Uzun yıllar sonra Keynes iktisadi düşünce tarihine aynı entelektüel pencereden bakar; ekonomiye en büyük katkısı şüphesiz *algılanamaz* olanın diriltilmesidir – *hayvani ruh* ve *belirsizlik* örneğinde olduğu gibi. Hatta ekono-

mist Piero Mini Keynes'in şüpheciliğini ve isyankâr yaklaşımını onun Talmud eğitimine bağlar.[63]

İçimizdeki İyi ve Kötü: İyi Olmanın Ahlaki Bir Açıklaması

Gılgamış Destanı'nda iyi ve kötünün, ahlaki zeminde henüz sistematik olarak ele alınmadığını gördük. Destanda kötülükten söz ediliyor ama kötülük bir dışsallık olarak şehrin dışında, bizim ötemizde gerçekleşen bir şey olarak sunuluyor. Kötülüğün kişileşmiş sureti Humbaba, şehrin ötesindeki sedir ormanında yaşamaktadır; Enkidu ise şehrin ötesinde azgın bir yabanidir. Daha sonra, şehirli olduğu anda faydalı hale gelir.

Destan okuru kötülüğün doğayla, iyiliğin ise şehirle, medeniyetle, ilerlemeyle ilintili olduğu hissiyatından kaçamaz. Bu arada Mısırlılar da şehre benzer bir tanrısallık atfetmiş, şehir onlar için ilahi varlıkları temsil etmiştir. Mısır dilinde yazılmış şiir ve metinlerde, şehir içinde yaşayan tanrılarla tanımlanır.[64] Fakat destanda iyiye ve kötüye ahlaki bir gözle bakılmaz – *ahlaki* olan ya da olmayan eylemlerin sonucu değildirler. Kötülük özgür ahlaki eylemlerle veya bireyin iradesiyle ilişkilendirilmez. Bu kötülük ahlaki ve insani değil, daha çok *doğal* bir kötülüktür. İyi ve kötü sanki ahlakla tamamen alakasız gibidir. Kötülük öylesine oluverir. Nokta.

Öte yandan İbrani düşüncesi yoğun olarak ahlaki iyi ve kötü ile ilgilenir. Ahlaki bir boyut, öykülerin kalbine dokunur.[65] Dahası tarih, ahlakın üzerine kurulu görünmektedir, ahlak tarihin temel belirleyicilerinden biridir. İbraniler için tarih, aktörlerin ne kadar ahlaklı davrandıklarına göre şekillenir. İnsanoğlunun günahları tarih üzerinde etkilidir, bu yüzden Eski Ahit'in yazarları *daha iyi bir dünya*yı garanti edecek karmaşık bir ahlaki yasalar bütünü hazırlamışlardır. Kötülük şehrin dışında, kırlarda veya ormanda, bizim ötemizde değildir. Birçok hikâyede durum tam tersidir – doğal olan iyiyi, yapay olan kent uygarlığı kötüyü temsil eder.

Kötülük elbette, Gılgamış ve Enkidu'nun "Humbaba'yı öldürüp sedir ağaçlarını keserek" hallettikleri gibi ormana yapılacak bir gezintiyle alt edilemez. Sümerler düalizme inanırdı – Tanrılar iyi ve kötü olarak ikiye ayrılır, insanların dünyası onların pasif savaş alanlarını oluştururdu. Yahudiler ise tam tersine inanırdı. Dünya iyi bir Tanrı tarafından yaratılmıştı ve kötülük ancak insanların ahlaktan sapmaları sonucunda ortaya çıkardı. Dolayısıyla kötülük insan tarafından çoğaltılmaktaydı.[66] Tarih insan davranışının ahlaklılığına göre şekillenirdi. Örnek olarak cennetten kovulmayı ele alalım: Kovulma Âdem ile Havva'nın itaatsizliğinden sonra gerçeklemişti.[67] Farklılık büyük tufan hikâyesinde resmedilir. Eski Ahit tufanın sebebi olarak ahlakın çöküşünü ve kötülüğün artmasını gösterir:

> Rab baktı, yeryüzünde insanın yaptığı kötülük çok, aklı fikri hep kötülükte.[68]

Buna karşılık, destandaki tufan insanlar gürültü yapıp tanrıları rahatsız ettikleri için çıkmıştır. Bu sebeple destan büyük tufana ahlaki bir boyut katmazken, Tekvin tufanı ahlaksızlık üzerinden açıklar. Eski Ahit'te ahlaka dayalı davranışların tarihi biçimlendirmesine sayısız örnek bulabiliriz: Sodom ve Gomora, günahları yüzünden helak edilmişti,[69] Vadedilmiş Topraklar'a girmeden önce çölde geçirilen kırk yıl Sina Dağı'ndaki[70] başkaldırının cezasıydı vb. Yahudilerin tüm tarihi ahlaki açıdan yorumlanmış ve algılanmıştır. Tabiri caizse ahlak İbrani tarihini sarsar ve harekete geçirir.

Ahlaki İş Döngüsü ve Ekonomi Kehanetleri

Yahudi kavminin öyküsünde ilk ekonomik döngü kavramına da rastlarız – yazılı tarihimizin kayıtlı ilk konjonktür dalgaları. Burada aynı zamanda, dalgaların sebeplerini açıklama girişimlerinin ilkine de tanık oluyoruz. Ekonomi dalgaları hakkında pek

çok teori bulunuyor ve bugün bile ekonomistler arasında sebebin ne olduğuna dair bir görüş birliği mevcut değil. Kimi psikolojik faktörleri, kimi yatırımlarla tasarruflar arasındaki farkları sorumlu tutuyor, diğerleri döngülerin parasal özüne vurgu yapıyor, hatta güneş lekelerini bile sebep gösterenler var. İbraniler ise iyi ve kötü yılların, yani ekonomi dalgalarının ardında ahlaki değerler olduğunu düşündüler. Ama şimdi biraz daha ileri gidelim.

Firavun'un Rüyası: Yusuf ve İlk İş Döngüsü

Tarihteki ilk ekonomi döngüsü, elbette fazla basit olmaması için, bir gizemle ilişkilendirilir. Bu, Firavun'un, Yakup'un oğlu Yusuf'a anlattığı, meşhur yedi besili, yedi cılız inek rüyasıdır. Yusuf rüyayı makroekonomik bir kehanette bulunarak yorumlar: Yedi yıllık bolluğun ardından yedi yıllık kıtlık, açlık ve sefalet gelecektir.

> Firavun bir düş gördü: Nil Irmağı'nın kıyısında duruyordu. Irmaktan güzel ve semiz yedi inek çıktı. Sazlar arasında otlamaya başladılar. Sonra yedi çirkin ve cılız inek çıktı. Irmağın kıyısında öbür ineklerin yanında durdular. Çirkin ve cılız inekler güzel ve semiz yedi ineği yiyince, Firavun uyandı.[71]

Sonra Yusuf, Firavun'un rüyasını yorumlar:

> Mısır'da yedi yıl bolluk olacak. Sonra yedi yıl öyle bir kıtlık olacak ki, bolluk yılları hiç anımsanmayacak, kıtlık ülkeyi kasıp kavuracak.[72]

Sonra Yusuf, Firavun'a kehanetin sonuçlarından nasıl kaçınacağına dair tavsiyeler verir – hem kıtlığı hem de fiili bolluğu engelleyecek tavsiyeler.

> Şimdi Firavun'un akıllı, bilgili bir adam bulup onu Mısır'ın başına getirmesi gerekir. Ülke çapında adamlar görevlendirmeli, bunlar yedi

> bolluk yılı boyunca ürünlerin beşte birini toplamalı. Gelecek verimli yılların bütün yiyeceğini toplasınlar, Firavun'un yönetimi altında kentlerde depolayıp korusunlar. Bu yiyecek, gelecek yedi kıtlık yılı boyunca Mısır'da ihtiyat olarak kullanılacak, ülke kıtlıktan kırılmayacak.[73]

Burada aklımıza hemen Keynesyen ihtiyati maliye politikaları geliyor. Günümüz ekonomisindeki spesifik uygulamaları için kitabın ikinci kısmına bakınız.

Kendiyle Çelişen Kehanet

Şimdi birkaç gözlem yapalım: İyi yıllarda hasadın beşte biri oranında[74] uygulanan vergilendirme[75] ve kötü yıllarda kullanılmak için ihtiyat olarak ayrılan tahılın depolanması yoluyla kehanet fiilen engellenmiştir (bolluk sınırlanmış ve açlık ortadan kaldırılmıştır – mali stabilizasyonun atası yoluyla). Bu durumda eğer kehanet doğru ise, hiçbir zaman gerçekleşmeyecek demektir. Dolayısıyla burada bir paradoks var: Sorunları öngörebilir, önlem alabilirsek, sorunlar hiçbir zaman gerçekleşemez.[76] Bu yüzden Eski Ahit kehanetleri geleceğe deterministik açıdan bakmaz; aksine harekete geçmeyi gerektiren uyarılar ve imkân dahilinde olanların stratejik varyasyonlarını içerir. Eğer doğru davranış gösterildiyse, kehanet genelde gerçekleşmez.[77] Bu "lanetli peygamber" veya "kendiyle çelişen kehanet" ilkesi Yunus'un hikâyesinde de görülür; görünüşe bakılırsa bunun (önlemlere bağlı kalındığında kehanetlerin asla gerçekleşmediğinin) farkındadır ve bu yüzden peygamber olmak istemez: Tam aksini öngörmesine rağmen (aslında *tam da bu sebeple*) Ninova şehri hiçbir zaman yıkılmaz.[78]

Tehdit beklentiler dahilindeyse, onu tamamen veya hiç değilse kısmen engellemek mümkündür. Ne Yusuf ne de firavun ganimetin ya da hasadın zayıf olmasının önüne geçecek güce sahiptir (burada yorum doğru, geleceğin görünümü gizemlidir)

ama yine de kehanetin etkilerini ve sonuçlarını değiştirmişlerdir (burada rüyanın yorumu artık yanlıştır) – açlık Mısır'a uğramamıştır; bunun sebebi akılcı ve oldukça sezgisel bir ekonomi politikasının[79] uygulanmasıdır. Diğer bir deyişle geleceği kimse bilemez –peygamberler bile– çünkü insanlar geleceğe dair bilgilere belli tepkiler verir, bu da geleceği ve kehanetin geçerliliğini değiştirir. Bu prensip, sosyal bilimlerin meşhur kavramı *kendini gerçekleştiren kehanetin*[80] tam tersidir. Bazı kehanetler ifade edildiğinde (ve bunlara inanıldığında) kendi kendini gerçekleştirirken, bazıları da telaffuz edildiğinde (ve bunlara inanıldığında) kendini inkâr eder.

Bir kez daha bu ilk "makroekonomik tahmin"in bir *rüyada* belirdiğini not edelim. Bir rüya –bu akıldışı, resimsel, anlaşılması zor ve çok sayıda ciddi insanın kafasını uzun süre meşgul etmiş, ancak son zamanlarda rehabilite edilebilmiş olgu– iktisadi geleceğin taşıyıcısı olmuştur.

Bugün neden ekonomistlerden geleceği tahmin etmelerinin beklendiği açık değildir. Tüm sosyal bilimler içinde, hatta tüm beşeri bilimlerde diyeyim, ekonomi geleceğe en odaklı olandır; diğer disiplinler gelecekle bu derece ilgilenmez.[81] Belki bu durum, ekonomistlerin cennetinin gelecekte yer aldığı aşikârken, sosyologların, çevrebilimcilerin ve hatta psikologların cennetinin nostaljik geçmişte (insanın ailesi, çevresi ve kendi benliği ile uyum içinde yaşadığı zamanlarda) yer almasıyla ilgilidir. Aynı zamanda ekonomi herhalde geleceği sezinlediği için beşeri bilimler içinde en isabetli bilim olduğuna inanır.

Tevrat'a geri dönelim: Bu hikâyenin devamında, döngülerin oluşma *sebep*lerinin verilmediğini fark ediyoruz (sonradan gelecek). Önce semiz yıllar gelir, ardından cılızlar. Neredeyse her şeye (genellikle ahlaki) bir açıklaması olan Kutsal Kitap için oldukça nadir bir durum. Aslında bu bakımdan Gılgamış Destanı'nı hatırlatıyor: Kötülük (ya da iyilik) sadece meydana gelir, davranışlarımızın bunlar üstünde etkisi yoktur. Döngü hiçbir şekilde açıklanmaz ve *"neden"* sorusuna cevap verilmez.[82]

İş Döngüsünün Ahlaki Açıklaması

Yahudi halkının işlerin iyi veya kötü gitmesine dair sebepler sunması daha sonraki İbrani yorumlarından temel farklar içerir. Bu sebepler ahlakla ilgilidir. Eğer halk veya temsilcileri (çoğunlukla krallar ve rahipler) Tanrı'nın emirlerine itaat ederse İsrail savaşı kazanır,[83] çevre ülkeler tarafından onurlandırılır[84] ve –bizim için daha önemlisi– ekonomik açıdan zenginleşir:

> Bu ilkeleri dinler, onlara özenle uyarsanız, Tanrınız Rab atalarınıza ant içerek verdiği söz uyarınca sizinle yaptığı antlaşmaya bağlı kalacak. Sizi sevecek, kutsayacak, çoğaltacak. Atalarınıza ant içerek size söz verdiği ülkede rahminizin meyvesini, toprağınızın ürününü -tahılını, yeni şarabını, zeytinyağını- sığırlarınızın buzağılarını, sürülerinizin kuzularını bereketli kılacak. (...) Öbür halklardan daha çok kutsanmış olacaksınız. Erkekleriniz, kadınlarınız, hayvanlarınız arasında döl vermeyen olmayacak. (...)[85]

Hiç çekinmeden bunun, ekonomik döngünün sebebini *açıklamaya* çalışan ilk çaba olduğunu söyleyebiliriz. Sebepleri günümüze değin ekonomistler arasında tartışma yaratmış olan ekonomi döngüsü, Eski Ahit'te ahlaki nedenlere bağlanmıştır. Hukuk ve adaletin tesis edildiği, öksüz ve yetimlerin hor görülmediği, Tanrı'nın buyruklarına uyulduğu dönemlerde İsrail'in kalkındığını görüyoruz. Bunlar olmazsa ekonomik ve sosyal krizler çıkıyor:

> Dul ve öksüz hakkı yemeyeceksiniz. Yerseniz, bana feryat ettiklerinde onları kesinlikle işitirim. Öfkem alevlenir, sizi kılıçtan geçirtirim.[86]

Aşağıdaki pasaj diğer bir örnek:

> Yahuda Kralı Ahazya oğlu Yoaş'ın krallığının yirmi üçüncü yılında Yehu oğlu Yehoahaz Samiriye'de İsrail Kralı oldu ve on yedi yıl

> krallık yaptı. Yehoahaz Rabbin gözünde kötü olanı yaptı ve Nevat oğlu Yarovam'ın İsrail'i sürüklediği günahlara katıldı. Bu günahlardan ayrılmadı. İşte bu yüzden Rabbin İsrail'e karşı öfkesi alevlendi ve Rab onları uzun süre Aram Kralı Hazael'le oğlu Ben-Hadat'ın egemenliği altına soktu.[87]

Bugünün bakış açısıyla, ahlak boyutunun uzun süredir iktisadi düşünceden tamamen çıktığını söyleyebiliriz; bunun sebebi özellikle Mandeville'in, kişisel çıkarlar peşinde koşmanın, sanıldığının aksine kamu yararına olduğu kavramının benimsenmesi olabilir (Mandeville meselesine ayrı bir bölüm ayırdım). Böyle bir sistemde bireyin ahlakının önemi kalmaz zira sonradan *piyasanın görünmez eli* adı verilecek şey, özel çıkarı kamu refahına dönüştürmektedir.

Son zamanlarda ahlak ve güven gibi kavramlarla yeniden ilgilenen bazı düşünce akımları ortaya çıkmış; bu bağlamda kurumların kalitesinin, adaletin seviyesinin, iş etiğinin, rüşvet ve buna benzer kavramların ekonomi ve ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini ölçmeye çalışmışlardır.

O halde, ekonomi döngüsünün çelişen bu iki yorumunu nasıl bir araya getireceğiz: Ahlakın sorumluluğu var mı, yok mu? Eylemlerimizle bizi çevreleyen gerçekliği değiştirebilir miyiz? Etik, gelecek üzerinde etkili mi? Böylece, etik ve ekonominin en önemli sorularından birine geliyoruz.

İyi ve Kötü Ekonomisi: İyilik İşe Yarıyor mu?

Bu, herhalde sorabileceğimiz en zor ahlaki sorudur. Bu soruyu İbrani düşüncesine ilişkin bir tartışmanın ortasında sormamız, muhtemelen bu konudaki görüş sayısının, tartışmaya dahil olanların sayısından fazla olmasından kaynaklanıyor. Sorunun yanıtını bu kitapta vermeye çalışmayacağız; yanıtı bulmak için yapılabilecek araştırmaların çerçevesini kabaca resmedebilirsek, sorunun hakkını verdiğimizi varsayacağız.

Şimdiye kadar gözden geçirdiklerimize bakacak olursak, iyi davranışların sonucunun da iyi olacağını söyleyebiliriz. İbranilere göre ahlak, yapılabilecek en iyi yatırımdır. Ekonomiye hiçbir şey adalet konusunda titiz olmak kadar yardım etmez. Kurallara uymak ve ahlaki bir yaşam sürmek *maddi olarak mükemmel sonuçlar* verir.[88] Unutmayalım ki İbraniler bu sonuca kolay yollardan ulaşmadı. Eski Ahit'te cennet ve cehennem bahsi nadiren geçer – sanki bu kavramlar İbrani düşüncesinde hiç yok gibidir; iyiliğin veya kötülüğün karşılığını (biraz müphem olsa da) ölümden sonra ödemek mümkün değildir (Hıristiyanlık'ta mümkündür; altta). *Adaletin bu dünyadaki yaşamda* tecelli edeceği anlatılır. Ahlaki muhasebe bu dünya için yapılmalıdır; hesaplar öteki dünyaya devredilemez.

Sombart şöyle diyor:

> Yahudiliğin en eski formu öteki dünya diye bir şey bilmez. Mutluluk da, keder de bu dünyadadır. Eğer Tanrı ödüllendirmek veya cezalandırmak isterse, bunu insan hayattayken yapmalıdır. Bu yüzden erdemli olan varsıldır, olmayan cezasını çeker. Buyruklarıma uyun, diyor Tanrı, "ki Tanrınız olan Rabbin size verdiği topraklar üzerinde uzun ve müreffeh bir yaşam sürebilesiniz." Eyüp'ün acı haykırışı, "Kötüler niçin yaşıyor, yaşlandıkça güçleri artıyor? ... Yoluma set çekti, geçemiyorum. ... Her yandan yıktı beni... Öfkesi bana karşı alev alev yanıyor" [Eyüp 21:7; 19:8, 10, 11] "Neden onun yolundan ayrılmadığım halde bunca kötülük hep beni buluyor?"[89]

Farklı bir bağlamda, ondalık verginin ödenmesinde ilginç bir paralellik buluyoruz:

> "Siz lanete uğradınız. Çünkü bütün ulus benden çalıyorsunuz. Tapınağımda yiyecek bulunması için bütün ondalıklarınızı ambara getirin. Beni bununla sınayın" diyor Her Şeye Egemen Rab. "Göreceksiniz ki, göklerin kapaklarını size açacağım, üzerinize dolup taşan bereket yağdıracağım. Çekirgelerin ekinlerinizi yemesini engelleyeceğim. Tarlada asmanız ürünsüz kalmayacak" diyor Her Şeye

> Egemen Rab. "Bütün uluslar ne mutlu size diyecekler. Çünkü ülkeniz özlenen bir yer olacak." Böyle diyor Her Şeye Egemen Rab.[90]

Ancak iyi ve kötü ekonomisini irdelemek bu kadar kolay değil. Etik işe yarıyor ise Kant'ın "etiğin ahlaki boyutu"nu nereye koyacağız? Eğer *kâr etmek* için iyilik yapıyorsak, etik sorunsalı salt akılcılık meselesi haline geliyor demektir. Immanuel Kant, etik alanının en önemli modern düşünürü, tersini söylüyor; şayet ahlaki davranışımız, daha sonra karşılığını alacağımızı düşündüğümüz ticari bir hesaba dayanıyorsa (yani hedonistik bir anlayış benimsemişsek; altta), ahlaki değildir. Karşılık, tavizsiz Kant'a göre, ahlakı geçersiz kılar.

Aynı konu bütün çetrefilliğini Tevrat'ta da gösterir. Tanrı'nın adaletinin bu dünyada tecelli etmesinin kuralları, "günahın kefaret algoritması"[91] İbrani düşüncesinin önemli bir başlığıdır. Dini bütün Hasidim mensupları ve Yeni Ahit'ten bildiğimiz Farisiler, sofuluklarını kurallara mutlak bağlılıklarıyla tanımlarlar. Buna karşılık, nebevi ekoller iyilik ve ödül arasında bir denklem olmadığını vurgular. Eski Ahit'in en güzel –ve aynı zamanda en karmaşık– kitaplarından biri olan Eyüp'ün Kitabı'nda buna iyi bir örnek mevcuttur; şeytanın avukatlığını yapma işi (yerinde bir kararla) Şeytan'a verilmiştir (tesadüfen, Eski Ahit'te şeytanın bu açıklıkla ortaya çıktığı tek yer burasıdır[92]):

> Sonra Rab Şeytan'a, "Kulum Eyüp'e bakıp düşündün mü?" dedi. "Çünkü dünyada onun gibisi yoktur. Kusursuz, doğru bir adamdır. Tanrı'dan korkar, kötülükten kaçınır." Şeytan, "Eyüp Tanrı'dan boşuna mı korkuyor?" diye yanıtladı. "Onu, ev halkını, sahip olduğu her şeyi sen çitle çevirip korumadın mı? Elleriyle yaptığı her şeyi bereketli kıldın. Sürüleri bütün ülkeye yayıldı. Ama elini uzatır da sahip olduğu her şeyi yok edersen, yüzüne karşı sövecektir."[93]

Eyüp'ün, iyilik yaparken kendi çıkarını düşünmediğini göstermek için (neredeyse Tanrı ile Şeytan arasında oynanan bir

kumar gibidir) başına getirilen felaketlerin ardından (ki dört felaketten üçü malvarlığıyla ilgilidir), arkadaşları onu görmek için uğrar. Aralarındaki sohbet (Yahudi şiiri ve felsefesinin doruk noktalarındandır) aşağı yukarı Eyüp'ün, Tanrı'nın cezasını hak edecek günahlar işlemiş olması gerektiği konusu etrafında döner. Eyüp'ün, dosdoğru bir adam olarak, (ahlaki) bir sebep olmaksızın bu cezaları çekebileceğini tahayyül edemezler. Yine de, Eyüp cezayı hak etmediği çünkü doğru yoldan ayrılmadığı konusunda ısrarlıdır: "Bilin ki Tanrı bana haksızlık yaptı, beni ağıyla kuşattı."[94]

İlk bakışta bu fikir, bahsi geçen doğruluğun ödüllendirildiği tezi ile çelişmektedir. Ancak Eyüp, iyilikten bir *çıkarı* olmasa da doğruluktan ayrılmaz:

> Beni öldürecek, umudum kalmadı,
> Hiç olmazsa yürüdüğüm yolun doğruluğunu yüzüne karşı savunayım.[95]

Ve

> Son soluğumu verene dek suçsuz olduğumu söyleyeceğim.
> Doğruluğuma sarılacak, onu bırakmayacağım,
> Yaşadığım sürece vicdanım beni suçlamayacak.[96]

Eyüp, kendisine avantajı olacak diye ahlaklı yaşamıyor. Sonunda ölüm olsa bile, doğruluktan ayrılmıyor. Bundan nasıl bir maddi fayda sağlayabilir?

İyilik Yap, İyilik Bul

Hayatta sık sık dürüstlerin mağdur olduğunu, dürüst olmayanların bolluk içinde yaşadıklarını görürüz. O halde iyiliğin ontolojik statüsü nedir? Mantığı nedir? Bizim yaptığımız (bizden giden) iyilik veya kötülükle, bize yapılan (bize gelen) iyilik

veya kötülüğün ilişkisi var mı? Yukarda gösterildiği gibi, bu ilişki *rastlantısal* yaratılıyor. Bize gelenin ne olacağı rastlantıya bağlıysa, neden kötülük yerine iyilik yapalım? Eyüp'ün Kitabı'nın yanı sıra, bu duruma Vaiz Kitabı'nın yazarı tarafından da değinilmiş:

> Yeryüzünde boş bir şey daha var: Kötülerin hak ettiği doğruların, doğruların hak ettiğiyse kötülerin başına geliyor. Bu da boş, diyorum.[97]

Mezmurlar da konuyu benzerlikle, etraflı ve hazin bir üslupla ele alır:

> Ama benim ayaklarım neredeyse tökezlemiş, adımlarım az kalsın kaymıştı. Çünkü kötülerin gönencini gördükçe, küstahları kıskanıyordum. Onlar acı nedir bilmezler; bedenleri sağlıklı ve semizdir. Başkalarının derdini bilmez, onlar gibi çile çekmezler.[98]

O halde neden iyilik yapmalı? Sonuçta acı çekmek birçok Kutsal Kitap karakterinin kaderidir. Cevap sadece şu olabilir: İyiliğin kendisi için. İyilik, kendi kendinin ödülü olma gücüne sahiptir. Bu *anlamda*, maddi boyutu olsun ya da olmasın iyilik mükâfatını alır. Yine de, terimin gerçek anlamıyla, ahlaki kıstaslar ekonomik verimliliğin ya da hesaplamanın konusu olamazlar. İbranilerin görevi iyi olmaktı, karşılık bulsun ya da bulmasın. Eğer (yaptığımız) iyilik karşılığında iyilik buluyorsa, hediyedir,[99] iyilik yapmanın *sebebi* değil. İyilik ve mükâfat arasında ilişki yoktur.

Bu akıl yürütme Eski Ahit'te kendi boyutunu kazanır. (Bize yapılan) iyilik bize zaten yapılmıştır. (Bizim yaptığımız) iyiliği, bize geçmişte iyilik yapılmış olmasının *minnettarlığına bakmaksızın* yapmalıyız.[100]

Ahlak ve sofuluk üzerine bir yorum daha. Daha sonra göreceğimiz gibi, özellikle Stoacı ve Epikürcü öğretilerle bağlantılı olarak, insanın yeryüzünde hayattan *keyif* alıp alamayacağı, iyi

ve kötü ekonomisinde önemli rol oynar. Buna bağlı olarak, *fayda* maksimizasyonu beklemeye hakkı vardır ya da yoktur. Yapılan iyiliğin maddi ya da duygusal karşılığı olduğuna dair bir iddia öne sürebilir miyiz? Immanuel Kant eğer iyilik (verilen), karşılığında iyilik (alınan) buluyorsa, erdemli yahut ahlaklı bir şey yapmış sayılmayız çünkü sağladığımız fayda (ister önceden hesaplanmış, ister beklenmedik olsun) eylemimizin erdemini ortadan kaldırır diyor.

Şimdi, İbraniler, Stoacı ve Epikürcü öğretiler arasında ilgi çekici bir uzlaşma öneriyor. Daha sonra ayrıntıya gireceğiz, şimdilik özet verelim: Stoacılar haz –diğer bir deyişle fayda– arayışına giremezlerdi. Hiçbir şekilde ona dönüp bakamaz, bel bağlayamazlardı. Yapabilecekleri tek şey kurallara göre yaşamak (bu ekolün en büyük zayıflığı dışardan gelen verili kuralların nereden geldiği ve evrensel olup olmadığıydı) ve eylemlerinin sonuçlarına karşı kayıtsız kalmaktı.

Epikürcüler kuralları dikkate almaksızın faydayı maksimize etme amacı güttüler (kurallar *içsel* olarak, *sistemin içinden* geliştirildi ve faydayı çoğaltmasına bakıldı – bu, ekolün en önemli kozlarından biriydi; dışsal normlara ihtiyaçları yoktu, her durumda, o durumun içinden etik "hesaplayacaklarını" (ne yapılacaksa) iddia ediyorlardı.

Eski Ahit ortada buluşacakları bir seçenek sundu:

> Ey delikanlı, gençliğinle sevin, bırak gençlik günlerinde yüreğin sevinç duysun. Gönlünün isteklerini, gözünün gördüklerini izle, ama bil ki, bütün bunlar için Tanrı seni yargılayacaktır.[101]

Başka bir ifadeyle, uyulması gereken ve karşı konulamaz, (dışardan gelen) açık kurallar vardır. Ama bu çerçevede de faydayı artırmak kesinlikle mümkündür, hatta tavsiye edilir. Daha modern anaakım ekonomi dilinde, bireylere *bütçe kısıtları* dahilinde faydalarını optimize etmeleri önerilir. (Sınırları olan) bağlı optimizasyon gerektirir. İnsanın kişisel fayda arayışı (ya

da hayattan *keyif* alma) ile pazarlığa ya da optimizasyona tabi *olmayan* kurallara uyma zorunluluğu arasında bir çeşit ortakyaşam bulunur. Eski Ahit'in dini, dünyevi zevkleri yasaklayan sofu bir din gibi işlemez. Aksine, dünya insana tahsis edilmiştir ya da ondan zevk alsın diye verilmiştir. Ancak zevk alma arayışı dışsal verili kuralları ihlal etmemelidir. "Yahudilik bu yüzden, başıboş servet edinme arzusunu terbiye etmek veya eğitmek için gelmiştir... böylece piyasa hareketleri ve tüketim kalıpları, Tanrı kelamı ahlaka uygun işler."[102]

Hıristiyanlık daha sonra, fayda arayışına ve hayattan zevk almaya daha çileci bir bakışla[103] yaklaşmıştır. Çok sayıda örnek vermek mümkün, iyilerinden birisi de Lazar'ın öyküsüdür:

> Zengin bir adam vardı. Mor, ince keten giysiler giyer, bolluk içinde her gün eğlenirdi. Her tarafı yara içinde olan Lazar adında yoksul bir adam bu zenginin kapısının önüne bırakılırdı; zenginin sofrasından düşen kırıntılarla karnını doyurmaya can atardı. Bir yandan da köpekler gelip onun yaralarını yalardı. Bir gün yoksul adam öldü, melekler onu alıp İbrahim'in yanına götürdüler. Sonra zengin adam da öldü ve gömüldü. Ölüler diyarında ıstırap çeken zengin adam başını kaldırıp uzakta İbrahim'i ve onun yanında Lazar'ı gördü. "Ey babamız İbrahim, acı bana!" diye seslendi. "Lazar'ı gönder de parmağının ucunu suya batırıp dilimi serinletsin. Bu alevlerin içinde azap çekiyorum." İbrahim, "Oğlum" dedi, "Yaşamın boyunca senin iyilik payını, Lazar'ın da kötülük payını aldığını unutma. Şimdiyse o burada teselli ediliyor, sen de azap çekiyorsun."[104]

Başka bir deyişle burada söylenen şudur: Zengin adam dünyada iyi vakit geçirmiştir ve *bu yüzden* öldükten sonra acı çekecektir; öte yandan yoksul adam cennette kutsanacaktır, çünkü dünyada rahat yüzü görmemiştir. Sonuç olarak zengin adamın ya da Lazar'ın ahlakına dair bir şey bilmiyoruz (sadece hikâyeden çıkarımlar yapabiliriz, ama yine de hikâye işin bu boyutunu önemsemiyor). Aralarındaki tek fark zengin adamın

dünyada yüksek standartlarda keyif çatması, Lazar'ın ise sefalet çekmesidir.

Verdiğimiz iyilik ile aldığımız iyilik arasındaki ilişkiyi kitabın ileriki bölümlerinden birinde yeniden ele alacağız, aynı bölümde çeşitli ahlaki görüşler sembolik bir İyi ve Kötü Ekseni üzerinde özetlenecek.

Kanunu Sevmek

Yahudiler, kanunu sadece gözetmek değil (belki "kanuna riayet etmek" sözü daha uygun olur), aynı zamanda onu sevmek zorundaydı, çünkü kanun iyiydi. Kanunla ilişkileri görev değil,[105] minnettarlık, sevgi olmalıydı. İbraniler iyilik (verilen) yapmalıydı zira iyilik (alınan) onlara *zaten yapılmıştı.*

> Şimdi, ey İsrail halkı, Tanrınız Rab sizden yalnız şunu istiyor: O'ndan korkun, O'nun yollarında yürüyün, O'nu sevin; bütün yüreğinizle, bütün canınızla O'na kulluk edin; üzerinize iyilik gelsin diye bugün size bildirdiğim buyruklarına, kurallarına uyun. Gökler de, göklerin gökleri de, yeryüzü ve içindeki her şey Tanrınız Rabbindir. Öyleyken Rab atalarınızı sevdi, onlara bağlandı... Öksüzlerin, dul kadınların hakkını gözetir. Yabancıları sever, onlara yiyecek, giyecek sağlar... Gözlerinizle gördüğünüz o büyük, heybetli belirtileri sizin için gerçekleştiren Tanrınızdır. Mısır'a giden atalarınız yetmiş kişiydi. Şimdiyse Tanrınız Rab sizi göklerdeki yıldızlar kadar çoğaltt.[106]

Bu, günümüzün doğal olarak sevgi ya da minnet içermeyen hukuk sistemiyle kesin bir tezat içindedir. Oysa Tanrı, buyruklarının bütünüyle içselleştirilmesini ve görev olarak değil, sevgiyle yerine getirilmesini bekler. Bugün ekonomide yaygın olarak kullanılan, kuralları çiğnemenin ne zaman kârlı, ne zaman zararlı olduğunu hesap etmeye yarayan (yakalanma ihtimali ve bu ihtimal gerçekleştiğinde ödenecek ceza ile muhtemel kazancı karşılaştıran) maliyet-fayda analizinin hiçbir şekilde temelinde olmayan bir şey söz konusudur. Birkaç örnek verelim:

> Bu sözlerimi aklınızda ve yüreğinizde tutun; bir belirti olarak ellerinize bağlayın, alın sargısı olarak takın.[107]

Zebur bile kanunu kölece yerine getirmek yerine, onu sevmekten bahsediyor: "Ne kadar severim yasanı! Bütün gün düşünürüm onun üzerinde. (...) Bu yüzden senin buyruklarını, altından, saf altından daha çok severim."[108] Başka bir yerde: "Ne mutlu o insana ki, kötülerin öğüdüyle yürümez (...) Ancak zevkini Rabbin yasasından alır ve gece gündüz onun üzerinde derin derin düşünür."[109] Bu motif Eski Ahit'te sıkça tekrarlanır ve daha önce yapılmış bir iyilik (alınan) üzerine iyilik (verilen) yapma prensibi Yeni Ahit'e aktarılır. Kefaretin kendisi de bir *a priori* prensibe dayanır; tüm eylemlerimizin halefi iyiliktir. Tanınmış sosyolog Werner Sombart da Yahudilerin kanuna duydukları sevgi ve saygıyı not eder:

> Josephus'un [yani Flavius] yerinde sözleriyle: "Karşınıza ilk çıkan Yahudiye 'yasalarını' sorun, size kendi adından daha iyi anlatsın." Bunun sebebi, her Yahudi çocuğa verilen sistematik dini eğitimde ya da dini ibadetin Kutsal Kitap pasajlarını okuma ve açıklama çalışmaları içermesinde bulunabilir. Yıl boyunca Tevrat baştan sona okunur. Üstelik Tevrat okumak bir Yahudinin en temel görevlerindendir. "Onları çocuklarınıza benimsetin. Evinizde otururken, yolda yürürken, yatarken, kalkarken onlardan söz edin." [Yasa'nın Tekrarı 6:6] (...) Talmud en büyük zenginlikti; hayatlarının nefesi, ruhlarıydı.[110]

Yukarıdaki alıntı kanun ve kuralların Yahudilerin yaşamında ne kadar merkezi bir rol oynadığını çok iyi gösteriyor. Mutlak anlayışları elbette sadece Tevrat'ta yer alan kanun ve kurallar yönündeydi – Tanrı'nın buyrukları.[111]

Şu fark da ayrıca karakteristik: Mısırlılar hükümdarlarını,[112] İbraniler ise hem Tanrı'larını hem de koyduğu kuralları sevmek zorundaydı.[113] Tanrı'nın kanunları Yahudiler için bağlayıcıydı, Tanrı tüm değerlerin kaynağıydı, bu sebeple insanların

koyduğu kanunları aşacak bir yol her zaman vardı. İnsanların kanunları, Tanrı'nın verdiği talimatlarla çelişecek olursa, kişinin sorumluluğundaydı ve bir Yahudi sırf yasal diye çoğunluğa katılamazdı. Etik, iyilik kavramı, bu yüzden tüm yerel kanun, kural ve geleneğin üstündeydi: "Yanlış yapan kalabalığı izlemeyeceksiniz. Bir davada, çoğunluktan yana konuşarak adaleti saptırmayacaksınız."[114]

Göçebelerin Özgürlüğü ve Şehrin Prangaları

İbranilerin Mısır'da kölelikten kurtulmalarının etkisiyle, özgürlük ve sorumluluk Yahudi düşüncesinin temel değerleri haline geldi. Kökeni göçebe kabilelere dayanan İbraniler, serbest ve sürekli hareket eder halde çoğalmışlardı. Bu tarz yaşamayı, onları kısıtlayacağını düşündükleri yerleşik tarım hayatına tercih ediyorlardı.[115] Yahudiler çobandı – tarım hayatı ise bir bölgeye yerleşik olmayı gerektiriyordu.

İbrani idealinin sembolü bir şehir değil, cennet bahçesi Aden idi.[116] Hakir görülen şehir uygarlığı veya onu günahkâr ve kısıtlayıcı bir yaşam tarzı olarak görme eğilimi, Eski Ahit'in pek çok yerinde dokundurmalar ve imalar biçiminde ortaya çıkar. Efsanevi Babil Kulesi'nin inşası şu girizgâhla sunulur: "Sonra, 'Kendimize bir kent kuralım' dediler, 'Göklere erişecek bir kule dikip ün salalım. Böylece yeryüzüne dağılmayız."[117] İbrahim kırları seçerken, Lut (maalesef günahkâr) Sodom ve Gomora kentlerinde karar kıldı.[118] Ezgiler Ezgisi'nde çok sayıda yerde, âşıklar sevgililerini şehrin dışındaki bahçelerde, bağlarda beklerken, şehrin içi umutsuz bir izlenimle resmedilir.

Yahudilerin göçebe değerleri büyük ölçüde, gelen talimat üzerine Keldani şehri Ur'u terk eden İbrahim'den gelir: "Rab Avram'a, 'Ülkeni, akrabalarını, baba evini bırak, sana göstereceğim ülkeye git' dedi."[119] Hareket edebilmek ve mülkiyete bağlanmamak büyük değer verilen bir özelliktir. Bu hayat tarzı tercihi, anlaşılabileceği gibi ekonomik anlamda muazzam so-

nuçlar doğurur. Öncelikle böyle bir toplumda ilişkiler çok sıkıdır, şüphesiz herkes karşılıklı olarak birbirine muhtaçtır. İkincisi, sürekli dolaşmaları sadece taşıyabildikleri kadarına sahip oldukları anlamına gelir; maddi varlıkların toplam ağırlığı pek fazla değildir – çünkü eşyaların fiziksel ağırlığı (kütlesi) tek bir yere bağlı idi.

Ayrıca, malik ile mülk arasındaki iki yönlü ince çizginin farkındaydılar. Maddi varlıklara sahip oluruz, ancak –bir ölçüde– onlar da bize sahip olur ve bizi bağlar. Belli seviyede maddi konfora alıştıktan sonra, her şeye veda edip kalkmak, özgürce yaşamak kolay değildir. Özgürlük ve rahatlık arasındaki ikileme, Sina Çölü hikâyesinde rastlıyoruz. Yahudiler Mısır'da kölelikten kurtulduktan sonra, Musa'ya homurdanmaya başlarlar:

> Derken, halkın arasındaki yabancılar başka yiyeceklere özlem duymaya başladılar. İsrailliler de yine ağlayarak, "Keşke yiyecek biraz et olsaydı!" dediler, "Mısır'da parasız yediğimiz balıkları, salatalıkları, karpuzları, pırasaları, soğanları, sarımsakları anımsıyoruz. Şimdiyse yemek yeme isteğimizi yitirdik; bu mandan başka hiçbir şey gördüğümüz yok!"[120]

Musa'nın yaptığı en büyük işlerden biri, halkına aç ve özgür olmanın, "bedava"[121] yiyecek verilen köleler olmaktan daha iyi olduğunu anlatmayı başarmış olmasıdır. Aklımıza "bedava yemek" tabirini getirecek olursak, tüm halkın "bedava yemek" diye aldatıldığını ve kimsenin bu "bedava yemek"lerin bedelinin özgürlük ve –büyük ölçüde– varoluş olduğunu fark etmediğini görürüz.

Sosyal Refah: Sodom Tarzında Davranmamak

Eski Ahit'te, o zamanın kavimlerinin hiçbirinde görmediğimiz kadar dikkate değer karmaşıklıkta sosyo-ekonomik düzenlemeler mevcuttur. İbrani öğretilerinde, bireysel faydanın

dışında, *toplumsal* düzeyde fayda maksimizasyonu kavramının ilk işaretlerine rastlıyoruz; Talmud ilkesi *Kofin al midat S'dom*, "kişi, Sodom tarzında davranışta bulunmamaya mecburdur" anlamına geliyor, yani toplumun zayıf üyeleriyle ilgilenmek şart koşulmuştur. Bu bölümün ilerisinde ondalık vergi, bağış, özgürlük yılları ile daha istikrarlı bir sosyal ortam ve bir tür sosyal güvenlik ağı yaratma amacı güden diğer sorumlulukları inceleyeceğiz.

Şabat: Dinlenme Yılı

Bu sosyal tedbirlerden biri, şabat yılı kurumudur. Bu sistem Levililer Kitabı kısım 25'te etraflıca anlatılmaktadır:

> Size vereceğim ülkeye girdiğiniz zaman, ülke Rab için Şabat'ı kutlamalı. Altı yıl tarlanı ekeceksin, bağını budayacaksın, ürününü toplayacaksın. Ama yedinci yıl toprak dinlenecek, o yıl Şabat Yılı olacak, Rabbe adanacak. Tarlanı ekmemeli, bağını budamamalısın. Hasadının ardından süreni biçmeyecek, budanmamış asmanın üzümlerini toplamayacaksın. O yıl ülke için dinlenme yılı olacak.[122]

Her kırk dokuz yılda[123] bir, toprağın asıl sahibine geri verildiği bir özgürlük yılı vardır (esas plana göre toprak, Kenan ülkesine giren kabilelere pay edilmiştir).[124] Özgürlük yılında borçlar silinir[125] ve borç yüzünden esaret altına girmiş İsrailliler özgürlüklerine kavuşturulur.[126]

Bu tedbirler, dönemin anti-tekel sosyal düzenlemeleri olarak görülebilir. Ekonomik sistem o zamanlarda bile, varlıkların ve dolayısıyla gücün yoğunlaşmasına yakınsama eğilimi gösteriyordu. Göründüğü kadarıyla bu önlemler süreci engellemeye yöneliktir (düzenleyici otoriteye ihtiyaç olmaksızın). Elli yıllık müddet kabaca, o dönemin yaşam süresi beklentisine denk düşüyordu, dolayısıyla aynı zamanda borcun nesilden nesle aktarılmasını önlemek amaçlanıyordu. Borçlu veya yoksul babanın

ardından gelen nesil, tarlasını geri almak ve tekrar çiftçilik yapmak imkânı buluyordu. Babaların günahları (kötü yönetim), oğulların ve kızların üstüne aynı ağırlıkta çökmüyordu. Aynı şekilde başarı da, genel ekonomik sistemde olduğu gibi doğrusal olarak aktarılmıyordu. Hammurabi'nin Kanunları da benzer yanlar taşır: Neredeyse üç yılda bir borcun düzenli olarak silinmesi.[127] Oldukça ilginç çünkü görünen o ki, faize izin veren (hafif bir şüphe ile) en eski toplum aynı zamanda borcun gücünü ortadan kaldıran (bir müddet sonra) *af* araçlarına da sahipti.[128]

Toprak "satılabiliyordu", ama aslında bu bir satış değil kiralamaydı. Gayrimenkulün fiyatı (kirası), özgürlük yılına ne kadar süre kaldığına göre belirleniyordu. Bu, toprağın asıl sahibinin farkında olunması içindi; toprağı işleyebilirdiniz ama nihayetinde sadece onu belli süreliğine kiralamış "dışarıdan gelme ve yabancı" olabilirdiniz. Tüm toprak ve zenginlikler Tanrı'nındı. "Toprak Tanrı'nındır, içindeki her şey, dünya ve üzerinde yaşayan herkes."[129] İnsan ancak kiracıdır, mülkiyet geçicidir. Kira, aşar vergisi olarak ve Tanrı yasası uyarınca ödenirdi. Özgürlük yılı, toprağın insanlara ait olmadığını hatırlatmanın bir yoluydu.

> Özgürlük yılında herkes kendi toprağına dönecek. Bir komşuna tarla satar ya da ondan tarla alırsan, birbirinize haksızlık yapmayacaksınız. Eğer sen ondan alıyorsan, özgürlük yılından sonraki yılların sayısına göre ödeyeceksin, o da sana ürün yıllarının sayısına göre satacak. Yılların sayısı çoksa fiyatı artıracak, azsa indireceksin. Çünkü sana yıllık ürünlerini satıyor.[130]

Tarım arazisi ya da köle satmak, sorumluluklar getiriyordu; toprağın yeni sahibi ya da köleler kendi başlarına ya da akrabalarının yardımıyla yeterince çalışıp kaybetmiş oldukları mülkiyeti yeniden alacak kadar paraya sahip olurlarsa, aldıklarını satıcıya tekrar devredebilirdi. Eğer köle özgürlüğünü alamazsa, serbest kalacağı özgürlük yılına kadar beklemesi gerekiyordu.

"Tarlanız temelli olarak satılamaz çünkü bana aittir, sizse yabancısınız, konuğumsunuz."[131]

Bu önlemler, özgürlüğün ve mirasın, hiçbir İsrailoğlundan kalıcı olarak alınamayacağına dair görüş birliğini yansıtır. Son olarak, bu sistem mülkiyetin kalıcı olmadığını ve sürdüğümüz toprağın bize değil Tanrı'ya ait olduğunu hatırlatır. Özgürlük yılı burada sadece gezginler olduğumuzu vurgular; bu dünyadaki hiçbir maddi varlık bizi koruyamaz, yanımızda götürebileceğimiz malımız yoktur, sahip olduğumuz *her şey* bir çeşit kiradır. Buradan sadece geçmekteyiz; madde burada kalacak, biz gittikten sonra bile.

Artakalan

Bir diğer hüküm ise hasattan artakalanları toplama hakkıydı; Eski Ahit zamanında en yoksul kesimin temel besin ihtiyacını karşılamayı amaçlıyordu. Tarla sahibi, hasadı son başak tanesine kadar yapmamalı, yoksulların toplaması için kalanları bırakmalıydı.

> Toprağınızdaki ekinleri biçerken tarlalarınızı sınırlarına kadar biçmeyin, artakalan başakları toplamayın. Onları yoksullara ve yabancılara bırakacaksınız. Tanrınız Rab benim.[132]

Ya da:

> Tarlanızdaki ekini biçtiğinizde, gözden kaçan bir demet olursa, almak için geri dönmeyin. Onu yabancıya, öksüze, dul kadına bırakın. Öyle ki, Tanrınız Rab el attığınız her işte sizi kutsasın.[133]

Ondalıklar ve İlk Sosyal Ağ

Her İsrailli, aynı zamanda hasadın onda birini ayırmak zorundaydı. Toprağın gerçek sahibini hatırlayıp, bunu yaparak şükranlarını ifade etmeleri gerekiyordu. Ekinlerde, hasadın ilk

mahsulü Tanrı'nındı. Ürettikleri her şeyi kendi malları olarak görmüyor, her on demetten birini Tanrı'ya ayırıyorlardı. Bu yüzde on, tapınağa teslim edilirdi. Her üç yılda bir ondalık Levililere, gariplere, yetimlere ve dullara verilirdi.[134] Yüzyıllar boyunca, dini kurumlar –Hıristiyanlık dönemi dahil– sosyal güvenlik ağı işlevi gördüler.

İsraillilerde, sadece yoksullar yararına kaynakların çağdaş anlamda yaygın olarak yeniden dağıtımının kökenini değil; aynı zamanda sosyal politikalarla yakından ilişkili, iyi uygulanan bir ekonomik regülasyon kavramı da buluyoruz. Yahudilik'te hayır işi, iyi insan olmanın ölçüsü olmaktan ziyade bir sorumluluktur. O halde bu toplum, sorumluluğu yerine getirmek için gerekli ekonomik düzenlemeleri yapma hakkına sahiptir. "Toplumun ihtiyacı olanlara yiyecek, barınma ve temel ekonomik maddeleri sağlama yükümlülüğü olduğuna göre, üyelerini bu amaçla vergilendirmesi ahlaki bir hak ve görevdir. Bu göreve uygun olarak piyasaları, fiyat ve rekabeti, yoksulları korumak için regüle edebilir."[135]

Yoksullar için yapılan bağışlar ve diğer hayır işleri, sosyal bağları güçlendiren başka bir etmen olmuştur. Tanrı, peygamberleri aracılığıyla pek çok kez kurban değil merhamet istediğini hatırlatmıştır.[136] Bunlar, bağış yapanın bağış yapılanla doğrudan iletişim kurduğu, parayı kime verdiğini ve yaptığı yardımın nasıl kullanıldığını gördüğü gönüllü hediyelerdir.

Musa'nın yasasına göre, eve ekmek getiren kişi öldüyse kalan bireylere (dul ve yetimler) aile fertleri bakmakla yükümlüydü. Ölenin kardeşi dul kalan kadınla evlenmek durumundaydı. Bu evlilikten ilk oğul, ölenin oğlu sayılırdı ve büyüdüğünde anneye bakmak zorundaydı. Dulların, ölen eşlerinden miras almamaları ve kimi zaman, dul kaldıktan sonra kendi ailelerine dönmek zorunda kalmaları dikkate değer bir noktadır. Savaş zamanlarında dulların ganimette pay hakları vardı; tehlikeli durumlarda paraları tapınağa konur, kendileri de orada Levililere yardımcı olarak çalışırlardı. Bütün Eski Ahit'te ve özellikle

Yasa'nın Tekrarı Kitabı'nda dul ve yetimler anılır. Özel koruma altındalardı ve onlara iyi davranmayanlar Tanrı'nın yargısına muhatap olurlardı:

> Düşkünü yerden kaldırır, yoksulu çöplükten çıkarır; soylularla oturtsun ve kendilerine onur tahtını miras olarak bağışlasın diye.[137]
>
> Muhtacı ezen, Yaradan'ı hor görüyor demektir; yoksula acıyansa, Yaradan'ı yüceltir.[138]
>
> *Yoksulun feryadına kulağını tıkayanın feryadına yanıt verilmeyecektir.*[139]
>
> *Yabancıya haksızlık ve baskı yapmayacaksınız. Çünkü siz de Mısır'da yabancıydınız.*[140]

Görüldüğü gibi Eski Ahit dul ve yetimlerin dışında, göçmenleri de sosyal koruma alanına dahil ediyor.[141] İsrailoğulları, kendileri için geçerli olan kuralları başkalarına da uygulamak zorundaydı – kökene göre ayrım yapmak yasaktı. "Yabancılar ile yerliler aynı yasaya tabidir. Tanrı'nız Rab benim."[142] Yabancıların da herhangi bir İsrailli gibi artakalan hakkı vardı. Bununla ilgili olarak İsraillilere sık sık Mısır'da köle oldukları hatırlatılırdı. Sefalet zamanlarını unutmamalı, değil misafirlere, kölelere bile iyi davranmalılardı: "Düşmüş üzümleri toplamak için bağınıza dönmeyin. Onları yoksullara ve yabancılara bırakın."[143]

Yukarıda anlatılan kurallar cemaatin ve bağlılığın Yahudilik'te ne kadar merkezi bir rol oynadığını gösteriyor. Ancak bu miktarda sorumluluk, uygulama sorunlarını da beraberinde getiriyordu. Dolayısıyla sorumlulukların yerine getirilmesi, tedrici olarak "katmanlar" halinde gerçekleşmekteydi. Talmud'da geçen hayır işleri, birkaç hedef gruba çeşitli önceliklere göre sıralanmış ve derecelerine göre bazı kurallara tabi kılınmıştır.

> Yahudilik, ihtiyaç sahiplerine karşı sorumluluğu farklı seviyelere ayırır. Paraya ihtiyacı olanlara karşı dini vecibeleri yorumlarken (Mı-

> sır'dan Çıkış 22:24), Talmud kişinin önce kendi ailesinden olanların meşru maddi ihtiyaçlarını karşılaması gerektiği hükmünü verir. Aile üyelerinin ihtiyaçları karşılanmışsa, sıra kişinin yaşadığı şehre karşı olan sorumluluklarına gelir. Diğer şehirlerin ihtiyaçları ise ancak kendi şehrinin ihtiyaçları giderildikten sonra gündeme gelir. (Baba Mezia 71a).[144]

Değişik uzaklıklardaki sosyal tabakalara karşı yükümlülükler içinde en belirgin fark, faizli borç verme örneğinde görüleceği gibi, Yahudi cemaatine mensup olanlar ve olmayanlar arasına çizilen çizgide göze çarpar.

Soyut Para, Haram Faiz ve Borç Çağımız

İçinde bulunduğumuz dönem para ve borç üzerinde yükseldiğine göre, belki günün birinde tarihe "Borç çağı" olarak geçecek ve bunun nasıl gerçekleştiğini incelemek gerçekten ilginç olacak. Para, borç, faiz – bunları çağdaş toplumda yaşamadan tahayyül etmek mümkün değil. Keynes, modern ilerlemeyi faiz ve sermaye birikiminin tetiklediğini iddia eder.[145] Fakat eskiden her şey etik kurallara, inanca, sembolizme ve güvene dayalıydı.

İlk para, üzerinde borç miktarı yazan kil tabletler olarak Mezopotamya'da ortaya çıktı. Borç devredilebilir olduğundan, bunlar daha sonra para birimine dönüştü. Sonuçta, "İngilizce 'credit' kelimesinin, Latince'de 'inanıyorum' anlamına gelen 'credo' sözünden türemiş olması sürpriz değildir."[146] Bu tabletler beş bin yıldan eskiye dayanır ve korunmuş en eski yazılardır. Madeni para ise ilk kez MÖ 600 dolaylarında tanrıça Artemis adına yapılmış olan Efes Tapınağı'nda görüldü. Görünüş itibarıyla günümüz parasından farklı değildiler; üzerlerinde aslan sembolü ile tanrıça Athena ya da baykuş figürü vardı. Çin, madeni para kullanmaya MÖ 221'de başladı.[147] Denebilir ki ilk para, belli ölçüde, inanç ya da güvendir. Bunlar madeni para biçiminde somutlaşmış, vücut bulmuş olabilir ancak "para, metal

değildir", hatta en nadir bulunan metallerin üstüne bile "güven nakşedilir"[148] ve paranın onu temsili olarak taşıyan meta ile hiçbir ortak yanı yoktur (metal, kâğıt). "Para inanmanın, hatta imanın maddeleşmesidir."[149] Çek dilinde borç veren terimi bunu güzel ifade eder, *věřitel*, inanan anlamına gelir. Borç veren, borç alana güvenmektedir. Para, sosyal bir soyutlamadır. Yazılı olmayan, toplumsal bir sözleşmedir.[150] Altın standardı arayışı, kil standardı arayışı ile benzer anlama sahiptir. İlk toplumlar para biriminin, dolaşım aracının, onu taşıyan metadan bağımsız olduğunun farkındaydılar. Metaller çoğu zaman itibar taşıyıcı olabilirler ama kil de öyledir; kil, ayağımızın altında hazır bulunan en yaygın "meta"dır. Çıkış'ta anlatıldığı gibi Âdem de aynı kilden, "dünyanın tozundan" yaratılmıştır. Hem ilk insan hem de ilk para topraktan gelir.[151]

Bilinen ilk parasal işleme Yaratılış'ta, İbrahim'in hikâyesinde rastlarız; hikâyeye kendine has bir bilmece eşlik eder. Konu, İbrahim'in Sara'yı gömebilmek için Hititlerden bir arazi satın almasıdır.[152] Ancak Hititler araziyi satmak değil, *vermek* ister. O ana kadar, Yaratılış'ta geçen hiçbir varlık değişimi parasal değildir; mülkiyet, ya hediye olarak[153] ya da şiddet yoluyla el değiştirir (İbrahim, Sodom ve Gomora'ya saldıran bir kraldan yüklüce ganimet elde etmiştir).[154] Bu ilk parasal işlemde İbrahim, araziyi satın almakta ısrar eder, toprağı "bedeli tamı tamına ödenmiş bir kabristan alanı" olarak istemektedir. Arazi iki defa bedava teklif edilir, ancak İbrahim reddeder. Sürecin, fiyat pazarlığı da dahil tüm detaylarıyla anlatılması dikkat çekicidir. Hıristiyanlık bölümünde, hediyelere dair sembolizme daha yakından bakacağız.

Faiz, kredinin (para) ayrılmaz parçasıdır. İbraniler için mesele, faizin sosyal bir mevzu olmasıdır: "Halkıma, aranızda yaşayan bir yoksula ödünç para verirseniz, ona tefeci gibi davranmayacaksınız. Üzerine faiz eklemeyeceksiniz."[155] Faiz almanın günah olup olmadığı tartışması binlerce yıl sürmüştür. Eski Ahit'te Yahudilerin, kendi cemaat üyelerinden faiz alması kesin bir dille yasaklanır.

> Kardeşinize para, yiyecek ya da faiz getiren başka bir şey ödünç verdiğinizde, ondan *faiz almayacaksınız. Yabancıdan faiz alabilirsiniz ama kardeşinizden almayacaksınız.* Böyle yapın ki, mülk edinmek için gideceğiniz ülkede el attığınız her işte Tanrınız Rab sizi kutsasın.[156]

Daha sonra Hıristiyanlar da aynı kısıtlamayı benimsediler, uzun süre faiz haram kılındı, alanlar cezalandırıldı. Ancak herkesin bir noktada paraya ihtiyacı oluyordu ve kimse faizsiz borç vermek istemiyordu. Yahudileri lekeli bir ulus olarak gören Hıristiyan otoriteler, onların faizle borç vermelerine müsaade etti – hatta onları görevlendirdi. Ortaçağ Avrupası'nda, Yahudilerin çalışmalarına izin verilen az sayıda iş alanından biri bu oldu.

William Shakespeare'in *Venedik Taciri* oyununda resmettiği meşhur sahnede, baş hasımlardan Yahudi Shylock, verdiği borcun teminatı olarak, borç alanın etinden yarım kilo ister. 14. yüzyıl Venedik sahnesinde, Yahudiler tefeci olarak tasvir edilirdi. İktisat tarihçisi Niall Ferguson'un dediği gibi, Shylock Antonio için "Antonio iyi bir adamdır" derken onunla ilgili ahlaki bir nitelikten değil, borcunu geri ödeme gücünden bahsediyordu (buna rağmen kalan risk, kendi etinden yarım kilo teminatla –gayri nakdi– garanti altına alınmıştı). Yahudilerin, ticareti diğer herkesten daha iyi öğrendiği dönem, bu dönemdir. "Banka" kelimesi İtalyanca *banci* sözünden gelir; bu da Yahudi tefecilerin üzerinde oturduğu bankları ifade eder.[157]

Kadim İbraniler, sadece faize değil, borçlanmanın tamamına temkinle yaklaşmışlardır. Daha önce konusu geçen borç affı dışında, teminat almayı ve borcun ödenmemesi durumunda yapılacakları düzenleyen açık kurallar vardır. Hiç kimse, geçim kaynağını tümden yitirecek kadar borçluluk içine düşmemelidir: "Borca karşılık rehin olarak ne değirmeni ne de üst taşını alın, çünkü bu, adamın yaşamını rehin almış olmaktır."[158]

Eski Ahit'teki faiz yasağına geri dönelim. O zamanlar yasak, bir sosyal araç işlevi görüyordu; yoksulların ihtiyaçlarını gidermek amacıyla borçlandıkları para, sosyal krediydi (oysa bugün

kredilerin büyük kısmının alınma sebebi yokluk değil varlık). Acil ihtiyacı olan ya da mecburen borçlanan yoksula, bir de faiz yükü bindirmek caiz değildi.

> Bir kardeşin yoksullaşır, muhtaç duruma düşerse, ona yardım etmelisin. Aranızda kalan bir yabancı ya da konuk gibi yaşayacak. Ondan faiz ve kâr alma. Tanrından kork ki, kardeşin yanında yaşamını sürdürebilsin. Ona faizle para vermeyeceksin, ödünç verdiğin yiyecekten kâr almayacaksın.[159]

Ancak tarihin akışı içinde kredilerin oynadığı rol değişti, zenginler yatırım amaçlı borçlanır oldular, tıpkı Shylock ve Antonio'nun kefili sahnesindeki gibi (Antonio, malları deniz yoluyla taşınan bir tüccardır). Böyle bir durumda faizin ahlaki açıdan büyük bir önemi kalmaz. Bir Ortaçağ âlimi olan Thomas Aquinas (1225-1274) da böyle düşünüyordu; o dönemde, muhtemelen onun sayesinde, faizli borç verme üzerindeki sıkı yasak gevşetilmişti.

Bugün para ve borçlanmanın önemi o kadar artmış, bu kavramlar o kadar baskın bir konuma gelmiştir ki borç (maliye politikası) veya faiz ve para arzı (para politikası) belli ölçüde tüm ekonomiyi ve toplumu yönetir (veya en azından kuvvetli derecede etkiler). Para artık sadece klasik işlevleriyle (değişim aracı, değer ölçüsü vs.) yetinmez, çok daha büyük ve güçlü bir rol oynar: Tüm ekonomiyi canlandırır, hareket ettirir (veya yavaşlatabilir). Para, ekonominin ulusal ölçekte aktörüdür. Hatta adını doğrudan paradan alan bir iktisat ekolü vardır: Parasalcılık. Milton Friedman tarafından temsil edilen bu ekol, para arzının, ekonomik aktivitenin asli belirleyicisi olduğunu savunur. Bu da ancak borçlanma ve faizi esas alan, yüksek ölçüde parasallaşmış bir ekonomide mümkündür.

Banknotlar ve madeni paralar (itibari değer taşıyıcılar) bize ait değildir.[160] Bunlar ulusal bankanın malıdır, bu sebeple tahrif edemezsiniz (aynı zamanda basamazsınız da, rekabet burada

işlemez).[161] Ayrıca parayı almama, kabul etmeme, saygı göstermeme hakkınız yoktur.

Enerji Olarak Para: Zaman Yolculuğu ve Gayri Safi Borç Hasılası (GSBH)

Faizi lanetlemenin güçlü ve eski bir gelenek olduğunu, bunun bir kısmının da Aristoteles'ten geldiğini ekleyelim. Aristoteles, faizi sadece ahlaki olarak değil, metafizik gerekçelerle de lanetliyordu.[162] Thomas Aquinas da benzer çekinceleri paylaşıyor, zamanın bize ait olmadığını, bu yüzden faiz almanın yanlış olduğunu düşünüyordu.

Para ile zaman arasındaki ilişki son derece ilginçtir. Para, zamanda seyahat edebilen bir enerji gibidir. Bazen son derece faydalı, bazen de çok zararlı bir enerji türüdür. Bu enerjiyi uzay-zaman sürekliliğinde nereye koyarsanız, nereye ekerseniz, orada bir şeyler olur. Bir enerji formu olarak para, üç boyutta hareket eder, hem dikey (sermayeye sahip olanlardan olmayanlara doğru) hem de yatay (yatay ve coğrafyalar arası hareket edebilme serbestisi ve hızı, küreselleşmenin yan ürünü –yoksa itici gücü mü?– olmuştur). Ancak para (insanların aksine) zamanda da yol alır. Bu, faiz sayesinde mümkün olur. Para soyut bir yapı olduğundan, madde, mekân ve hatta zaman bile onu sınırlayamaz. Bütün gereken sadece bir taahhüttür, mümkünse yazılı, ama sözlü de olur; "Siz başlayın, ben ödeyeceğim" ve Dubai'de bir gökdelen yükselmeye başlar. Elbette banknotlar ve madeni paralar zamanda yolculuk yapamaz. Fakat bunlar sadece birer simgedir, enerjinin ete kemiğe bürünmesi, vücut bulması, maddeleşmesidir. Bu özellik sayesinde, geleceğin enerjisini çekip bugüne transfer edebiliriz. Borçlanma, gelecekteki enerjiyi bugüne aktarabilir.[163] Öte yandan tasarruf ise geçmişin enerjisini biriktirip şimdiki zamana gönderir. Maliye ve para politikaları, bu enerjinin yönetilmesinden başka bir şey değildir.

Günümüze dönecek olursak, paranın enerji vasfı GSMH benzeri istatistikler biçiminde gösterilebilir. Zamana bağlı olması nedeniyle, milli gelir büyümesi sık sık manasını yitirme eğilimi gösterir. GSMH büyümesi borçlanma etkisiyle (ve bütçe açığı ya da fazlası biçiminde maliye politikasıyla)[164] ya da faiz oranları etkisiyle (para politikasıyla) değişebilir. O halde arkasında kendinden birkaç kat büyük açık varken GSMH büyümesi ne anlama gelir? Eğer borçlanarak edindiysem, sahip olduğum varlığı ölçmekteki anlam nedir?[165]

Aristoteles gibi Yahudiler de borçlanmaya karşı oldukça korumacı bir tavır takındılar. Faiz/tefecilik konusu ilk ekonomi tartışmalarından biri oldu. İktisat politikalarının (para, maliye) gelecekte oynayacağı rolden habersiz İbraniler, bazen çok iyi bir hizmetkâr, bazen de (gerçek anlamıyla) köleleştiren bir efendi olarak faizin ne kadar güçlü bir silah olabileceğini belki de içgüdüsel olarak keşfetmişlerdi. Maliye ve para politikaları kuvvetli silahlardır, ancak aldatıcı olabilirler.

Bunu bir baraja benzetebiliriz. Baraj inşa ettiğimizde, kuraklık ve sel dönemlerini ertelemiş oluruz; tabiatın tahrip edici güçlerini, öngörülemez döngülerini önemli ölçüde engelleriz. Barajları kullanarak suyun akışını neredeyse sabit olacak kadar düzenli hale getiririz. Bu sayede nehri ehlileştirir, (aynı zamanda enerji de üreterek) onu işletiriz – nehir artık yabani olmaktan çıkar, beklentimize uygun hareket etmeye başlar. Nihai olarak zaman içinde geleceği durum budur. Fakat suyu akıllıca regüle etmezsek, barajı haddinden fazla doldurursak su, bentleri yıkacaktır. Vadide kurulu şehirlerin sonu, barajın hiç yapılmamış olduğu duruma kıyasla çok daha feci olur.

Para enerjisinin maliye ve para politikalarıyla yönetilmesi de bunun gibidir. Devlet bütçesinin vereceği fazlanın ya da açığın merkezi faiz oranlarıyla manipüle edilebilmesi, uygarlığın büyük işlere hizmet edebilecek bir lütfudur. Ancak bu politikalar akıllıca uygulanmazsa, hiç uygulanmamasından çok daha kötü sonuçlara yol açabilirler.

Çalışma ve Dinlenme: Şabat Ekonomisi

Eski Yunanların emeğe yükledikleri olumsuz anlamın aksine (el emeği sadece kölelere uygundu),[166] Eski Ahit'te çalışma aşağılayıcı bir anlama sahip değildir. Bilakis, tabiata boyun eğdirme, insana Tanrı tarafından kutsanmış olarak verilmiş bir görevdir.

> Tanrı onları kutsayarak dedi ki, "Verimli olun ve çoğalın, yeryüzünü doldurun ve denetiminize alın; denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, yeryüzünde yaşayan bütün canlılara egemen olun."[167]

Çalışma, ancak insan cennetten kovulduktan sonra bir laneteye dönüşür.[168] Hatta denebilir ki çalışmanın sıkıntı verici olması, Tanrı'nın Âdem'e tek gerçek lanetidir. Artık Aden Bahçesi'ne bakmak yerine "alnının teriyle ekmek yiyecek"tir.[169] Memnuniyet verici bir iştigal, –bugün insanlar evlerinin önündeki bahçenin bakımını hobi olarak yapıyor– can sıkıcı bir beddua haline gelir. Daha önce doğayla uyum içinde yaşamış olan insan artık, cennetten düştükten sonra, onunla mücadele etmelidir; şimdi tabiat insanın, insan da tabiatın ve hayvanların rakibidir. Bahçe'den savaş alanına geçilmiştir.

Bu satırların Yaratılış'ta yazılmasından ancak birkaç bin yıl sonra, sadece bir iddia olarak, ilk lanetten kendimizi kurtarmayı başardığımızı söyleyebiliriz. Bugün gelişmiş dünyada yaşayan insanların çok büyük kısmı *alın teriyle ekmek yemek* zorunda değildir ama yaptığımız işlerden aldığımız keyfin, bahçemizi sulamaktan aldığımız kadar olduğunu söylemek zordur. Böyle çalışanların ilk lanetten kurtulmayı başardıkları söylenebilir ama çalışmak, başlangıçta hoşumuza gidecek, memnuniyet duymamızı sağlayacak bir şey olarak hayatımıza girmişti.

Çalışmak sadece keyif kaynağı değil, aynı zamanda sosyal bir mevkidir; yaptığımız işle gurur duyarız. "İşinde usta birini görüyor musun? Öylesi krallara hizmet eder."[170] Çalışmanın bu

kadar takdir edilmesini çevre kültürlerde göremiyoruz. Emeğin saygınlığı kavramı İbranilere hastır.[171] En sık kullanılan iyi dilek ifadesi şuydu: "Tanrı seni yaptığın her işte kutsasın."[172]

Hem Platon hem de Aristoteles çalışmayı hayatta kalmak için gerekli görür, ancak bu gereklilik yalnızca aşağı sınıfların kendilerini adamaları gereken bir şeydir, böylece elitler bunlarla uğraşmak zorunda kalmaz, zamanlarını "sadece manevi meselelere – sanata, felsefe ve siyasete" ayırabilirlerdi. Hatta Aristoteles çalışmayı "insanların gerçek fazilete ulaşma yollarını tıkayan yozlaşmış vakit kaybı"[173] olarak nitelendirir.

Eski Ahit çok farklı bir açıdan bakar. Emeği kutsayan çok sayıda pasaj vardır:

> Tembel eller insanı yoksullaştırır, çalışkan el zengin eder.[174] (...) Az yesin, çok yesin işçi rahat uyur, ama zenginin malı zengini uyutmaz.[175] (...) Tembelin isteği onu ölüme götürür, çünkü elleri çalışmaktan kaçınır.[176]

Öte yandan, bir üretim birimi olarak emeğin de sınırları vardır. Buna rağmen çalışmak insanın doğal kaderi olarak kabul edilmiştir. İbrani düşüncesinin özelliği, mukaddes olanla olmayan arasına kesin bir çizgi çekmesiydi. Hayatta bazı kutsallıklar vardır ki onları ticarileştirmek, rasyonalize etmek, verimliliğini maksimize etmek caiz değildir.[177] Şabat emirleri buna iyi bir örnektir. Bu günde kimse çalışamaz, hatta dindar bir Yahudinin emri altındakiler bile:

> Şabat Gününü kutsal sayarak anımsa. Altı gün çalışacak, bütün işlerini yapacaksın. Ama yedinci gün bana, Tanrın Rabbe Şabat Günü olarak adanmıştır. O gün sen, oğlun, kızın, erkek ve kadın kölen, hayvanların, aranızdaki yabancılar dahil, hiçbir iş yapmayacaksınız. Çünkü ben, Rab yeri göğü, denizi ve bütün canlıları altı günde yarattım, yedinci gün dinlendim. Bu yüzden Şabat Gününü kutsadım ve kutsal bir gün olarak belirledim.[178]

İktisadi açıdan yedinci günü çok daha verimli kılmak mümkün olmakla birlikte, Cumartesi gününü konu alan emrin mesajı, insanların yaratılış amacının öncelikle çalışmak olmadığıdır. İronik biçimde on emir içinde en çok ihlal edilen de budur. Bu anlamda, Eski Ahit'in mesajı, insanları mecburen dinlenmek zorunda kalana kadar sürekli çalışmaya zorlayıp onları robota dönüştüren Gılgamış'ın yaklaşımıyla tam bir tezat içindedir. Yahudilerde Şabat zorunlu dinlenme değildir, tekleyen bir makinenin ya da aşırı ısınmış bir testerenin durmaya mecbur olmasına benzemez. Neyiz biz? Makine mi? *Mola vermemiz*, ağır bir işin ardından fazla ısınıp sıkışmasın diye durdurulan bir testerenin mola vermesine mi benzer? Moladan sonra "daha çok çalışmalıyım!" diyebilmek için mi ara verdik? (Orwell'in *Hayvan Çiftliği* romanındaki Boxer adlı at gibi.) Dinlenmenin amacı bu mu? Verimliliği artırmak? İş kazalarını engellemek?

Cumartesi günü, verimi artırmak için tatil olmadı. Tanrı'nın yedi günlük yaratımını örnek alan ontolojik bir kırılmaydı. Tanrı, işi yorulduğu ya da güç toplaması gerektiği için bırakmadı. İş bitti. İş bitince bundan keyif aldı, bunu kutladı. Yaratılışın yedinci günü, tadını çıkarma günüdür. Tanrı dünyayı altı günde yarattı, onu tamamlamak için altı günümüz var. Cumartesi günü dünya, elbette tamamlanmamış olarak tüm kusurlarıyla öylece kalmalı, mükemmelleştirilmemeli. Yedi günün altısında yaptığınız işten tatmin olmayabilir, dünyayı kendi imgene göre yeniden şekillendirmeye çalışabilirsin ama yedi günün birinde dinlenmeli, eserini olduğu haliyle bırakmalısın. Yedinci gün yaratılanın, el emeğinin tadını çıkarma günü.

Şabat gününün idrak edilmesi bir mesaj içerir; *yaratılışın amacı sadece yaratmak değildir*, bir *sonu*, *hedefi* vardır. Süreç yalnızca süreçtir, amaç değil. Varoluş, dinlenmeyi, başarmayı, zevk almayı içerecek şekilde tasarlanmıştır. Yaratılışın zirvesi, anlamı, bir sonraki yaratılanda değil, hep birlikte ortaklaşa yaratma eylemi esnasındaki istirahattedir. Ekonomi diline tercüme edelim: Faydanın anlamı onu sürekli artırmakta değil, var

olan kazanımlar arasında durabilmekte yatar. Neden kazanımları daimi olarak artırmayı öğrendiğimiz halde onlardan keyif almayı, onların farkına varmayı öğrenmiyoruz?

Bu boyut, günümüz ekonomik anlayışından çıkmış durumdadır. İktisadi çaba, dinlenmeyi mümkün kılacak olanı hedeflemekten yoksundur. Bugün büyümek için büyüyoruz, şirketimizin ya da ülkemizin zenginleşmesi, bunun tadını çıkarmak için bir sebep olmak yerine daha yüksek performans hedefinin gerekçesi oluyor.[179] Bugün dinlenmekten anladığımız şey tamamen farklı. Tükenmiş makinenin dinlenmesi, zayıf olanın dinlenmesi, tempoya ayak uyduramayanın dinlenmesi. "Dinlenme" sözünün bugün pek kullanılmıyor olması şaşırtıcı değildir (neredeyse küçültücü bir ifade haline geldi); artık *ara vermek*, *izin günü* diyoruz. İşin ilginç yanı, *boşluk* sözcüğüyle (en azından sözcüksel olarak) bağlantı kurmak için hiç zahmete girmemize gerek olmayan günlerimiz var: İngilizce "vacation" (veya *boşaltma*), Fransızca *les vacances* ya da Almanca *die Freizeit*; manası, *açık zaman*, *serbest zaman* veya *boş zaman*. Sanki bu günler sığ, boş ve evet, *kapalıymışız* gibi.

Geçenlerde rastladığım bir arkadaşıma, sıradan günlük sohbet esnasında ne iş yaptığını sordum. Gülümseyerek cevap verdi: "Hiçbir şey. Yapmam gereken her şeyi yaptım." Milyoner ya da varlıklı biri değil. O günden beri düşünüyorum. Koşuşturmamızın, uygar ekonomimizin dinlenmeyi sağlayacak bir hedefi yok. Ne zaman "Bitti, tamam" diyeceğiz?

Sonuç: Fayda ile İlke Arasında

Yahudi düşüncesinin piyasa demokrasisi üzerindeki etkisini abartmaya imkân yok. Bize kalan esas miras, dünyanın seküler algılanması, hukuka ve özel mülkiyete saygı ve aynı zamanda sosyal bağların temelleridir. Yahudiler maddi zenginliği hiç küçümsemediler; aksine Yahudi inancı mülkiyet yönetimine büyük sorumluluk yükledi. İlerleme düşüncesini ve hayatımıza anlam

kazandıran zamanın doğrusal idrak edilmesini Eski Ahit dönemine borçluyuz. Tevrat'ın, hayatımızın üç alanını nasıl dünyevileştirdiğini göstermeye çalıştık: Dünyevi hükümdar, tabiat ve kahraman kavramı. Yeryüzü cennetini arayışın (Yahudilerin cenneti gibi) seküler biçiminin, tarihimizin en seçkin iktisatçılarının arayışına benzerliğini ortaya koyduk.

Bu bölümde iyiliği ve kötülüğü, bunların fayda ile ilişkisini tartıştık. Yaptığımız (giden) iyiliğin ve kötülüğün, ödül olarak beklediğimiz (gelen) fayda ile ilişkisi nedir? İbranilerin bu soruya iki cevapları olduğunu biliyoruz. Bununla bağlantılı olarak firavunun rüyasıyla ilk konjonktür dalgalarını ve doğanın dalgalanmasıyla ilk mücadele (Keynesyen diyebileceğimiz) çabasını inceledik. Ayrıca İbranilerin, konjonktürel dalgaları ahlakla ilişkilendirerek gerekçe ürettiğini ortaya koyduk. İbraniler için ahlak, tarihin asli idarecisiydi.

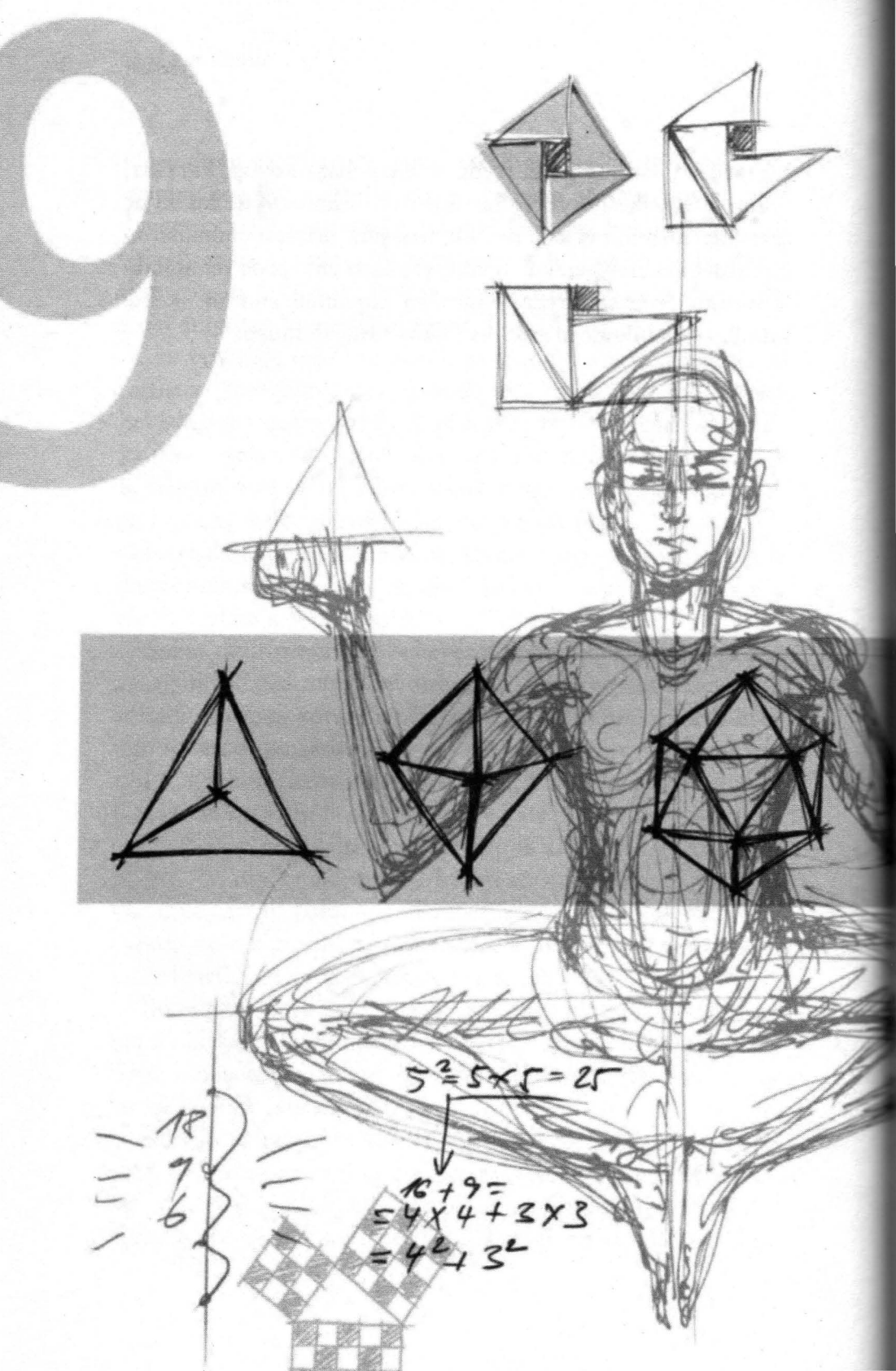
Şabat tatili prensibine – hayatta verimlilik artışına ayırmayacağımız kutsal zaman ve mekânlar olduğunu hatırlamak için sürekli çalışmak zorunda olmamamız gerektiğine zaman ayırdık. İbrani düşüncesine göre evet, Bahçe'nin koruyucusu, yaratılışın tamamlayıcısıyız ama çalışmamız da belli sınırlar içinde olmalıdır. Yaratılışı bütünlemek gibi bir rolümüz var – hem gerçek anlamda, hem daha soyut, ontolojik anlamda. Ayrıca özgür göçebe hayatıyla medeni şehir hayatı arasındaki büyük farklara göz attık. Soyut paranın faiz sayesinde kredi olarak zamanda yaptığı yolculuğa birkaç sayfa ayırdık. Sonuç olarak borçlanmanın tarihini ve taşıdığı riskleri tartıştık.

İbranilerin ekonomiye ilişkin fikirlerini kitabın ikinci kısmının ilk birkaç bölümünde geliştireceğiz. Burada temel öğretileri iktisadi düşünce tarihinin diğer gözlemleriyle birleştirip sonuçlar çıkarmaya çalışacağız.

Sonraki bölümü Antik Yunan'ın iktisadi karakterine ayırdık; yasalara ve kurallara ilişkin iki uç yaklaşımı inceleyeceğiz. Stoacılar, felsefelerinde kuralları mutlak kabul edip faydanın anlamını neredeyse yok sayarken, Epikürcüler, en azından genelge-

çer tarihsel yoruma göre, fayda ve hazzı başa koyup, kuralları azami fayda ilkesine göre oluşturdular. İbranilerin ise bu iki uç arasında memnuniyet verici bir uzlaşma noktası bulmalarını göz ardı etmemek gerekir. Tevrat, şüphesiz en tepede yer almakla birlikte, yine de faydayı önceden koyulmuş sınırlar –kendi kuralları– dahilinde artırmaya imkân tanıyabilmişti.

9

3

Antik Yunan[1]

... Avrupa felsefi geleneğinin en belirgin genel karakteri, Platon'un bir dizi ayak izinden oluşmasıdır.

Alfred Whitehead

Avrupa felsefesi Antik Yunan'da doğdu. Batı medeniyetinin temelleri ve iktisat da pek çok yönden buradan ilham aldı. Epikürcüler ile Stoacılar arasındaki görüş ayrılığını anlamadan çağdaş iktisadi kavrayışın gelişimini bütünüyle anlamamıza imkân yoktur; daha sonra ekonominin ayrılmaz bir parçası olacak felsefenin doğum yeri de burasıdır. J. Bentham ve J. S. Mill'in ellerinde ekonomiye uyarlanan ve teknik anlamda matematikselleştirilen felsefe, Epikür'ün (Epikuros) hedonizmidir. Hem akılcı idealleştirmenin hem de matematikle ifade edilen bilimsel ilerlemenin temelleri Antik Yunan'da, özellikle Platon'un öğretilerinde mevcuttur ve bunların ikisi de iktisadi gelişimi tanımlamaya katkıda bulunmuştur. "Platon'un biçimsel düşünceye en önemli ve süregelen katkısı, bilimsel incelemede matematiği birincil konuma yükseltmiş olmasıdır. Matematiksel analiz kullanan tüm bilimler, iktisat dahil, kendi alanlarında matematiğin önemini

ve sınırlarını doğru değerlendirebilmek için Platoncu idealizmin esasını kavramak durumundadır."[2] Fakat önce kısaca daha önceki filozoflara, hatta felsefe öncesi dönemin antik şiir geleneğine göz atalım.

Mitler: Ozanların Gerçeği

Yunan uygarlığının başlangıcında Homeros'un *İlyada* ve *Odysseia* destanlarında zirveye çıkan şiir geleneğinin rolü büyüktür. *Arkaik Yunan'da Hakikatin Efendileri* adlı kitabında Belçikalı tarihçi Marcel Detienne, Yunan sofistlerden ve felsefi geleneğin gelişiminden önce, şiirin bugün sandığımızdan çok daha önemli bir rol oynadığını vurgular. Sözlü deyişlere ve gelişmiş ezber tekniklerine dayalı bu gelenek oldukça farklı bir gerçeklik ve adalet kavramı taşıyor, felsefenin yanı sıra mitoloji ve sanatın da köklerini barındırıyordu. *Hakikatin,* şairlerin hususi korunağından "kurtulup" filozofların egemenliği altına girmesi için uzun süre geçmesi gerekecekti. Nussbaum'un yazdığı gibi Platon, şairleri "farklı bir daireden, farklı gayeler peşindeki meslektaşlar gibi değil, tehlikeli rakipler" olarak görüyordu.[3] İlk filozoflar, mitlerle savaşmayı, anlatılardan ve değişmez olanla ilgili Doğu bilgeliğinden kurtulmayı denediler – ve "hakikatin efendisi" rolünü kendileri için istediler. Bu daha sonra rahipler, din bilginleri ve nihayet bugün hakikatin içeriğine ilişkin soruların muhatabı haline gelmiş bilim insanları tarafından başarıldı.

Antik Yunan'da "şiirsel" gerçeklik kavramı neye benziyordu? Ozan Musalar kendilerinden bahsediyor: "Kırda yaşayan çobanlar, haysiyetsiz yüzkaraları, sürekli şikâyet ederler: Bir sürü yanlışı doğru gibi söylemeyi iyi biliriz ama istersek, doğruyu açığa vurmayı da biliriz."[4] Musalar gerçeği (ya da aldatmacayı) açığa vurma hakkını talep ediyor. Ayrıca "epik ve trajedi ozanları geniş manada Yunanistan'ın asli ahlak düşünürleri ve öğretmenleri olarak kabul edilirdi; kimse onların işlerinin, ta-

rihçi ve filozofların spekülatif düz yazılarına nazaran daha az ciddi, hakikate daha az odaklı olduğunu düşünmezdi."[5] Doğruluk ve hakikat konuşmalarda, hikâyelerde ve anlatılarda gizliydi. Başarılı hikâyeler tekrarlanır, hem kahramanları hem yaratıcıları ölümsüzleşir, insanların zihinlerinde kalıcı olarak var olurdu. Şiir hakikatin imgesidir; şair Simonides bunu güzel bir dille anlatmış: "Şiir söz söyleme melekesiyle resim yapmaktır."[6] Ancak ozanlar aslında daha da ileri gittiler, söylemleriyle doğruluğa ve hakikate *yeniden biçim verip,* onları yeniden yarattılar. Şeref, macera, görkemli edimler ve bunlara yapılan övgü *doğrunun, gerçeğin* inşasında önemli rol oynadı. Meşhur olanlar, şöhreti ozanların dudaklarından dökülen iltifatlarla kazandılar ve insanlar tarafından hatırlananlar hep onlar oldu. Daha da gerçek olup hikâyenin parçası haline geldikçe, diğer insanların hayatlarında "gerçeklik kazandılar", "gerçek kılındılar". Hafızalarda kalanlar sahici, unutulanlar sanki hiç yaşamamış oldu.

Gerçek, her zaman bugünkü "bilimsel" biçiminde değildi. Günümüzün bilimsel gerçekliği kesin ve nesnel olgu kavramı üzerine kuruludur, fakat şiirsel gerçeklik öykünün ya da şiirin içsel (duygusal) uyumu üzerinde dururdu. "İlk önce beyne hitap etmez... [mit] doğrudan hissiyata seslenir."[7] Eğer bir şair "o bir çiçek gibiydi" yazarsa bilimsel açıdan yalan söylüyordur; her şair yalancıdır. İnsanın dişisinin bir bitkiyle neredeyse hiç ortak yanı yoktur – varsa da o kadar azdır ki sözünü etmeye değmez. Buna rağmen bilim adamı değil şair haklı olabilir. Antik felsefe, tıpkı sonradan bilimin yapacağı gibi sabitlikler, sabitler, nicelikler, değişmezler bulmaya çalıştı. Bilim düzen arar (yaratır?) ve geri kalan her şeyi olabildiğince yok sayar. Kendi tecrübelerine göre herkes hayatın öyle olmadığını bilir, ama ya aynısı genel anlamda gerçeklik için de geçerliyse? Sonuçta şiir gerçeğe karşı felsefi yöntemden yahut ardından gelen bilimsel yöntemden daha hassas olabilir. "Trajedi şiirleri, konuları ve sosyal işlevleri bakımından insan ve onun talihi ile ilgili problemleri araştırmak

ve bunlarla yüzleşmek eğilimindedir, felsefi metinler ise bunları yok sayar veya bunlardan uzak durur."[8]

Tıpkı bilim insanlarının bugün yaptığı gibi, sanatçılar dünyanın temsili ve dolayısıyla sembolik, resim benzeri ve basitleştirici (ve aynı zamanda yanıltıcı) imgelerini çizer; "gerçeğe yakın" olmaya pek de gayret etmeyen bilimsel modellerin yaptığı da bundan farklı değildir. Geleneği boyunca resim, yanılsamanın, "işaret etmenin", yani başka bir açıdan "yanıltmanın" sanatı olmuştur. *Dissoi logoi*'nin yazarı, sanatta en iyilerin, "şeyleri gerçeğe en yakın göstererek" yanıltanlar olduğunu söylüyor.[9]

Lakin ozanların kendi gerçekleri vardır. Yunanlar musaların gizli gerçeği ve geleceği bilme yetenekleri olduğuna inanırdı: "İçime tanrısal bir ses üfledi̇ler, böylece olacakları seziyorum"[10] diyor Hesiodos. Aynı zamanda Yunanlara göre gerçeği ortaya çıkarmak (*aletheia*) için en iyi zamanın uyku zamanı olduğunu belirtelim: "Geleceği serbestçe, ama belli ki karmakarışık gösteren rüyalar yarattı."[11] Buna benzer bir vaka ile İbrani düşüncesinde karşılaştık, Firavun rüyasında geleceği gördü ve Yusuf da iş döngüsünü öngördü. Rüya veya rüya benzeri durumun taklidi, René Descartes'ın bilimsel yönteminin de başlangıç noktasıdır. Rüya görmeyi (duyulardan bağımsızlaşarak), saf hakikati görme yöntemi olarak kullanmıştı. Buna sonraki bölümlerde döneceğiz.

Descartes demişken, göründüğü kadarıyla onun aradığı hakikatin başka bir çeşidiydi. O, *sabit gerçekliği*, kuşkulardan arınmış gerçekliği arıyordu.[12] Görünen o ki bunun da farkındaydı, nitekim en önemli kitabının adı *Le Discours de la Méthode pour bien conduire sa raison et chercher la vérité dans les sciences* [Kişinin Aklını Doğru Kullanması ve Bilimle Gerçeği Aramasının Yöntemi Üzerine Konuşma] idi. Descartes, hakikati *yalnızca* bilimde arıyordu. Aradığı şey *doxa* idi. Şairlerin hakikati *alithea* ise farklı bir türdü. Bu tür, diğerinin aksine uçucu, irrasyonel ve rüya gibiydi.

Şair Ekonomistler

Hesiodos, ilk ünlü filozof Thales'ten 100 yıl önce yaşamış bu ozan, Yunan şiir geleneğinin en büyük ve en son temsilcilerinden biriydi; aynı zamanda kendisini tarihin ilk iktisatçısı da sayabiliriz.[13] Kıt kaynaklar sorunu ve buna bağlı olarak etkin dağıtım meselelerini incelemiştir. Kaynakların kıt oluşuna getirdiği açıklama hassas ve şiirseldir. Ona göre kıtlığı insanlığa gönderen, Prometheus'u cezalandırmak isteyen Tanrılardır:

> [T]anrılar geçim malzemelerini insanlardan sakladı, öyle olmasa bir günlük çalışmayla bir yıl yetecek kadar ürün alınır, kürek hızlıca ocağın üstündeki yerini alır, öküz ve katırların zorlu işleri sona ererdi. Fakat Zeus her şeyi örttü, aklı çelinmiş Prometheus'un onu aldatmasına fena öfkelendi.[14]

Hesiodos'un açıklaması son derece ilginç. Bu "analiz" (buna sonra döneceğiz), çok temel bir unsur barındırıyor: İnsan emeğinin arketipi.

Hesiodos'a göre emek, insanın kaderi, fazileti ve tüm iyiliğin kaynağıydı. Çalışmayanlar hor görülmekten başka bir şey hak etmezdi. İnsanlar ve tanrı benzerleri tembellerden nefret eder, onları "arıların emeğini heba eden, çalışmadan yiyen iğnesiz erkek arılara"[15] benzetirdi. İnsan emeğinin ilk analiz denemesi olmasının yanı sıra, Hesiodos'un İşler ve Günler yapıtı biz çağdaş iktisatçılar için özellikle ilginçtir. Bu çalışma yüzyıllar sonra tefeciliğe getirdiği eleştiri bakımından Platon ve Aristoteles'in çalışmalarında yankı buldu. Bu konuya döneceğiz.

İlk Filozoflar

Ekonomiye ilişkin konular Yunan öğretisinde fazla yer bulmaz, ne şiirde ne felsefede. Ancak ilk Yunan filozof olarak kabul edilen Thales, geçimini ticaretle sağlıyordu. "[Felsefi] üstün-

lüğünü göstermek istediğinde, ticari rekabeti bile kazanabildiği söylenir. Zeytin hasadının kötü olacağını tahmin ederek kazanç sağlar, bunu ne kadar kolay ve sığ bir meşgale olduğunu göstermek için yapardı."[16] Ekonomik ilişkiler Antik Yunan'da ilk filozoftan beri maneviyata nazaran daha aşağıda görülmüştür. İktisadi düşünceler, felsefi olanların aksine özünde zaten oldukça sınırlı bir ilgi çekiciliğe sahiptir. Bu sebeple ekonomiye ilişkin tartışmalara felsefi içerik katmak meşruydu ve arzulanan bir durumdu. Thales'in "zeytin işinde" göstermeye çalıştığı da budur. Felsefe boş konuşma değil, geniş ölçekli pratik sonuçlar yaratma çabasıdır. Thales'in felsefeyle ilgilenmesinin sebebi aksi takdirde geçimini sağlayamayacak olması değil, felsefe ruhunun en geniş düşünce ufkunu sunmasıydı. Bu sebeple felsefe Antik Yunan'da tüm "bilimlerin kraliçesi" olarak kabul edilir. Biraz abartırsak bugün durumun tam tersi olduğunu söyleyebiliriz. Felsefe bize pastanın üzerindeki lüzumsuz bir süslemeymiş gibi geliyor. Hiçbir zaman hiçbir şeyi çözemeyen bir uğraş – ekonominin tam tersine!

Nümerik Gizemciler

İyonya'nın özgün felsefi geleneğine ait temel fikirler, ekonomi bilimini derinden etkilemiştir. Her şey için geçerli *tek*(!) *esas* ilke aramayı İyonya geleneğine borçluyuz. Bize göre en ilham verici filozoflardan biri Pythagoras'tır; dünyanın kalbine biçimlerin sayısal oranları üzerinden baktı. Ona göre "sayı her şeyin özüdür".[17] Pythagorasçıların kurgusuna göre rakamlar "sihirli bir güce sahipti" ve sadece entelektüel bir yaratılışa değil, içlerine işlemiş gizemli bir anlama da sahiptiler."[18] "Sayı her şeyin özüdür – Her şey sayıdır. Bunu gerçek anlamda mı, yoksa sembolik anlamda mı okumak gerekir diye sorarsanız, bu noktada en yüksek otoriteler devreye girer."[19] Pythagoras'ın öğrencisi Aristoksenos, Pythagoras "sayılarla çalışmayı ticari faaliyetin içinden aldı ve her şey için kıstas haline getirdi"[20] diyor. Biz ekonomistler için,

"Aristoksenos'un sözlerinden, her şeyin doğru 'ölçüsünün' bulunma projesinin doğuşunu, ticari içgörüye borçlu olduğumuz sonucu çıkıyor... her şeyin rakamlar kullanılarak kıyaslanması, ekonomik ve ticari uygulamalardan geliyor."[21] Eğer bu doğruysa iktisatçılara ilham veren matematik değildir, doğrusu tam tersidir.

Pythagorasçıların, tıpkı İbraniler ve diğer uluslar gibi numerik gizemciliği yaratmış olmaları ilginçtir. [22] Geçen yüzyılın ilk yarısının önde gelen mantıkçısı ve matematikçisi Bertrand Russell, (Pythagoras'ın ustalık seviyesine taşıdığı) gizemciliğin ve bilimin birleşimini[23] felsefi mükemmelleşmenin temeli olarak görür. Pythagoras'a göre sayı[24] yalnızca nicelik, adet değildir; aynı zamanda uyum içindeki dünyanın, *kâinatın* ilkelerini tasvir etmeye yarayan bir *niteliktir.*[25] Bu öğreti, daha sonra Platon üzerinden Avrupa'nın anaakım bilimsel kabullerine girmiştir. "Platon aslında gizli Pythagorasçı cemaatlerin fikirlerini tetkik ediyordu. Onlara göre dünya, temel birimin "büyük Geometrisi" tarafından inşa edilmiş rasyonel bir varlıktı, bu temel birim ise bir nokta, ya da 'bir' idi."[26] Dünyayı nümerik biçime indirgemenin sağlayacağı imkânları ilk düşünenler Pythagorasçılar olmuştur. Bunun 20. yüzyıl ekonomistleri için ne büyük bir ilham kaynağı olduğunu daha sonra göreceğiz.

Çağdaşlarının aksine Heraklitos, gerçekliği değişken olarak düşledi. Hareket ettirilemezlik, tesir edilemezlik, durağanlık o dönemde mükemmellik ve tanrısallık ile eşanlamlıydı. İktisatçıların sürekli değişen gerçekliğe soyut, değişmez ilkeler dahil etme çabası işte bu kadar eskidir. Heraklitos'un dünyasını ayakta tutan şey ise *yay ve lir*deki[27] gibi karşıt güçlerdir. Uyum, karşıt ve uyumsuz olanın etkileşiminden ortaya çıkar ve devinim yaratır.

Elea okulu filozoflarından Parmenides ise Heraklitos'un mutlak antiteziydi denebilir. Aslında bu Apollon rahibi de, duyularımızla algıladığımız dünyayı daimi değişken ve akıcı kabul ediyor ve aynı zamanda onun *gerçek olmadığını* ileri sürüyordu. Ona göre *gerçek*, ancak akıl yürütmeyle ulaşılabilen sabit ve değişmez soyut düşüncelerdi. Bu bakış açısıyla gerçek, an-

cak fikirler ve kuramlar alanında bulunabilir. Kusurlu gözlemsel dünya (olaylar dünyası), sürekli değişimlerin kucağındadır, gerçekliğe sahne olamaz; gerçeklik soyuttadır. Gerçek gözlemsel dünya *gerçek* değildir; gerçek olabilmesi için zihinsel bir model yaratılmalı ve ideayı "sabit kılmak" için değişken dünya "hareketten arındırılmalıdır".

Parmenides bu sebeple, Sokratesçi ve Platoncu ideal biçim felsefesinin atası sayılabilir. Bu felsefe birçok başka şeyin yanı sıra iktisat bilimini de derinden etkilemiş (fizik ve diğer bilimsel disiplinler gibi) ve kimileri tarafından *gerçeklikten daha gerçek* diye tanımlanan sabit soyut modellerin yaratılmasının temellerini atmıştır. Modern bilim, daima Parmenidesçi ve Heraklitosçu dünya kavramları arasında akış halindedir. Bir taraftan gerçekliğin yeniden yapılandırılması üzerine modeller yaratır, ya da gerçeğin yeniden yapılandırılabilmesinin *mümkün olduğunu* varsayar, böylece en azından bir anlamda kalıcılık edinir. Öte taraftan pek çok bilimci, rasyonel modelleri sadece sürekli değişen dinamik gerçeklikte geleceği tahmin etmeye yardımcı olan, "doğru olmayan, gerçekdışı" koltuk değnekleri olarak kabul eder.

Ksenophon: İsa'dan 400 Yıl Önce Modern Ekonomi

Kadim politik iktisadın doruğuna iktisatçı Ksenophon'un çalışmalarında rastlarız; kendisi aynı zamanda, orta düzeyde olsa da, bir filozoftur. Bu Atinalı yazılarında, ölümünden iki bin yılı aşkın süre sonra, 19. yüzyılda, üstelik "18. yüzyılda *İşler ve Günler* eseri ekonomik ve idari problemlerin uygulamalı analizi olarak incelendiği"[28] halde çağdaş iktisatçıların hummalı çalışmalarıyla ancak yeniden keşfedilebilen iktisadi fenomeni betimledi. Derinlikli ve doğrudan iktisadi düşünceye, felsefenin ve Yunan-Avrupa kültürünün en başından beri rastlarız. Ksenophon'un ekonomi analizleri, Smith'inkilerden daha yüzeysel değildir.

Platon'un çağdaşı olağan Ksenophon'un ekonomi hakkındaki düşünceleri iki kitapta yer alır, *Oeconomicus* ve *De vectigalibus* [*Gelirler Üzerine*], bazen *Yollar ve İmkânlar* olarak da anılır). Bunlardan ilki haneyi iyi idare etme ilkeleri, ikincisi ise devletin gelirlerini artırmak ve hazineyi zenginleştirmek için yapılması gerekenler hakkında Atinalılara verilen tavsiyeler üzerinedir. Ksenophon'un ayakları yere basan ilk mikro ve makroekonomi ders kitabını yazmış olduğunu söylersek fazla abartmış olmayız. Bu arada Aristoteles de, *Economics* (*Oeconomica*)[29] adında Hesiodos'un *İşler ve Günler* çalışmasına cevabi nitelikte bir kitap yazmıştı. Aristoteles'in kitabı daha çok hanehalkı idaresi üzerineydi – kitabın büyük kısmı karı koca ilişkilerine ve kadının rolüne ilişkindir. Kitap genel itibarıyla kadınlara hitaben yazılmış izlenimi verir: "İyi kadın evinin efendisi olmalıdır"[30] çünkü asıl işi evin içiyle ilgilenmektir, ancak koca, Aristoteles'e göre, "sakin uğraşlardan çok evin dışındaki faaliyetlere daha yatkındır."[31]

Ksenophon'a dönelim. *Gelirler Üzerine* kitabında Atinalılara akıl veriyor, hazine gelirlerini *maksimize* etmek için yapmaları gerekenleri anlatıyor. Ancak vergi gelirlerini artırmak için en iyi yol olarak kamulaştırmayı ya da seferberlik önlemleri almayı tavsiye etmiyor. Atinalıların ticari faaliyetlerini genişletmelerini daha uygun buluyor. Bu, çok daha uzun süre sonra yeniden keşfedilecek olan, o güne göre devrimci bir fikirdir. Atinalı yurttaşların ticaret yapmaları için teşvik edilmelerini, özellikle göçmenler için bir "Yabancıları Koruma Kurulu"[32] kurulmasını öneriyor. Bu kurul, göçmenler için ev inşa ederek sadece nüfuslarını değil, iyi niyetlerini de artıracak, sonuç olarak Atina ekonomisi güçlenecektir:

> [B]u, yabancıların sadakatlerini artıracak, yaşayacak bir şehri olmayanları gıpta ettirecek, gelirlerimizi çoğaltacaktır... Şayet, oturum hakkı olan yabancılara ek olarak süvari birliğinde çalışma veya verilmesi uygun benzeri imtiyazlar sağlarsak, bu da onları daha sadık kılacak, devletin gücüne ve büyüklüğüne katkı yapacaktır.[33]

Ksenophon o günkü yaygın inanışın aksine, serveti ve zenginliği sıfır toplamlı bir oyun[34] olarak görmüyor, ticaretin ortak kazanımlarını görece çağdaş bir anlayışla kabul ediyordu. Yabancıların ticari faaliyetini artırması Atinalılara kazanç sağlar; yabancılar Atinalıların cebinden zenginleşmez, aksine çevrelerini zenginleştirir. Bu yüzden yabancılarla ticareti ve dış yatırımları teşvik edecek bir yaklaşım önerdi:

> Tiyatroda ön sıraları tüccarlara ve gemi sahiplerine ayırmak, onlara misafirperverlik göstermek, gemilerinin ve mallarının kaliteleri arttıkça onları devletin velinimeti saymak, mükemmel bir plan olacaktır. Bu onurlandırmanın etkisiyle bizi dostları olarak görecekler, ülkemizi ziyaret edip onurlanmak ve kâr etmek için can atacaklar.[35]

Ksenophon'un oldukça yetenekli ve ileri görüşlü bir iktisatçı olduğu anlaşılıyor; insani motivasyonu dikkate alması, işadamlarının günümüz ekonomisinde de geçerli olan ayrıcalıklı hissetme arzusunu hesaba katması bunun işaretidir.

Çağdaş ekonomi biliminin bakış açısıyla, Ksenophon'un değer teorisi de oldukça ilgi çekicidir; çağdaş iktisatçılar bunu öznel değer teorisi olarak nitelendiriyor. Bunun esası herhalde en iyi biçimde, Ksenophon'un yazmış olduğu, Sokrates ile Kritovulos arasında geçen hayali konuşmadan yaptığımız alıntıda görülecektir:

> "Görüyoruz ki onu kullanmayı bilmeyen biri için bir flüt satılırsa değer ifade eder, satmak yerine saklayan içinse değersizdir."
>
> "Evet, Sokrates, kâr getiren şeyin servet olduğunu kabul ettiğimize göre, argümanımız tutarlıdır. Bir flüt satışa konmazsa servet değildir, çünkü faydasızdır: Eğer satışa konursa servet olur."
>
> "Evet" dedi Sokrates, eğer nasıl satacağını biliyorsan; ama yine de, sana göre satışın karşılığında kullanmayı bilmediği bir şey alırsa, bu satış servete dönüşmez."
>
> "Demek istiyorsun ki Sokrates, para bile, nasıl kullanacağını bilmeyen kişi için, servet değildir."

"Ve sen de bu konuda bana katılıyorsun ki servet, üzerinden kâr edilebilen şeydir. Hangi fiyatla olursa olsun bir adam kendisine onu bedenen ve ruhen kötü etkileyen bir metres alırsa, parasının ona faydası ne olabilir?"

"Yediğimiz anda bizi delirten itüzümü otunu zenginlik olarak kabul etmeye hazır değilsek, olamaz."

"O halde Kritovulos, parayı onu nasıl kullanacağı bilmeyenden uzak tutmak ve servete dahil etmemek gerekir."[36]

Kritovulos'un flüt örneğinden anlıyoruz ki, Ksenophon *kullanım değeri* ve *değişim değeri*[37] arasındaki temel ayrımın farkındaydı. Aristoteles, John Locke ve Adam Smith kuramlarını bu ayrım üzerine kurdular.

Dikkatimizi bir süre Adam Smith'e verelim. Modern iktisada en önemli katkılarından biri, işbölümü ile üretim süreçlerinin akılcı hale getirilmesi ve geliştirilmesinde uzmanlaşmanın artan önemini analiz etmesiydi. Ksenophon işbölümünün önemine Adam Smith'ten iki bin yılı aşkın süre önce değinmişti. Bunu aynı zamanda toplumun büyüklüğü kapsamında ele almıştı.

Küçük şehirde yatakları, iskemleleri, tarla sürmeyi, masaları ve genellikle evleri de yapan aynı kişidir ve tüm bu işleri için yeterli sayıda müşteri bulursa memnun olur. Bir düzine mal imal eden tek bir kişinin bunların hepsini iyi yapması mümkün değildir; ama büyük şehirlerde, her bir mala çok talep olması sayesinde, tek çeşit mal üreterek hayatı idame ettirmek mümkündür, hatta o malın bir bölümünü üreterek bunu yapanlar vardır; öyle ayakkabı imalatçıları vardır ki, kadın sandaletleriyle erkek sandaletlerini ayrı insanlar yapar. Bir zanaatkâr hayatını sadece ayakkabıları dikerek kazanır, bir diğeri keser, üçüncüsü üst derilere şekil verir, dördüncü parçaları birbirine uydurmaktan başka iş yapmaz. Tüm zamanını en ufak işle uğraşarak geçiren adam elbette o işi en iyi yapandır.[38]

Pek çok bakımdan Ksenophon, zamanının ve o çağın büyük düşünürlerinin epey ilerisindeydi. Todd Lowry'nin yazdığı gibi

"Piyasanın boyutuyla işbölümünün derecesi arasındaki Adam Smith'in meşhur ettiği ilişkiden Platon'un hiç haberi olmasa gerek, oysa onun çağdaşı Ksenophon *Cyropedia*'da işbölümünün benzer bir tanımını yapmış, özel ticaretin doğasına ilişkin değerlendirmesinde biraz daha ileri giderek, işbölümünün gelişmiş olduğu büyük şehirlerle, neredeyse hiç olmadığı küçük şehirler arasındaki ayrımı ortaya koymuştur.[39]

Geleceğin ve Hesaplamanın Sınırları

Ksenophon, bu parlak iktisatçı, diğer şeylerin yanı sıra fayda ve getiri maksimizasyonu[40] konularıyla da ilgilenmiş, aynı zamanda analizlerine belirgin sınırlar koymuştur. İktisadi başarının ya da başarısızlığın tahmin edilebilmesi hususunda oldukça mütevazıdır. O dönemde tarım, bugüne nazaran ekonomide çok daha önemli rol oynamaktaydı. Bu İlkçağ iktisatçısına göre "çiftçilikle uğraşanlar tahmine çok az güvenebilir. Dolu fırtınaları ve bazen don, kıtlık, sel ve mantar iyi kurgulanan ve uygulanan planları mahveder".[41] İktisadi olayların kültürel bağlamda ele alınması gerektiğinin farkındadır, ona göre analiz konuları asla gerçek dünyadan bütünüyle ayrıştırılamaz, tek yönetici sadece arz-talep yasaları olamaz.

Ksenophon, *Gelirler Üzerine*'yi tarihte çeşitli biçimleriyle tanışık olduğumuz *Conditio Jacobaea*[42] ile bitirir. Günümüzün iktisadi diskuru *ceteris paribus*'un (diğer her şey sabitken) bir çeşit zıddıdır: "[E]ğer bir plan yaptıysanız, onu önce Dodona ve Delphi'ye göndermenizi, bu tasarının devlet için bugün ve gelecekte bereketli olup olmayacağı konusunda tanrılara danışmanızı öneririm."[43] Ksenophon'a göre en iyi ekonomik tahmin ve analiz bile, adına ister *takdir-i ilahi* ister *hayvani ruh* deyin, tüm etmenleri hesaba katamaz.

Ksenophon'un ekonomiye ilişkin düşünceleri geniş bir alana yayılır. Fikirleri, örneğin istihdam ve fiyat ilişkisi,[44] inovasyon[45] ve "kamusal" altyapı yatırımları[46] gibi başlıklardaki çalışmalara

dayanır. Yukarıda değindiğimiz gibi uzmanlaşma konusuyla ayrıntılı ilgilenir, mikro ve makro seviyede tavsiyeler verir, "yabancı yatırımcılara" verilecek teşviklerin olumlu sonuçlarını irdeler vb. Belli ölçüde denebilir ki, iktisadi ufku pek çok bakımdan Adam Smith'in düşüncelerinden daha geniş ve daha derindir.

Son olarak, daha sonra yeniden döneceğimiz son bir düşünce: Ksenophon'un, gerçek arzuların doyurulabilirliği üzerine fikirleri ilgi çekicidir, ama daha da ilginç olanı soyut parasal arzuların doyumsuzluğudur (o dönemde gümüşle ifade edilirdi): "Gümüş mobilyaya benzemez ki, kişi evi için yeterince edinince fazlasını istemesin. Şimdiye kadar kimse daha fazlasını istemeyecek kadar gümüşe sahip olmamıştır; onu büyük miktarda bulan adam, harcarken aldığı zevki, harcayamadığını gömerken de alır."[47]

Platon: Vektör Taşıyıcısı

Sokrates ve Platon[48] kuşku yok ki uygarlığımızın felsefi geleneğinin kurucularıdır. Bu disiplinin tanımını yapan, binlerce yıldır sınırlarını şekillendirenler de belli ölçüde onlardır (bu çerçevenin dışına çıkmak bir gün mümkün olacak mı, tartışmalıdır). Sokrates ile birlikte Platon ve onun öğrencisi Aristoteles'in, bu üç kuşağın düşünceleri, günümüze dek ulaşan soruların ve tartışmaların kaynağıdır.

Bugün hâlâ emin değiliz; rasyonel olanı mı yoksa ampirik olanı mı seçmeli, Platoncu ideal var mı yoksa Aristoteles'in iddia ettiği gibi tüm yapılar insan yaratısı mı? Bize bu ebedi arayış mirasını bırakan, Yunan geleneğidir; örneğin ne İbrani ne de Sümer düşünce geleneklerinde böyle bir düalizm mevcuttur. Alexander Pope'un ironiyle ele aldığı "Kendini bil" cümlesi, Delphoi'deki Apollon Tapınağı'na kazılıdır. Aynı cümle bize popüler film *The Matrix* ile geri döner: İlk bölümde kâhinin kapısının üstünde yazılıdır ve kâhinin kahramanımız Neo için taşıdığı mesajı özetler: "Kendini bil. Sana senin hakkında hiçbir şey söyleyemem."

Gerçeğin Mağarasında

Bugünkü düşünme biçimimizde, sorduğumuz sorularda ve verdiğimiz cevaplarda Platon muazzam bir rol oynar. Bize bıraktığı anahtar roldeki ikinci mirası, dünyadan soyutlanma fikridir. Parmenides'e atıfla Platon akılcı geleneği güçlendirmiş, dünyayı anlamanın en iyi yolunun akıl yürütmek olduğu düşüncesini yaratmıştır. İyi bilinen mağara öyküsünde dünyanın tamamıyla farklı algılanışının temellerini atar: Bu dünya esas dünya değil, bir gölgeler dünyası, ikincil dünyadır. "Bunu kaçınılmaz olarak bu dünyanın, bir şeyin imgesi olması gerekliliği izler."[49] Platon böylelikle bu dünyaya karşı gizemci bir ketumluğun kapısını aralar; sofuluğun, inancın soyut rasyonel kuramlarla ortaya çıkışının yolunu açar. Gerçek aşikâr değildir, gözümüzün önünde olup bitmez, gizlidir. Bu (değişmez) gerçekliğe bizi ulaştıracak yol, akıldır. Onun ardından gelen eski Yunanların ilk işi, değişkenlikten ve düzensizlikten kurtulmaya çalışmak olmuştur. Amaç kafa karıştırıcı, değişken, gözlemsel dünyanın yerine, değişmez ve sabit (bu yüzden "gerçek") olan akılcı doğruları koymaktır.

Mağara hikâyesine dönelim. Platon, tüm hayatını bir mağarada zincire bağlı geçirdiği için gerçek hiçbir şey görmemiş, gerçeklerin ancak duvara düşen gölge ve yansımalarını görebilen bir mahkûm tasvir eder. Mahkûm bu gölgelerin gerçek olduğunu düşünür, onlar üzerine çalışır, özlerini tartışır ve bunları dışarıda başka şeylerin var olduğuna dair hiçbir fikri olmadığı halde yapar: "Mahkûmlar her şekilde gerçeğin bu gölgelerden ibaret olduğuna inanmaktadır."[50]

Bu "uzmanlar" *gölge tahmincileridir*. Platon'un burada söylemek istediği şey muhtemelen gözlemsel olguların sadece *görüntü* olduğu, varlıkların özünü yakalayamadığı, *gerçekliğe* yaklaşmanın sadece soyutlamalar yaparak ve rasyonel modeller kurarak mümkün olabileceğiydi. *Aydınlanmak* için bu ampirik dünya ile bağlarımızı koparmalı, mağaradan dışarı çıkmalı[51] ve varlıkları gerçekten oldukları gibi görmeliydik. Mağaradan çı-

kan insanın gözleri önce yoğun ışıktan kamaşacak, alışıp düzgün görme yetisini tekrar kazandığında *gerçek* şeyleri, gerçekliği *olduğu gibi* görecek, "acı çekecek, sersemleyecek, daha önce gölgesini gördüğü şeyleri göremeyecektir."[52] Şayet mağaraya geri döner (bence öykünün ana fikri budur) ve sadece gölgeleri görmeye alışmış olan diğerlerine gerçek şeylerden bahsederse, kimse ona inanmayacak, onu kabul etmeyecektir. Bu, Platon'un büyük hocası Sokrates'i bekleyen kaderdi.[53]

Platon'a yol gösteren ışık değişmezlikti. Dikkati, değişken olandan (dolayısıyla geçici olandan) ya da fenomenlerden başka tarafa çekmeye çalıştı. Platon'a göre gerçeğe (ya da tercih ederseniz, yapıya, denkleme ya da matrise) giden yol [54] içimizde, derinlerdeydi; oraya biz daha doğmadan konulmuştu. Onu bulmak için kendi içimize bakmak yeterliydi. Gerçeği dış dünyada aramak yanıltıcıydı, aldatıcıydı çünkü bu yol, gölgelere giden yoldu (Aristoteles tam da bu yolu takip etti, aşağıda). Gerçek şeylere ulaşmak mümkündü ama gözlerimizle ya da diğer aldatıcı duyularımızla değil – *aklımızla.*[55] Popper, Platon'un esas öğretisini şöyle özetliyor: "Sıradan, ölmekte olan her şeye karşılık olarak ölümsüz, mükemmel birer şey olduğuna inanıyordu. 'Biçimler ve İdealar Kuramı' adı verilen, kusursuzluğa ve değişmezliğe duyulan bu inanç, onun felsefesinin ana doktrini olmuştur."[56]

Böylece rasyonalist gelenek kurulmuş oldu ve zaman içinde iktisatta da önemli bir mevki kazandı. Gerçeğin ilkelerini *akılla* ortaya çıkarmayı deneyen modelleme davranışının altında yatan mantık tam olarak budur. "Gerçek" dünyayı matematik modellere uyarlama eğilimi ve mutlak, sabit, burada ve her yerde doğru eğriler, günümüz ekonomi biliminde kolayca fark edilebilir.

Yeri gelmişken, çağdaş bilimin kurucusu sayılan Descartes'ı Platon'a bağlayalım: Gerçeği dış dünyada aramaz kendi içine bakar, meditasyon yapar, duyuların, hafızanın ve duyguların aldatıcı etkilerinden arınmaya çalışırdı. Descartes, gerçekliği hayal kurarak, (onu yarı yolda bırakan) duyularla bağını koparak, sadece aklını kullanarak buldu. Descartes hikâyemizde önemli bir yere sahip, ona geri döneceğiz.

Model Olarak Mit, Mit Olarak Model

Platon'a göre varoluş ve bilgi, bir hiyerarşiye sahipti. En üstte idealar varken, en altta kandırmaca, yanılsama ve mağara duvarında dans eden gölgeler bulunurdu. Bu arada en yüksek mevkiinin sahibi matematiksel bilgi değil, felsefi bilgiydi. Matematik tüm hakikati tasvir edemezdi – tüm dünyayı mutlak matematik denklemlere dökebilsek bile tam anlamıyla bilgi sahibi olamazdık. Son kısımlarda buna daha fazla değineceğiz. Varlıkların işlevlerini tanımlama becerisine sahip olmamız, var olan ilişkiyi kavramış olduğumuz anlamına gelmez.

Platon'un mitleri kullanmasının ve onları hakikat arayışında araç olarak kabul etmesinin sebebi budur. Mitlerin *muğlak* olması (kesinlik içermemesi) bir dezavantaj değil bir *güçtür*, *avantajdır*. Bir ifade biçimi olarak mit, "mutlak bilimsel" ya da matematiksel yaklaşımdan daha geniş bir "çerçeveye" veya erişime sahiptir. Mit, bilim ve matematiğin ulaşamadığı yerlere ulaşır ve sürekli değişen dünyanın dinamiklerini ihtiva eder. İlginç olan, çağdaş insanın tam tersi eğilime sahip olmasıdır: Duyuların yetersiz kaldığı noktalara erişmek için matematikten veya diğer kesin yöntemlerden yardım alır. *Metot* kelimesi (*meta-hodos*) "yol üzerinde" anlamına gelir, fakat aynı zamanda "yolun ötesinde" anlamına da gelir. Metot, sezgilerimizin yol göstericiliğinin ya da duyularımızla edindiğimiz deneyimin yeterli olmadığı durumda, zihinsel çalışmanın esnasında kati bir yaklaşım için kılavuz ışığı olmalıdır.

Mit, kuşkusuz bir soyutlamadır – bir model, bir kıssa, bir öykü (hatta matematiksel de olabilir). Bu kavramları belki konuya farklı yaklaşarak, bilimin olgular çevresinde mitler, yani kuramlar yarattığını öne sürerek bir araya getirebiliriz. Olguları fiziksel olarak görmeyiz, gördüğümüz şey, yorumlarımızla onlara atfettiğimiz anlamlardır. Sonuçta hepimiz güneşin "doğduğunu" görürüz – ama neden, nasıl, hangi amaçla olduğu yo-

rumumuza bağlıdır. Hikâyenin, anlatının devreye girdiği yer de burasıdır.

Platon'a göre dünyanın sırları ancak "yüksek düzen" inşa edilerek anlaşılabilirdi; üstümüzde bulunan (yoksa içimizde mi?) bir meta anlatı, genel kabul görmüş bir mit, bir arketip, uygarlığa ilişkin bir hikâye ya da model, ya da dilerseniz bir matris (*the matrix*). Daha alttaki yapıların üstünde felsefi gerçekler vardır – iyinin en yüce ideallerinden türetilmiş biçimler. Platon'a göre bunlardan yaratılan matematiksel tanım ve türevlerin işlevselliği garantidir, çünkü *bizim ötemizde* bulunurlar ve tedricen açığa çıkarlar – onları şekillendiremeyiz. Modeller, varoluşun görünmez kurallarını *ifşa eder*.

Diğer taraftan Aristoteles'in bu soyutlama prensibine yaklaşımı temelden farklı görünüyor: "Platon ile tümden fikir ayrılığına sahip olarak, Aristoteles idealarn bağımsız var olmadığını, evrensel olana onun küçük parçalarından ulaşılabileceğini savunuyordu."[57] Elbette Aristoteles'i farklı okumak da mümkündür. Soyut yapı bizim ötemizde değildir, onu anlamakla kalmaz (bilgimiz arttıkça daha da yaklaşırız), onu yaratırız (yaratılışına ortak oluruz).

Çağdaş iktisatçı Deirdre McCloskey matematiğin ve dinin kuruluşundaki kesişim noktasını Platon'un iyi kavramında, Tanrı inancında, her şeyin temel ilkesi olarak buluyor:

> Matematikçiler Philip Davis ve Reuben Hersh hem matematiğin hem de dinin altında bireyin kendi yarattığı bir inanç temeli olması gerektiğini söylüyor. Gözlemlerine göre, matematikçiler aslında yeni Platoncu ve Spinoza taraftarı. Matematiğe tapınmaları, Tanrı'ya tapınmaya benziyor. Örneğin Tanrı da, Pisagor teoremi de fiziksel dünyadan bağımsız var oluyor ve ikisi de dünyaya anlam veriyor.[58]

Platoncu dünyada[59] din, matematik ve bilimle ayrışık değildir, aksine tamamlayıcıdır – birbirlerini gerekli kılarlar. İnanç, ikisinin de arkasında her şeyi gözeten bir ilke olarak durur; biri

olmadan diğerleri de anlamsızdır.[60] Hatta bilim, 20. yüzyıl filozofu Michal Polanyi'ye göre "bağlı olduğumuz inanç sistemidir",[61] "inanç bilime karşı yapılmış bir saldırı yahut batıla dönüş değildir";[62] aksine tüm bilimin ve bilginin temelinde inanç vardır. Örneğin dünyanın bilinebilir olması temel bir inançtır. Mit, veya bazen gerçek olmadığını *bilsek* bile kanıtlanmamış bir şeye duyduğumuz inanç (mesela iktisat varsayımları), bir üstyapı rolü oynar.

Bu noktada bir soru beliriyor: Ekonominin ne kadarı mitlerden oluşuyor, yani kaçına gerek duyar veya kaçını kullanır? Ekonomi bilimi, kendisini günümüzün toplumsal dünyasını yorumlayabilecek en büyük güç olarak görüyor olabilir ama bunu yapmak için mitlere ihtiyacı olduğunu görüyoruz. Ekonomi, mitleri birkaç farklı şekilde kullanır. Birincisi, varsayımlarında mitlerden çıkarımlar alır (bilinçsiz kullanım), ikincisi, kendisi mit ya da hikâyeler yaratır. *Homo economicus* böyle bir mit-modeldir. Matematiksel bir kisve giydirilerek anlatılması, mistik olduğu gerçeğini değiştirmez. Örnek olarak şu mitlere, hikâyelere bir bakalım; mutlak rasyonellik ve kusursuz bilgi varsayımı, piyasanın görünmez eli, insanın seçme özgürlüğü olması ve kendi kaderini tayin etmesi, daimi gelişim, kendi kendine dengelenen piyasalar. Bunların hiçbiri kimse tarafından görülmüş değildir ama yine de ekonomi biliminde (ve diğerlerinde) güçlü biçimde yankı bulan hikâyeler, inanışlar, mitlerdir. Fikir ayrılıklarımız, deneylerimiz ve istatistiklerimiz bu anlatıları bazen teyit ederken bazen de tersyüz eder.

Mitlerin küçümsenecek ya da utanç duyulacak hiçbir yanı yoktur. Kanıtlanmamışa inanç duymadan var olamayız. Fakat bunu kabul etmeli ve çalışmalarımızı buna göre yapmalıyız. Bir mitin karşısına ancak bir mit konabilir. Mit, ampirizmle ya da gerçek dünyayla (çok sayıda mitle yapılan) mücadeleye girmez ama diğer mitlerle ustalık yarışına girer.

Yunanlar, mitlerini gerçekmiş gibi düşünmediler, onları oldukları gibi kabul ettiler. Sallust'un mitler hakkında dediği gibi,

"Bunlar hiç gerçekleşmedi ama hep varlar."[63] Atalarımız gibi, biz de biliyoruz ki bahsettiğimiz şeyler mitler, kurgular – "gerçekçi" olmadıkları gibi, "nesnel" gerçekliğin asli *imge* veya *temsilleri*[64] de değiller (nesnel gerçeklik denebilecek bir şeyin varlığı da ayrıca tartışmalıdır).

Şimdi, bu biraz garip gelebilir ama bugüne kadar biz de tam olarak aynı şeyi yaptık. Soru, iktisatçıların önünde duruyor: Modellerimize *gerçekten* inanıyor muyuz? İnsanın rasyonel olduğuna, dar anlamıyla bencil olduğuna, piyasaların kendilerini düzenleyebildiğine, piyasanın görünmez elinin var olduğuna gerçekten inanıyor muyuz yoksa bunlar sadece birer mit mi? İki şekilde de cevap verilebilir ama birbirlerine karıştırmamak gerekir. Eğer, örneğin Milton Friedman[65] gibi modellerin ve bunlara ilişkin varsayımların gerçekçi olmadığını[66] düşünüyorsak –misal, insanın rasyonel olması– insanın aslında *gerçekten* rasyonel olduğuna dair ontolojik-teolojik sonuçlara varamayız veya bu sonuçları yaratamayız. Eğer modelimizin (varsayımlarda ya da sonuçlarda) kurgu olduğunu kabul ediyorsak (faydalı olabilir, olmayabilir) bu durumda modelimiz *aslında insan hakkında hiçbir şey* söylemiyor demektir.

Öte yandan, eğer modellerimizin gerçeğe uygun olduğunu düşünüyorsak, bu model-mitlerimize *inandığımız* anlamına gelir. O halde, beyan edilmemiş bir mite arkaik atalarımızdan bile daha fazla tutsağız. Eskiler mitlerine ihtiyatla yaklaştılar; onlar için faydalı kurgulardı, hiç *gerçekleşmemiş* olmalarına rağmen insanın dünyaya bakışını anlamakta ve pratikte yararlanılan soyutlamalar, hikâyelerdi.

Ekonomistler bir karar vermeli; ikisi bir arada mümkün değil.

Bedenden ve Arzularından Kaçış

Platon'un beden hakkında mütalaası yok denecek kadar azdı. Platon bedensel hazları "zevk adı verilen"[67] diye anar, "bedenin ve onunla ilgilenme yükünün köleleriyiz"[68] derdi.

Beden şeytanın tahtıdır ve hazlar aldatıcıdır: "Bir bedene sahip oldukça ve ruhumuz bu iblisle bütünleşik oldukça, arzu ettiklerimize asla ulaşamayacağız."[69] Bütün kötülükler sanki bedenden gelmektedir: "Sadece beden ve onun ihtirasları savaş çıkarır."[70]

Beden bir engeldir, eğer ruh "bir şeyi bedenle incelemeye kalkarsa yanılgıya düşecektir... ruhun en iyi uslamladığı an... yalnız kaldığı, bedenden olabildiğince uzaklaştığı, gerçeği arama esnasında onunla hiçbir temas veya birliktelik kurmadığı andır... nesneye yalnızca düşünceyle yaklaşan, mükemmele ulaşır."[71] Ruh, beden olmadan çok daha iyidir, beden sadece baş belasıdır: "Görünen o ki arzularımıza ve aşkımıza, yani bilgeliğe ancak ölünce ulaşabileceğiz, yaşarken değil... Hayattayken bilgiye en yakın olabileceğimiz zaman, bedenle bir olmaktan olabildiğince kaçındığımız, ona gerekenden fazla yaklaşmadığımız, onun doğasından zehirlenmeden, Tanrı'nın kendisi bizi özgür kılmadan bizim kendimizi arındırdığımız zamandır."[72]

Erken Hıristiyanlık'ın önce havari Pavlus, ardından Augustinus aracılığıyla taleple ilişkisini kesmesinin ardındaki kavrayış tam olarak budur. Augustinus'un bedeni ruhun zindanı olarak görmesi (ileride göreceğiz) bu bağlamda Platon'dan yaptığımız alıntıya eklenmiş gibidir. "Fiziksellik" ve maddeyi önemseme, üstün maneviyatın antitezi haline gelmiş, fiziksel olan hor görülmüş ve baskılanmış, maddesel olan marjinalize edilmiştir. Bunun ekonomiye olan yansımaları aşikârdır. Sofu toplumlar, mülkiyet talebini kendi irademizle kıstığımız durumla kıyaslandığında hiçbir zaman yüksek uzmanlaşma düzeyine ulaşamazlar. Bireylerin, asgari ihtiyaçları dışında taleplerinin olmadığı sofu toplumlar maddi zenginliğe erişemez (zaten bunu umursamamaları gerekir). Sonuç olarak değil ekonominin, bedensel hazza yönelik taleple ilgilenen herhangi bir alanın (özellikle elzem olmayan şeylere taleple) bile bugün bildiğimiz biçimine evirilmesi olanaksızdır. İktisatçılar için fiziksel hazzın –faydanın– lanetlenmesinin anlamı açıktır. Arzulanan noktaya üretim

ve tüketimle değil, ikisinden de uzak durarak ulaşılacaktır. Bu anlamda Platon koyu bir stoacıdır, ileride göreceğiz.

Sokrates'ten beri bu konuda derin bir tartışma süregelmektedir: "Kallikles, bu iştah açıcı ihtiyaçlara olumlu anlam yüklüyordu: Sokrates'in hiçbir şeye ihtiyaç duymayan iyi yaşar (*eudaimon*) iddiası hiç hoşuna gitmiyordu. 'O halde', diye cevap verdi, 'kayalar ve cesetler çok iyi yaşıyor.'"[73]

Nihayetinde Sokrates bile cinsel dürtülerini idare edemiyor, erotik ve felsefi tutkuları arasında kalıyordu. Alkibiades ile arasındaki erotik aşk hikâyesi pek de Sokrates'in kontrolünde sayılmazdı. Yine de, rastlantısal ve güvenilmez olanla bağ kurmamak Stoacıların geleneğiydi, bu da çoğu kez maddi dünya ve genel anlamda ilişkilere tekabül ediyordu.

Platon'un işin arz yönüne bakışı da oldukça sıra dışıdır. El emeği, üretim ona göre kirlidir; bu işler ancak alt tabaka insanlara uygundur hatta daha iyisi kölelere. İdeal olan, zihinsel ve ruhani tefekkürle bulunur – yanıtlar kendini bilmekten gelir, gerçeğin anahtarı, iyi ve mutlu yaşamın sırrı budur.

Talep Arza Karşı: Özgürlük ve Uyuşmazlık

Bugün, daha çok malı olanın daha özgür olduğuna inanıyoruz. Stoacılar ise tam tersine inandılar: *Ne kadar az* şeye ihtiyaç duyarsanız, o kadar özgürsünüz. Bedensel isteklerden (taleplerden) kurtulmanın özgürleşme olduğuna dair inancın kaynağı budur. Özgürleşmeye ve dünyevi olana bağlı olmaktan kurtulmaya verilebilecek iyi bir örnek meşhur Diyojen'dir, ihtiyaçlarını asgari seviyeye indirip artık ihtiyaç duymadığı her şeyi atmıştır. Attığı son nesne su testisiydi çünkü eli bu iş için yeterliydi. Stoacı program açıktır: Mülkiyet talebini düşürelim böylece arz tarafını, yani çalışmayı azaltma imkânı yaratalım. Azla yetinen, azla tatmin olur. İhtiyacı az olanın çok zahmet çekmesine gerek kalmaz. Eğer arz ile talep örtüşmüyorsa (herhalde insan ruhunun standart durumu budur), Stoacılar için mutluluğa giden yol

talebi düşürmektir, arzı (ya da üretimi) artırmak değil. Hedonistler ise tam aksi kanaatteydi.

İdeal Toplum: Politika ve Ekonomi

Günümüze kadar, tartışma alanının sınırlarını birçok yönden Platon ve Aristoteles'in çizdiğini söyleyebiliriz. Bu, aynı zamanda toplumun işlevi ve ortak varoluşun temelleri için de böyledir. "Samuelson *Economics*'te üstü kapalı olarak, Platon ve Aristoteles arasındaki münakaşa kadar eski bir soruyu sorar: Şahsi çıkarı kollayan davranış biçimi toplum içinde ne zaman kabul görür, birey davranışı ne zaman toplum yararına yönelik olmalıdır?"[74]

Bugüne değin yorumları üzerine fikir ayrılıkları bulunsa ve bazı eleştirilerin müsebbibi bizzat Platon'un kendisi olsa bile, konu başlığımız için hayati olan, Platon'un iktisadi-siyasi öğretileridir. Örneğin Karl Popper (ve diğerleri de[75]) *Devlet* adlı kitabı nedeniyle Platon'u tüm ütopyacı düşünürlere ve hatta komünistlere ilham kaynağı olmakla itham eder.[76] "Hem Platon hem de Marx 'tüm sosyal dünyayı kökten şekillendirecek kıyamet benzeri bir devrim' hayaline sahiptir."[77] Marx bizzat Platon'a doğrudan atıfta bulunur; *Kapital*'de ona sıkça gönderme yapılır.[78]

Aristoteles'e göre insan sosyal bir varlıktır: "Zoon politikon." Fakat Platon'a göre böyle değildir. Platon'un anlayışına göre bizler yalnızca toplumun (iyi) üyeleriyiz, çünkü bu bizim iyiliğimizedir. Sebep Aristoteles'in sonradan iddia edeceği gibi yaratılışımızda iyilik olması değildir. "Argümanın ikinci satırı, şehirli bireylerin kendi çıkarlarını kollamak amacıyla akılcı davranacakları varsayımıdır. Platoncu düşünce, bireylerin kendileri için iyi olanı akıllarını kullanarak bulduklarını savunur. Platon için sonuç barizdir. Zeki bir insan, kendinden daha zeki ve becerikli insanların gözetiminde ve rehberliğinde yaşamak isteyecektir."[79]

Platon, toplumu nitelik kümelerine göre üç katmana ayırır: Yöneticiler sınıfı aklı temsil eder, savaşçılar sınıfı cesare-

tin cisimleşmiş halidir, zanaatkârlar ise nefsine düşkün sınıftır (Platon'a göre en aşağı sınıf budur). Yönetici sınıf mensupları özel mülkiyet, şahsi menfaat ve hatta birey olduklarını bile bilmezler. Bunun sebebi Platon'un özel mülkiyete olan bakışıdır – yüksek sınıflar böyle (dünyevi) işlere girmemelidir; bütünle ilgilenmeleri gerekir. Yönetici elitler evlenmez. Üreme, neredeyse klinik bir faaliyet olarak temin edilir, çocukları büyütme işi bu konuda uzmanlaşmış kurumlara bırakılır. Seçilen yönetici sınıfı olabilecek en saf felsefeyi, elbette bugünün aydınlanmış filozof-yönetici kavramından çok daha radikal şekilde uygular. "*Devlet*'e göre en iyi hayat akıl tarafından 'idare' edilendir; akıl diğer meşgaleleri değerlendirmeye tabi tutar, sıralar ve düzenler."[80] Yöneticiler kendilerini idealarını ve "mutlak olanın mistik görünümünü"[81] tarafsız biçimde aramaya adamalı, yalnızca devlet işleriyle ilgilenmekle yetinmemelidir. Kısacası Platon, insan bedeninin arzuları ve ihtiyaçları konusunda "onların peşinden gitmenin hiçbir olumlu yanı yoktur"[82] diye düşünür. George Orwell'in ünlü romanı *1984*'te olduğu gibi mülkiyet, aile veya benzeri dünyevi telaşlar ancak çalışan sınıfa uygundur.

Fakat görünen o ki Aristoteles'in düşüncesine paralel ama Platon'a zıt biçimde, yönetici-filozofların mülkiyete karşı olmalarını beklemek pek gerçekçi değildir. "Aristoteles, özel mülkiyeti kaldırma önerilerinin –Platon'un kendi muhafızlarına yaptığı gibi– insanın doğal eğilimlerini dikkate almadığı tespitini yaptı."[83] Aristoteles'in ve Platon'un insan doğasına bakışları arasındaki büyük fark bu anlaşmazlıkta görülebilir. Platon'a göre mülkiyetin yozlaştırıcı etkisi ve insanı gerçekten önemli olandan (soyutlamalar dünyasına vâkıf olmaktan) uzaklaştırması kritiktir. Aristoteles ise maddi güvence isteğinden kaynaklanan olumlu motivasyona vurgu yapar. "Aristoteles'in yazıları dünyalı olmayı, iyimserliği, pratikliği, sağduyuyu, deneyciliği ve faydacı bakışı cesaretlendirirken Platon'un daha çok çekinik olmaya, kötümserliğe, köktenciliğe, ifşaata ve sofuluğa yol açtığını görüyoruz."[84]

Eğitimli Atina'nın bir yurttaşı olarak Platon, askeri "totaliter" Sparta devletinin büyük hayranıydı. Fiziksel çalışma, üretim ve ihtiyaçların giderilmesi, ona göre sadece çalışan sınıfın işiydi. Bu en aşağı sosyal tabaka mülk edinebilir, aile kurabilir ve kendi çocuklarını büyütebilirdi fakat yöneticilerin ve askerlerin komünal yaşamaları, özel mülkiyetten tamamen arınmaları gerekiyordu.[85]

Platon, gittikçe artan talebin düşürülmesi gerektiğini düşündüğünden, yeni bir hiyerarşik yapı tasarladı – filozof yönetim işini tüm toplumun çıkarını gözeterek yapmalı, tüm hayat tarzlarına ılımlı yaklaşmalı ve kendisi hiçbir şeye sahip olmamalıydı. Özel mülkiyete en uzak olan, en yükseğe çıkabilmeliydi. İlerleme, tüket*me*meye ve aynı zamanda üret*me*meye bağlıydı. Dolayısıyla Platon yönetici sınıfın gönüllü yönlendirme gücüne güveniyor, bu sayede mal mülk biriktirme eğiliminin önüne geçileceğini düşünüyordu. İktisatçılar için buna benzer bir zorluk, daha sonra Ortaçağ'ın çilecilik geleneğiyle yeniden ortaya çıkacaktı (Platon'un sezdiği gibi).

İlerleme

Platon'un ideal devlet anlayışı onun sosyal ilerleme bakışına da ışık tutar. Ona göre genel ilkeler itibarıyla toplumsal olaylara ve bütün olarak toplumun yönüne odaklanmak yeterli değildir. Toplum, düzenleyici kurallara, ona yol gösterecek hedeflere ihtiyaç duyar. Kuşkusuz, çocukların ebeveynlerinin tüm toplum olduğu, başında mülksüz bir filozofun olduğu bir devlet tarafından büyütüldüğü Platoncu sosyal düzenin ivedilikle ve hoyratça kurulması beklenemez. Bu idealin amacı,[86] toplumu akrabaların kayırıldığı bir düzenden, kan bağıyla çarpıklaşmış ilişkilerden kurtarıp, ailevi geçmişine bağlı olmaksızın herkesin niteliklerini gösterebileceği fırsata sahip olduğu, bireyin topluma ve dolayısıyla kendine en faydalı olacağı mevkie ulaşabileceği düzeni kurmaktır.[87]

Platon'un ideal toplumunda yöneticiler onları yüce iyiliği arayış yolundan saptıracak baştan çıkarıcı ve yozlaştırıcı etkilere karşı koyarlar. Bu sadece mülkiyet için değil, cinsellik için de geçerlidir. Robert Nelson'un yazdığı gibi: "Platon ve Roma Katolik Kilisesi'ne göre cinsel bağlar, özel mülkiyet sahipliğinin yarattığından daha derin bireysel sahiplik duyguları yaratabilir. Platon'un *Devlet*'te bu soruna getirdiği çözüm evliliğin kaldırılması, cinsel ifade özgürlüğünün sınırlanması ve çocuklar üzerinde ortak sahiplik kurulmasıdır (anne, çocuğun kimden olduğunu bilmemelidir). Roma Katolik Kilisesi bunu daha pragmatik bir yaklaşımla rahipler ve rahibeler için uyguladı; ruhbanın evlenmesi yasaklanarak en yüce sadakat duygularının başka bir insana değil, Tanrı'ya ve kiliseye ait olması temin edildi."[88]

İnsanın doğru hayatı yaşaması için *eğitilmiş olmaktan fazlasına* ihtiyacı vardı; ileri gitmek vizyoner olmayı gerektiriyordu. Bu sebeple toplum, yönetici kimliğiyle filozoflara gereksinim duyuyordu; filozoflar ideal olanı görüyor, "kozmik" düzeni diğerlerine aktarıyordu. Yönetici elitin aracılık ettiği soyutlamalar bir yandan devletin yönelimini tayin ederken, diğer yandan bireylerin günlük davranışları için de yol gösterici olmaktaydı. "Elit", köken olarak "eligo" kelimesine dayanır, seçilmiş anlamına gelir. Seçilmiş insan grubu olarak elitler, toplumun iyiliğine hizmet ederler. *Devlet*, bütünüyle üç kademenin uyumuyla idare edilir: Kâinat, cemaat ve birey. Uyum, alt sınıfların üst sınıflara adapte olmasıyla sağlanır. Düşünce ve vizyon olmadan, uygulanabilir kararlar alınamaz. Eylemlerimizi yöneten ve sosyal ilerlemenin motoru olan sadece oyunun genel kuralları değil, bütünün kavrayışı olmalıdır.

Çocukların toplum tarafından büyütülmesinin ilerleme düşüncesi bakımından başka bir amacı daha olabileceğini not etmekte fayda var: Beklenmedik durumları azaltmak. "Sokrates toplumsal hayatın mutlak ilerleyişinin ancak yeni bir *tekhne* geliştirilmesiyle, uygulanabilir düşüncenin saymaya, tartmaya

ve ölçmeye dönüşümüyle mümkün olacağını savunuyordu."[89] Bu açıdan, insanlığın ve uygarlığımızın tüm tarihine "insanın beklenmeyen üzerindeki kontrolünün tedrici artışının hikâyesi"[90] denebilir. Beklenmeyen durumların azaltılması, matematik ve ölçmenin gelişmesi Platon'a göre insanı tutkularının idaresinden kurtarmış, kendisinin ve toplumun kontrolünü ele geçirmesine imkân sağlamıştır. Böylece rastlantısallığın ilerlemeyi geciktirme ihtimali epeyce düşürülmüştür.

Aşağıdaki örnekte göreceğimiz gibi (Platon'un *Timaios* diyaloğu) Platon da İbraniler gibi parıltılı bir geçmişe, uygarlığın gelişiminin düşüşte olduğuna inanıyordu. Popper şöyle özetliyor: "Tüm sosyal değişimler bozulma, çürüme veya yozlaşmadır. Bu temel tarih yasası, Platon'a göre evrensel bir yasanın parçasıdır – yaratılmış yahut meydana getirilmiş her şey için geçerlidir. Her şey akış içindedir, tüm yaratılanlar çürümeye mahkûmdur."[91] Yine de "Platon, tarihsel yazgımızın, çürüme yasasının insan aklıyla desteklenmiş ahlaki irade ile üstesinden gelinebileceğine inanıyordu."[92] Böylece insanları mutlu edecek devletin kapılarını açacak bilimsel bir program sundu. Platon, Avrupa'ya bir ilerleme programı verdi: Bilim.

Şehir, Uygarlık ve Altın Çağ

Sümerler ve İbranilerde tanık olduğumuzdan bir ölçüde farklı olsa da, şehir ve toplum Antik Yunan'da ilerlemenin simgesiydi. İyiliğin ve kötülüğün kaynağı insandı; yaban, artık kötülüğün evi olarak görülmüyordu. Tüm uygarlık tarihi boyunca böyle kalmaya da devam etti. Buna ek olarak kadim toplumların gelişmeyi tartışmasız biçimde devlet düzeni ile ilişkilendirdiklerini görüyoruz. Platon ve Aristoteles'e göre filozof, kâinatla arzulanan uyumun mühim bir parçasıdır çünkü uyuma ulaşmak mümkündür ve filozoflar bunu nasıl yapacaklarını insanlara ve topluma aktarabilir. Kent devletinin örgütlenmesi gibi dünyevi bir iş bile kâinatı gözleyen felsefeye tabidir.

Diğer bir dikkat çekici husus, kentte ve kırda yaşayan topluluklar arasındaki benzerliklerdir. Şehir dışında yaşayanlar medeni değildir, okuma yazma bilmezler. Bu anlayış, aynı zamanda bu "basit insanların" (uygarlık dışı bir uyum içinde bir şekilde yaşamayı becerenlerin) tanrıların gazabına uğramamalarıyla da örtüşmektedir: "Tanrılar ne zaman dünyayı temizlemek için sel gönderse, dağdaki sığırtmaçlar, çobanlar hayatta kalır, kentlerde yaşayanları nehirler denize döker... Sizi veba gibi süpürür, geride sadece okuma yazması olmayan cahiller kalır. Yeniden çocukluğa dönersiniz" diyor Timaios, Platon'un aynı adlı diyaloğunda.[93] Burada yine aynı düşünceye rastlıyoruz; uygarlık, kültür, insan adlı çocuğun büyümesi hep şehirlerde gerçekleşmektedir. "Çocuk insan", iyinin ve kötünün çelişkisini içselleştirmemiştir (alışkın değildir), bir hayvan (yahut çocuk) gibi "ne istiyorsa onu" yapar, içsel sınırları yoktur, yalnızca dışsal (doğal) sınırları vardır. Bu, insanın, Joseph Campbell'in yazdığı gibi "kişinin hayvani tabiatının 'istiyorum' demesiyle" uyum içinde yaşadığı dönemdir.[94] Bu dönemde kusursuz bir uyum gösteren "istiyorum" ve "yapmalıyım" daha sonra ayrışacaktır.

Bu noktada diğer Yunan klasiklerinde de karşımıza çıkan ilgi çekici bir örtüşme var – önceki nesillerin daha iyi olduğu düşüncesi: "İkincisi, insanlığın en güzel, en iyi ırklarının bu bölgede yaşamış olduğunun farkında değilsin. Bu, hayatta kalan küçük kısmı sayesinde... senin ve tüm şehrin içinden çıktığı ırk." Bu eski nesil, "kuşaklar boyunca yaşayanların tek bir yazılı kayıt bırakmamış"[95] olmasına rağmen üstündü. Sözü edilen "kadim yurttaşlar" *tekhne* bilmiyor, okuyup yazamıyorlardı ama Prometheus'un "hediyesiyle" henüz "lanetlenmemiş" gibi uyum[96] içinde yaşıyorlardı. İlerleme düşüncesi, böyle bir durumda, çöküş düşüncesidir. Atalarımız ilkel maymunlar değil, üstün ırktır. Zaman içinde insanlık daha kültürlü, daha "yetişkin" olmuş, şehre taşınmış, bu sayede görünüşte tabiatın kaprislerinden, değişkenliğinden korunmuştur. Fakat orada bile tanrıların gazabından kaçmak mümkün değildir, aksine

sel baskınına ve diğer felaketlere[97] uğrayan çoğunlukla şehir uygarlıklarıdır. Kutsal Kitap'ta Sodom ve Gomora hikâyesinde görüldüğü gibi insanların daha güvende olduğu yerler tepeler, dünyanın medenileşmemiş kısımlarıdır.[98]

"Mutlu cehalet" başlığı ve huzur ile teknik ilerleme arasındaki denge Yunan düşüncesinde sıkça karşımıza çıkar. İnsanlar doğal durumlarından ayrışmış, kopmuş ve şimdi kaybettiklerini yeniden kazanmaya, daha mutlu bir duruma ulaşmaya çabalamaktadır.

Aristoteles

Aristoteles'i ilk titiz ve sistematik âlimlerden biri olarak takdim edebiliriz – "Parmenides ve Platon'un Sokrates'i, kendilerini gizemli bir dinin kurucularıyla kıyas eder. Aristoteles'in filozofu ise aksine profesyonel insan diyebileceğimiz kişidir"[99] – ve belki de ilk titiz bilim insanıdır. Onun ahlaki öğretileri mutlak surette öncül dinsel referanslar ve kanıtlardır (Platon'da tanık olduğumuz ise mit ile analiz arası bir geçiş halidir). Estetik ve bellek (ritim ve kafiye gibi), Sokrates öncesi dönemin gerçeklik taşıyıcılarıydı. Platon gerçeği diyalog ve soyutlamada aradı, belli ölçüde fanteziye vurgu yaptı. Aristoteles'in yazım tarzı ve iddiaları ise bugünün bilimsel anlatı söyleminden farksızdır. Çağdaş anlamıyla bilim insanı gibi davranan ilk isim, Aristoteles'tir.

Bununla birlikte Aristoteles'in felsefe ve bilim anlayışı bizim bugün anladığımızdan çok daha geniştir. Birincisi, bilimle felsefeyi mutlak anlamda ayırdığı söylenemez (bu daha sonra gerçekleşti) ve ikincisi onun bilim olarak kategorize ettiklerine günümüzde muhtemelen bilim demiyoruz. Aristoteles'e göre "tüm bilimler (*dianoia)* ya uygulamalı, ya şiirsel, ya da kuramsaldır."[100] Şiiri ve uygulamalı alanları da bilime dahil etmişti. Uygulamadan kastı etik ve siyaset, şiirsel bilimler şiir ve diğer güzel sanatlar, kuramsal olanlar ise fizik, matematik ve metafizikti. Bilimsel çalışmalarının büyük kısmı niceliksel değil nite-

likseldir, ayrıca ona göre matematik, teorik felsefeye ve metafiziğe oldukça yakındır.

Mecazen ifade edecek olursak, dünyayı ilginin merkezi yapan Aristoteles'tir. Şöyle diyordu: "Sıradan olana dönüş yolunu göstermesi için felsefeye muhtacız."[101] Kafasını idealarla doldurmak yerine Midilli adasında balıklarla yüzdü, ahtapotların ve orman hayvanlarının davranışlarını inceledi. Ona göre elmanın biçimi *elmanın içindedir*, idealar dünyasında değildir. Bu sebeple elmaları inceledi ve yaratılmış her şeyi cinslere ve türlere göre tasnif etti. Aristoteles bugünün terminolojisiyle deneyciydi, Platon ise rasyonalist geleneğin kuruluşunu temsil eder.

Tüm bunlar o zamanlar için şaşırtıcı, neredeyse rahatsız edici derecede "gayri tabii" idi ve sık sık direnişle karşılaştı. "Aristoteles'i izleyenler onun sıradan ve dünyevi olana ilgisine, ulvi ve incelikli değil, talepkâr kaygıları olmasına başkaldırmışlar gibi görünüyor."[102] Aristoteles'in ortaya koyduğu ayakları yere basan nesneler ilgi merkezi olurken, Platoncu düşünceler geri plana itildi. Aristoteles'in dikkatini adadığı şey tam da Platon'un –üstüne basarak– *gölge oyunu* adını verdiği şeydi. Bu sebeple "strateji, ekonomi, retorik", "en yüksek kapasiteli alanlar"[103] olarak büyük ilgi uyandırdı.

Aristoteles'in öğretisini birkaç cümlede özetlemek istersek, dünyevi olmasına ek olarak, şeylerin varlık sebebine, *telos'a* merakını vurgulamamız gerekir. Platon'dan farklı olarak değişmezliği incelemek yerine anlama, hareketin amacına odaklandı çünkü "temenni, sonuç içindir."[104] Diğer İlkçağ okullarına (ayrıca Hıristiyanlara ve İbranilere de) benzer biçimde ahlaka büyük önem verdi (özellikle de bugün yeniden keşfedilen fazilet etiğine[105]); iyi yaşam, iyiyi ve kötüyü çalışmaksızın mümkün olamaz.

Somut bir örnek verelim: Aristoteles maddelerin yere düşmesini onların doğalarına bağladı. Taş dünyaya dönmek ister çünkü oradan gelmiştir; onun özü dünyanın üstünde/içinde olmaktır. Aynı sebeple gaz, ateş ya da ruh yukarı gitmek ister.

Bu açıklama Newton'un yerçekimi kuramı tarafından yerinden edilene kadar geçerli kaldı.

Ders kitaplarının çoğunda iktisadi düşünce tarihi Aristoteles ile başlar. Örneğin, özel mülkiyeti savunan,[106] tefeciliği eleştiren,[107] verimli ve verimsiz ekonomik faaliyet ayrımı yapan,[108] paranın rolünü tasnif eden,[109] sıradan halkın sorunlarına dikkat çeken[110] ve tekel konusunu ele alan[111] odur. Biz burada onun, ekonominin gelişimi için asli nitelikte olduğu halde iktisatçıların üzerinde pek de fazla durmadığı gözlemlerine odaklanmak istiyoruz. Örneğin Aristoteles fayda ve hayattaki yeri, maksimizasyon fonksiyonu konularını derinlemesine inceler, ki bunlar günümüz ekonomi biliminin saplantılı olduğu konulardır (tek fark bugün genellikle altta yatan felsefi tartışma zeminini maskeleyen matematiksel biçimleri dikkate almamızdır), ayrıca günümüzde *meta*-ekonomi adını verdiğimiz diğer temel alanlara eğilerek "hane idaresi" başlığının çok ötesine geçer, tüm bu çabaların anlamını ve amacını (*telos*) sorgular.

Eudemonia: "Bir Bilim Türü Olarak Mutluluk"

Aristoteles muhtemelen herkesi ilgilendiren sorular sorar: Nasıl mutlu bir yaşam sürebiliriz? Hepimizin istediği mutlu hayata kavuşmak için yapılması gerekenler bir insan için ne anlama gelir? Mutluluk sorunsalı *–eudemonia–* teorik olmaktan uzaktır: "Bu araştırma diğerleri gibi kuramsal bilgiyi hedeflemiyor (çünkü mükemmelin ne olduğu bilgisini değil, iyi olma bilgisini arıyoruz)."[112] Etik üzerine ikinci kitabı olan *Eudamos'a Etik*, *Nikomakhos'a Etik* gibi başlar: İyi yaşama nasıl ulaşılır, ilk paragrafta yazıldığı gibi, çünkü "mutluluk her şeyin en güzeli, en iyisidir."[113] Mutluluk dolu bir yaşam iyi olana ne ölçüde bağlıdır ve ona nasıl ulaşılır ("mutluluk bir bilim türüdür"[114]), aşağıda bunu sunacağız.

Öncelikle söylemek gerekir ki Aristoteles kişisel iyiliği sadece bütün toplumun iyiliğinin bir parçası olarak görür. "İnsan özünde sosyal bir hayvandır"[115] sözü meşhurdur. Ayrıca topluma daha

sonra yapılacağı gibi mekanik bir karakter atfetmez, toplum organiktir. Kalan kısımlar olmadan, tek bir parça hem anlam ifade etmez hem de hayatta kalamaz.[116] Aynı zamanda, insan topluma çıkarı öyle gerektirdiği için değil, tabiatı gereği iştirak eder.[117]

Yine de fayda karmaşık bir şeydir ve sürekli dönüşüm içindedir. Soru şudur: *Fayda üzerinde esas etkili* olan nedir? Aristoteles faydayı anlık var olup kaybolan bir şey olarak değil, kişinin sahip olduğu halde bunun farkına varamayabileceği bir hal olarak tanımlar. Ayrıca fayda da belli bir hiyerarşiye tabidir, temel (doğal) ihtiyaçlar karşılanmadan daha yüksek nitelikli olanlardan fayda edinilmez. Aynı zamanda zevklerin birbirlerini dışladığını söyler: "Etkinlikler, diğer kaynaklardan ortaya çıkan zevkler tarafından engellenir... daha çok haz veren, diğerini kapı dışarı eder... örneğin tiyatroda oyuncuların performansı kötüyse, insanlar daha çok tatlı yer."[118]

MaxU'ya karşı MaxG

İnsanın her eylemini faydayı, hazzı maksimize etmek için gerçekleştirmesi ya da gerçekleştirmemesi meselesi Aristoteles için anlamsızdır. Çoğu kez tekrarladığı gibi onun için haz yalnızca "eylemi tamamlar". "Fakat zevk almak için mi yaşıyoruz yoksa yaşamak için mi zevk alıyoruz sorusunu şimdilik ihmal edebiliriz. Zira birbirlerine bağlı görünüyor, ayrım kabul etmiyorlar, eylem olmadan haz olmayacağı gibi, her eylemin tamamlayıcısı da hazdır."[119] Ancak "haz" terimi mükemmellik ve iyi ile ayrılmaz bir bütün oluşturmuş değildir: En yüksek haz, en mükemmel eylemden gelir, haz yalnızca ödüldür – "haz, eylemi tamamlar."[120] Amaç keyif almak değil, iyilik ve mükemmelliktir. Bu yüzden haz, mükemmellik pastasının üstündeki çilek gibidir, mükemmelliğe giden eylemlerin ödülüdür.[121] Eylemin anlamı değil, ona eşlik eden ifadedir. Eylemin amacı (*telos*) iyiliktir.

Bugünün ekonomi biliminde, bir şekilde otomatik olarak fayda maksimizasyonu komutu kullanıyoruz: MaxU. Fayda

fonksiyonlarını maksimize eden, faydayı optimize ederken marjinal fayda türeten ya da marjinal faydayı marjinal fiyatla, yani kârı maliyetle dengeleyen on binlerce matematiksel egzersiz var. Ancak bunların çok büyük kısmında, denklemlerin altında kopan felsefi ve etik tartışmayı fark etmiyoruz bile.

Fayda kavramının iyi olarak kabul edilmesi (ve dolayısıyla hedeflenmesi), Epikürcülerle Stoacılar arasındaki temel fikir ayrılıklarından biriydi. Platon gibi Aristoteles de Stoacılara yakındır. Fakat aynı zamanda Aristoteles maksimizasyon fonksiyonunun bir çeşit öncülüne aşinaydı. Fayda yerine iyiyi maksimize eden MaxG.

Politika'nın ilk cümlesinde şöyle diyor:

> [H]erkes iyi olduğunu düşündüğü şeyi elde etmek amacıyla hareket eder.[122]

Bu cümle *Nikomakhos'a Etik* kitabının ilk cümlesine benziyor:

> Her sanat ve her araştırma, her eylem ve seçim gibi iyiyi amaçlar, bu yüzden iyi, haklı olarak, her şeyin amacı olarak adlandırıldı.[123]

Nikomakhos'a Etik'in onuncu kitabında "haz" terimi daha da detaylandırılır. Bu kitap şu cümleyle başlıyor: "[H]erhalde şimdi hazzı tartışmalıyız. Çünkü insan doğasına en sıkı bağlı olan odur... insan haz vereni tercih eder, acı verenden uzak durur." Evet, bu cümle kulağa başlangıç seviyesinde bir ekonomi kitabından çıkmış gibi geliyor. Fakat Aristoteles devam eder: "Bazıları için haz iyidir, ama kimisi de aksine hazzın epeyce fena olduğunu söyler."[124]

Örneğin *Nikomakhos'a Etik* kitabının sonunda hedonist Eudoxos ile bir tartışmaları yer alır. Aristoteles, "haz iyidir çünkü gördüğüm her şey, ister akılcı olsun ister akıl dışı, onu arzuluyor" diyen Eudoxos'a: "Bu söz onun [hazzın] iyilerden biri olduğunu gösterir, diğerlerinden daha iyi olduğunu değil"[125]

diye cevap verir. Aristoteles hazzın iyiliğin bir parçası olduğunu inkâr etmez, ama hedonistlerin iddia ettiğinin aksine, iyinin hazzın özüne dair olduğunu reddeder.

Bugün bile iktisatçılar hâlâ Aristoteles'in sorduğuna benzer bir soruyla başa çıkmak zorundadır: "Hem insanların geneli hem de seçkin insanlar iyi yaşamayı ve iyi davranmayı mutlu olmakla bir tutuyor; ama mutluluktan ne anladıklarına göre farklılaşıyorlar."[126] Aynı soruyla günümüz iktisatçılarını çılgına çevirebilirsiniz: "Şayet insanlar fayda maksimize ediyorlar ise, 'fayda' teriminden ne anlamak gerekir?" Bu soru göründüğünden daha karmaşık olabilir, kitabın ikinci yarısında tartışacağız. Şimdilik kısaca ele alalım.

Aristoteles ile birlikte insanın aslında faydayı değil iyiyi maksimize ettiğini söyleyebiliriz. İnsan sonuçta iyi kabul ettiği şeyi yapar. "İyi" deyince herkesin aklına farklı bir şey gelmez mi? Evet, mesele de bu: Aynı durum *fayda* için de geçerlidir. Eğer Aristoteles'in çıkış noktasını, yani "herkes her şeyi iyi olduğuna inandığı için yapar"[127] tezini ciddiye alırsak, faydayı "iyi kabul edilen şeyler" başlığının alt kümesi olarak kabul edebiliriz. Belli şeylerden hiç fayda elde etmeyiz (güçbela acemice savunabileceğimiz şeyler de olabilir), birisinin yaptığı eylemi basitçe iyi olduğuna inanıyordu diye anlatırız, "faydasını maksimize ediyordu" demeyiz. Assisili Francesco iyi olduğunu düşündüğü için sahip olduklarından feragat etti demek, kendi yararı için yaptı demekten daha doğaldır; Sokrates düşündüklerini inkâr etmemeye karar verip kaçmak yerine zehir içti çünkü iyi olduğunu düşündüğü şeyi yapıyordu, öldükten sonra fayda elde etmeyi bekliyor değildi. Bu sebeple MaxG, MaxU'ya nazaran daha savunulabilir ve yararlı bir kavramdır.

İyinin ve Kötünün Faydası

Bu ayrımı yapıyorsak, algılarımızın iyi ve kötü ekonomisine ne kadar sıkıca bağlı olduğunu görüyoruz demektir. Bir insanın gönüllü olarak ve özgürce kötülük olarak kabul ettiği bir

şeyi yaptığını hayal etmek güçtür. Şayet bir insan çalıyorsa bunu çalmak iyi olduğu için değil (kötü olduğunu kendileri de mutlak surette kabul ederler), örneğin zengin olmak için yapar, bunu da iyi olarak kabul etmektedir. Amaç çalmak değil daha çok paraya sahip olmaktır. Nihayetinde MaxU için de benzer pozisyonu savunabiliriz.[128] Bir insan neden çalar? Faydasını artıracağı için mi? Asla. Çalmış olmak için değil, zengin olmaktan fayda sağlayacağı için örneğin. Belki de adrenalin veya intikam için. Çalma eyleminin sebebi ne olursa olsun (veya diğer suçları işlemesinin), bu eylem sonuçta ulaşılacak iyi için yapılır (ardında görülen amaç, *telos* için).[129] Bu yüzden MaxG, MaxU ile aynı şeyleri açıklayabilir, ama ilave olarak bu eylemleri daha geniş bağlamda açıklama yetisine sahiptir. Şayet MaxG'nin saçma olduğunu iddia edersek (ki belli ölçüde öyledir, çünkü kitabın ikinci yarısında göreceğimiz gibi yanlışlanamaz), bu durumda MaxU da saçmadır. MaxG'nin saçmalığı daha bariz olabilir belki de ekonomi bu yüzden, foyası ortaya çıkmasın diye MaxU'nun ardına saklanıyordur.

Davranışlarımızın sebebinin anlık ve tek taraflı MaxU, Aristoteles'in tabiriyle "haz" olmadığı şu örnekte gösteriliyor: "Bize haz vermedikleri halde istediğimiz şeyler vardır, mesela görmek, hatırlamak, bilmek, uzmanlık kazanmak gibi. Eğer haz bunlara muhakkak eşlik etmek zorundaysa bile elimiz mahkûm; sonunda haz olmasa da bunları seçmek zorundayız."[130] Bunları arzuluyoruz çünkü iyiler, iyiler çünkü insan olmanın doğal yanları. İnsan görerek, hatırlayarak, bilerek ve erdemli olarak daha çok insandır.

Şayet iyi bir amaca ulaşırsak, saadet, keyif, mutluluk duyarız. Faydanın kendi başına amaç olması zordur; amaç iyilik, fayda ise onun yan etkisi, dışsallığı olabilir. Bir kimse için iyi olan, onun için aynı zamanda haz kaynağıdır (örneğin, yiyecek), dünya bunun üzerine kuruludur. Yalnızca zevk almak için yemeyiz, yemekten zevk alırız.

Aristoteles günümüzün yaklaşımına, fayda *maksimizasyonunun* genellikle sorgusuzca insan yaratılışının doğal gereği sayılmasına büyük olasılıkla itiraz ederdi. Onun için en büyük er-

dem ılımlı olmaktır: "Şeytan, sınırsızlar sınıfına mensuptur"[131] ve "ölçülü olan iyidir... bu sebeple ifrat ve tefrit ahlaksızlıktır, mükemmelliğin düşmanıdır".[132] Bu, Epikürcülerin iddia ettiği gibi fayda maksimizasyonuyla değil, ölçülü olmayla ilgilidir. Hedef arada bir yerde bulunur. Bir örnek verelim: "Para ödünç alma ve ödünç verme bakımından orta nokta eli açıklıktır, ifrat müsriflik, tefrit cimriliktir"[133] veya daha genel seviyede "Ölçülülük konusunda... her hazza kucak açan ve hiçbirinden geri durmayan kişi kendine düşkün iken, görgüsüzler gibi her daim bunlardan uzak duran hissiz kalır; ılımlı olmak ve cesaret, ifrat ve tefrit tarafından yok edilir, orta yol tarafından muhafaza edilir."[134] O halde her zanaatkâr işini iyi yapar, yeter ki orta yola baksın ve yaptığı işi bu standartla kıyaslasın."[135]

Dolayısıyla amaç her ne pahasına olursa olsun maksimizasyon değil, makul olanı bulmaktır.

> Her şeyde ortayı bulmak kolay iş değildir, mesela çemberin ortasını herkes değil ancak bu işi bilen bulabilir; ya da herkes öfkelenebilir -bu kolaydır- veya para verebilir, harcayabilir; ancak bunları doğru kişiye, doğru ölçüde, doğru zamanda, doğru amaçla, doğru biçimde yapmak herkesin harcı değildir, kolay da değildir, bu yüzden iyilik *hem nadir hem de övgüye değer ve asildir.*[136]

Buna böyle bir noktayı (orta) tanımanın da kolay olmadığını ekleyebiliriz. "Dolayısıyla iyi olmak kolay iş değildir, her şeyde ortayı bulmak da kolay iş değildir",[137] insanın bunu hissetmesi gerekir. Mutluluk noktasını kolayca tespit edemiyoruz.[138]

Stoacılar Hedonistlere Karşı

Antik Yunan'ın ahlak sistemine dair en iyi tasvirin, ekonomi bilimin kurucusu Adam Smith tarafından *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi] kitabında yapılmış olması şaşırtıcıdır. Anıtsal eserin en dikkate değer kısmı olan finalinde,[139]

eski Yunanların felsefi düşüncelerine ilişkin kusursuz bir çalışma bulunur. Smith dönemin ahlak öğretilerini iki farklı ve fiilen rekabet halindeki okula ayırır: Stoacılar ve hedonistler. Bunların esas farkı iyilik yapmanın ne işe yaradığı sorusuna verdikleri cevaplardır. İyi davranışın bize geri dönüş değeri hesaplanabilir mi? Yaptığımız iyilikler bize yapılanlarla doğrudan ilişkili mi?

Stoacılar

Stoacılar iyi ile *haz* ya da *fayda*[140] arasında ilişki bulamadılar, bu sebeple önceden hesap yapmak yasaktı. Bazı iyi davranışların karşılığı haz (fayda artışı) olabilirdi, bazılarının olmayabilirdi, davranışın öznesi davranışının sonucuna ve etkilerine karşı tamamen kör olmalıydı. Bireyin ahlakı sadece kurallara uymasıyla yargılanabilirdi, eylemin sonucuna bakılamazdı.[141]

Başka bir ifadeyle, bireysel davranışın ahlaki ölçüsü sadece kurallara uyma açısından değerlendirilebilir, sonuçları ve etkileri önemsizdir. Sonuç Kadere[142] bırakılmalıdır. Şayet kişi ahlak dışı davranırsa "başarısı onu çok az tatmin eder."[143] Stoacılara göre bir davranışın ahlaki değeri onun etkilerinde, faydayı azaltmasında ya da artırmasında değil, *eylemin kendi başına doğruluğundadır*. Bu yüzden Stoacılara göre edimin maliyet getiri analizi yapılmamalıdır.

Bugün Adam Smith, fayda maksimizasyonu hedeflemesini esas alan klasik iktisadın kurucusu sayılıyor. Fakat o kendisini Stoacı olarak kabul ediyordu. Stoacıların felsefi yönünü destekliyor,[144] kendilerini faydayı düşünmekten azat etmiş olmalarını takdir ediyordu.[145] (Smith'in bıraktığı mirasın bugünkü algılanışına dair paradoksu daha sonra ele alacağız.)

Hedonistler

Özellikle Epikür tarafından temsil edilen hedonist (= Epikürcü) okul ise tam aksini savundu. Onlara göre ne iyi ne de ku-

rallar dışsaldı ve gökten inmeydi. Bir davranışın iyiliği sonucuna bağlıydı – sağladığı fayda önemliydi. Ayrıca fayda, davranış sahibinin kişisel bakış açısına göre değerlendirilirdi. Epikürcü etiğin kaynağı bencillik, vasıtası hesaplama ve basirettir. Epikür daha yüksek ya da fedakâr ilkeler tanımaz. Sadece arkadaşlık durumunda istisna kabul eder. Böylelikle fayda, iyi hayatın temel varsayımı ve her davranışın yol gösterici belirleyeni haline gelir. Stoacılar için davranışların sonuçlarını ölçüp biçmek yasakken (davranışının sonucunu öngörebilen kim?), hedonistler (Epikürcüler) için aksine ahlakın *sine qua non* (olmazsa olmaz) şartıdır.[146] "[B]edensel haz ve acı, doğal arzulama ve kaçınmanın nihai nesneleridir."[147] Epikürcüler iyi ile fayda arasına bir eşittir işareti koydular – bir davranışın ahlaki değeri sadece ve yalnızca şahsi çıkarı artırması ya da azaltması ile ölçülür.[148]

Epikürcülerin bu noktada tamamen tutarlı olduklarını vurgulamak gerekir: "[T]üm zihinsel hazlar ve acılar son kertede bedensel olanlardan türetilir."[149] Öte yandan fiziksel deneyimler göreli olarak genişçe tarif edilmiş, buna entelektüel deneyimler de eklenmiştir. Bir hedonistten beklenen, davranışlarının sonuçlarını uzun vadede öngörmesidir. Kısa vadeli hazzı kabul etmez, mazur görmez: "Mutlu bir yaşam, bilgece, iyi ve adil yaşamadan mümkün olmaz ve bilgece, iyi ve adil bir yaşam, mutlu yaşamadan mümkün olmaz."[150]

Egoizm, sonunu düşünme, ölçüp tartma ve hesap yapma Epikürcü etiğin kaynağıdır. Elbette hedonistlere göre bu ilkelerin (çağdaş ekonomi biliminin üzerine kurulu olan ilkelerin) bile istisnaları vardır. Örneğin bencillik ilkesi dostlukta geçerli değildir, bu ilişki biçiminde asli rol oynayan duygudaşlıktır.

İyi ve Kötü Ekonomisi

Az önce ifade ettiklerimizi ekonomi biliminin teknik diline tercüme edecek olursak, Stoacıların insan davranışı alanını belli "ahlaki kısıtlarla" tanımladığını belirtmemiz gerekir (günümüz

ekonomisinin bütçe kısıtlarıyla çalıştığı gibi). Epikürcüler için elbette ahlaki kısıtlar tamamen kaybolur, ahlak zımnen fayda eğrilerine uygulanır. Sadece dışsal limitler (örneğin bütçe) fayda artışını sınırlayabilir. Öte yandan hedonist öğretilerin dış kaynaklı (dışarıdan dayatılan) hiçbir ahlaki düzeni veya kurallar setini tanımak zorunda olmama gibi büyük bir avantajı vardır. Stoacılar veya kurallar ve sorumluluklar üzerine kurulmuş her ekolün zayıf noktası budur. Hedonist ilke kendi kuralını yaratır.

Stoacılar ile Epikürcüler arasındaki başka bir fark ise iyinin göreliliğidir. Hedonist öğretide iyi, bir ahlaki nitelik olarak tüm içsel anlamını kaybeder ve faydanın alt kümesi haline gelir. Erdemli edimler bazen daha büyük fayda sağlayabilir, böyle durumlarda yapılması gereken de budur. İyi, fayda artışını sağlayan bir dizi kuralın öğesi haline gelebilir ki bu, Stoacı düşünceyle taban tabana zıtlık teşkil eder. Stoacılar için iyi, tüm davranışların gayesidir ve haz, kurallara uyularak elde edilir (fakat sonuçlar göz ardı edilmelidir), hedonistler bu kuralı tersyüz eder: İyi, fayda sağlamaktır.

Belirtmiş olduğumuz gibi, faydacı iktisat felsefesi J. S. Mill'in ellerinde anaakım haline gelmiştir.[151] Öte yandan Adam Smith, Epikürcüler ile ilgili bölümü şöyle bitirir: "Bu sistem, hiç şüphesiz benim kurmaya çalışmakta olduğumla tam bir çelişme halindedir."[152] Hedonizmi çok basit bir dünya görüşüne sahip olduğu gerekçesiyle reddeder. "Tüm farklı erdemleri sadece bu yerindelik/uygunluk türüne indirgeyen Epikür de, genel insan tabiatına özgü olan ama özellikle filozofların dehalarını sergilemenin büyük bir aracı olarak başvurmaya çok düşkün oldukları bir eğilime boyun eğiyor: Görünen her şeyi olabildiğince az sayıda prensibe dayanarak açıklama eğilimi."[153]

İstemeden yapılmış bir ironi, Adam Smith'in eleştirisine maruz kalan bu yaklaşımın iktisadi düşünce tarihinin geleceğini belirlemiş olmasıdır – bugüne dek pek çok iktisatçı, bencillik veya şahsi menfaati insan davranışının tek açıklayıcısı olarak kabul etti. Daha da büyük ironi ise Adam Smith'in bu ilkenin

babası sanılmasıdır. Metodolojik diğer bir ironi: "Görünen her şeyi olabildiğince az prensibe dayanarak açıklama" gayretine sarılan ise ekonomi biliminin ta kendisi olmuştur.

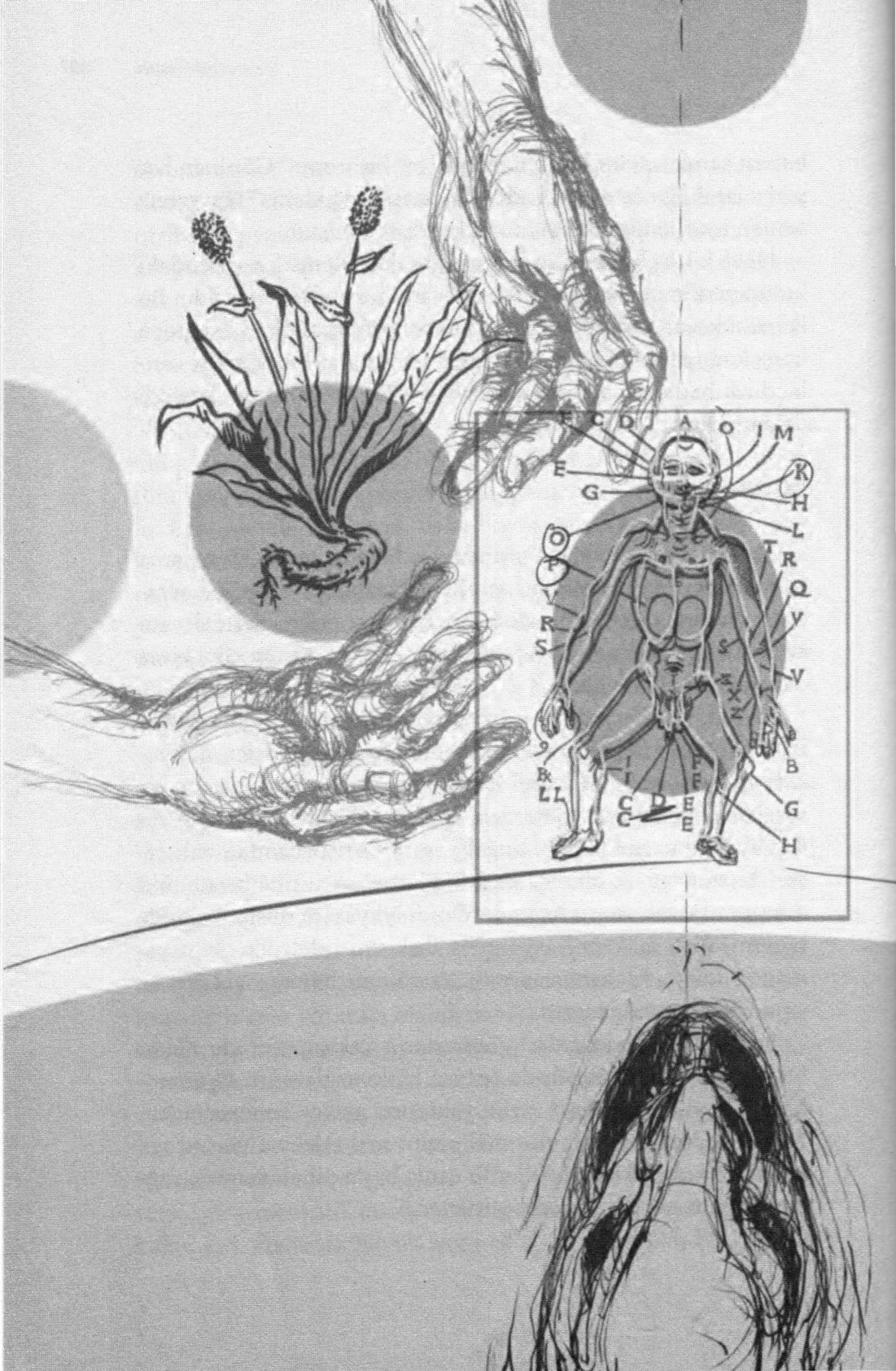
İyi ve kötü ekonomisinde Stoacılar ile hedonistler arasındaki kutup gerilimini en açıkça vurgulayan Immanuel Kant oldu. Bu iki ekol karar alma ahlakının iki temel prototipi olarak yeniden karşı karşıya geldiğinde[154] Kant Stoacılara katıldı, öğretiyi canlandırdı hatta daha da katılaştırdı. Fakat bu istikamet iktisadi düşünce üzerinde etkili olmadı.

Sonuç

Yunanlar felsefenin en başında durdular ve bugünkü yaşama biçimimize önemli katkılar yaptılar. Ozanların gerçeği kavramıyla başladık, felsefenin doğuşu ve sayısal gizemcilerle devam ettik. Ksenophon'un oldukça ilgi çekici iktisat düşüncesini biraz daha ayrıntıyla ele aldık.

Platon, felsefemizin vektör taşıyıcısıydı. İdealar dünyasından bahsetti, içinde yaşamakta olduğumuz gölgeler dünyasına karşı uyardı. Bedensel isteklere saygısı yoktu. Sonra bir süre modellerden ve mitlerden, ilerleme düşüncesinden, Altın Çağ'dan ve uygar yaşam, doğal yaşam tartışmasından bahsettik. Aristoteles ilk bilimci sayıldı, Platon'un aksine bu ölümlü dünyaya büyük enerji harcadı. Onun iyi yaşam düşüncesini ve bunun fayda maksimizasyonuyla ilişkisini irdeledik. Aynı zamanda İyinin Maksimizasyonu kavramını hayatın anlamı ve amacı bağlamında tanıttık.

Son olarak hedonistlerle Stoacıların çekişmesini ele aldık; bu konuda Adam Smith de epeyce katkı sağlamıştı. Ekonomi bilimi, iyiyi faydaya eşit sayan yaklaşımı açıkça benimsemiştir. Ancak hedonist program – mal arzını mal talebine ulaşıncaya kadar artırma ülküsü, nesillerdir canla başla çabalamamıza rağmen günümüze dek gerçekleştirilemedi.

F
C
D
A
O
M
E
K
G
H
L
T
R
Q
V
V
S
S
X
Z
B
G
H
I
I
F
F
C
C
D
E
E

4

Hıristiyanlık

Maddeci Dünyada Maneviyat

"İnsan yalnız ekmekle yaşamaz" yazılmıştır.

Yeni Ahit

İsa'nın "İnsan yalnız ekmekle yaşamaz"[1] sözü şüphesiz doğru, ancak insanların ekmeksiz de yaşayamadıkları kadar doğru. Bize bir beden, bir de ruh verilmiş, hem maddi hem de manevi varlıklarız. Abartılı bir yaklaşımla bu iki durumun da insanlık dışı olduğunu söyleyebiliriz; belli anlamda ikisi de ölümcüldür. Madde olmadan hayatta kalamayız; ruh olmadan insan olamayız. İkisi de bizim için önemlidir, ama sıkça söylendiğinin aksine birinin artması diğerinin azalmasını gerektirmeyebilir. Öte yandan bu iki alanın birbirlerinden bağımsız olduğunu, birbirlerini etkilemediklerini söylemek de hata olur. *Alnımızın teriyle*[2] hayatta kalmak için dışsal, maddi etmenlere ihtiyacımız olduğu gerçeği, bu koşuşturmacayı ve maddiyatı düşünmeyi azaltmamız için bir sebep olarak verilmiştir.

Bu bölümde, Hıristiyanlık'ın bu iki kutup arasında yakalamaya çalıştığı uyumu ele alacağız. Hıristiyanlık Dünya üzerin-

deki telaşımıza nasıl bakıyor? Tüketim, maddi-fiziksel talepler ve sofuluk hakkında ne düşünüyor? Hıristiyanlık çerçevesinde iktisadi düşünceleri göstermeye çalışacağım; piyasanın görünmez eli kavramının atalarını, iyi ve kötü sorunsalını ve toplum içinde insanları organize etmeyi. Aynı zamanda Hıristiyanlık'ın iyiliğin ve kötülüğün karşılığını bulması meselesine bakışına da bir miktar zaman ayıracağız.

Batı medeniyetinin en yaygın dini olarak Hıristiyanlık, çağdaş ekonominin biçimlenmesinde devasa bir rol oynamıştır. Bu inancın, özellikle (ne yapılmalı gibi) normatif sorular için vereceği kesin cevapları vardır. Batılı çağdaş piyasa ekonomisini bu olmadan hayal etmek güçtür.

Hıristiyanlık, Yahudilik[3] temeli üzerine kurulmuş, Yunan düşüncesinden belli öğeleri benimsemiş ve bunlara tamamen kendine has yeni bir kurtuluş boyutu ilave etmiştir. Bu biçimiyle, Batı uygarlığının son iki bin yıllık gelişiminin en hayati parçası olmuş inançtır. Ancak Hıristiyanlık'ın incelenmesi yalnızca bu yüzden gerekli değildir. Kimi iktisatçılara göre[4] ekonomi bilimi Thomas Aquinas'a, Isaac Newton'a olduğundan daha yakındır çünkü kullandığı retorik ve argümanlar[5] akla fizikçilerin tartışmalarından çok, teolojik münazaraları getirmektedir. Bu durum ekonomi biliminin kendine bakışına kuvvetli bir tezat teşkil eder.

Ekonomi Kıssaları

Kutsal kitaplar ile ekonomi arasındaki bağ, çoğumuzun düşündüğünden daha sıkıdır. İsa'nın Yeni Ahit'te yer alan otuz kıssasından on dokuzu(!), ekonomik veya sosyal bir bağlamda kurgulanmıştır: Kayıp para öyküsü;[6] hizmetkârın "parayı bankere yatırmadığı" için azarlandığı talant öyküsü;[7] düzenbaz kâhya öyküsü;[8] bağdaki ırgatlar öyküsü;[9] iki borçlu öyküsü;[10] zengin budala öyküsü[11] ve diğerleri.[12] Kimi yazarlara göre ekonomik ve sosyal konulara, adalete, servete ve paraya dair

binlerce ayet vardır ve sosyoekonomik başlıklar hem Eski hem de Yeni Ahit'te en çok yer tutan ikinci kategoridir (ilki putperestlik[13]). Yeni Ahit'te iktisadi bahisler her on altı ayette bir yer bulur; Luka İncili'nde bu rakam yedide bire iner.[14]

İsa, en uzun ve muhtemelen en önemli konuşması olan Dağ Hutbesi'nde söze şöyle başlar: "Öğrencileri yanına gelince onlara şunları öğretti: 'Ne mutlu ruhta yoksul olanlara, çünkü göklerin egemenliği onlarındır.'"[15] En başta, etkili bir sosyal tema olan yoksulluk (bu bağlamda ruhun yoksulluğu olsa da) yer alıyor. "Doğruluğa aç ve susuz olanlar" kutsanmıştır "çünkü onlar doyurulacaktır". Derin teolojik tefsire girmeye gerek kalmadan açıktır ki, İsa maksimizasyon kuramını tersine çevirmektedir. Yoksunluğa ve (hem midede hem ruhta) yoksulluğa yüce bir değer atfedilmektedir. İsa'nın Pater Noster (Babamız) adını alan örnek duası, Tanrı krallığının gelmesi dileğinden hemen sonra yer alan "bize gündelik ekmeğimizi ver"[16] yakarışıyla başlar. Bu arada Yeni Ahit'in temel kavramlarından biri olan *gospel* esasen *bahşiş* anlamına gelir, genellikle iyi haber (örneğin beklenmedik bir zafer) getirenlere yapılan az miktarlı ödeme demektir. Hediye bahsine geldiğimizde bu temaya geri döneceğiz.[17]

Yeni Ahit'in iktisadi meselelere verdiği öneme son bir örnek, İncil'in son kitabı Vahiy'den geliyor. Kıyamete yaklaşıldığında, Deccal hüküm sürerken "iblisin adını ya da işaretini" taşımayanlar *alım satım yapmalarına izin verilmeyerek* cezalandırılacaktır.[18]

Borcumuzu Sil

Gördüğümüz gibi Hıristiyanlık, öğretisinin büyük bir kısmını iktisadi terminoloji üzerine kurmakta, ekonomik ve sosyal bağlamı sıklıkla kullanmaktadır. Hıristiyanlık'la ekonomi arasındaki en mühim bağlantı, herhalde İsa'nın duasının devamında bulunuyor:[19] "Bize karşı suç işleyenleri bağışladığımız gibi, sen de bizim suçlarımızı bağışla."[20] Yeni Ahit Yunancasında *borç*, *günah* anlamına gelmektedir.[21] Bu bağlamda –borç, borçlu– gibi

kelimeler, *günah, bize karşı günah işleyenler* gibi uzak terimlere nazaran içinde bulunduğumuz zaman için çok daha anlaşılırdır.

İsa aslında bu noktada daha da derin bir şeyden bahsediyor. O çağlarda borçları, ödeme güçlerini epeyce aşan insanlar "borç kölesi"[22] haline geliyordu. Eski Ahit, borç kölelerinin salıverilmesi kavramı üzerine zengin bir içeriğe sahiptir.[23] Yeni Ahit ise bu toplumsal kurumu daha yüksek ve temel bir seviyeye getirir. Köleliğe düşen kişi için fidye ödenmesi gerekir. Bu insanların serbest kalmasının yolu onları satın almak, onlar için kefalet ödemek veya daha çağdaş tabirle onları kurtarmaktır. Bağışlama (borcu, günahı), Hıristiyanlık'ın asli özelliklerinden biridir ve onu bu yönüyle diğer büyük dinlerden ayırır. İsa'nın rolü insanlığın kefaretini vermek, bedelini[24] ödeyerek bizi günahtan, borçtan arındırmak, kurtarmaktır. "Canını birçokları için fidye vermeye geldi."[25] "Tanrı'nın bereketli lütfu sayesinde Mesih'in kanıyla kefaretimiz ödendi, günahlarımız bağışlandı"[26] ve "kurtuluşumuz ondadır, günahlarımızın bağışlanması ondadır."[27]O zamanın Yahudi cemaati için yaygın bir kavram olan hayvanların kurban edilmesi (örneğin Hamursuz bayramındaki kuzu) yerine yeni bir akit koydu: "Tekelerle danaların kanıyla değil, sonsuz kurtuluşu sağlayarak kendi kanıyla kutsal yere ilk ve son kez girdi. Bu nedenle, çağrılmış olanların vaat edilen sonsuz mirası almaları için Mesih yeni antlaşmanın aracısı oldu. Kendisi onları ilk antlaşma zamanında işledikleri suçlardan kurtarmak için fidye olarak öldü."[28] Başka deyişle borçların, günahların bağışlanacağı zamanı, "Af yılını ilan etmeye" gelmişti.

Günümüzde Borcun Ödenmesi

Bu kavram uzak ve alakasız geliyorsa, 2008 ve 2009 kriz yıllarında bankaların ve büyük şirketlerin nasıl kurtarıldıklarını hatırlayalım.

Çağdaş toplum, çelişkili bir biçimde, bu adaletsiz borç affı kurumu olmadan işlevini kaybediyor. Her an her yerde, bizzat

kendimiz de bu adaletsiz bağışı, adaletsiz muameleyi icra ediyoruz. Devletin gerekli fidyeyi ödemediği, bankalarla büyük şirketleri kurtarmayı reddettiği durumun ardından gelecek mali felaketi hayal etmek kolay değil. Bu elbette akla, en temel adalet duygusuna tamamen ters. Ayrıca üzerine kapitalizmi inşa ettiğimiz rekabet kurallarını da ihlal etmiş oluyoruz. En büyük affı neden rekabet etmeyi beceremeyen en borçlu bankalara, şirketlere bahşediyoruz? Demek ki İsa'nın prensiplerinden birinin (en azından kriz zamanlarında) bugün bile geçerli olduğunu görüyoruz. Bunları kurtarmak kesinlikle adil değil, ancak sadece zorda kalmış yüksek borçlu şirketler için değil, bu kefalet ödenmediğinde zor durumda kalacak diğerleri için de bunun yapılması zorunluydu.

Hediye-Verme ve Mu-Amele

İktisat teorisinde hediye, var olan modellerle açıklanması zor olan bir anomalidir. Hediye verme (karşılığında ödeme yapmadığımız şey) kavramı aynı zamanda Hıristiyan kurtuluşunun da temel ilkesidir. "İman yoluyla, lütufla kurtuldunuz. Bu sizin başarınız değil, Tanrı'nın armağanıdır. Kimsenin övünmemesi için iyi işlerin ödülü değildir."[29] Tanrı'nın lütfu bedavadır; karşılığında bir şey ödenmez, ne edimle ne de fazilet yahut "iyi davranışla". Bu bir alışveriş değildir, hediyedir.

> Tanrı insanları İsa Mesih'e olan imanlarıyla aklar. Bunu, iman eden herkes için yapar. Hiç ayrım yoktur. Çünkü herkes günah işledi ve Tanrı'nın yüceliğinden yoksun kaldı. İnsanlar İsa Mesih'te olan kurtuluşla, Tanrı'nın lütfuyla, karşılıksız olarak aklanırlar.[30]

Dahası "Alfa ve Omega, Başlangıç ve Son Ben'im. Susayana yaşam suyunun pınarından *karşılıksız* su vereceğim."[31] Çelişkili olsa da, transandantal meselelerde (*trans-scandere*, aşan, yükselen, içine işleyen) parasal trans-aksiyon (aksiyon üstünde veya

içinde) mümkün değil.[32] *Aşkın olma* hali satın alınamıyor, bahşedilmesi gerekiyor.

İlk kilisenin kurulmasından kısa süre sonra bu hibeleri para karşılığı satın almak isteyen bir sihirbaz ortaya çıktı. Havarilerin tepkisi herhalde tahmin edilebilir. "Petrus cevap verdi: Paran da yok olsun sen de, çünkü sen Tanrının armağanını parayla elde edebileceğini sandın!"[33] Şimdi hediye kavramına ve (kelimenin iki anlamıyla) paha biçilemez alanlara ekonomik açıdan bakmak için biraz zaman ayıralım.

Ortaklaşa veya karşılıklı verilen armağan, açık bir fiyat üzerinden yapılan alım satıma nazaran çok daha eski ve derin bir alışveriş yöntemidir. İnsanlık tarihi boyunca sayısız nesil için meta, fiyattan yoksundu, insanlar bunları fiyatlama yapmadan elde ederdi. Uzun zaman önce insanlık, eşyayı karşılıklı alıp vererek ya da değiş tokuş düzenindeki cemaatler içerisinde yaşayarak işini görürdü – ilk durum daha yaygındı. İlk parasal olmayan sosyal sistemler armağan ekonomileriydi. Ortada bir takas varsa, taraflar ya yabancı ya da potansiyel düşman olurdu.[34] Dikkat edilirse günümüzde bile para, büyük topluluklarda ilişki kurmak için kullanılır, daha küçük ve daha eski (aile gibi) insan topluluklarında pek fazla kullanılmaz.[35]

Öteden beri hediye meselesi ekonomistler arasında tartışma konusu olmuş ihtilaflı bir başlıktır. İnsanlar neden hediye verir? Lokantalarda veya diğer yerlerde (örneğin taksilerde) bırakılan bahşişler gönüllü verme biçimleri olarak kabul edilebilir.[36] Neden bir daha hiç dönmeyeceğimiz bir ülkenin bir otel odasında bahşiş bırakırız?[37]

Hediyenin asli özelliği fiyatının olmamasıdır. Muhakkak değeri vardır ama fiyatı asla. Bir hediye karşılıklı veya ortaklaşa olabilir (genellikle olur da), fakat değişim değeri daima kesinlikten uzak, muğlak ve belirsiz olacaktır (birbirinin aynısı olan şeyleri alıp vermiyoruz). Hıristiyanlık'ta, verdiğimiz güven ve inanç (çoğu insan bunu da "Tanrı'nın lütfu" olarak görür), hediyeyi kabul edenlere Tanrı'dan gelen kurtuluşla karşılık bulur.

Hediye pazarlığa tabi değildir; indirim imkânı yoktur. Buna karşın ticaret, tarafların son kuruşuna dek üzerinde anlaşmış oldukları fiyat üzerinden yapılır. Büyük ve işlevsel bir piyasa olmadan, kesin fiyat belirlemenin oldukça karmaşık ve mutlaka hassas bir iş olduğunu teslim etmek gerekir. Thomas Aquinas bile bu problemle uğraşmıştı (günümüzde tekel önleyici rekabet kurumlarının piyasanın yeterince işlevsel olmadığı durumda fiyatları kontrol etmesi ya da belirlemesi gibi). Çağdaş "spekülatif balonlar" da fiyatın gerçek değerden sanal "uzaklaşmaları" olarak düşünülebilir (ve bir süre sonra patlarlar, yani fiyatlar kavramsal değerlerine geri "döner"). Günümüzde hediyeler her türlü pazarlama kampanyasında kullanılır – ister benzin istasyonlarında oyuncak ayı, ister yüzde 10 daha fazla ketçap ya da "birincisini alana ikincisi bedava" biçiminde olsun bu promosyonlar, rekabet çerçevesinde malın *mutlak* fiyatını ortadan kaldırma çabası olarak kabul edilebilir.

İlgi çekici diğer bir konu ise fiyatları çoğunlukla gizlememiz veya onları bir sır olarak saklamamızdır. Hediyelerin fiyat etiketlerini özenle sökeriz, lokantada hesabı sadece ödeyen görür, hatta iyi restoranlarda hesap bazı dosyaların içinde zarifçe gizlenmiş olur. En lüks restoranlarda davetli konuğa üzerinde fiyat bilgisi olmayan menülerle servis yapılır.[38] Açıkça görüldüğü gibi en kıymetli şeylerin karşılıksız verilmesi, alım satıma konu olmaması gerektiğini düşünüyoruz.[39] Hayattaki en önemli şeyler kesinlikle satılmamalı ya da parasallaşmamalıdır. Bizim için önemi olan şeyler ya da yakınlarımız söz konusu olduğunda, mutlak karşılıklılık arzu edilmez. *Lord of The Rings (Yüzüklerin Efendisi)* üçlemesinde hiçbir şeyin alınıp satılmadığı belki dikkatinizi çekmiştir. Kahramanlarımızın, yolculuk boyunca gereksinim duydukları her şey, verilen hediyelerle karşılanmıştır.[40] Son derece dikkatli olan J.R.R. Tolkien (kendisini detaylara batırmaya bayılır) *Yüzüklerin Efendisi*'nin hiçbir yerinde bir para biriminden bahsetmez. Bu özelliğiyle en eski öykülere, peri masallarına, efsanelere ve hikâyelere benzer. Gılgamış Des-

tanı'nda bile para hakkında bir şey bulamayız; kimse kimseye bir şey satmaz. Önemi olan şeyler verilir, bulunur ya da çalınır. (Örneğin Güç Yüzüğü bu yöntemlerin hepsiyle el değiştirir ama asla satılmaz.)[41]

Para, günümüz toplumu için elzem olmasına rağmen, yakınlarımızla ilişkilerimiz esnasında genellikle para diye bir şey yokmuş ya da en azından hiç önemli değilmiş gibi durumlar yaratırız (bu yüzden "ödeme günleri" veya lokantada sırayla ödeme gibi şeyler yaparız). Bir grup arkadaşın karşılıklı olarak birbirlerine hesaplarını bilmeyecek kadar çok borçlu olduklarını duymuştum. Bir arkadaşımız ona yardım ettiğimiz için ödeme yapmaya kalkarsa kırılırız. Öte yandan "iade-i ziyaret" kabilinden davetlerde, bir önceki toplantının karşılığı olarak akşam yemeğini veya içkileri ödemek kabul edilebilir bir davranıştır. Fakat bu ödeme asla belli fiyatta ve kati değildir. Marcel Mauss karşılıklı hediye verme için "uzun zaman önce unutulmuş baskın bir motifin dirilmesi gibi" ve "eski ve temel olana dönüş" tabirlerini kullanıyor.[42] Kimi antropologlar armağan ekonomisinin asli ve temel yapı, para yahut mütekabiliyet esaslı takasın ise tali olduğunu iddia ediyor.[43]

Gerçekten de ticarete konu olmayan, değiş tokuş edilemeyen şeyleri (dostluk gibi) alıp satmak, takas etmek mümkün değildir (gerçek bir dostu ya da iç huzurunu satın alamazsınız). Fakat bunlara eşlik eden bazı şeyleri alabilirsiniz: Vekilleri. Arkadaşınıza restoranda bir akşam yemeği ısmarlayabilirsiniz ama bunu yaparak gerçek bir dostu satın alamazsınız; ya da huzur *bulmak* için dağda bir kulübe almanız, huzuru satın aldığınız anlamına gelmez. Nihayetinde reklamlar da bu prensiple çalışır: Size satın alamayacağınız şeyler gösterilir (iyi bir uyku, kahvaltı yapan mutlu bir aile ya da güzellik) ve satın alabileceğiniz temsilleri sunulur (pahalı bir yatak, bir tür mısır gevreği, bir dağ kulübesi ya da şampuan). Üstelik bunun bir yanılsama olduğunu, reklamlarda oynayanların rol yaptığını bilmemize rağmen yine de daha iyi bir yastık (uyku sorunun kaynağı yastığımızdır),

yeni yoğurt ve gevrekler (kahvaltı yapan aileyi mutlu ederler) ve şampuan (reklamda oynayan model muhtemelen bu markayı hiç kullanmamış olsa da) istemeye başlarız.

Fiyat konusuna geri dönelim. Çek filozof Zdeněk Neubaer "fiyat kötücüldür" derken haklı mı?[44] Önde gelen Alman sosyolog Georg Simmel de parayı (kaba anlamda) *bayağı* olarak nitelerken bunu kastediyor olmalı: "Nesnelerin kendileri, yüksek ehemmiyetlerinden daha düşük değerdedir... Para 'bayağı'dır çünkü hiçbir şeyin ve her şeyin karşılığıdır. Yalnızca eşsiz olan fark edilir; pek çok şeye eşit olan aynı zamanda o şeylerin en alçağına da eşittir, bu yüzden içlerindeki en yüceyi de en aşağının seviyesine çeker. Tüm eşitleme süreçlerinin trajedisi budur: Süreç doğruca en aşağıdaki öğenin konumuna yollanır."[45] En önemli şeyler söz konusu olduğunda çıkar peşinde koşmakla ya da "para için yapıyor" olmakla suçlanmak bile aşağılayıcıdır.

Krallığın Ekonomisi

Çözmeyi hiç başaramadığımız hediye paradoksunun yanı sıra, İsa'nın öğretileri de, tıpkı pek çok kıssası gibi paradokslara dayanır.[46] İsa için yoksul bir dulun bağışladığı iki akçe, zenginlerin altın armağanlarından daha değerlidir.[47] Her ne kadar marjinal faydasızlık konusunda hassasiyet gösterse de paranın meşru rolünü teslim eder. Hıristiyanlık hayatın maddeci yönüne saygı gösterir, onu lanetlemez. İsa kendisine dünyevi vergilerin ödenmesinin gerekli olup olmadığı sorusunu "Sezar'ın hakkını Sezar'a verin"[48] diyerek yanıtlar. Bir keresinde tapınaktan "kimi sığır, koyun ve güvercin satan, diğerleri masalarda para alış verişi yapan adamları"[49] kovmuştur... ama daha fazlasını da yapmamıştır! İtiraz ettiği şey adamların iştigal ettiği iş değil (aksi takdirde sadece kovmak yeterli olmazdı), kutsal olanla olmayanı birbirine katmış olmalarıdır.[50]

İsa, elbette mülkiyetin iki yönlü ilişkisi hakkında sık sık uyarılar yapar – bu tek yönlü değil, karşılıklı sahiplik durumudur.

Kutsal Kitap münasipçe uyarır: Dünyevi şeyler (geçimlikler) uygundur, ancak bunlara fazla kıymet verilmemeli, fazla sıkı sarılmamalıdır çünkü bir tuzak barındırırlar:

> Yeryüzünde kendinize hazineler biriktirmeyin, burada güve ve pas onları yiyip bitirir, hırsızlar da girip çalar. Bunun yerine kendinize gökte hazineler biriktirin, orada ne güve ne pas onları yiyip bitirir, ne de hırsızlar girip çalar. Hazineniz neredeyse, yüreğiniz de orada olacaktır.[51]

Benzer olarak şu pasajı da verelim:

> Bu nedenle size şunu söylüyorum, ne yiyip ne içeceğiz diye canınız için, ne giyeceğiz diye bedeniniz için kaygılanmayın. Can yiyecekten, beden giyecekten daha önemli değil mi? Gökte uçan kuşlara bakın, ne eker, ne biçer, ne de ambarlarda yiyecek biriktirirler, Göksel Babanız yine de onları doyurur. Siz onlardan çok daha değerli değil misiniz? Hangi biriniz kaygılanmakla ömrünü bir an uzatabilir?.. Siz öncelikle O'nun egemenliğinin ve doğruluğunun ardından gidin, o zaman size bütün bunlar da verilecektir. O halde yarın için kaygılanmayın, yarının kaygısı yarının olsun. Her günün derdi kendine yeter.[52]

Bu sözlerin yokluk zamanlarına olduğu kadar varlık zamanlarına da hitap ediyor olması ilgi çekici. Giyecek çok fazla şeyimiz olsa bile (veya tam da bu yüzden) – ve sorunumuz bunları seçmek, satın almak ve bir düzene koymak olsa– bu sözler bizim için anlamlı, tıpkı *giyecek hiçbir şeyi olmayan* yoksul bir toplum için anlamlı olduğu gibi. Pasaj bu bakış açısıyla yeniden okunmaya değer: Aynı zamanda derdi yokluk değil bolluk olan aşırı zengin topluma da sesleniyor. Bu bollukta ne *yiyip içeceğiz* (çok mu yağlı, çok mu şekerli), ne *giyeceğiz* (ne giysem?) diye kaygılıyız.

Şu alıntıyı eklemek de yerinde olacak: "Çünkü her türlü kötülüğün bir kökü de para sevgisidir. Kimileri zengin olma heve-

siyle imandan saptılar, kendi kendilerine çok acı çektirdiler."[53] Bu ifade çoğunlukla "para bütün kötülüklerin anasıdır" olarak yanlış alıntılanır. Basireti yoldan çıkaran para değil, para *sevgisidir*. Herhalde sıradaki alıntı (Pavlus da diğer kitapta *para sevgisi* tabirini kullanır) daha iyi bir perspektif sunuyor: "Yaşayışınız para sevgisinden uzak olsun. Sahip olduklarınızla yetinin."[54] Ekinci kıssasında "kaygılar ve servet ve zevkler" tohumun (inanç tohumu) "olgunlaşıp meyve vermesinin"[55] önündeki engeller olarak sıralanıyor.

Oyun Teorisi: Düşmanını Sev'e Karşı Göze Göz

Belli çıkarımlara oyun teorisinin çağdaş yaklaşımıyla bakmak mümkün. Meşhur Tutuklu İkilemi'nde, iki tutuklu toplam faydayı değil, bireysel faydalarını maksimize edecek *kendi* baskın stratejilerini seçmek durumundadır. İkisi de akılcı seçenek olan işbirliği yapmamayı tercih ederek kötü sonuçla karşı karşıya kalır (pareto optimal olmayan sonuç). Sistemin kendisi (oyunun karakteri) bizi kolektif olarak istenmeyen sonuca varmaya "zorlamakta". Çağdaş oyun teorisinin önde gelen simalarından Barry Nabeluff, Hıristiyanların "başkalarına, size davranılmasını istediğiniz gibi davranın" düsturu temelinde yapılan tercihlerin bu çelişkiyi aşacağını söylüyor: "İnsanlar altın kuralı uygularsa, tutuklu ikilemi ortadan kalkar."[56]

Ahlakın ve oyun teorisinin tarihsel gelişimine yönelik beşeri bir yaklaşım, ilgi çekici bir bulgu ortaya koyuyor. Oyun teorisinde uzun süre, tekrarlanan simültane oyunlarda en iyi stratejinin kısasa kısas stratejisi olduğu, yani her bir adıma eşit ölçüde karşılık verilmesi gerektiği savunuldu. İki oyuncu eğer bir suç ortaklığı oyunu oynuyorsa, her bir hileli adıma aynı şekilde hileli bir adımla karşılık vermek en etkili taktikti. Diğer bir deyişle, tokada tokatla, gülümsemeye gülümsemeyle, ilgiye ilgiyle karşılık vermek. 1980'lerde, Axelrod deneylerinde önde gelen oyun teorisi uzmanlarının birbirlerine karşı oynadığı dönemden

beri en iyi sonucu bu stratejinin verdiğine inanılıyordu; Anatom Rapoport kısasa kısas yaparak art arda oyunlar kazanmıştı. Bu strateji basit ve katiydi, kurallara uymak zorunluydu, işbirliği arayışını teşvik ediyordu ve bağışlamayı bilmeyi gerektiriyordu (orantılı ve hızlı bağışlama ilk hileden sonra oyunun bitmesini engelliyordu). Gerçekte Eski Ahit'in göze göz, dişe diş ilkesinden farklı değildi.

Ancak son zamanlarda bundan daha etkin bir strateji olduğu ortaya çıktı. Dayanak noktası, kusurlu enformasyon ve gürültü dünyasında sinyallerin yanlış yorumlandığı ve bunun da (çoğunlukla gereksiz biçimde) misilleme stratejisine yol açtığıydı.[57] Bu strateji, kendini tekrarlayan bir yapıya ve spiral etkisiyle bağlantılı olarak dibe inme eğilimine sahipti. Nalebuff sonuçta *daha nazik* olanın daha etkili olacağını savundu.

Doğu uygarlığı tarihinde olduğu gibi, başlangıçta *göze göz, dişe diş* kuralının en etkin strateji olduğu kabul edildi.[58] Ardından ilk defa İsa, daha işbirlikçi ve uzun vadeli bir strateji önerdi:

> "Göze göz, dişe diş" dendiğini duydunuz. Ama ben size diyorum ki, kötüye karşı direnmeyin. Sağ yanağınıza bir tokat atana öbür yanağınızı da çevirin. Size karşı davacı olup mintanınızı almak isteyene abanızı da verin. Sizi bin adım yol yürümeye zorlayanla iki bin adım yürüyün. Sizden bir şey dileyene verin, sizden ödünç isteyeni geri çevirmeyin.[59]

Tekrarlanan bir oyunda, eğer iki taraf da göze göz stratejisini benimserse, yani iyiye iyilikle kötüye kötülükle karşılık verirse, kötülük çok daha geniş bir alana sahip olur. Tek bir kötü davranış (tesadüfi olan bile) zaman içinde tekrar tekrar yankı bulur. Küçük bir kötülük dalgası sönüp gidecek mi, yoksa dev bir fırtınaya mı dönüşecek bilemeyiz.[60] Kötülüğe verilen karşılık onu azaltmaz tam tersine çoğaltır. Nalebuff'un oyununa göre, *bağışlayan*, kötülüğü kısasa kısas, göze göz stratejisine nazaran çok daha etkili azaltır – tıpkı İsa'nın bahsettiği gibi:

"Komşunu seveceksin, düşmanından nefret edeceksin" dendiğini duydunuz. Ama ben size diyorum ki: Düşmanlarınızı sevin, size zulmedenler için dua edin ki, göklerdeki Babanızın oğulları olasınız. Çünkü O, güneşini hem kötülerin hem iyilerin üzerine doğdurur; yağmurunu hem doğruların hem eğrilerin üzerine yağdırır. Eğer yalnız sizi sevenleri severseniz, ne ödülünüz olur? Vergi tahsildarları da öyle yapmıyor mu? Yalnız kardeşlerinize selam verirseniz, farklı ne yapmış olursunuz? Putperestler de öyle yapmıyor mu?[61]

Hıristiyanlık, bu etik sorunsal üzerinde büyük bir devrim yaptı. Önceki bölümlerde göstermiş olduğumuz gibi, kötülük ahlaki bir biçim almayabilir; bazı kötülükler (bir ağacın insanın üzerine devrilmesi) fecidir, fakat birilerinin suçlanmasını gerektirecek ahlaki kötülük biçiminde olmayabilir. Bu risaleye göre tüm kötülükler, *ufak tefek kötülükler* dahil, öylesine oluverir – ister bilinçli ya da bilinçsiz, ister ahlak kapsamında olsun ya da olmasın– ve tüm bunlar Mesih'in omuzlarındadır, O kendini dünyadaki tüm kötülüklere karşılık feda etmiştir. Bu karmaşık düzende, suç bulmak kolay değildir, tam da bu nedenle bir anlamda Tanrı adil değildir, çünkü O *affeder*. Tabiri caizse "olumlu anlamda adaletsizdir", bir toprak sahibinin ırgatlarına zorunlu olmadığı halde gerekenin üstünde ücret ödemesi gibi.[62] Suçlu arayan ahlaki sistemler, Yeni Ahit'te bir çırpıda çöpe gönderilmiştir.

Yeni Ahit'te İyi ve Kötü Ekonomisi

Karşıya geçmeye çalışan ufak yaşlı bir kadınmış gibi Tanrı'ya yardım etmeyi bırakın.

U2

İyilik karşılık bulur mu (ekonomik olarak)? *Neden* iyilik yapmak gerekir sorusu Yahudi düşüncesinde yer bulmuştur (gösterdiğimiz gibi), Yeni Ahit ise bu soruya büyük ölçüde yanıt vermiştir. İkili minvalde.

Hıristiyanlık, Yahudilik açısından oldukça yabancı olan "Tanrı Krallığı" kavramını ortaya atmak suretiyle, ahlaki davranışların ödüllendirildiği "yeni bir alan" açmış oldu. Bu dünya adil olmak zorunda değilken (doğruların acı çektiği, doğru olmayanların bolluk içinde yaşadığı yer), gelmesi beklenen krallık herkese adalet getirecekti. Yahudilik, yalnızca *bu dünyada* verilecek adil mükâfatlar konusuyla ilgilenirken, Hıristiyanlık adaleti başka bir *dünyaya* kaydırdı, öteki dünyaya. (Yaptığımız) iyilik ve kötülük bu yüzden ekonomik bir mantığa sahiptir, (aldığımız) karşılığı vardır ancak bu cennette gerçekleşir. Dolayısıyla iyilik de kötülük de hakkını bulur, zira doğru olan cennette ödüllendirilir.

Zarif bir çözüm, ama bu çözümün de bir bedeli var – bedeli bu dünya. Eski Ahit'te iyiliğin dünyası ve tarihin sahnesi olan yeryüzü, ikinci sıraya düşmüştür. Hıristiyanlık, adil mükâfat meselesinin kadim iktisadi-ahlaki paradoksuna çözüm sunmuştur ancak bu çözüm bedava değildir – bedeli bu dünyanın feda edilmesidir. Çoğu Hıristiyan için dünya adil olmayan ve büyük ölçüde kötülükle dolu bir yerdir. Yeni Ahit'in bu dünya ile arasındaki zaman zaman direnişe varan mesafenin kaynağı şudur: "Dünyayla dostluğun Tanrıya düşmanlık olduğunu bilmiyor musunuz? Dünyayla dost olmak isteyen, kendini Tanrıya düşman eder."[63] Çünkü ancak adamakıllı kötü bir dünyada doğrular acı çeker, doğru olmayanlar keyif sürer. Böyle bir dünyadan kaçıp kurtulmak akıllıcadır. Havari Pavlus "ölmek kazançtır... buradan gitmeyi ve İsa ile olmayı arzu ediyorum, böylesi çok daha iyidir"[64] yazıyor. Sonuç olarak kötülük Eski Ahit'e nazaran çok daha belirli ve korkutucu bir kişiliğe bürünmüştür.[65] Eski Ahit'te Şeytan'ın ismi açık olarak dört yerde[66] geçer (Yaratılış kitabında yılan olarak temsilini de sayarsak). Öte yandan bu sayı Yeni Ahit için neredeyse ellidir. Üstelik "bu dünyanın hükümdarı"[67] olarak nitelendirilir. Bu anlamda iyi ve kötü ekonomisi *bu dünyada* işlemez. Doğru olanların ödülü burada değil (Lazar hikâyesine bakın) cennettedir.

Hıristiyanlığın dünyadan kopuşu özellikle bu noktadan temellenir. Bu bakışla dünya kötü, adaletsiz, geçici ve önemsiz bir yerdir. Platonik gölgelerin dünyasını bir yana bırakalım, onlara bağlı kalmayalım; en iyisi onları olabildiğince göz ardı edelim (Augustinus da böyle düşünüyordu ama Hıristiyanlık'ın ileriki evrelerinde Aquinas ile bu durum tersine döndü).

Yeni Ahit'in iyi ve kötü ekonomisine getirdiği ikinci ve çok daha derin çözüm ise iyinin ve kötünün *muhasebesini* tümden kaldırmak oldu. Kurtuluş, onu kazanamayacağınız hak edilmemiş bir lütuftur (yukarıda gördüğümüz gibi). Bu anlamda iyi ve kötü ekonomisi ortadan kalkar. Buna geri döneceğiz ama şimdi kısa bir ara verip en büyük emre bakalım – sevme emrine.

Sevmelisin

Burada yine Eski ve Yeni Ahit'in öncelikle ne istediğini hatırlamakta fayda var: "Komşunu, kendini sevdiğin gibi sev." İsa'ya göre bu yasa Tanrı'yı sev emrini takip eder ve tüm emirlerin en büyüğüdür:[68] "Tüm yasa tek bir emirde toplanmıştır: 'Komşunu, kendini sevdiğin gibi sev.'"[69]

Bu emir iktisatçılar için de önem taşır çünkü bencilliği ya da çıkarcılığı düzenler. Hiç kimse kendine karşı sonsuz ya da sıfır sevgi duymamalıdır, çünkü kişinin kendine duyduğu sevgi yakınlarına duyduğu kadar olmalıdır. Ancak başkasını çok seven bir insan kendini de çok sevebilir. Bunların ikisine de sevgi adını verdik. Kendimize duyduğumuz sevgi yakınlarımıza duyduğumuz kadar olmalıdır. Az ya da fazla değil.

İlave olarak verdiğimiz sevgi karşı tarafın davranışından bağımsız olmalıdır, ya da bize karşı olan davranışından (aldığımız sevgiden). Başka bir ifadeyle İsa ne pahasına olursa olsun birbirimizi sevmemizi ister. Karşı taraf bizi sevsin ya da bizden nefret etsin, bizim ona sevgimiz kendimize sevgimiz kadar olmalıdır.

İnsanın kendisini sevmesinde yanlış bir şey yoktur (basiret), ancak bu takıntılı bir sevgiye dönüşmemelidir. Basiret McClos-

ky'nin işaret ettiği gibi yedi faziletten biridir: "13. yüzyılın ortasında Thomas Aquinas, Basireti yedi faziletten biri olarak saydı – yani bilme, beceri, ölçülü bencillik, geniş tanımla 'akılcılık'."[70] Unutmamalıyız ki basiret yedi erdemden sadece biridir, tek erdem değildir, bu perspektifi korumak gerekir.

Kötülüğün Yok Edilemezliği: Zararlı Ot Kıssası

Kötülükten kurtulmak, imkânsız değilse bile oldukça çetin bir iştir. Cennet bahçesinin kusursuz ortamında bile (saklı) kötülük ihtimali – İyiyi ve Kötüyü Bilme Ağacı– olmak zorundaydı.[71] Kötülük mümkün olmalıydı. Bu, Hıristiyanlık'ın farkında olduğu bir şeydi; insan kendi çabasıyla kötülükten kurtulamazdı. Bir kere var olunca, hep varmışçasına iyiliğin içinde zararlı bir ot gibi büyürdü. Temsili bir kurban olarak dünyanın İsa'ya olan ihtiyacının sebebi budur; saf iyiliğe kendi çabamızla kavuşabiliyor olsaydı, bu fedakârlık gereksiz olurdu. Bu bağlamda, Matta kitabında yer alan zararlı ot kıssası ilginçtir:

> İsa onlara başka bir hikâye anlattı: *"Göklerin egemenliği, tarlasına iyi tohum eken adama benzer."* Herkes uyurken, adamın düşmanı geldi, buğdayın arasına delice ekip gitti. Ekin gelişip başak salınca, deliceler de göründü. Mal sahibinin köleleri gelip ona şöyle dediler,"Efendimiz, sen tarlana iyi tohum ekmedin mi? Bu deliceler nereden çıktı?" Mal sahibi, "Bunu bir düşman yapmıştır" dedi. *"Gidip deliceleri toplamamızı ister misin?"diye sordu köleler.* "Hayır" dedi adam,"çünkü deliceleri toplarken belki buğdayı da sökersiniz. Bırakın biçim vaktine dek birlikte büyüsünler. Biçim vakti orakçılara: Önce deliceleri toplayın diyeceğim, yakmak için demet yapın; buğdayı ise toplayıp ambarıma koyun."[72]

Kötülükten mutlak anlamda kurtulamayız; onun bir görevi vardır. Şayet hepsini kökünden sökmeye çalışırsak, iyi başakları

da yok ederiz. Thomas Aquinas'ın sözleriyle "bütün kötülük engellenecek olsa, kâinatta pek çok iyilik yok olurdu."[73] Augustinus da benzer düşüncededir: "Çünkü O [Tanrı], kötünün var olmasını engellemektense, iyiyi kötünün içinden çıkarmanın daha yerinde olacağına hükmetti"; ve başka yerde, "Çünkü şayet kötülüğün var olması iyi olmasaydı, kadiri mutlak Tanrı onun varlığına izin vermezdi."[74]

Asalak delice otu (kötülük) ancak bir tarla söz konusu olduğunda toplanabilir; tarlanın dışındaki yerlerde toplanmaz (örneğin meralarda veya tepelerde).

Bu kıssanın başka bir boyutu daha vardır: "İyi tohum" ile zararlı otu mutlak kesinlikle ayıramayız – ta ki büyüyene kadar.[75] Soyut ahlaki sistemlerimiz kusursuz değildir, hele hele onları uygulama aşamasını anlatmaya zaten gerek yok. Hiçbir ahlaki ekol yoktur ki tamamen tutarlı ve çelişkisiz olduğu ispatlanmış olsun. İyiyi kötüden ayırt etmek insanın elinde mi ("Yargılama, yoksa sen de yargılanırsın."[76])? Sırası gelmişken belirtmek gerekir ki, bu öykü günümüze dek geçerliliğini korumuştur, en büyük ve en yaratıcı beyinlerin onca uğraşılarına rağmen, insanlık henüz tatmin edici bir ahlaki düzen kurabilmiş değildir.

Ahlaki dünyamızı gözlerimiz kamaşmış gibi çarpık görürüz – kendi hatalarımızı görmediğimiz yetmezmiş gibi bir de "kardeşimizin gözündeki çöpü çıkarmaya"[77] yelteniriz. Gelişmiş ahlaki sistemler kurmaya çalışırken (Farisilerin sistemi gibi) sivrisinekleri süzer, develeri yutarız.[78] İsa, bu yapay ahlak sistemlerini inkâr etmiş, hatta onlarla alay etmiştir.[79] Ardında dışarıdan eleştirilebilecek bir kurallar sistemi bırakmadı, sadece sevmeyi emretti. İsa'ya göre tüm iyilik ve kötülük, ister iradi ister kalbi olsun, insanın içinden gelir.[80] Fakat kalplerinin içini göremediğimiz insanları nasıl yargılarız? Pavlus buna bir başka kural*sızlık* ekler: "Bu emrin gayesi sevgidir, temiz bir kalpten, iyi bir bilinçten ve içten bir imandan gelen sevgi."[81]Daha da sadelikle: "Temiz olana her şey temizdir, ama yoldan çıkmış iman

sahibi olmayanlar için hiçbir şey temiz değildir. Aslında onların hem zihinleri hem de şuurları kirlidir."[82] Ve nihayet başat kural*sızlık*: "Bana her şey serbest olabilir – ama her şey yararlı değildir. Bana her şey serbest olabilir – ama hiçbir şeyin tutsağı olmayacağım."[83]

Şimdi İncil'e göre bilme ve iyiyle kötüyü ayırt etme yetisinin doğum yeri olan Aden Bahçesi'ne (Cennet) geri dönelim. Bu noktada ebedi bir paradoks vardır; bütün ahlak ekolleri, kimin iyiyle kötüyü daha iyi *ayırt edebileceği* yarışında birbirlerini alt etmeye çalışırlar (ya da neyin iyi neyin kötü olduğunu *bileceği*).[84] Aynı zamanda, Yaratılış kitabına göre insanın Cennet'ten kovulmasının kesin nedeni, İyiyi ve Kötüyü Bilme Ağacı'nın meyvesini tatma arzusudur. İyiyle kötüyü ayırt etme arzusu, bunu bilme isteği başarısızlığın sebebi olmuştur – ve ahlak ekolleri yine de (ve hâlâ) bu konuda üstün olmaya çalışırlar! İsa'nın sözleri ahlakı edim alanından alıp, düşünce, imgelem ve arzu duyma alanına kaydırmıştır. Günah işlemek için adam öldürmeye gerek yoktur; nefret etmek "yeterlidir".[85] Nefret ile cinayet arasındaki fark çoğunlukla ruh hali ve fırsattan, hatta bazen sadece lojistikten ibarettir. Diğer günahlar da benzer biçimde dışsal (uygulanır) olmaktan içsel (kötülük arzusu, niyet) olmaya kaymıştır, Dağ Hutbesi'nde görüldüğü gibi. Hıristiyanlık esaslarının verdiği mesajlardan biri, kurtuluş söz konusu olduğunda iyi ve kötünün artık sayılmayacağıdır. Havari Pavlus şöyle diyor: "Günahı Tanrı tarafından sayılmayana ne mutlu."[86] Bağışlanmış olanlar için artık günahlar sayılmayacak. Bu, insan ahlakını düzenleyen kurallar labirentinden çıkış için (hem pratik, hem de felsefi olarak) son derece radikal bir yoldu. İsa günahlarımızın bedeli için kefaret etmiş ve bunu yaparak ahlakı dönüştürmüş, o güne kadar geçerli olan iyi ve kötü kavramlarını ilga etmişti. İsa iyi ve kötü ekonomisini iptal etmişti. Tanrı ile ilişki çift kayıtlı defter tutmaya değil, sevgiye ve mutluluğa benzemeliydi. Muhasebenin yerine hak edilmemiş, bizim lehimize adaletsiz (pozitif anlamda) lütuf sunmuştu.[87]

Nimet Olarak Emek, Lanet Olarak Emek

Çalışmanın kavramsal gelişiminin İbranilerde ve Yunanlarda nasıl olduğunu görmüştük. İnsan cennet bahçesine "çalışmak ve ona bakmak" üzere konmuştu.[88] Cennet başıboş bir yer değildi; mükemmel ve saadet dolu olduğunda bile, insan çalıştı.[89] Çalışmak insanın sahip olduğu araçlardan biridir; kendini ifade etmek için, kendini gerçekleştirmek için ve nihayet kendini görmenin kalıcı bir kaynağı olarak, dünyada kısmi bir rol oynasa da insanın kendi kabiliyet ve sınırlarını tanıyabilmesi için. Bu yüzden insan sadece ihtiyacı olduğundan değil, tabiatı icabı çalışır.[90] Zoraki çalışma (*alın teriyle*) ancak Düşüş'ten sonra ortaya çıktı.

Yunan efsanelerinde de benzer öyküler görüyoruz. Çalışmak eskiden memnuniyet verici bir işken, yaratılan ilk kadın Pandora'nın (ki kendisi ceza olarak yaratılmıştır) kutusunu açmasıyla olabilecek her türlü kötülük ortalığa saçılmış, bunlardan biri de insanlığın o güne dek bilmediği şekliyle, insana sıkıntı veren –yük olan– çalışma olmuştur.[91] Emeğin kendisi lanetli değildir de (çünkü uzun süre kutsanmış bir işti), sanki ona eza verici bir özellik eklenmiş gibidir: "Toprak senin yüzünden lanetlendi; ömrün boyunca acı verici zahmet çekmeden yiyecek bulamayacaksın."[92] Sanki şöyle deniyor: "Sana haz ve varlığına anlam vermek için yaratılmış olan, artık uzlaşmaz olacak ve seninle mücadele edecek."

Bu kavrayış, klasik iktisadın emeğe bakışını cesurca tamamlıyor, birinci saatinden itibaren çalışmaya negatif fayda atfediyor. Bugün çalışmayı negatif fayda, tüketmeyi pozitif fayda olarak tanımlıyoruz (insan çalışır çünkü *ancak böyle* tüketebilir). Fakat emeğin daha derin, ontolojik anlamını, insanların işlerine yükledikleri derin anlamı ve onu hayatlarındaki amaçlardan biri (önemli bir tanesi!) olarak kabul ettiklerini göz ardı ediyoruz.

Yeni Ahit'e dönelim. Çalışmak, insana haz ve tatmin olma hissi vermelidir. İncil, bazı Yunan ideallerinin aksine, el emeği-

nin olmadığı bir hayatı yüceltmez. Hatta onu insanın sorumluluklarından biri yapar: "Çalışmayan kişi, karnını doyurmayacaktır."[93] İsa'nın Kudüs'e eğitimli bir marangoz olarak gelmesi, bu basit gerçek, ruhani bir şahsiyetin ağır işlerden ve dünyevi koşuşturmacadan müstesna olması gerektiği inancını gölgeler. Tüm öğrencileri çalışmıştır, çoğunlukla balıkçı (el emeği) olarak, kimisi de vergi toplayıcı (el emeği değil) olarak. Hiçbiri hayatını felsefe yapan entelektüeller gibi tüm zamanını meditasyonla geçirerek kazanmadı. Hatta Havari Pavlus, Yeni Ahit'in muazzam bir kısmını oluşturup öğretiyi Roma'ya kadar yayan adam, ruhani şeyler konusunda *uzmanlaşmadı*, çalışabildiği her an çalıştı – başkalarına yük olmamak için çadır kurdu.[94]

Fiziksel olarak aktif bir yaşamla, zihinsel olarak aktif bir yaşamın dengesi nerededir? Ne Yeni ne de Eski Ahit bu iki alan arasında ya bu, ya diğeri ayrımı yapar. Aksine Havari Pavlus, zaman içinde çok sayıda insanın çeşitli dinsel gerekçelerle el emeğini reddettiği Selanik'teki kiliseye, mütedeyyin bir hayat sürmek isteyen insanın dürüstçe çalışarak hayatını kazanması gerektiğini yazar.

> Kardeşler, bizden aldıkları öğretilere uymayıp boş gezen bütün kardeşlerden uzak durmanızı Rab İsa Mesih'in adıyla buyuruyoruz. Bizleri nasıl örnek almanız gerektiğini kendiniz biliyorsunuz. Çünkü biz aranızdayken boş gezenler değildik. Kimsenin ekmeğini karşılıksız yemedik. Herhangi birinize yük olmamak için uğraşıp didindik, gece gündüz çalıştık. Yardımlarınızı hak etmediğimiz için değil, izleyebileceğiniz bir örnek bırakmak için böyle yaptık. Hatta sizinle birlikteyken şu buyruğu vermiştik: "Çalışmak istemeyen yemek de yemesin" Çünkü aranızda bazılarının boş gezdiğini duyuyoruz. Bunlar hiçbir iş yapmıyor, başkalarının işine karışıp duruyorlarmış. Böylelerine Rab İsa Mesih adına yalvarıyor, şunu buyuruyoruz: Sükûnetle çalışıp kendi kazançlarınızdan yiyin. Sizlerse kardeşler, iyilik yapmaktan usanmayın. Eğer bu mektuptaki sözlerimize uymayan olursa onu mimleyin. Yaptıklarından utanması için onunla ilişkinizi kesin.[95]

Başka bir yerde Havari Pavlus, dinin esaslarını putperestlere yayma görevine tamamen odaklanmış olduğu halde bile, komşularının yardımıyla geçinmediğini vurgular:

> Ben hiç kimsenin altınına, gümüşüne ya da giysisine göz dikmedim. Siz de bilirsiniz ki, bu eller hem benim hem de benimle birlikte olanların gereksinmelerini karşılamak için hizmet etmiştir.Yaptığım her işte sizlere, böyle emek vererek güçsüzlere yardım etmemiz ve İsa Mesih'in, "Vermek, almaktan daha büyük mutluluktur" diyen sözünü unutmamamız gerektiğini gösterdim.[96]

Özel Mülkiyet: Toprağın Sahibi Kim?

Çalışmakla elde edilen kazancın mülkiyeti, çalışmakla bağlantılıdır. Peki, özel mülkiyet her zaman geçerli mi? Bazı uç durumlarda, varoluşsal ihtiyaç hâsıl olduğunda, Hıristiyanlık mutlak özel mülkiyet hakkı konusunda kuşkucudur. Buna rağmen Thomas Aquinas özel mülkiyetin toplumun sükûneti, düzeni ve motivasyonu üzerinde olumlu etkileri olduğunu savunur. Aquinas'ın özel mülkiyet hususunda önemli bir istisnası vardır: "Gerekli hallerde her şey ortak mülkiyet olabilir... Böylece başkasının malını almak günah olmaz, çünkü ihtiyaç halinde o artık ortak maldır."[97] Bu düşüncenin kaynağı tüm dünyevi şeylerin *doğası nedeniyle* herkese ait olduğu fikridir. Aquinas'ın düşüncesi sadece skolastik dönemde değil, klasik iktisat zamanında da popülarite kazanmıştır. Batı iktisat geleneğinin babalarından John Locke da benzer bir kavram ileri sürmüştü. Hem aklı hem imanı kullanarak şöyle der: "İster doğal sebepleri dikkate alarak, insanın hayata geldiğinde kendini koruyup kollama ve sonuç olarak yeme, içme ve Tabiatın onun var olması için bahşettiği diğer şeyleri yapma hakkına sahip olduğunu düşünelim, ister 'vahiy' ile yola çıkıp, bu lütufları Tanrı'nın Âdem'e, Nuh'a ve oğullarına bahşettiğini, Kral Davut'un çok açıkça belirttiği gibi (Mezmurlar 115:16) Tanrı'nın

"dünyayı insanın çocuklarına verdiğini", insanlığın ortak malı olduğunu kabul edelim."[98] Klasik iktisatçı John Stuart Mill de aynı bağlamı kabul eder: "Toprak insan yapısı değildir. Bütün türlerin asli mirasıdır."[99]

Beşeri yasalar hiçbir zaman Tanrı'nın ebedi yasalarını ihlal etmemelidir.[100] Özel mülkiyet yasaları bile insan toplumunun bir üyesi olarak bireyin üzerine çıkmamalıdır. Başka ifadeyle, insan hayatı söz konusu olduğunda özel mülkiyet kurumu çöker.

Thomas Aquinas insanın servet sahibi olmasında kötü bir yan görmemesine rağmen (aksine, daha sonra göreceğimiz gibi, sofuluğa meyilli geleneğe oldukça mesafelidir), komşusunun aşırı muhtaç olması durumunda bunu savunmayı aklından geçirmez (kafasındaki model komşuların oluşturduğu bir toplumdur ve bu görüşün aşağı yukarı belirleyicisidir). Öte yandan, çok sayıda yardıma muhtaç insanın varlığının ve hepsini doyurmanın imkânsızlığının farkındadır. "Yine de, ihtiyaç çok bariz ve acil hale geldiğinde açıktır ki, gereksinim, elde ne varsa kullanılarak giderilmelidir... böyle bir durumda kişinin ihtiyacını başkasının malını açıktan ya da gizlice alarak karşılaması yasaya uygun olduğu gibi, bu davranış hırsızlık ya da soygunculuk olarak nitelendirilemez."[101] Zira "ihtiyaç günahı azaltır ya da bütünüyle ortadan kaldırır."[102] Bu fikir aynı zamanda, John Locke'un özel mülkiyet haklarını müdafaa ettiği meşhur kitabı *First Treatise on Civil Governments* [Sivil Hükümet Üzerine İlk Tez] kitabında da tekrarlanır.[103]

Zenginler, ihtiyaç olduğunda sahip olduklarını paylaşmaya hazır olmalıdır.[104] Aquinas buna örnek olarak, aç olduğu için sahip olmadığı bağın meyvesini yiyen adamın suçlu sayılamayacağına hükmeden Eski Ahit talimatını gösterir. Aç insan karnı doyana dek başkasının bağından yiyebilir, yeter ki yanında üzüm götürmesin. Thomas Aquinas'a göre bu yasa toplumun refahına (yani özel mülkiyete) tezat oluşturmaz çünkü yasanın "insana, sahip olduklarını başkalarıyla paylaşmaya hazır olmasını öğretecek"[105] biçimde yazılması gerekir.

Başak toplama yasası da aynı ruha dayanır. Zengin, tarlasını hasat ettikten sonra kalanları toplamaya ikinci bir grup göndermeme sorumluluğu taşır.[106] Tarlada kalan her şey yoksullara, dul ve yetimlere aittir.[107] Eski Ahit'i okuyan herkes, bu metnin toplumun zayıf tabakalarını koruma amaçlı talimatları ne kadar sık verdiğini fark eder.

Küçük Aşk: Komünal Yaşam, Bağış ve Dayanışma

Ekonomik bir bakış açısıyla şu gerçeği belirtmeden geçemeyiz; ilk kilise dünyanın sonunun yakın olduğunu düşünen, ortak mülkiyet temelinde işleyen, farklı insanları bir araya getiren komünlerle var oldu:

Tüm inananlar birlikteydi ve her şey ortaktı. Ellerinde avuçlarında ne varsa satıp ihtiyaç sahiplerine dağıtıyorlardı...Tüm inananların aklı ve kalbi birdi.Kimse malının kendine ait olduğunu iddia etmiyor, herkes elindeki her şeyi paylaşıyordu. Aralarında muhtaç insan kalmamıştı. Çünkü zaman zaman arazi ve ev sahipleri bunları satıyor, ellerine geçen parayı havarilerin ayağının dibine bırakıyor, para ihtiyacı olanlara dağıtılıyordu.[108]

Benzer mülkiyet biçimi daha sonra manastırlara ve bazı Hıristiyan kentlerine de girdi, buna örnek olarak 15. yüzyıldaki Hussit Savaşları sırasında Çek şehri Tábor verilebilir. Gönüllülüğe ve derin dinsel temele dayalı müşterek yaşamın ateist komünizme nasıl dönüşebildiği başlı başına bir sorudur. Sonuçta, komünistler bu kavramı Hıristiyanlık'a borçludur. Yine de, tarihte tanık olduğumuz gibi, Marksist komünist düşünce kapitalizme işlevsel bir alternatif sunmakta başarısız olmuştur.

Çeşitli kaynaklardan müşterek yaşamın başka örnekleri de olduğunu biliyoruz, örneğin "Priska ve Akvila Evi"[109] gibi. İlk nesil Hıristiyanlar "kendini egemen imparatorluk toplumundan mümkün olduğunca farklılaştıracak alternatif bir toplum"[110] yaratmak istediler. Bu yerel topluluklar[111]Tanrı'nın Sofrasını[112] kutlayıp yoksullar için para topladılar.[113]

Latincede *charitas* sevgi anlamındadır. Yeni Ahit'te sevgi için bugün aksine birden fazla kelime kullanılırdı: Yunanca *agapé* (ilahi aşk), *erós* (cinsel aşk, alev, cazibe), *stergein* (aileye duyulan sevgi) ve *filia*'dan (arkadaşça sevgi) farklıydı.[114] Charitas bir tür sosyal sevgi, şefkatti. Denebilir ki "küçük aşk"bir tür çekim kuvvetidir; zayıftır (diğer çekim güçleriyle karşılaştırıldığında neredeyse belli belirsizdir), hayırseverlik de zayıf aşka benzer, diğer sevgi türlerine nazaran fark edilmesi zordur (bir ya da iki insanda yoğunlaşmış duygulara kıyasla). Fakat tıpkı kısa mesafeli ve kuvvetli (nükleer) güçler ve uzun mesafeli ama zayıf (kütle çekimsel) güçler gibi, charitas konumuzda geçen toplum gibi büyük birimleri bir arada tutar – benzer olarak yerçekimi de kütleleri büyük mesafelerde birbirlerine bağlı tutar ama nükleer ya da elektromanyetik güçler gibi "kuvvetli" değildir.

En eski yardımlaşmacı veya dayanışmacı gelenekler, kurallar Eski Ahit zamanından beri bilinmektedir.[115] Yeni Ahit bunu daha da geliştirir: "İhtiyaç duyulmayan fazla mallar hazine gibi saklanmayacak, sadaka olarak verilecektir."[116] Hatta daha ileri gider: İsa öğrencilerine "Varlıklarınızı satıp fakirlere dağıtın" talimatı verir. "O'nun egemenliğinin ardından gidin, tüm bunlar size de verilecektir."[117]

Bununla birlikte, paylaşımın iyi niyet ve gönüllülük esasına göre uygulanması gerekir. Havari Pavlus şöyle diyor: "Az eken az biçer, çok eken çok biçer. Herkes yüreğinde niyet ettiği gibi versin; isteksizce ya da zorlanmış gibi değil. Çünkü Tanrı sevinçle vereni sever."[118] Havari Pavlus, kilisede birbirlerine yardım eden inananların dağıtımda eşitliğini aşağıdaki alıntıda tasvir ediyor:

> Şimdi bu işi tamamlayın; bunu candan arzuladığınız gibi, elinizden geldiğince tamamlamaya bakın. Çünkü istek varsa, insanın elinde olmayana göre değil, elindekine göre yardımda bulunması uygundur. Amacımız sizi sıkıntıya sokup başkalarını rahatlatmak değildir. Ama eşitlik olsun diye, şimdi elinizdeki fazlalık onların eksiğini tamamladığı gibi, başka zaman onların elindeki fazlalık sizin eksiğinizi tamamlasın.

> Öyle ki, "Çok toplayanın fazlası, az toplayanın da eksiği yoktu" diye yazılmış olduğu gibi, eşitlik olsun.[119]
>
> Kutsallara yapılacak para yardımına gelince: Galatya kiliselerine ne buyurduysam, siz de öyle yapın. Haftanın ilk günü herkes kazancına göre bir miktar para ayırıp biriktirsin. Öyle ki, yanınıza geldiğimde para toplamaya gerek kalmasın. Oraya vardığımda, bağışlarınızı götürmek üzere uygun gördüğünüz kişileri tanıtıcı mektuplarla Yerusalim'e göndereceğim.[120]

Kilisenin sosyal güvenlik ağının böyle işlemesi gerekiyordu. Ancak bu tüm toplumu kapsayacak bir uygulama değildi, Pavlus'un paranın adaletli dağıtılacağına dair hiçbir güvencesi yoktu. Para sadece acil yardıma ihtiyacı olan yerlere gönderiliyordu.

Şimdi kısaca, daha sonra çoğunlukla Hıristiyanların egemenliğine girmiş Avrupa'nın iktisadi karakterine göz atalım.

Sonraki Gelişmeler: Augustinus'un Sofuluğu ve Aquinas'ın Dünyeviliği

Augustinus ve Thomas Aquinas, Hıristiyan Avrupa'yı şekillendiren ve gelişimini etkileyen temel şahsiyetlerdendir. İsa'nın öğretisi dünyaya karşı *a priori* olumsuz tutum içermese de Yeni Ahit'in pek çok yerinde bu dünyanın kabulü ile marjinalleştirilmesi arasındaki gerilim hissedilebilir. İsa'nın öğretisinin verdiği en önemli mesajlardan biri, "Tanrı'nın egemenliğinin yaklaşmakta olduğu"[121] haberinin sıkça tekrar edilmesiydi. Bir anlamda zaten bu maddi dünyada mevcuttu, sanki dünyaya vuran dalgalar gibi, daimi bir varış halindeydi.[122]

Augustinus büyük ölçüde Platonculuk[123] izindeydi, gerçek dünyada gördüğü şey yalnızca sanrılar, *hakiki dünyayı* haber veren gölge oyunlarıydı – ona göre görülebilen şeyler gerçekliği temsil etmiyordu (bu birçok açıdan, soyutlamaların somutun üzerinde kabul edilmesi ve dünyanın uç noktada rasyonel kavramlaştırılmasına benziyordu). Ruh-beden düalizmi ile

doğrudan bağlantılı olmasa da Augustinus için beden "ruhun yükü"[124] idi. Bu kavram kendi başına, ekonominin ona fazla değer atfetmediğini gösteriyor. İktisadi açıdan ilgi çekici olan bir diğer büyük şahsiyet, Thomas Aquinas, dikkati Augustinus'un içe kapalılığından, dış dünyayı incelemeye çevirmişti.

Aristoteles'in dış dünyaya dikkat çeken yazılarının Avrupa'da keşfi, Aquinas'ın zamanına rastlar. Ortaçağ'ın zirve döneminin sonlarında Aristoteles, Augustinus odaklı Hıristiyanlık'a tehdit olarak görülüyordu. Thomas Aquinas, dünyevi konuların Aristotelesçi yorumunu küçümsemek yerine onları anlamaya emek harcadı, böylece yavaş yavaş "dünya, sevgi dolu bir ilgi gördü."[125] Tıpkı Augustinus'un Platoncu idealleri Hıristiyanlık'a iliştirmesi gibi, Thomas Aquinas da aynı şeyi Aristotelesçi fikirler için yaptı (yazılarında neredeyse sürekli Aristoteles'e atıfta bulunur – dahası onu Filozof diye niteler, büyük F ile).[126] Thomas Aquinas'ın en önemli katkılarından biri, bin yıl boyunca Batı kilisesi öğretisini baskın şekilde desteklemiş Augustinus takipçisi yeni Platonculuk karşısında alternatif yaratmış olmasıdır.[127] Aristoteles'i "isevileştirerek" Aquinas, yaratılmış dünyaya belirgin ölçüde dostane gözlerle bakan bir sistem oluşturdu. Zamanın Thomas Aquinas (ve Albert) hakkındaki suçlamalarından biri bunu gayet güzel betimliyor: "Dünyevilik zihinlerinde çok daha yerleşik olduğu halde, ilahi bilgelik iddia ediyorlar."[128]

Aquinas'ın Gerçekliği Kutlaması

Yeni Platoncu düşünce, Tanrı'nın *değişmez* varlığına, aşağı yukarı meseleye yakınlıkla derecelendirilmiş bir hiyerarşi üzerinden yükselme kavramını destekliyordu. Fakat Thomas Aquinas'ın düşüncesi farklıydı: "Her şey, canlı olsun olmasın, maddi veya manevi, kusursuz ya da perişan ve aslında iyi ya da kötü – var olan her şey bizi Tanrı'nın en temel varlığıyla yüzleştirir. Bu dünya yalnızca iyi değildir – pek mutlak anlamıyla mukaddestir."[129] Aquinas bize *tüm* yaratılışa saygıyla yaklaşmak, var olan

her şeye karşı olumlu bir pozisyon almak gerektiğini öğretiyordu. Thomas Aquinas'ın sözleriyle, "her şey iyidir, çünkü gerçek varlığa sahiptir... varoluşun bizzat kendisi iyidir."[130] "Tanrı her şeyin içindedir."[131] Ontolojik açıdan Thomas Aquinas, maddi dünyanın mutlak surette *gerçek* olduğunu anlamıştı. Bu dünya sadece bir sanrı, gölge, tuzak, şeytanın sınama yeri değil, gerçek dünyanın kusurlu bir müjdecisidir – bu yaklaşım aşırı Platonculardа ve Augustinus'un bazı kavramlarında da bulunur. Aquinas'a göre bu dünyanın sorunlarına çözüm aramak kesinlikle anlamlıydı.[132]

Thomas Aquinas, *madde* karşısındaki olumlu tutumunu Aristoteles'ten de ileri taşır. Aristoteles, dünyanın Tanrı tarafından varoluş öncesi madde ile yaratıldığını savunuyordu; bu madde Tanrı yaratısının öznesini temsil etmiyor, O'nun yalnızca bireysel varlıkları biçimlendirmesinden geliyordu. Aquinas, bütünüyle Yahudilik öğretileriyle tutarlı olarak, bu en eski *madde*nin bile Tanrı tarafından yaratıldığını, bunun bile *iyi* Tanrı'nın yaratı işi olduğunu,[133] "çünkü Tanrı'nın yarattığı her şeyin iyi olduğunu"[134] savunuyordu. Aquinas, Augustinus'un "ruhun mesut olabilmesi için cismani olan her şeyden sıyrılması gerektiği"[135] görüşüne karşı çıkıyordu çünkü bedenden ayrılmış ruh, Tanrı'ya bedendeki ruhtan daha fazla benziyor değildi. Bu yüzden cismani olmak olumsuzluk ifade etmek zorunda değildi; aksine Aquinas onu müdafaa ediyordu.

İlk bakışta pek de çarpıcı görünmeyen bu soru, özellikle iktisat için muazzam sonuçlar doğurmuştur. Şayet Tanrı yoktan var ettiyse, *exnihilo*, o halde madde de Tanrı yapısı olmalıydı. Bu açıdan madde, gerçeklik ve *bu* dünya iyiyi temsil etmekteydi – bu sebeple dikkate değer, iyileştirmeyi hak eden, değinilmeyi hak eden bir yerdi. Görünen o ki bugün geldiğimiz nokta diğer uçtadır, yani maddi olana, dış dünyaya aşırı ilgi gösteriyor, içsel, manevi dünyamızı ihmal ediyoruz yahut (20. yüzyılın en etkili Çek filozoflarından Jan Patočka'nın yazdığı gibi) *ruhumuza özen* göstermiyoruz. Aquinas öncesi çağ ise tam aksi istikametteydi. Sarkacın bu salınımı ilgi çekicidir, iki aşırı uçtan da uzak

durmak gerekir. Aquinas'ın hayat öyküsünü yazan G.K. Chesterton şöyle diyor, "Tanrı, insanı gerçeğe temas edebilsin diye yarattı ve Tanrı ile birleşenler, kimseyi dışarıda bırakmaz."[136] Thomas Aquinas'ın gösterdiği gibi, baktığımız şey bir lütuf ya da günümüzün ekonomik davranış algısından kurtulma olarak nitelenebilir.

Görünmez El Arketipleri

Peki, kötülüğü ne yapacağız? Onu titizlikle cezalandırmak, yasalar ve kısıtlamalarla kökünü kurutmak gerekli mi? Çoğu insan için modern zamanın en büyük filozofu olan Thomas Hobbes bir çözüm öneriyor. Hobbes'a göre insan kötülükle kirlenmiş olarak doğar, bu sebeple davranışları dikkatle takip edilmeli ve düzeltilmelidir. Tüm kötülükleri bastıracak kudrette bir hükümdar zorbanın çelik yumruğu çözüm olacaktır.[137]

Bu gerçekleşmezse, özgür insanlar arasında lakaytlık yaygınlaşır ve ardından herkesin herkese karşı olduğu (*bellum omnium contra omnes*) bir savaş ve kaos baş gösterir. Bu kabulün, ilişkileri ne ölçüde olursa olsun, insanların ekonomik özgürlükleri bakımından ne kadar muazzam etkileri olacağını vurgulamaya gerek yok. Aquinas buna karşı çıkar: "Her kötülüğün kaynağı bir tür iyiliktir. Aslında kötülük kendi başına var olamaz, özden yoksundur... Demek ki her kötülük, içinde bir iyilik barındırır."[138] Kötülük bizatihi (kendi içinde ve kendisi *için*) var olmaz.[139] Kötülük yapmak, eylemi yapan için bir iyilik içermiyorsa, mümkün değildir.[140] Saf kötülüğe niyet edilemez; o sadece niyet dışında gerçekleşebilir.[141] Kötü şeyler (kötü kararlar) vardır,[142] fakat bunlar insan doğasının temel yönelimine terstir.[143] İnsan doğası ve sağlam akıl iyiye meyillidir. Sokrates bile böyle düşünüyordu: "Yanlış ya da kötü yapan kişi bunu istemeden yapar."[144]

Yanlış anlamanın önüne geçelim: İnsanın önceden ya da şimdi iyi olduğunu söylemeye çalışmıyorum, doğasının, deyim yerindeyse özünün, iyi olduğunu söylüyorum. İnsanın içi iyi-

dir, özü iyidir, iyilik içinde yaratılmıştır ama bir çarpıklık olmuş ve insan kötülük yapar hale gelmiştir.[145] Fakat hâlâ iyi olmaya meyyaldir, özü tamamen çürümemiştir; insan, Hıristiyanlık terimleriyle ifade edecek olursak, en "kötüsü" dahil, kurtarılabilirdir. Şayet insanlığın içinde iyi bir şey, hiçbir şey kalmadıysa onu kurtarmanın ne anlamı olabilir?[146] Tanrı'nın hitap ettiği, imtihan ve kararlarını bildirdiği öz tam da budur. Yapılan kötülükler, iyiliklerin alt kümesidir. İnsan kötülük tasavvur edebilir (cinayet), fakat bunu farklı bir niyetle yapar (bu, öznel adalet duygusunu temsilen intikam olabilir ve intikam iyidir – intikamını [kendi hissiyatına göre] adalet için alır). Hatta en büyük kötülükler (Soykırım ve cadı yakma gibi) bile arkasında daha yüce bir iyilik amaçlandığı bahanesiyle (söylemden ibaret olsa da çoğu insanı ikna etmişti) yapılmıştı (Naziler daha büyük bir *Lebensraum* [yaşama alanı veya genişleme ihtiyacı] için; Engizisyoncular dünyayı kötülükten arındırmak için). Dolayısıyla insanlar bütünüyle hatalı olarak düşünülebilecek en büyük kötülükleri yapmışlar, ama daima bunları (çoğunlukla kendini saptıran) *bir çeşit* iyilik niyetine bağlamışlardır. İyilik yapmak için niyet yetmez; bilgi de gerekir.

Daha önce belirttiğimiz gibi kötülüğün de burada oynayacağı bir rolü vardır: "Çünkü tüm kötülükler engellenseydi, birçok iyilik de kâinatta var olmazdı"[147] diyor Aquinas. Başka bir yerde "kötülük olmasa meydana gelmeyecek şeyler, içlerinde pek çok iyilik barındırır"[148] diye belirtiyor. Ve neticede [vurgular bana ait]:

> Kötülüğü tümüyle men etmek ilahi takdire uygun değildir... bütünün iyiliği, parçanın iyiliğinin önündedir. Uzak görüşlü bir yöneticinin, bir miktar iyilik eksikliğini belli bir kısımda görmezden gelmesi makuldür, böylece bütüne yayılan için iyilik gelişebilir... Şayet kâinatın bazı bölümlerinden kötülük ayıklanırsa, güzelliğini iyinin ve kötünün birliğinden alan nice kusursuzluk kâinattan yok olacaktır. Esasında, kötülükler kusurlu iyiliklerden doğsa da, yine de, *bazı iyilikler de on-*

> *lardan doğar*, bu yöneticinin takdiriyle gerçekleşir. Böylece, ilahideki kısa bir sessizlik onu daha cazip kılar. Öyleyse, kötülük, ilahi takdirle her şeyden ayıklanmamalıdır.[149]

Bu bir bakıma, daha sonra Mandeville'in *Arılar Meseli: veya Şahsi Kusurlar, İçtimai Faydalar* eserinde öne sürdüğü tezlere benzemeye başladı.[150] F.A. Hayek, *New Studies in Philosophy, Politics, Economics, and the History of Ideas* [Felsefe, Politika, Ekonomi ve Düşünce Tarihi Üzerine Yeni Çalışmalar] adlı kitabında bu bağlamı ele alır; Mandeville'in tefekkürünün yeni olmadığına açıkça atıfta bulunur: "Thomas Aquinas bile *multitudae ulilitates impedirentur si omni peccata districte prohiberentur* – yani tüm günahların kati surette yasaklanması durumunda birçok faydanın da ortadan kalkacağını kabul etmek zorunda kalmadı mı?"[151]

Görünmez el fikri, ya da toplumdaki bireylerin sistematik olmayarak ve sıklıkla gözlenen kötü davranışlarının genel faydaya dönüşmesi düşüncesi, eski dünyada da yaygın olarak biliniyordu. Bu prensibi ilk dile getiren ne Adam Smith veya Bernard Mandeville, hatta ne de Thomas Aquinas'tır. İlkçağ şairi Aristophanes şöyle yazıyor:

> Eski zamanlardan kalma bir efsane var
> Tüm bu budala ıstıraplarımız ve beyhude kibrimiz
> Halkın işine yarasın diye hükümsüz kılınmıştır.[152]

Fakat Aquinas'ın anlayışı farklı bir amaca hizmet ediyordu. Kötülüğü Tanrı bile istemese de,[153] Aquinas kötülüğün varlığını Tanrı'nın *varlığı* ve takdiri bağlamına koyuyor, kötücül eylemleri Tanrı'nın var olmadığının kanıtı olarak görenlere itiraz ediyordu. Bütünün refahı için, kısmi kötülük var olmalıydı.[154] Yukarıda değindiğimiz gibi toplamın iyiliği, parçanın iyiliğinden öndedir. Bunu desteklemek için Aquinas İncil'den iki alıntı veriyor:

Işığı biçimlendiren ve karanlığı yaratan,
Esenliği ve felaketi yaratan;
Bütün bunları yapan RAB benim.[155]

Ve

Kentte boru çalınır da,
halk korkmaz mı?
Bir kentin başına felaket gelir mi,
RAB gelmesini istemeden?[156]

Eğer mutlak iyilik olacaksa, kesinlikle Tanrı nosyonuyla olacaktır. Yine de, yukarıdaki alıntıdan İbranilerin meseleyi daha karmaşık bir açıdan ele aldığını görüyoruz: Huzuru yaratan Tanrı, aynı zamanda "felakete yol açar". Sonuçta İyiyi ve Kötüyü Bilme Ağacı'nı cennete diken O'dur, insanlar bu ağacın meyvesini yiyince "insan artık bizim gibi oldu, iyiyi ve kötüyü bildi"[157] hükmünü veren de O'dur. Öte yandan yine gösterdik ki Şeytan, kötülüğün kişiliğe bürünmüş hali, çifte rol oynar; yaptığı kötülükler *bir çeşit* iyiliğe hizmet eder. Ahlaki anlamda iyi ve kötü gibi kategorilerden bahsedebilmemiz için, ahlakın var olması için, özgürlüğün de var olması gerekir çünkü ancak özgürce seçim yapabildiğimiz ölçüde ahlaktan bahsedebiliriz. Bu anlamda iyi, kötü olmadan (en azından ihtimal dahilinde olmadan) var olamaz. Kötülük ihtimali kusursuz cennette bile vardı.

O halde kötülüğü dünyadan silip atmak ne mümkündür ne de bunu arzularız. Bu anlayış bırakınız yapsınlar fikrini meşrulaştırmaz ama onu ciddi ölçüde zenginleştirir. Zararlı otlar kıssasında bunu kısmen göstermiştik. Her durumda, yönetici erkin, zor ve meşakkatli bir iş olan kötülüğün kökünü toptan kazıması gerektiği düşüncesinden uzaklaşmış durumdayız. İlahi takdir de kötülüğü dışlamıyor. "Bireysel kötülüğün engellenmesi için genel iyiliğin yok edilmesi uygun değildir, Tanrı o kadar kudretli ki her kötülüğü iyi neticeye yönlendirebilir."[158] Ya da daha açık sözlü ifadeyle: "Cevabım şu ki bir insanı günaha teşvik etmek

hiçbir şekilde caiz değildir, ama bir başkasının günahını iyilik yolunda kullanmak caizdir, çünkü Tanrı bile tüm günahları iyilik için kullanır, her kötülüğün içinden iyiliği çeker çıkarır."[159]

Bazen şeytanı sabana koşmak, onunla kavga etmekten daha iyidir. Onunla mücadele etmek için devasa enerji harcamak yerine, onun kendi enerjisini istenen amaca hizmet yoluna aktarabiliriz; azgın bir nehre değirmen koymak ya da iblisi arabaya koşmak gibi, Çek Aziz Prokop da böyle yapmıştı. Yenemiyorsanız, oyuna getirin. Kaotik doğal güçleri Sisyphos'un beyhude çabasıyla bastırmaya çalışmak yerine, onlardan faydalanmak daha akıllıca ve avantajlıdır. Goethe'nin Mephistopheles'inin sürç-i lisanı sayesinde aşina olduğumuz laneti de aynı:

> O gücün parçasıyım
> Daha fazla kötülük yaptıkça, iyiliği yaratan.[160]

Kaosun kendi içinden gelen ve onu besleyerek nedensellik döngüsü yaratan enerjisini yönetmek ve *düzenlemek* yeterlidir, böylece azizin yaptığı gibi, amacımıza hizmet eder. Öyleyse ekonomi dümencilik sanatıdır. Kaos ve özgür irade arasındaki etkileşim bir engel gibi değil (dalgalı bir denize benzese de), bir kaynak olarak görülmelidir. Denizi sakinleştirmek ve onu şiddet tehdidiyle idare etmek yerine, üzerinde nasıl yol alacağımızı öğrenmeliyiz. Michael Novak bu konuyu, *The Spirit of Democratic Capitalism* [Demokratik Kapitalizmin Ruhu] kitabında ilgi çekici bir tarzda ele alıyor. Ona göre var olan ve olmuş tüm sistemler içinde "günahın" insan ruhunun ne kadar derinine işlemiş olduğunu idrak eden tek sistem demokratik kapitalizmdir; yine de günahın kökünü kurutacak bir sistem yoktur. Bu sebeple kapitalizm "düşmüş dünyayı" gerçekliğin temeli olarak alır, ayrıca "onun enerjisini yaratıcı güce dönüştürmeyi" başarır.[161]

Neticede Tanrı da "toprağı İblisle sürer". Kötülüğü hizmetkârı olarak kullanabilir ve kullanır (Hezekiel kitabındaki pasajın yorumuna göre bu uşak epeyce deli dolu olsa da).[162]

İyi ya da Kötü İnsan

İnsanın iyi mi yoksa kötü mü olduğu sosyal bilimlerin temel sorularındandır. "Düzenleme" buradan çıkar. Eğer insan doğuştan kötüyse, onu iyi olmaya zorlamak ("toplumsal iyi" bağlamıyla ve bahanesiyle) ve özgürlüğünü sınırlamak gerekir. Eğer Hobbes'un inandığı gibi *insan insanın kurdudur dünyasında* yaşıyorsak, insanları (doğalarında olmayan) iyiliğe *zorlayacak* güçlü bir devlete, kudretli bir Leviathan'a ihtiyaç var demektir.

Öte yandan insan *doğası* (ya da insan varlığının ontolojik özü, benliği) iyiyse, daha çok bırakınız yapsınlar deme ihtimali vardır. Artık insanı *rahat bırakabiliriz* çünkü doğası, onu kendiliğinden iyiliğe yöneltecek bir eğilime sahiptir. Devlet müdahaleleri, düzenlemeler, özgürlük sınırlamaları ancak bütünün bir parçası olarak insanın yeterince (kolektif) akılcı olmadığı, spontane sosyal koordinasyonun başarısız olduğu yahut *zoraki* koordinasyonun daha iyi sonuçlar temin edebileceği (örneğin yan etkiler) hallerde uygulanacaktır. Ekonominin temel sorularından biri şudur: Binlerce bireyin özgür iradelerine güvenilebilir mi yoksa toplumun tepeden idare edilmesi mi gerekir? Kendiliğinden oluşan pazarların optimal sonuçlar üreteceği etkinlik alanları hangileridir? Serbest (düzenlenmemiş) insan aktivitesi ne zaman kendi başına iyiliğe yönelir, ne zaman kötülüğe? Çeşitli düşünce ekollerinin farklı yaklaşımlar geliştirdiği nokta da budur, insanın özünde iyi ya da kötü olmasıdır. Toplumumuz haydutlardan mı oluşur, komşulardan mı?

Komşular Toplumu

Hıristiyanlık'ın verdiği temel mesajlardan biri komşu sevgisidir. İnsan doğuştan *zoon politikon,* yani sosyal bir varlıktır.[163] Bir arada yaşamamızın sebebi eksikliklerimiz ya da ihtiyaçlarımız değil (asli sebepler bunlar değildir), sosyal karakterimiz-

dir.[164] Henüz yaratılmış kusursuz Âdem bile yalnız kalmamalıydı: "RAB şöyle buyurdu: 'Yalnızlık, insan için iyi değildir'"[165]

Thomas Aquinas, *Summa Theologica* adlı eserinde insanın Aden Bahçesi'nde, yani kusursuzluk ve masumiyet halinde bile "sosyal bir yaşam" sürmesi gerektiğini söylüyor.[166] Fakat daha da ileri gidiyor. Ona göre insan, doğal olarak *her insan için tanıdık ve dosttur*. Bu görüş, Hobbes'un *insan insanın kurdudur* kavramının tam zıddı. Aquinas'ın insanı iyidir ve sosyal bir varlık olarak diğer insanlara iyilik yapar. Bu, topluma bakışta kökten bir etki yaratmış, dolayısıyla kullandığı (iktisadi) araçları da biçimlendirmiştir.

> Ayrıca "insan tabiatı gereği sosyal bir hayvan" olduğuna göre, kendine yetebilmesi için diğerlerinin yardımına ihtiyacı vardır. Bunu sağlamaya en münasip şey insanlar arasındaki karşılıklı sevgidir. Dolayısıyla, insanı nihai sona dek idare eden Tanrı yasasıyla, sevgi alın yazımızdır... O halde tüm insanların birbirini sevmesi tabiidir. Bunun işareti insanın içinden gelen doğal bir dürtüyle tanımasa bile başka bir insanın yardımına koştuğu gerçeğidir. Örneğin yanlış yoldan dönmesini sağlar, düşmesini engeller ve buna benzer diğer eylemlerde bulunur: "Sanki her insan diğer herkesin doğuştan tanıdığı veya dostuymuş gibi."[167]

Aquinas devam ediyor:

> İnsanlar gerçeği bulma konusunda birbirlerine karşılıklı yardım ettiklerinden, kişi bir diğerini iyiye teşvik edebilir ve aynı zamanda kötülükten caydırabilir. Söylenmiş olduğu gibi: "demirin demiri biledi-ği gibi, insan insanı biler" (Süleyman'ın Özdeyişleri 27:17). Ve Vaiz (4:9-12): "İki kişi bir kişiden iyidir, çünkü emeklerine iyi karşılık alırlar: Biri düşerse, öteki kaldırır. Ama yalnız olup da düşenin vay haline! Onu kaldıran olmaz. Ayrıca iki kişi birlikte yatarsa, birbirini ısıtır. Ama tek başına yatan nasıl ısınabilir? Yalnız biri yenik düşer, ama iki kişi direnebilir. Üç kat iplik kolay kolay kopmaz."[168]

Fakat bu görüşe rağmen Aquinas'a göre yöneticiler yine de gereklidir; yöneticiler kalabalıkların başıboş hareketlerini yönetir, toplumu dağılmaktan korur. Aquinas anarşiyi hoş görmez. Aşağıdaki alıntı bu gerçeği birkaç cümleyle izah ediyor. İlave olarak bir hükümdarın kamu çıkarını kollamasını uygun bulur ki bu, iktisadın asli başlıklarından biri olagelmiştir.

> İnsanın birçok insandan oluşan bir toplumda yaşaması doğal ise, toplumun yönetilebilir olmasını sağlayacak araçlara da sahip olması gerekir. Çünkü çok sayıda insanın bulunduğu ama herkesin kendi çıkarını takip ettiği durumda, topluluk kopar ve dağılır, şayet ortak çıkarı kollayacak bir kurum yoksa. Tıpkı bir insan yahut hayvan vücudunun, içeride tüm organların sıhhatini gözeten genel bir yönetim kaidesinin olmaması durumunda parçalara ayrılacağı gibi. Bunu düşünerek Süleyman diyor ki (Vaiz 4:9): "Yol göstereni olmayan ulus çöker."[169] [Yazarın Aquinas alıntısı yaptığı kaynak kitapta yanlışlıkla Vaiz kitabına atıfta bulunulmuş olabilir. Doğru referans Süleyman'ın Özdeyişleri 11:14 olmalı - ç. n.]

Aquinas başka bir yerde şöyle diyor: "İnsanların meşgale ve eylemlerindeki çeşitlilik açıkça gösteriyor ki, insanlar amaçlarına doğru ilerlerken farklı yöntemler benimsiyorlar. Sonuç olarak insan amacı yolunda ona rehberlik edecek bir çeşit yönetim ilkesine ihtiyaç duyuyor."[170]

O halde toplumun ihtiyacı ne bir *tiran* ne de *merkezi planlayıcıdır*; gerekli olan bir *düzenleyici*, yönetici-dümencidir. O halde ekonomi, nehir yatağını değiştirmek ya da onu bütünüyle yeniden yapmak yerine dümencilik sanatı olarak da özetlenebilir.

Akıl ve İnanç

Ortaçağ skolastik döneminin bir kör inanç çağı olduğu ve aklın yeniden keşfi için Aydınlanma'yı beklemek gerektiğini düşünmek büyük bir yanılgı olur. Şayet Thomas Aquinas'ı bu ha-

talı perspektifle okursak, bilginin akılcı parçasına ne kadar sık vurgu yaptığını gördükçe tekrar tekrar başa döneriz. Bu bakımdan Aquinas kendisini aklı dinlemeye en çok adayanlardan biridir. Ondan önce ve sonra gelen pek çok din bilimci sadece vahyi dikkate alıp aklı küçümsediler zira Kitap "kendi anlayışınıza itibar etmeyin"[171] diyordu. Örneğin Martin Luther'e göre akıl, imanın antitezi olarak kurgulanmıştı: "Akıl şeytanın fahişesidir."[172] Bu bağlamda ilk olarak Aquinas'ın sözleri öne çıkıyor: "İnancın doğruları ile insan aklının tabiatı gereği vâkıf olduğu prensiplerin çelişmesi olanaksızdır... Çünkü tabiatımızın yazarı Tanrı'dır."[173] Akıl ve iman arasında karşılıklı ihtiyaç duyulan diyalektik bir ilişki olduğunu öngörür ve iman yolundan sapmadan aklın olabildiğince gelişmesi için büyük çaba sarf eder.

Fakat Aquinas daha da ileri giderek inanç öğretiminde bilimin önemli olduğunu iddia eder, çünkü eğer bilim dinsel dogma ile çelişen bir şeyi kuşkuya yer bırakmayacak şekilde ispat etmişse bu, o inanç öğesinin kötü yorumlanmış veya anlaşılamamış olduğunu gösterir.[174] Akıl bundan daha büyük bir itibar göremezdi. Bilimin oynadığı rolü şöyle tasarlamıştı: Eğer uygulamalı buluşlar gerçekten ispatlanmışsa, İncil'in geleneksel yorumu geri adım atmalıdır çünkü yanlış olan yorumdur. Aquinas'ın biyografi yazarı G.K. Chesterton'a göre bütün mesele Aquinas'a ya da onun gibi düşünenlere kalsaydı, din ile bilim arasında hiçbir çatışma meydana gelmezdi.[175]

Akıl neredeyse fazilete denktir; akla karşı çıkmak Aquinas'a göre Tanrı'ya karşı çıkmaktı çünkü "bu alanda aklın hüküm sürme hakkı vardır, zira akıl Tanrı'nın insan nezdindeki temsilcisidir."[176] Chesterton'a göre Aquinas ilahiyatı saf idrak olarak görüyordu. Bir insan ancak aklının sesini dinleyebildiği ve buna uygun davrandığı ölçüde erdemli olabilirdi. Kullanmak mümkünse aklı kullanmamak günahtır –"üstesinden gelinebilecek cehalet günahtır" diye yazar.[177] Sarhoşluğu ele aldığı bölümde bunun günah olduğunu, çünkü kişinin sarhoş olduğunda aklından kendi isteğiyle vazgeçmiş olduğunu iddia eder.[178] Aquinas'ın

yazılarında aynı coşkuya sıkça rastlarız. Aquinas da, kendisinde yıllar sonra gelecek Descartes gibi[179] "Aldatıcı Tanrı" kavramını tasavvur edememişti. Tanrı insana hem akıl verip hem de duyular yoluyla onu aldatıyor olamazdı.

Aquinas aklı elinden geldiğince yüceltir. Bu anlamda bir agnostik olan ve "agnostisizm" teriminin mucidi Thomas H. Huxley'e benzer. Aquinas aslında Huxley'in agnostik yöntemini neredeyse olduğu gibi kabul eder: *Mümkün olduğu sürece aklına sadık kal.* Soru, bunun hangi noktaya kadar mümkün olduğudur. Çünkü belli noktada, er ya da geç her akılcı, sezgiye başvurmak zorunda kalır.[180]

Şehir, Tabiat ve Özgürlük

Thomas Aquinas aynı zamanda kişisel bağımsızlık ile sosyal ilerleme arasındaki dengeyi de konu eder. Gılgamış'ın medenileşmiş dostu Enkidu'nun bile vâkıf olduğu bu konuda şöyle yazıyor:

> İnsan yalnız yaşamaya meyilli olsaydı, pek çok hayvan gibi kimsenin rehberliğine ihtiyaç duymaksızın kendi işine bakardı. Her insan, en yüce kral Tanrı'nın altında, kendisinin kralı olur, ona bu mevkiden ihsan edilmiş aklının ışığında kendi davranışlarına yön verirdi. Fakat diğer tüm hayvanlardan daha tabii surette, insan bir topluluk içinde yaşayan sosyal ve siyasi bir canlıdır. Tabiat tüm hayvanlara besin, örtünme için post, savunma için diş, boynuz, pençe veya hiç değilse hızlı kaçma becerisi vermişken, insan bu doğal donanımlardan yoksun yaratılmıştır. Tüm bunların yerine insanın sahip olduğu şey aklıdır... Şimdi, bir insan yardım almadan tek başına kendini geçindiremez, hayatta kalmak için kendine yetemez. Dolayısıyla insanın çok sayıda bireyden oluşan topluluklar halinde yaşaması doğaldır.[181]

Uzmanlaşma, sosyal gelişimin ilkellikten daha yüksek bir aşamaya (tıpkı insanlaşmış Enkidu'nun yaptığı gibi) geçmesi gerektiği anlamına geliyordu. Bu noktada Georg Simmel'in

işaret ettiği husus önemlidir: "Şehir, daima parasal ekonominin beşiği olmuştur. Burada iktisadi değiş tokuşun sayıca fazlalığı ve yoğunluğu, kırsal ticaretin sığlığının sağlayamayacağı ölçüde, değişim araçlarına önem kazandırdı."[182]

İnsan yalnız başına, toplumun vereceği mutluluğu elde edemez. Çölde ya da ıssız bir adada yaşayarak kendi kendine hükmedebilir. Uzmanlaşmış bir toplumun sağlayacağı maddi refah yerine kendini yönetme özgürlüğüne sahip olabilir, sosyal yapının gerektirdiği hiyerarşiden kurtulabilir. Fakat toplum içinde yaşamanın avantajlarını kullanarak toplumun ortak bir hedefe ulaşma düzeninin doğal bir parçası da olabilir.

Sonuç: İktisadi Bir Okuma Olarak İncil

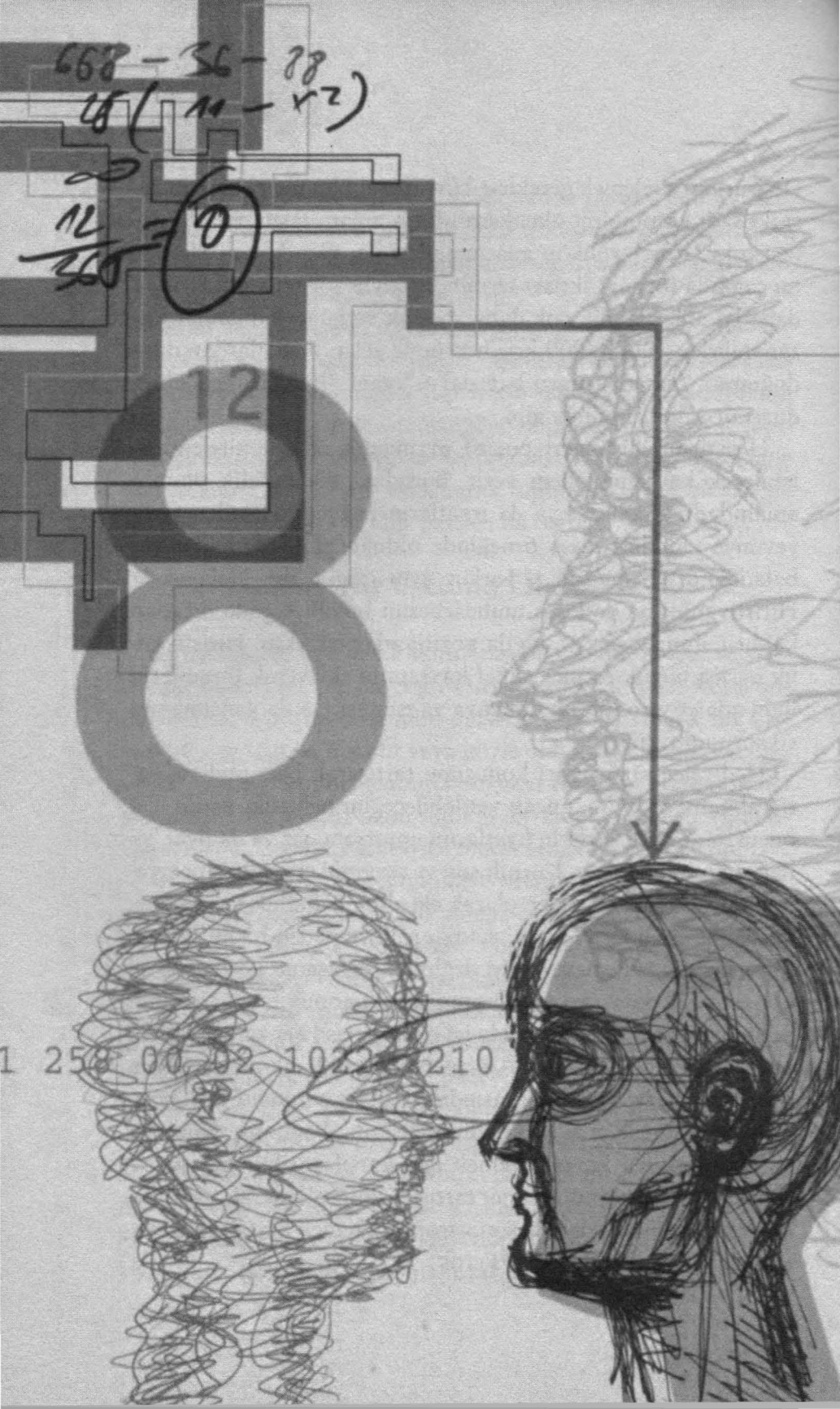
Hıristiyanlık Batı uygarlığının baskın dinidir. Sosyal ve ekonomik düşüncelerimizin çoğu Hıristiyanlık'tan gelir veya ondan türetilmiştir. Ekonominin dinsel bir inanıştan çok bir sosyal doku olduğuna inanılır veya böyle olduğu gösterilir. Eğer bu ortak inanışlardan beklentimiz büyükse (örneğin kitabın ikinci yarısında göreceğimiz uzun soluklu iktisadi ilerleme gibi), bunları da en az diğerleri gibi iyice tetkik etmemiz yerinde olur.

Eski ve Yeni Ahit'in ekonomiye ortaklaşa ne kadar çok yer verdiğini görmek şaşırtıcı. İlk günah aynı zamanda bir "tüketim günahı" olarak da nitelendirilebilir çünkü Âdem ve Havva tüketmeye izinleri ve ihtiyaçları olmayan bir şey yemişlerdi; tüketim suçla ilintilendirilmiştir (ikinci kısımda göreceğiz). İsa'nın kıssalarının çoğu ekonomik dil veya bağlam içerir. Hıristiyanlık'ın en temel terimi olan –kefaret– başlangıçta tamamen ekonomik bir anlama sahipti, bir köleyi satın alıp onu azat etmek anlamına geliyordu. Bizim kültürümüzde de borçların karşılıksız silinmesi, kurtarma, günahların affı gibi unsurlar gözlenebilir – devletler kurtarıcı rolüne soyunabilir ve aşırı borçlu banka ve şirketlerin kefaretini ödeyebilir. *Günah* (*sin*) kelimesi de kökeninde ekonomik bir anlam taşır, Yunanca *borç* demektir.

Doğrusunu söylemek gerekirse Hıristiyanlık'ın temel kavramları iktisadi terminoloji olmaksızın fazla anlam taşımıyor. Görünen o ki Hıristiyanlık'ın ana mesajları da, yaşadığımız ekonomi çağında (özgün) iktisat terminolojisiyle yorumlandıklarında daha iyi anlaşılabilir, çok daha spesifik ve güncel anlamlar kazanabilirler. 2008, 2009 krizinde önde gelen bankalardan duyduğumuz "günahlarımızı bağışlayın" yani "borçlarımızı silin" duası örneğinde olduğu gibi.

Hıristiyan düşüncesi pozitif ayrımcılık olarak nitelendirilebilecek kavrama önem verir. Buradaki adaletsizlik olumlu anlamdadır – kefaret ya da ırgatların hak ettiklerinden fazla yevmiye aldıkları kıssa örneğinde olduğu gibi. Ne kadar çabaladığınız önemsizdir – herkes aynı ödülü alır. Dolayısıyla Hıristiyanlık iyi ve kötü muhasebesini büyük ölçüde ortadan kaldırır. Tanrı bağışlar, bu da pozitif adaletsizliktir. Hıristiyanlık ayrıca büyük resme cennet kavramını ekleyerek İbranilerin ilahi adalet ve onun bu dünyaya yansıması (ya da yansımaması) sorununu çözer.

Hediyeler ve fiyatları konusunu tartışarak bazı şeylerin satın alınamayacağını, ancak verilebileceğini belirttik. Bizim için önem ifade eden şeylerin fiyatlarını umursamayız ya da fiyat işini kasten sulandırırız. Kurtuluşun ve sevginin ekonomisini evreni bir arada tutan prensip olarak ele aldık. Kötülük meselesine, kötülüğün iyilik yolunda oynadığı role ve neden hiçbir zaman tümüyle yok edilemeyeceğine değindik. Piyasanın görünmez eli konusunu ve kötü davranışların nasıl ekonomik faydaya dönüşebildiğini, ama aynı zamanda iyi niyetin nasıl her zaman işe yaramayabileceğini ele aldık. Gerçekten kötü olmak mümkün mü diye sorduk, iyi ve kötü arasındaki ilişkiyi sorguladık. Augustinus ve Aquinas'ın ekonomi düşüncelerini, bugünün dünyasını yaratan dokuyu kavrayabilmek için karşılaştırdık. İnsanın ve dünyanın iyi ve kötü fıtratını tartıştık. Son olarak akıl ve duygu arasındaki ilişkiden, beşeri varoluşun temeli olarak tabiat ve medeniyet karşıtlığından söz ettik.

12
1 258 00 02 1022 210

5

Mekanik Descartes

İktisat teorisinin bakış açısı Kartezyen'dir.
Tahayyül edilebilecek en dar insan mefhumunun,
homo economicus*'un kökeni budur...*

Piero Mini

Şimdiye kadar, bizi çevreleyen dünyamızı açıklarken temel belirleyiciler, "ekonomik" karakterleriyle birlikte söylenceler, inanç ve dini öğretiler oldu. Bilim çağının gelmesiyle bazı şeyler değişti (ya da daha sonra göreceğimiz gibi, değişmiş olması gerekirdi). Bilimsel düşünce çağı, dünyayı anlama çabasında şüpheye yer vermeyen, öznellikten uzak ve tartışmalı boyutlardan arınmış bir yöntemi kabul ettirmeyi hedefledi. Modern zamanların herhalde en önemli özelliği *neden?* sorusunun, yerini *nasıl?* sorusuna bırakmış olmasıdır. Bu geçiş, deyim yerindeyse, özden yönteme geçiştir. Bilim çağı dünyanın üzerindeki gizem perdesini aralamaya, onu mekanik, matematik, deterministik ve rasyonel bir kisve altında göstermeye, inanç ve din gibi deneysel yollarla teyit edilemeyen varsayımlardan temizlemeye

çalıştı. Ancak *nasıl?* boyutuna rağmen dünya bugüne kadar pek çok sırrını korumayı başardı – inanç ve imanın işlevi ortadan kalkmadı.

Ekonomi sosyal bilim olarak kabul görmekle birlikte, sosyal bilimler içinde (özellikle anaakım ekonomi) mekanik, matematiksel, deterministik ve rasyonel bir dünyaya sırtını en çok yaslayan bilim dalıdır. Dolayısıyla bu büyük tektonik harekete hak ettiği önemi vermek durumundayız. René Descartes'ı anlamak iktisatçılar için kritik önemdedir çünkü "ekonomik konum Kartezyen'dir".[1]

Makine Olarak İnsan

Descartes'ın dünyayı kavramaya bilimsel yaklaşımı hiç şüphesiz büyük bir devrim niteliğindedir ve bu, iktisatçılar için iki kere doğrudur. Piyasanın görünmez eli kavramının Smith'ten öncesine dayandığını görmüştük. *Homo economicus* ahlaki arka planını Epikür'e borçlu olabilir ama mantık ve matematik yanını René Descartes'tan alır. Matematik, Yunan filozof Pythagoras'tan[2] bu yana her şeyin temel ilkesi sayılır. (Bu, bugüne dair görüşlerimizin, eski hikâyelerin yeniden dolaşıma sokulup kaynaştırılmasından oluştuğu postmodern çağın ruhuna tastamam uyar.) Descartes'ın görüşleri iktisat biliminin metodolojisi için, belirleyici demesek bile, kuşku yok ki kilit roldedir. Ekonomi biliminin gelişmeye başlaması, onun mirasının yaygın olarak bilinir hale geldiği zamanlara denk gelir. İlk iktisatçılar geniş çapta bilgi teorisi tartıştılar ve hepsi Descartes'ın takipçileriydi. Fikirleri İngiltere'ye John Locke ve David Hume tarafından sokuldu. Descartes'ın öğretisi onlar yoluyla ekonomiye nüfuz etti ve şimdiye dek yerini korudu. Kartezyen sistem hiçbir sosyal bilimde, ekonomide olduğu kadar büyük bir hevesle karşılanmamıştır. Descartes'ın büyüklüğü nereden gelir ve teorilerinin iktisatçılar için temel önemi nedir?

Descartes, yaygın olarak ve belli nispette hak edilmiş biçimde modern bilimin kurucusu kabul edilir.[3] Dünyayı görme şeklimizi[4] ve insanın varoluşuna dair beşeri kavrayışı çeşitli alanlarda değiştirdi. Bilimsel (yeniden) inşanın beşeri bilimler üzerinde etkileri oldu. Mill ve Bentham'ın faydacı diferansiyel hesabının ahlaka ve ekonomiye etkisi örnek olarak verilebilir; bu daha sonra, değişime uğramış haliyle, modern ekonomi biliminin ayrılmaz parçası olacaktır.

Descartes öncelikle gelenekten, söylencelerden ve batıl inanışlardan ama bilhassa öznel sistemsizlikten kurtulmaya çalıştı. (Bunu duygulara ve hissiyata bağımlılık diye anlamak gerekir.) Böyle yaparak, dünyanın sistematik incelenmesi yolunda *yeni bir yöntemin* temelini sağlam (nesnel) bir zemin üzerine inşa etmiş oldu. Bunu nasıl başardığına daha sonra geleceğiz.

İkincisi, göreli bir Aristotelesçi-Thomasçı Ortaçağ'ın ardından, madde-ruh kutuplarının kadim düalistik temsili yeniden doğdu – ruhun yerine belli ölçüde akıl konulmuş olarak. Dolayısıyla bu düalizm, fıtri olarak ahlaki olmaktan çok epistemolojikti. Eski düalistik kavramlara benzer biçimde madde ile akıl arasındaki tek bağlantı insandı (iyi ve kötü arasında asılı kalmış insan). Burada da aklın maddeye üstünlüğü bakidir – akılcı anlayış– ekonomistler, modellerini deneysel gerçekliğe bağlı kalmaksızın bu sayede kurabilirler.

Üçüncüsü, dönemin teknolojik ilerlemesinin yarattığı hayranlıkla, yeni dönem, matematiksel mekanik konsepti gerçekliğin ontolojik dokusu olarak takdim etti. Mekanik, makineler bağlamındaki dar kullanımından, ontolojik merdivenin en yüksek basamağına terfi etti.[5] Gerçekliğin kumaşı İbraniler için ahlak, Hıristiyanlar için bağışlanma, Augustinus için aşk ise, Descartes'ın ellerinde temel yapıtaşı mekanik oldu. Bu kavramın zorluklarına döneceğiz ama önce Mini'nin dikkate değer gözlemine bakalım: "Düşünmeye yaptığı üstünlük vurgusuna rağmen, gerçekte Descartes düşünmeye son derece yavan bir

rol verdi. Bulgulara çıkan pek çok yol olmasına rağmen o sadece birini kabul etti – matematiksel olanı."[6]

Beşeri bilimlerin düşüşü, aklın matematiğe indirgenmesiyle yakından ilişkilidir. Bu dünyada duyguya, şansa yahut doldurulmamış boşluğa yer yoktur. Her şey birbirine katı determinizmle ve mekanik bir kol saatinin şaşmaz kesinliğiyle bağlıdır. Descartes ve vârisleri "nerdeyse her şeyi matematik terimlerle kavradılar – evreni, siyasi yapıyı, insan bedenini, hatta insan tepkilerini ve ahlakı bile."[7] Kartezyen mekanik, Descartes'ın *Traité sur l'Homme* [İnsan Üzerine İnceleme] kitabında verdiği örnekte mükemmel özetlenir; insan vücudu "sadece topraktan yapılmış bir heykel yahut makinedir" ve fonksiyonları basit mekanik prensiplerden türetilebilir tıpkı "saatler, yapay çeşmeler, değirmenler ve diğer makineler gibi."[8] Bu prensibin her şeyi açıklamaya kabil olduğunu düşünüyorlardı – hatta psikologların günümüze kadar açıklamak için yoğun çaba sarf ettiği şeyleri bile: "Aslında bu tasvir ettiğim makinenin sinirlerini bir çeşmenin işleyişindeki borularla kıyaslayabiliriz... Çeşitli cihazlar ve teller."[9] Bu inanış günümüz ekonomi biliminde hâlâ güçlüdür – ekonomik insan yanılmaz matematiksel ilkeler uyarınca çalışan mekanik bir yapıdır ve saf mekanikle iktisatçılar en derin güdüleri bile açıklayabilirler.

İyonyalı filozofların ruhuyla, Descartes tüm dünyayı, kendi varoluş ilkelerinin tek bir parametresine transfer ediyordu, boşlukta bir dağılımı temsil eden parametreye yahut *res extensa*, bir tür her şeyin ortak paydasına. Descartes'a göre dünya tektir: "Göklerin ve yerin maddesi aynıdır."[10] Onun metodolojik monizmi (her şeyi tek bir prensibe transfer etme veya indirgeme çabası), maddi ve manevi dünyanın ilkesel eşitliği bugün bile ekonomi biliminde öncü rol oynar. Bu bilim dalının hemen her fırsatta temayül ettiği tekilleştirici, her şeyi açıklayan temel ilkesi, elbette kişisel çıkardır.

Düşünüyorum, Öyleyse Varım

Descartes, iktisadi antropoloji üzerinde gerçekten devrim niteliğinde bir etkiye sahip olduğundan, fikirlerini hiç değilse kısaca özetlemek gerekir. *Principes de la Philosophie*'de (*Felsefenin İlkeleri*) Descartes en ufak şüphe yaratacak her şeyi def etmeye çalışır. Bu amaca ulaşmak için bildiği her şeyi unutur, duyularının sesine yönelir, sadece mantıksal düşünmeye odaklanır. Sonunda bu düşünceleri yaratan şeyin –bu durumda düşüncelerin sahibi olarak kendisinin– muhakkak var olmak zorunda olduğuna ikna olur.[11] Şöhretli neticesine varır, *cogito ergo sum*. Felsefesini bu yeni ve –kendi bulgularına göre– sağlam temel üzerine inşa eder. Daha sonra Tanrı'nın varlığının deliline ulaşır –düşüncelerinde Tanrı kavramını bulur– ve ilerler, kitabın ikinci yarısında maddesel varlığın nesnel varoluşu ilkesine ulaştığını görürüz.

Maddesel varlıklar ve dolayısıyla uzay da, sadece duyularla algılanabildiğinden, deneycilik, felsefi anlamda akılcılıkla çelişir. Fakat Descartes akılcı metodolojiye sıkıca tutunur ve yolu açan da kendisi olur. Eğer duyuların vardığı yer, aklın vardığından farklı ise, kuşkusuz haklı olan akıldır. Gerçekliği göremiyor olsak bile, mantığın açıklamasına güvenmek daha akılcıdır. Duyularımızla idrak edemeyeceğimiz şeyler vardır; bazı alanlarda sağır ve dilsiz oluruz, ama duyularımızla erişemediğimiz yere aklımız erişebilir. Parçacıklar "gerçekte" sonsuz kez bölünemese de düşüncelerimizde (imgelemde) bu mümkündür. Bu yüzden gerçek dünya "yalnızca" tecrübeyle bilebildiğimiz dünyadan ziyade, akıl edebildiğimiz dünyanın bir temsilidir.

Fakat eğer duyularımıza güvenemiyorsak, fenomenlerin dış dünyasının (dolayısıyla kâinatın) var olduğundan nasıl emin olabiliriz? Her şeyin sadece bir rüya olmadığını nasıl bilebili-

riz? Bu, Tanrı'nın bizi aldattığı ve "gördüğümüz" her şeyin, aslında uzayın, maddenin ve zamanın bir illüzyon olduğu anlamına gelmez mi? Bazı yerlerde Descartes, dış dünyanın süregelen bir rüya olduğunu, nesnel olarak var olmadığını kabul eder. Descartes'ın dediği gibi bu, Tanrı'nın bizi aldatmak istediğini varsaymaktır. Fakat bu kabul edilebilir bir fikir olamaz. Kesin kanaatinin kaynağını sorgulamaz ve sırtını teolojik delile yaslar; Hıristiyanlık'a göre Tanrı ışığı verendir.[12] Şayet Tanrı mutlak doğru ve en mükemmelse bizi aldatmak istiyor olamaz. Tanrı'nın bizi rüyaların afyonuyla[13] zehirlemiyor olduğunu varsayıyorsak, maddi dünyanın gerçekten var olduğu ve onu inceleyebileceğimiz sonucuna varırız. Bu ne biçim bir "bilimsel kanıt"tır?

Tüm maddi nesneler arasında Descartes öncelikle insan vücudu ile ilgilenir. Bedenlerimiz her ne kadar maddi dünyanın varlıklarına dahilse de maddeye tabi olmayan akılla *birleştiğinden*, istisnai bir durum teşkil eder. Kâinatta bulunan madde, bedenimiz üzerinde hareket eder, böylece *araç*sallaşır ve madde duyularımız aracılığıyla aklımızla iletişim kurar. Diğer adım, bedenimizle etkileşime geçen maddenin özünü incelemektir – Descartes maddesel prensipleri araştırır. Bu prensipler duyularla idrak edebileceğimiz niteliklerde (renk, sertlik, sıcaklık, yoğunluk) değil, üç matematiksel nitelikle tasvir edebileceğimiz düzende yatar: Genişlik, uzunluk ve derinlik (basit Kartezyen sistemde bunlar x,y ve z ile sembolize edilir).[14] Maddi varlıkların niçin uzaydaki düzenleriyle belirlendiği taş örneğinde gösterilir. Taşı öğüterek sertliğini ondan alabiliriz; rengi olmayan bir taş düşünebiliriz, ağırlığını, soğukluğunu ya da sıcaklığını ve buna benzer tüm niteliklerini ondan ayırabiliriz. Ondan ayıramayacağımız şey özdür, üç boyutlu dizilimdir (*res extensa*). Bu öz, uzaya eştir.[15]

Modeller ve Mitler

Rasyonalist Descartes'ın sayesinde, deneyci kavrayış (Geç Ortaçağ skolastik geleneğe göre, o zamanlar akılla uyumlu olduğu kabul ediliyordu) mağlup oldu ve "gerçeğe" yaklaşma savaşını akıl kazandı. Descartes gözlerini kapatıp *meditasyon* yapar: "Gördüğüm her şeyin yanlış (kurgu) olduğunu varsayıyorum; âciz hafızamda imgeleşen hiçbir şeyin, hiçbir zaman var olmadığına inanıyorum; hiçbir duyuya sahip değilim; beden, şekil, uzam, hareket ve mekân yalnızca zihnimin kurguları. O halde hakikat nedir? Belki de kesinlikle hiçbir şeyin kesin olmaması."[16] Deneycilerle akılcılar arasındaki savaş daha sonra da sürdü, bazen biri galip geldi bazen diğeri, ama sonuçta duyularımızın kusurlu olduğu gerçeğinin işaret fişeğini atan Descartes oldu.

George Berkeley bunu şöyle yorumluyor: "Duyularımızın hataları ve önyargılarımızı, kendilerini her yönden gelen kanaatlerimiz olarak ifşa eder ve bu hataları akılla düzeltme çabası bizi kaba paradokslara, zorluklara, tutarsızlıklara sürükler, ki bunlar biz kafa yormaya devam ettikçe katlanarak artar; sonuçta kendimizi girift labirentlerde kaybolmuş, başladığımız yere dönmüş yahut daha da beteri perişan bir şüpheciliğin kucağında buluruz."[17] Galileo daha açık sözlüdür: "Yeni bilim [Kartezyen bilim] algılarımıza tecavüz etti."[18]

René Descartes'ın felsefesine *tutarsızlık paradoksu*nun önde gelen örneklerinden biri olarak bakabiliriz. Temellerindeki kusurlarına rağmen, Kartezyen bilimsel metot günümüzün anaakım iktisat düşüncesi için *modus operandi* (temel yöntem) olmuştur. Ekonomi biliminde de benzer anlar yaşıyoruz. İçsel tutarsızlık barındıran, gerçeklikle kısmen çelişen, kimi zaman bütünüyle, hatta *kasten gerçek dışı* varsayımlara dayanan, uç noktalarda absürd sonuçlara varan sistemler bile başarıyla uy-

gulanabiliyor. Görünen o ki bir sistemin yaşam süresi yanılmazlığına ya da mantıksal tutarlılığına değil, rakip sistemin ortaya çıkmamasına bağlı olabiliyor (bu konu K. Popper, I. Lakatosh, P. Feyerabend ve aynı zamanda T. S. Kuhn tarafından daha ayrıntılı olarak tartışıldı).[19] Bu sebeple ekonomik modeller hakikat ile aralarındaki mesafeye göre değil (gerçeklikle örtüşmeleri cazibelerini mutlak surette artırsa da), *inanırlıklarına, uygunluklarına, ikna güçlerine* ya da *dünyanın işleyişine dair içselleştirmiş olduğumuz inançlarımızla ne kadar örtüştüğüne* göre kabul görür (yani ödünç alınmış veya miras edinilmiş paradigmalara, ya da adını koyalım, önyargılara göre). Biri diğerinin yerine geçtiğinde veya diğerini geçersiz kıldığında, bilimsel ve ekonomik modeller, efsanelere benzer davranır. Bilimsel mit, dinsel mitin yerini aldığında da böyle oldu. Descartes okuması yaparken, bilimsel olanı dinsel olanın yerine koyarken ne kadar göze çarpmadan ve dikkatli davrandığını, nasıl ilerlediğini not etmek gerekir.[20]

Şüphelenmek Hakkında Şüpheler

Salt mantık ve akılcılığı ayırmak isteyen Descartes'ın kendi inandığı, mantıksal olarak temelsiz kavramları, önyargıları ve ideolojileri savunması bir paradoks olarak karşımıza çıkar. Sadece aklı rehber edinme yolu "sürpriz biçimde" önceki fikirlerini (önyargıları) *kabul* yoluna *geri* döner veya şüphelenmeye başlamadan önceki dünyasına çıkar (şüphesiz kendine ait şüpheleri olsa da).

Örnek olarak Descartes'ın Tanrı'nın varlığına gösterdiği "delil" verilebilir. Düşüncelerimizde Tanrı kavramını taşıdığımıza göre (Descartes'ın taşıdığı olarak okuyalım) Tanrı gerçektir, ona göre, Tanrı gerçek olmasaydı, böyle bir düşüncemiz olamazdı. Peki, bu yorumun anlamı neydi?

Descartes, yolculukları esnasında İncil ve Thomas Aquinas'ın *Summa Theologica* adlı kitabını muhakkak yanında bulundurur, edindiği mistik izlenimleri not ederdi.[21] Elbette, Hıristiyan olmasaydı aklından geçenin evrensel geçerlilikte çıkarımlar olduğu kanaatine biraz zor ulaşırdı. Dışsal nesnelerin veya aklın dışında – ampirik "fenomenal" dünyada bulunan şeylerin varlığı hakkında daha da absürt yargılara vardı. Basitleştirmek gerekirse, duyularımızın bizi aldattığı düşünülemez, demek ki aldatmazlar. Descartes, yöntemini aslen ve kesin surette gelenekten ve peşin hükümlerden kurtulmak amacıyla geliştirdi ancak onları eskisinden de sağlam hale getirdi.

Benzer süreçlere ekonomi biliminden aşinayız; dikkatlice seçtiğimiz varsayımlardan (anlaşılabilir ve aslında kaçınılmaz olarak) zaten varsayımların içinde bulunan sonuçlara ulaşırız. Böylece sonuçlar gerçekte ilgisiz olur (salt varsayımlardan türetilmişlerdir), asli olan varsayımların kendileridir (bu durum popüler bilimlerin çoğunun esas aldığı kavramın tam tersidir, asli olan sonuçlar, tali olan varsayımlardır). McCloskey, Paul Samuelson'un anaakım ekonominin kutsal ders kitabı sayılan *Economics*'i hakkında şöyle der: "şüpheden, metafizikten, ahlaki yargılardan ve kişisel algılardan arınmış bilimsel bilgi vaat eder ancak sonuçta yaptığı, ekonomi âliminin metafiziğini, ahlaki yargılarını ve kişisel algılarını... bilimsel metodoloji olarak adlandırmaktan başka bir şey değildir."[22] Bilim çağı insanı ile bilim öncesi insan arasındaki antropolojik fark; bilim öncesi insanın göndermede bulunulan varsayımları alenen bilmesi (inancın şartları ve efsaneler), bunları aktif olarak kabul etmesi (veya reddetmesi); modern insanın ise (bilimsel) imanını aşağı yukarı bilinçsiz taşımasıdır. İnancın alenen beyan edilmesi dine[23] hastır, bilime değil (bilim için de inanca ihtiyaç olmasına rağmen).[24] Çağdaş insan sanki (bilimsel) inancından utanç duyar gibidir. Bu gayet normal, çünkü bilimsel olarak ispat edilemez, bu da günümüzün antropolojisiyle örtüşmez. "Bilimsel inanç" kavra-

mı ortalama kulağa oksimoron gibi geliyor olabilir ancak değil. Bilim öncesi insan bilimsel kanıt eksikliğiyle canını sıkmadığı için, sahip olduğu *iman kaidelerinden* (bugün önyargı diyoruz) utanmadı, onları özgürce kabullendi. Bugün bu kaideleri, hiç ispat etmeden *varsaydığımız aksiyomların* içine sakladık (artık "şuna inanıyorum..." demiyoruz); hatta bilimsel inançlarımızın büyük kısmını, daha bu aksiyomları ağzımıza bile almadan önce kabul etmiş oluyoruz; bu inanç derinlerde yatıyor, o kadar derin ki farkına bile varmıyoruz. Alfred N. Whitehead, Descartes'ın yaklaşımını "çağdaş felsefeyi berbat eden oldukça akıl dışı soyutlamaların kaynağı"[25] diyerek eleştiriyor.

Gerçek dünyanın varlığına yönelik *fiyakalı* (evet, *fiyakalı*) şüphelenmeler yoluyla Descartes, gerçek dünyanın var olduğu sonucuna vardığı bir çember içine girer (elbette bu kez "bilimsel olarak ispatlanmıştır"). *Gerçekten şüphelenmiş* olsaydı, ampirik bir dünyaya *inandığını* (*rüyalarında* bile) telaffuz edemezdi, ki o dünya, dizilim düzenine dayalı "kanıtlarına" uygun, gerçek olan ve aldatıcı olmayan bir dünya olmalıdır. Dolayısıyla Descartes'ın şüphelerinin dürüstlüğüyle ilgili olarak şüphelenmeye hakkımız var: Şüphelendiğinden şüpheleniyoruz. Onun sorgularının manasını aramamız gerekiyor, aksi takdirde bu yorum zaten bildiklerimizi teyit etmekten başka ne işe yarar? Descartes'ın bilimsel yöntem ve bilimsel diskurun temelini atarken bir *rüya*da olması ironik ve paradoksaldır.[26]

Enflasyonist Akılcılık Çemberi

Bir süre sonra Kant, saf aklın *düşünebilmek* için dış, gözlemlenen dünyaya ihtiyacı olduğu tezini ileri sürdü. Diğer bir deyişle, aklın çalışabilmesi için, *dışsal* uyarıcılar ve onlara dair kavramlar gerekmekteydi. Dil, kendi içinde anlam ifade etmeyen bir soyutlamalar ağıdır. *Rasyonalite bizatihi* bir çember içinde büyüyerek döner; rasyonalite özünde sığdır. Öte yandan

deneycilik ise bizatihi yorumdan yoksundur; anlamı, *manası* yoktur, bu sebeple var olamaz.[27] Olgular rasyonel bir alıcı olmadan çalışmaz; yorum, isim ve mana kazanması için rasyonel bir çerçeve gerekir. Caldwell'in dediği gibi, "en azından, kaba olgu yoktur."[28]

Descartes'ın insanı indirgemesinin iktisatçılar için ilave sonuçları olmuştur. O günden beri insan hissiyat ile değil, akıl yürütme ile tanımlanıyor. Sezgisel bireysellik çökmüş, herkes için eşdeğer bir nesnel rasyonalitenin genelliğinde yitip gitmiştir. Hesaplanamayan veya en azından rakamlarla yaklaşılamayan her şey, sanki gerçek değilmiş, hayal ürünüymüş gibi muamele görmektedir. Hakikatin ideali, matematiksel bir denklemdir: Soğuk, mesafeli, her birey için aynı, zamanda ve mekânda sabit. İnsan ve gerçeklik, mekanik-matematik bir kalkülüse indirgenmiştir. Bu indirgeme uygulanmıyorsa, sebebi ancak bilgi eksikliği ve cehalet olabilir – böyle bir alan masalsı, bakir topraklar olarak kalır ve küçük görülür.

Daima Tek Başına Hayal Göreceksin

Dolayısıyla başka bir sonuca varıyoruz, iktisatçılar için önemli bir sonuca. Böylelikle (insanı ve gerçekliği mekanik-matematik kalkülüse indirgeyerek), Descartes bireyin bireyselleştirilmesi yönünde az bilinen bir adım atmış oldu. Descartes'ın insanı, toplumsal bağlam içinde değerlendirilmez – sosyal etkiler ihmal edilir. Descartes hayal âleminde tamamen yalnızdır. Descartes'tan iki bin yıl önce, duyuların aldatılması konusunda benzer bir çalışma yapan Platon bile nihayetinde, tüm hayatını hayaller mağarasında geçirmiş (daha sonra serbest bırakmaya çalışacağı *arkadaşlarıyla*!) ve sonuçta bağlarını kopartarak çıplak hakikati görmek için mağarasından çıkmış adamın ulaştığı noktaya varır. Platon'un mağara masalı zirveye, adamın yakınlarını hatırlaması ve onlara dönmesiyle ulaşır. Fakat Descartes

kendi dünyasında kapalı, tamamen yalnızdır. Sonuçta rasyonalitenin kimseye ihtiyacı yoktur. Edmund Husserl'in ortaya koyduğu gibi: "Descartes aslında tamamen yeni bir tür felsefe başlattı. Felsefenin tarzını değiştirip tam bir dönüş yaptı: Naif nesnelcilikten, transandantal öznelciliğe."[29]

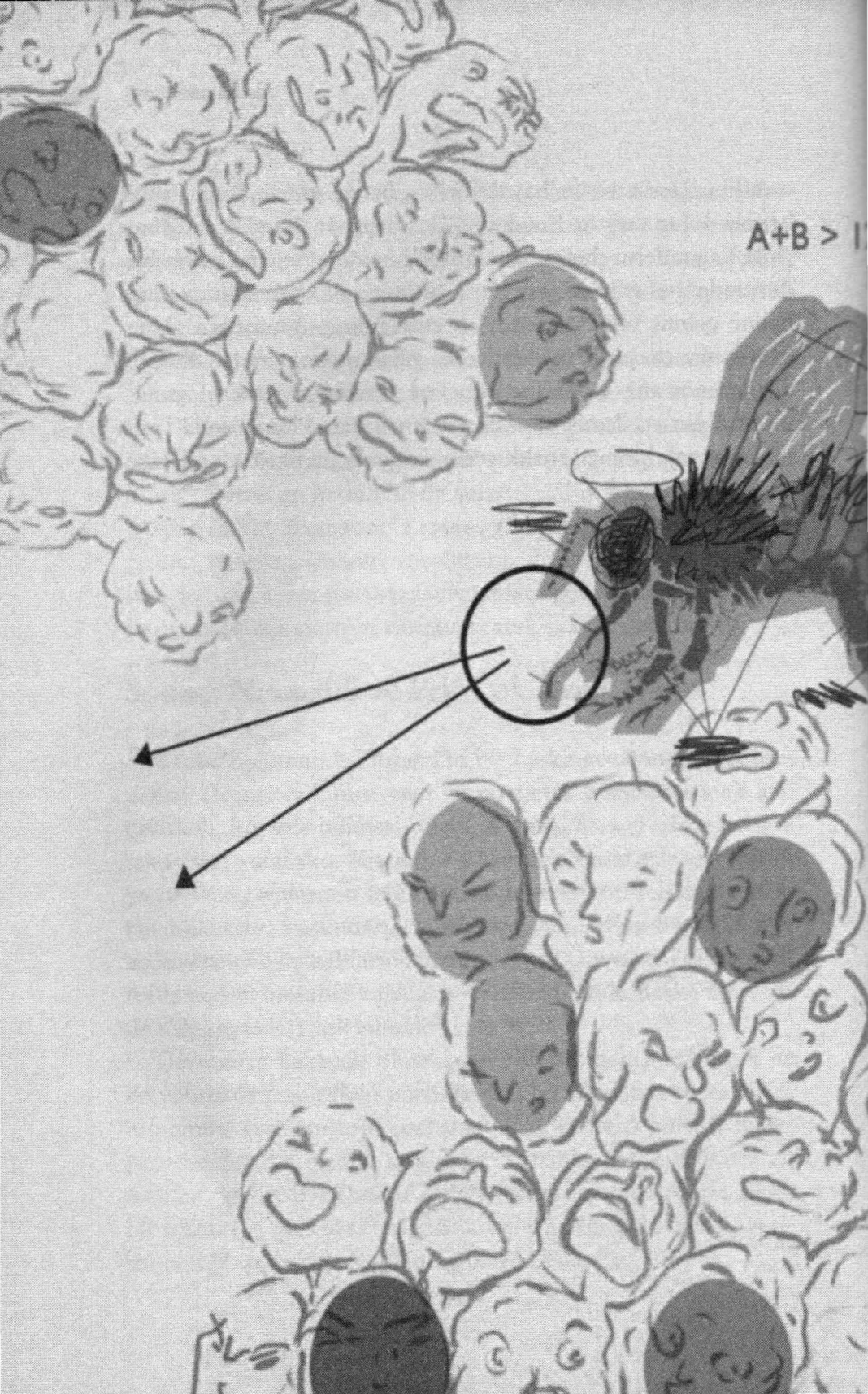
Ünlü *cogito ergo sum* sonucuna ulaştığı ilk meditasyonel adıma bu sosyopsikolojik konumdan hücum etmek mümkündür. Rahatlıkla –ve muhtemelen daha ikna edici olarak– insanın sahip olduğu *cogito*'ya sosyal etkileşimle ulaştığını söyleyebiliriz (Platon'un masalının da anlattığı gibi).[30] Immanuel Kant, Martin Buber, Emmanuel Levinas gibi filozoflar ve diğerleri bu tarafta kaldılar, insanın varoluşunu diğer bireylerle etkileşen bireyler üzerinden *tanımladılar*. Onlara göre "ben varım" kavramı ancak diğerlerinin varlığına tanık olarak doğabilirdi.

Sonuç: Nesnellik ve Pek Çok Renk

Sonuç bölümünde Husserl'in bir başka gözleminden bahsedelim. Descartes bilime yeni ve sarsılmaz temeller atmak için çabaladı, böylece bilimsel bilgi birleşmiş, herkes için aşikâr ve tartışmasız olacaktı. Kısaca nesnellik için mücadele etti (birlik ya da bakış açılarının tekilliği), bu sayede yeni felsefeyi anlaşmazlıklardan, kuşkudan, öznellikten, bunlardan kaynaklanan açıklama uyuşmazlıklarından arınacaktı. Onun yeni bilimi üzerinde herkes mutabık kalacaktı – nesnel olarak. Başka bir ifade ile tüm şüpheleri yok edecekti.

Çevremize bakacak olursak ne bilimsel bakış açılarının ne de yöntemlerin birliğini görürüz; her bir filozofun (veya bilim insanının, ekonomistin, sosyoloğun, doktorun) görüşü diğerlerinden önemli ölçüde farklılaşır. Spesifik olarak iktisatta en temel modellerde bile fikir birliği yoktur, metodoloji ise zaten bir olmaktan çok uzaktadır. Bilimsel disiplinlerde birliği, verilen cevaplardan çok sorulan sorularda buluruz.

Bilim, Descartes'ın hayalindeki gibi gelişmedi. Bilim, şüphelerle dolup taşıyor. Kendimizi Descartes öncesindekine, dünyada kanaatlerin din tarafından belirlendiği zamana yakın bir durumda buluyoruz. Tek fark bilimin, modern zaman dini haline gelmiş olmasıdır. Söylencenin bilime dönüştüğü alana yaptığımız (başarılı sayılabilecek) gezinin sonrasında, iktisadi düşüncenin ana sahnesine dönelim. İktisadi düşünceyi günümüze değin etkilemiş olmasına rağmen ders kitaplarında kendisine ancak birkaç satırlık yer bulabilmiş Bernard Mandeville ile başlayalım.

A+B > I

6

Bernard Mandeville'in Ahlaksız Arı Kovanı

Her Kalabalığın en Kötüsü, herkesin İyiliği için bir şey yapmıştır.
Bernard Mandeville

Eski Ahit bölümünde ele aldığımız gibi, etik konusu anaakım iktisadi düşünce kapsamından çıkmıştı. Ahlaka ilişkin tartışmalar, kâr ve servet pastasının üstündeki havalı süsler konumundaydı. Ekonomistler için etik artık sıkıcı ve ilgisizdi. Hakkında kafa yormaya gerek yoktu – topu piyasanın görünmez eline atmak yeterliydi, nasılsa kişisel kusurları (örneğin bencillik) otomatik olarak kamu yararına (örneğin etkin büyümeye) dönüştürecekti. Bir kez daha, elimizde tarihsel bir ironi var: Birazdan göreceğimiz gibi, aslında piyasanın görünmez eli fikri ahlaka ilişkin tartışmalardan doğmuş, ancak yaklaşık yüz yıl sonra ahlak konusu ortadan kalkmış, ekonomi etikten tamamen bağımsız bir alan haline gelmiştir. Sıradışı bir dönüşüm. Adam Smith, Thomas Malthus, John S. Mill, John Locke –klasik liberal ekonominin babaları– öncelikle ahlak felsefecileriydi.[1] Yüz yıl sonra ekonomi, grafikler, denklemler ve tablolarla dolu, etik için

yeri olmayan, bütünüyle matematiksel ve alokatif bir bilim dalı olmuştur.

Bu nasıl olabildi? Yanıtın önemli bir kısmı için Bernard Mandeville'e bakmamız gerekiyor; Adam Smith kadar tanınmış olmayabilir ancak bugün bildiğimiz şekliyle piyasanın görünmez eli fikriyatının gerçek babası odur. Hatalı olarak Adam Smith'e atfedilen bu teori, ekonominin moralitesi üzerinde derin izler bırakmıştır: Teoriye göre bireysel ahlakın önemi yoktur; ahlaki olsun olmasın her şey, genel refaha katkıda bulunur. Görünmez el prensibinin en bilinir, harcı âlem olduğu anda, neden etikle görünüşte ilgisiz kaldığını anlamak zor değildir. Eski Ahit'te de karşımıza çıkan ahlakla ekonomi arasındaki evrensel ilişkinin burada tersine döndüğünü görüyoruz. Kişisel ahlaki kusurlar arttıkça, maddi çıkarın da artacağı tartışması Mandeville ile birlikte başladı. Adam Smith'in, Bernard Mandeville'in ortaya koyduğu haliyle, piyasanın görünmez eli fikri ile arasına kesin, bariz bir mesafe koymuş olması ise tarihsel bir ironidir.

Günümüzde ekonomistler yeniden etik konusuyla ilgilenmeye başladılar; normların içselleştirilmesi cazibeli bir alan haline geldi. Oyuncuların oyun kurallarıyla sınırlandığı etik çerçevede ekonominin daha iyi performans göstereceği, genel kabul görmeye başladı. Saygın global kurumlar çeşitli başlıklar altında (iş ortamı kalitesi, kurumsal yönetişim, şeffaflık, resmi olmayan kuruluşların anketleri vs.) etiğin ekonomi üzerindeki etkisini araştırma gayretindeler. Gözler tekrar en başa, etiğin ekonomi için işe yarar olduğunu savunan İbrani nosyonuna çevriliyor. Bu, Adam Smith'in de hemfikir olacağı bir kavramdır.[2] Fakat şimdi kışkırtıcı şair Bernard Mandeville sahne alıyor.

Homo Economicus'un Doğuşu

Bugüne kadar, dünyada Machiavelli'nin çalışması gibi bir kitap olmadığını düşünürdüm. Fakat Mandeville çok daha ileri gitti.

John Wesley[3]

Mandeville diğer şöhretli isimlerin gölgesinde kalmış olsa da ekonomi, ekonomik çıkar ve bunların ahlakla ilişkisi hususuyla ilgilenme bakımından ilktir. Birey davranışlarının toplumsal faydaya etkilerini sistematik olarak incelemiş ve sosyal refahın egozime dayanabileceğini, hatta dayanması gerektiğini açıkça saptamış ilk insandır. Görüşlerini şüphesiz gözü pek, kışkırtıcı ve özgün bir yolla dile getirdi. Geri dönük bir bakışla, tezlerinin bir kısmının eski metinlerde işlenmiş olduğunu söylemek mümkündür (Sümerlerde, İbranilerde ve Thomas Aquinas öğretilerinde gösterdiğimiz gibi). Yine de, bireysel ahlaki kusurların, toplumun ekonomik refahı için gerekli olduğu kavramını Batı düşüncesine sokan kuşkusuz Mandeville'dir. Bu açıdan modern anlamda ilk ekonomist olarak Adam Smith'in yerine Mandeville'in gösterilmesi yerinde olur. İktisadi konuları nazım yoluyla ifade etmesi bakımından da tektir. Kısa ve canlı şiirlerinde kendinden önce basılan tüm ahlaki ve sosyal kavramların ötesine geçen düşünce kompleksleri yaratmıştır.

Düzenbazlar Dürüst Oldu

Büyük fikirler pek nadiren itirazsız kabul görür. Bernard Mandeville'in hikâyeleri de o dönemde büyük skandal yarattı. Bundan çok rahatsız olanların arasında, göreceğimiz gibi, Adam Smith'in kendisi de vardı – ekonomistlerin genellikle Bernard Mandeville'in fikirlerinin sahibi olarak gösterdikleri Adam Smith.

Mandeville'in asıl işi peri masalları tercüme etmek ve yazmaktı. Şöhretini, halk tarafından kabul görmüş tek esere borçludur; *Arılar Meseli: veya Şahsi Kusurlar, İçtimai Faydalar.* Şiir biçimindeki masal ilk kez 1714'te basıldı ama skandal koparan, 1723'te çıkan yeni edisyonuydu. Kendini bir anda 18. yüzyılın en ateşli tartışmasının ortasında buldu. Mandeville'i eleştirenlerin sayısı hızla arttı; aralarında George Berkeley, Francis Hutcheson, Archibald Campbell ve John Denis gibi seçkin isimler de vardı. Adam Smith, Mandeville'in öğretisini "neredeyse her

bakımdan yanlış"[4] diye nitelendirdi. İngiliz dinbilimci John Wesley, Mandeville'i ahlaksızlık düzeyiyle Machiavelli'ye benzetti. Mandeville'in fikirleri mahkemelerde yasaklandı, Fransa'da kitabı cellatlar tarafından sokaklarda yakıldı. Pek çok kişi için o Deccal'di, David Hume ve Jean-Jacques Rousseau bile muarızları arasındaydı.

Şiir, özellikleri o dönemin İngiliz sosyal yapısı ile örtüşen, zenginleşmekte olan bir arı toplumunun tasviri ile başlar. Görünüm itibarıyla huzurlu bir toplum maskesinin ardında ayyuka çıkmış bir yolsuzluk vardır. Hilesiz ticaret, rüşvetsiz, yozlaşmamış otorite bulmak mümkün değildir:

> İşte böyle, her köşe doluydu ahlaksızlıkla,
> Yine de cennetti ora, bütün kalabalığa;[5]

Fakat arılar şikâyet eder, adil ve dürüst bir toplumda daha iyi yaşayacaklarına inanırlar. Arıların tanrısı Jove, bu istekleri duyar ve onları dürüst ve erdemli yaratıklara dönüştürür.

> Adliyede o gün, yaprak kımıldamadı;
> Namuslu borçlular ödemişti borçları,
> Alacaklıların unutmuş oldukları hatta,
> Peşini bırakmadı, paçayı sıyırmış olsa da
> Yanlış yola sapanlar, doğruları görmüştü,
> Yalan dolan davalar, oracıkta düşmüştü.[6]

Lakin olan şudur: Kalkınan kovan ve daha iyi yaşayan arılar yerine, tam tersi gerçekleşir. Bir sürü arı işsiz kalır çünkü artık pencere parmaklığına, demir kapılara ihtiyaç kalmamıştır, ancak bir avuç demir ustası hayatını kazanabilmektedir. Hâkimler, savcılar, avukatlar işsiz kalır, kanunların uygulanmasını kontrol etmekle yükümlü bürokratlar artık lüzumsuzdur. Lüks ve oburluk ortadan kalkınca sıradan insanlar –çiftçiler, hizmetçiler, ayakkabıcılar ve terziler– düşük talep nedeniyle zor durumda kalırlar. Arı halkı barışsever olduğundan, silahlanmayı bırakır. Masal utanç verici bir sonla biter. Kovanın çoğu ölür, sadece ufak kısmı

hayatta kalır çünkü kendilerine ihtiyaç kalmayan arılar karınlarını doyuramamıştır. Sonunda başka bir arı kümesi onları kovandan sürer, arılar kuru bir ağaç gövdesine sığınırlar.

Ahlaksızlığa Övgü: Milletlerin Zenginliğinin Kaynağı

> *Kibir ve Gösteriş, Erdemlerin hepsinin toplamından daha fazla Hastane inşa etmiştir.*
>
> Bernard Mandeville[7]

Mandeville'in, dönemin alaycı aynası olarak tek hedefi vardı: Kendi ifadesiyle, ikiyüzlülüğü ifşa etmek.[8] Ahlaksızlığa veryansın eder, onu ortadan kaldırmak için her bedeli göze alırız – yine de refahımız oradan gelir. Mandeville'in yaşadığı toplumda ahlaksızlığı lanetlemek, tahkir etmek âdettendi ancak kendisi aynı (nefret edilen) ahlaksızlıklara borcumuzun büyük olduğunu söyledi. Bu yüzden onu lanetlemek yerine, ona bir ilahi adadı. Arıların tanrısı, erdemi ikiyüzlülüğün cezası olarak gönderir çünkü arıların günahı ahlaksızlık değil, ikiyüzlülüktür. Mandeville bunun için özür dilemez, ahlaksızlığı olduğu haliyle kabul eder. Tüm çabasına rağmen toplum ondan kurtulamayacaktır:

> İnsanlar onlara söylenen sözlerle doğru yola gelseydi, onları değiştirmek için canla başla çabalayan öğretici ve titiz Kitap'lara rağmen çağlar boyunca aynı kalamazlardı. Birkaç değersiz gevezelikle bundan daha iyisini becermeyi umacak kadar kendini beğenmiş değilim.[9]

Mandeville daha da ileri gider, "kötülüğün, büyük ve güçlü toplumların ayrılmaz parçası"[10] olduğunu savunur. Ahlaki kusurlar sokaktaki pislik gibidir – evet hiç hoş değildir, ayakkabılarımızı ve üstümüzü kirletir, bizi yavaşlatır ve estetiği bozar ama her şehrin ayrılmaz parçasıdır. "Kirli sokaklar zaruri musibetlerdir"[11] ve "her an, yeni bir pislik üremelidir."[12] Kötülüğün

kökünü kazımaya kararlı olan (ki Mandeville bir mucize veya Tanrı'nın doğrudan müdahalesi –zararlı olmakla birlikte– olmadan bunun imkânsız olduğunu düşünüyordu) yüksek bedel ödemeye hazır olmalıdır. Aklen, ahlaksızlık ekonominin yararınadır.

> İşte bunlardı devletin velinimeti;
> El ele verdi suçlar, kıldı devleti âli.[13]

Mandeville'e göre bu kusurlara ve ahlaken düşüklüğe tam istihdamı, hareketli ticareti ve milli zenginliğin gerçek esasını sağladıkları için minnettar olmalıydık. Yeni dille söylersek, kusurlar, ekonominin itici gücü olan etkin talep çarpanıdır. Adam Smith milletlerin zenginliğinin sebebini arıyordu; Mandeville bunu, ahlaksızlığı ekonomik sistemle ilişkilendirerek buldu.

> Tuhaf, gülünç Ahlaksızlıktır inşa eden,
> Tekerleğin ta kendisini, ticareti döndüren.[14]

Dürüst bir toplumun varlığına müsaade etmek; ekonomik gelişime veda etmek ve tarihte önemli yer tutmaktan vazgeçmek anlamına gelir. Mandeville bunlar arasında tercih beyan etmez, sistemin üzerine kurulduğu zemini işaret etmekle yetinir. "Din bir şeydir, ticaret başka şey."[15] Eğer dinin idealleri toplumda gerçekleştirilirse, yoksul ve "ahmakça masum"[16] bir cemaat yaratılmış olur. Şair-iktisatçıya göre insanlar ahlak ve zenginlikten birini tercih etmelidir, hesap şudur: "Ve böylece [hatalı olarak] şu sonuca varırlar; kibir ve gösteriş olmasa da, aynı şeyler yenir, giyilir, tüketilir, aynı sayıda zanaatkâr ve imalatçı istihdam edilir ve bir millet her açıdan, ahlaksızlığın baskın zamanlarında olduğu kadar ilerleyebilir."[17] Mandeville gerçekten de milli zenginliği ahlaksızlığa bağlamaktadır:

> O halde bir milleti büyüten ve zenginleştiren şeylere bir bakalım. Bir insan topluluğu için en çok arzulanan nimetler verimli bir toprak, yumuşak bir iklim ve ılımlı bir hükümettir... Bu şartlarda toplum dilediğince

erdemli olabilir, kimseye en ufak bir zarar verilmez, sonuç olarak herkes gönlünce mutlu olur. Ancak ne sanata ne de bilime sahip olurlar, komşularının izin verdiğinden daha uzun süre sessiz kalır; yoksul, cahil ve yaşamın sefasına neredeyse bütünüyle muhtaç olurlar; tüm büyük erdemler bir araya gelse orta halli bir paltonun ya da bir tas yulaf aşının yerini tutmaz: Bu uyuşuk gevşeklik ve ahmak masumiyet durumunda, büyük ahlaksızlıklardan korkmamıza gerek yoktur, lakin dişe dokunur erdemler beklemeye hakkımız da yoktur.

Güçlü kuvvetli bir insan topluluğu meydana getirmek istiyorsanız, tutkularına dokunmanız gerekir... Kibir onları hevesle çalışmaya sevk eder: Ticareti ve el sanatlarını öğretirseniz, aralarına kıskançlık ve öykünme girer: Sayılarını artırmak istiyorsanız, imalatçıları çeşitlendirin, ekilmemiş arazi bırakmayın... Yasaya uygun davranan eziyet çekmesin, bırakın herkes istediğini düşünsün... Korkularını iyi kullanın, cakaları ustalık ve gayretle büyüsün... Onlara ticareti ve yabancı memleketleri öğretin... Bu zenginlik yaratır, zenginliği sanat ve bilim takip eder.

Lakin kendi halinde ve dürüst bir toplumsa istediğiniz, en iyi yöntem insanları tabii sadeliklerinde bırakmaktır... Arzularını, kavrayışlarını kışkırtacak her şeyi onlardan uzak tutun, yok edin.[18]

Bu masalda Mandeville, ekonomi döngüsünün sebeplerine özgün ve provokatif bir betimlemeyle yaklaşıyor. Arıların tanrısı kovanın durgunluğa sürüklenmesine izin vermiştir çünkü arılar artık dürüsttür. Böylelikle, İbranileri anlatırken ele aldığımız görüşün, yani toplumların dürüst davranmaları durumunda, ekonomilerinin daha iyi olacağı fikrinin tam zıt kutbunda yer almaktadır. Mandeville'e göre kötülükleri bütün öğeleriyle ortadan kaldırırsanız daha büyük bir kötülüğe yol açarsınız – kovanın büyük kısmı ölür ve tamamen terk edilir, kısmi kötülüğü önlemek daha büyüğüne yol açar çünkü:

Şu kalabalığın en kötüsü bile
Bir şey yapmıştır herkesin iyiliğine.[19]

Kıssalarda âdettir, sonda bir hisse bulunur:

Öyleyse bırakın şikâyeti: Budaladır çabalayan
Bir kovanı hem büyük hem de dürüst yapmaya.
Dünya nimetlerinin keyfini sürecekseniz,
Savaşa hazır olun ki, huzurla yaşayabilesiniz
Büyük kötülükler olmadan boşuna
Zihinlere kurulmuş ütopya.
Hile, lüks ve kibir yaşamalı ki
Menfaat akmaya devam etmeli.
...
Hayır, olmalı bir halk azametli,
Memlekete lazım olduğu gibi,
Açlık olmalı ki yiyen de olsun,
Kuru namusla millet nasıl doysun
Asr-ı saadet dirilecekse ihtişamla
Herkes serbest kalmalı
İffetli olmak gibi, testiyi doldurmakta.[20]

Piyasanın Görünmez Eli ve Prototipleri

Mandeville sosyal felsefesini açıkça kendini düşünmeye, egoizme – tam da Adam Smith'in *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi] adlı kitabının daha ilk satırında kendisini uzak tutmaya çalıştığı şeye (yakında göreceğiz) – dayandırır. İçimizdeki şeytanı (bencilliğimizi) yok edersek kalkınmanın son bulacağını savunur. Süreç şöyle işler: Her kusur aynı zamanda ya mala (lüks kıyafet, yiyecek, konut vs.) ya da hizmete (polis, regülasyon, avukatlar vs.) etkin talep demektir. Gelişmiş bir toplum, Mandeville'e göre, bu ihtiyaçların maddi tatmininden kazanç sağlar.

Kısmi kötülüğün genel refaha hizmet ettiği ve yok edilmesinin öğütlenmemesi aslında çok daha eski metinlerde karşımıza çıkar. Gılgamış'ın ve Aziz Prokop'un alt edemedikleri güçlerle nasıl dost olduğunu ve kötülüğü nasıl toplumsal faydaya dönüştürdüklerini biliyoruz. İsa da havarilerini zararlı otları ayıklamaktan uzak tutar, "'Hayır' dedi adam. 'Deliceleri toplarken belki buğdayı da sökersiniz. Bırakın biçilene dek birlikte büyü-

sünler.'"[21] Thomas Aquinas hatırlatır: "Kötülük olmasa ortaya çıkmayacak şeylerin içinde birçok iyilik bulunur."[22]

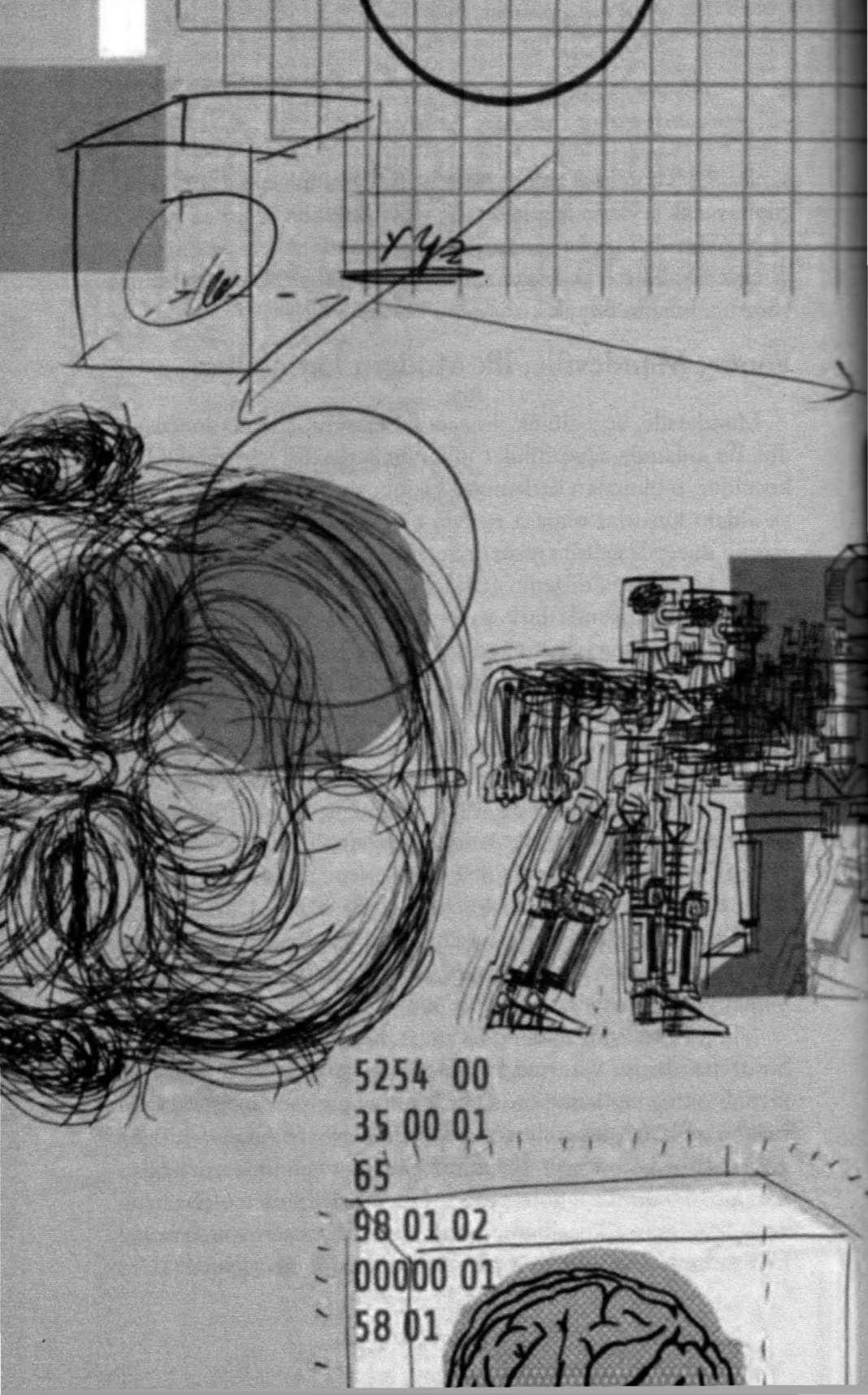
Mandeville'i bu kaynakların varlığından bihaber olduğu için şanssız sayabiliriz, aksi takdirde onları referans gösterip masalın yarattığı infialin büyük kısmından kurtulabilirdi.

Sonuç: Mandeville, İlk Modern Ekonomist

Mandeville, açgözlülük ihtiyacı felsefesinin baş savunucusudur. Bu anlamda açgözlülük toplumun ilerlemesi için gerekli bir koşuldur; o olmadan ilerleme ya hiç olmaz, ya çok az olur. Hırs ve ahlaki kusurlar olmasa nerede olurduk, diye sorar. Toplum çok alt düzeyde gelişim gösterir ve uluslararası rekabete dayanamazdı. Hedonistik düzenin açık taraftarıdır: İsteklerimizle sahip olduklarımız arasında fark varsa, isteklerimizi karşılamak için sahip olduklarımızı artırmaya çalışırız. Üstelik hedonistlerin de ötesine gider: Taleplerimizin hiç durmadan artmasının ilerlemenin tek yolu olduğunu savunur. Bu bağlamda modern ekonomi onun düşüncesinin mirasçısıdır. Ekonomi, insan ihtiyaçlarının sınırsız (daima büyüyen), kaynakların ise sınırlı olduğunu varsayan bir bilim dalıdır. Dolayısıyla bu kıt kaynakları, ihtiyaçlarımızı karşılayacak şekilde kullanmamız gerekir.

Peki, daimi yeni talep yaratmanın ilerlemenin tek yolu olması, bunu sağlamak için sürekli yeni ve yepyeni ahlaksızlıklara ihtiyacımız olduğu anlamına gelmez mi? Elindekiyle yetinmeye karar veren bir toplum, (Stoacıların savunduğu gibi) sonuçta muhakkak yok olmaya mahkûm mu?

İyinin ve kötünün ekonomisi adına, Mandeville, açıkça kişisel kusurların kamu yararına katkıda bulunduğuna ve dolayısıyla faydalı olduğuna inanıyordu. Erdemin ekonomi için iyi, ahlaksızlığın ise kötü olduğunu savunan İbranilere (ve Adam Smith'e) göre tam zıt kutuptaydı. Piyasanın görünmez eli kavramı bağlamında, Mandeville'e göre piyasa, erdemsizliği erdeme çeviriyor ve sadece insan etkileşimini koordine etmekle kalmıyor, aynı zamanda bireysel kötülüğü toplumsal iyiliğe dönüştürüyordu.

5254 00
35 00 01
65
98 01 02
00000 01
58 01

7

Adam Smith, Ekonominin Demircisi

Adam, Adam, Adam Smith
Neyle suçluyorum seni, işit!
Demedin mi orada
Bir gün derste sınıfta
Bencillik işe yarar mutlaka?
Tüm kaideler içinde, meğer buymuş kilit.
Değil mi, değil mi, değil mi Smith?[1]

Stephen Leacock

Çek kökenli Fransız yazar Milan Kundera, *Ölümsüzlük* adlı romanında, büyük insanların ölümlerinden sonraki hayatlarına eşlik eden paradoksal ve zalim gerçekliği anlatır. Ölümlerinden sonra çevrelerinde yaratılan efsaneler, sıklıkla onların ana mesajlarını tamamen ıskalar, tali konuları öne çeker (genelde hatalı olarak). Prag'ı Habsburg İmparatorluğu'nun merkezi haline getiren İmparator II. Rudolf'un sarayında çalışmış olan astrolog Tycho de Brahe de buna iyi bir örnektir. Bu astrolog –Çeklerin bu sıra dışı dönemini temsil eden karakterlerden biridir– neredeyse herkes tarafından, yaptığı keşifler nedeniyle değil me-

sanesi yüzünden tanınır. Söylenceye göre bir tören yemeğinde imparatordan önce kalkmaya cesaret edemeyen Tycho de Brahe, çişini o kadar uzun süre tutar ki sidik torbası ortalık yerde patlar. Bu ikincil ve yanlış olduğu neredeyse kesin hikâye, onun ölümsüz mesajının üstünü hoyratça kapatır.

Çağdaş ekonomi biliminin babası kabul edilen sıra dışı İngiliz düşünür Adam Smith de benzer bir kaderi paylaşmıştır. Milletlerin ve bireylerin zenginliğinin temelinde bencillik, çıkarcılık ve piyasanın görünmez eli olduğu tezi evrensel ölçekte ona atfedilir. Bu bölümün girişinde alıntılanan şiirde Stephen Leacock'un "bencillik işe yarar" dediği gerekçesiyle Adam Smith'i hicvetmesi bunu gözler önüne sermektedir.[2]

Sanki bu isim ona mahsus verilmiş gibi, *Smith*'in kaderinde bilimsel çağın ekonomi biliminin kurucu babası rolü oynamak vardı; yaptığı şey daha eski ve dağınık fikirleri toparlayıp onlara zemin kazandırmak, iktisadi araştırmanın çerçevesini sabitlemekti. *Smith*, Eski Ahit'te kullanılan İbranice ile *Kabil*, "demirci" anlamına gelmektedir. Öte yandan *Habil* hafif esinti, nefes ya da fuzuli demektir. Demirci ve çiftçi olan Kabil, göçebe çoban Habil'i öldürdüğünde, onu "rüzgâra" katmıştı. *Adam* (Âdem) ise ilk insanın adı olmaktan daha fazlasıdır (İbranice *Adam*, "insan" demektir). Hülasa, Adam Smith, demirci adam, adıyla bile etimolojik olarak nadir bir anlam kombinasyonuna tekabül etmektedir.[3]

Adam Smith'in, klasik benmerkezci ekonomi biliminin demircisi olduğu kanaati ise biraz daha çetrefillidir. Örneğin, sıradan bir iktisadi düşünce tarihi okurunun, Smith'in *The Theory of Moral Sentiments* adlı eserinin ilk cümlesini okuduğunda epeyce şaşırması işten değildir: "İnsanoğlunun her ne kadar bencil olduğu düşünülse de, doğasında açıkça görülebilen ilkeler barındırır, öyle ki, başkalarının çıkarı onu ilgilendirir, eline görmenin zevkini tatmaktan başka bir şey geçmese bile, onların mutluluğunu sağlamaya çalışır."[4]

Smith'in, Stephen Leacock'un (ve popüler tarihsel bilincin) ona atfettiği şeyi hiç söylememiş olması ironiktir. Bilakis, Kun-

dera'nın mesajının ruhuna uygun olarak, Smith'in ismi iktisat tarihine, kendi bulmadığı, halka mal etmediği, hatta fiilen kendisini uzak tutmaya gayret ettiği bir ilkeyle geçmiştir. Onun ikinci büyük katkısı sayılan kavramın kaderi de buna benzer: Uzmanlaşma. Göstermiş olduğumuz gibi eski Yunanlar uzmanlaşmayı ayrıntılı olarak incelemişlerdi, hatta Ksenophon'un bu işe daha çok zaman ayırdığı ve uzmanlaşmayı Adam Smith'ten daha derinlemesine idrak ettiği bile söylenebilir.

Smith'in, birçok eleştirmenin övgüsüne mazhar olduğunu söylemek de zor. İktisadi düşünce tarihinin en büyük otoritelerinden Schumpeter şöyle diyor: "Annesinin dışında hiçbir kadın onun varlığında rol oynamadı; bu bakımdan ve her bakımdan, ona hayatta çekici ve tutkulu gelen tek şey edebiyattı."[5] Tarihçi Norman Davies'e göre o, "dalgın profesör"dür. Naklettiği bir hikâyeye göre "Edinburgh'un görülmeye değer tuhaflıklarındandı; kendinden geçmiş, yarı çıplak halde, tüm vücudunu sarsan tiki ve kendi kendine tuhaf bir ses tonuyla yaptığı ateşli konuşmasıyla sokakları arşınlıyordu... Neredeyse evlenilemez olduğundan, tüm hayatını annesi ile geçirdi. Bu ilgi çekici karmaşık karakterin, günlük hayatın işleyişine entelektüel bir düzen getirdiğini düşünmek hoştur."[6]

Zenginliğe Karşı Etik

Yanlış anlaşılmasının temelinde Smith'in ikili (birçok açıdan çelişen) bir miras bırakmış olması yatar; bunlardan biri bugün en ünlü kitabına indirgenmiş vaziyettedir: *Milletlerin Zenginliği.*

Elbette Adam Smith'in sadece bir kitap yazmadığı yaygın olarak biliniyor, meşhur kült *Milletlerin Zenginliği* (1776) haricinde daha önce yazdığı *The Theory of Moral Sentiments* (1759) da var. Basitçe ifade edelim: İlk bakışta bu iki kitap birbirlerinden daha farklı olamaz. *Milletlerin Zenginliği* bütünüyle bir ekonomi disiplini başlatırken, *The Theory of Moral Sentiments*'ın konusu etiktir ve şimdi artık klasikleşmiş olan piya-

sanın görünmez eli kavramına mesafeli durur. "Smith'in kendisinin de *Ahlaki Duygular Teorisi*'ni *Milletlerin Zenginliği*'ne üstün gördüğü söylenir."[7] Dört yüz sayfalık kitabın daha ilk cümlesi bile tüm insan davranışlarını (aşağı yukarı gizli) bencilliğe havale etme çabasına karşı çıkmaktadır.[8]

Smith'i piyasanın görünmez eli ilkesi ile bağdaştıranlar, kolayca onu akla, hesaplamaya ve kişisel çıkara odaklanmış bir hedonizm taraftarı olarak düşünebilirler. Bu elbette büyük bir hata olur. Hedonistlerin tüm dünyevi faaliyetlerin anlamını haz almakta bulduğunu hatırlayalım. Hazza karşı koymak ya da acıya katlanmak gerekliyse, bunun sebebi ancak gelecekteki daha büyük bir "fayda" (ya da daha az zarar) olabilir. Davranışlar, iyi ya da kötü olsun, kendi içsel değerlerini taşımazlar, sonuçları ve etkileri itibarıyla haz, fayda sağlama durumlarına göre değerlendirilirler. İyi, fayda sağlamak dışında içkin bir değere sahip değildir. İyilik, davranışın amacı değil ancak hazza ulaşma aracı olabilir. Bu sistem sadece faydacılık akımının atası değil, aynı zamanda çağdaş iktisadi dogmanın da temelidir.

Tüm bunların aksine, eleştirmenlerin büyük kısmı, Smith'in öğretisinin belli ölçüde Stoacı felsefenin üzerine bina edildiği konusunda mutabıktır.[9] Smith, ahlaki düşünce sistemlerini yerindelik/uygunluk, basiret, iyilikseverlik terimlerine göre tanımlanan üç hatta ayırır. Epikür, basiret başlığıyla ilişkisine göre çürütülür ve mirası kesin bir dille reddedilir: "Bu sistem, benim kurmaya çalıştığım yapıyla kesinlikle bağdaşmıyor."[10] Devam eder: "Tüm farklı erdemleri sadece bu yerindelik/uygunluk türüne indergeyen Epikür de, genel insan tabiatına özgü olan ama özellikle filozofların dehalarını sergilemenin büyük bir aracı olarak başvurmaya çok düşkün oldukları bir eğilime boyun eğiyor: Görünen her şeyi olabildiğince az sayıda prensibe dayanarak açıklama eğilimi."[11]

Smith, Stoacıları *yerindelik/uygunluk* kategorisine dahil etmiş, onlara daha çok yer ve onay vermişti. Eleştirilerini muhafaza etse ve öğretilerini gerçekleştirilebilir bulmasa da bu ekol

ona en yakın olandır, yazılarında takdirini doğrudan dile getirir: "Doktrinlerinin [Stoacıların] ruhu ve yiğitliği, kimi çağdaş sistemlerin umutsuz, ağlamaklı, mızmız tonu karşısında harika bir tezat teşkil ediyor."[12] Smith, Stoacı düşünceyi beğense de her şeye karşı kayıtsız, duygusuz, ilgisiz kalmasından hoşlanmadı. Aynı zamanda Stoacı ideallere ulaşmanın ne kadar zor olduğunun farkındaydı, Stoacıların sebep ile sonuç arasında *ilişki bulunmadığı*, bunun da tabiatta gözlemlenmesinin mümkün olduğu teziyle kendini özdeşleştiremedi.

Smith'e göre karşılıklı nezaket (*iyilikseverlik*) ve *ölçülü olmak* (kendine hâkim olmak) niteliklerine dayanan ahlaki düşünce sistemleri, toplumun yapıtaşı olma anlamında daha ilham vericidir.[13] Atıfta bulunduğu Augustinus ve Platon, ayrıca Dr. Hutcheson ve Thomas Aquinas'ın dini öğretileri bu kategoriye girer. Bu düşünce ekollerine göre her türlü çıkar, ahlakı yok eder. Diğer bir deyişle, şayet iyi davranışımız için ödüllendiriliyorsak, söz konusu davranış ahlaki boyutunu kaybeder, çıkar elde etme aracı haline gelir. "Eğer minnet duygusundan kaynaklandığı düşünülen bir hareketin kökeninde çıkar beklentisi yattığı ortaya çıkarsa yahut kamu yararına olması beklenen hareketin özünde maddi fayda sağlama umudu varsa, her iki durumda da eylemin erdemli olma veya övgüye değer olma hali ortadan kalkar."[14] Smith, bu ekolün "kendi çıkarını düşünmek, hiçbir ölçüde veya hiçbir istikamette asla erdemli olamaz"[15] düsturunu benimsediğini yazar. Smith bu akımı el üstünde tutar ("insan kalbindeki en asil ve en münasip duyguları besleyip büyütmeye sıradışı bir eğilimi olan sistem"[16]); ancak buna rağmen, bu yalıtılmış biçimiyle mutabık değildir: Sevgiden yoksun nezaket ve yardımseverliğin, tüm toplumu bir arada tutacak ve en temel güdülerimizi açıklayacak kadar güçlü olabileceğini kabul etmez.

Smith, kurduğu yapıyı tarafsız gözlemci kurumuna bağlayarak destekler – içimizde bulunan, bize taraf olmayan ama davranışlarımızı empatiyle yargılayıp üstlenen muhayyel, kavramsal bir insan.

> Kendimizi, kendi davranışlarımızın gözlemcisi olarak kabul edip bunların bizim üzerimizdeki etkilerinin ne olacağını hayal etmeye çalışalım. Sahip olabileceğimiz, kendi davranışlarımızı belli ölçüde başkalarının gözüyle görüp davranışlarımızı mütalaa edebileceğimiz tek ayna budur.[17]

Aynı kavram Hutcheson, Hume ve daha sonra Mill tarafından da kullanılmıştır. Bireyci olmayan faydacılık teorisinde Mill, kişinin herkesin faydasını maksimize ettiğinden emin olması gerektiği bir etik yapı kurmuştur. Faydanın kişisel ya da bireysel değil kolektif algılanması söz konusudur. Eğer gerçek bir toplam faydacı olacaksam, kendi refahımdan yüz birim feragat etmem, başkasının refahını benim refahımdaki azalmadan daha fazla artırıyorsa, uç noktada bir anlayışla, bunu onun iyiliği için yapmalıyım, çünkü Mill'in faydacılığının gerçek bir takipçisi için asli olan kendi faydam değil bütünün faydasıdır. Ayrıca bu gönüllü yapılmalıdır. "Tarafsız gözlemci" tarafından kılavuzluk edilen bir toplum, sadece kişisel faydanın maksimizasyonunu hedefleyene kıyasla daha mutlu olacaktır. Her ekonomik sistemin merkezinde piyasanın olması gerektiğini vurgularken haklı olsa da –ki yazdığı dönem için cesur bir ifadeydi– piyasa dışında faktörlerin de rol oynaması gerektiğini iyi kavramıştı. Sonuç olarak, Smith'in "bırakınız yapsınlar" ekonomik sistemini desteklediği doğru değildir. Smith hiçbir zaman piyasa mekanizmasının yol açtığı her bölüşümün toplumun yararına olacağını iddia etmedi.

Tanışın ve Görünmez Eli Sıkın

Toplumu bir arada tutan şeyin anlayış olduğu ve *tarafsız gözlemci* kavramı, Smith'in gerçekten yaptığı iki önemli katkıdır. Bugün, sanki toplumu parçalanmaktan kurtaranın görünmez el olduğunu söylemiş gibi görünüyor. Adam Smith bizzat "görünmez el" terimini üç defa kullanmıştır – iki büyük kitabında birer kere ve bir kere de *Astronomy*'de [Astronomi]. Haliyle bu terim hakkında neden bu kadar büyük bir yaygara kopartıldığını anlayabilmek bu nedenle zordur.[18]

Karşımıza ilk olarak Smith'in muhtemelen en ünlü pasajında çıkar; burada, şimdiye kadar sık sık serbest piyasa güçlerinin açıklaması olarak kullanılmış olan, bir kasabın iş yapma güdüsü anlatılmaktadır [benim vurgularım].

> Yemeğimizi, kasabın, biracının ya da fırıncının iyilikseverliğinden değil, kendi çıkarlarını kollamalarından bekleriz. Onların insanlığına değil, bencilliğine seslenir ve hiçbir zaman kendi ihtiyacımızı ağzımıza almaz, onların kendi faydasından bahsederiz. (...) Gerçekte o [kasap], genel olarak, ne kamu menfaatini kollamaya niyetlidir, ne de bu çıkarı ne derece güttüğünün farkındadır. Yerli sanayiyi yabancı sanayiye yeğ tutarken, yalnızca kendi güvenliğini gözetmektedir. Bu sanayiyi, olabilecek en değerli mamulü üretebilecek biçimde yönetirken de yalnız kendi kazancını düşünür; bunları yaparken, birçok başka durumda olduğu gibi, *görünmez bir el* onu, hiç aklından geçmeyen bir amaca yönlendirir. Böyle bir niyeti olmaması, toplum açısından her zaman pek öyle kötü sonuç vermez. Kendi çıkarı peşinde koşarken, toplumun çıkarını, çoğu zaman, gerçekte onu kollamaya niyet ettiğinden daha etkin bir şekilde kollamış olur. Kamu yararına ticaret ediyormuş gibi davrananlardan pek hayır geldiğini görmedim. Gerçekte, bu, tacirler arasında fazla rastlanmayan bir gösteriş olup, onları bundan vazgeçirmek için uzun söze gerek yoktur.[19]

Bunu ikinci defa göründüğü yer olan *Ahlaki Duygular Teorisi* ile kıyaslayalım, burada bağlam, bir öncekine nazaran oldukça zıt tarafta görünüyor. Görünmez el bu vakada sanki dağıtıcı el gibi, genellikle görünen el adı verilen rolü (yeniden dağıtıcı hükümetin eli) üstlenmiş görünüyor:

> ... kaydettikleri tüm gelişmelerin ürünlerini yoksullarla paylaşırlar. Onları yönlendiren *görünmez bir el* vasıtasıyla geçim ihtiyaçlarının dağıtımını öyle yaparlar ki; eğer dünya, üzerinde yaşayan herkese eşit dağıtılmış olsaydı, bu elin dağıtımına benzerdi ve böylece, buna niyetli olmadan, bunu bilmeden, toplumun çıkarını büyütür, türlerin çoğalmasına katkıda bulunurlar. Tanrı dünyayı birkaç büyük efendiye pay

> ederken, paylaşımın dışında kalmış görünenleri ne terk etti ne de unuttu. Bunlar da, kendi paylarına düşen ürünün keyfini sürdüler... İşte bu aynı prensip, sistem sevgisi; düzenin, sanatın, hünerin güzelliğine aynı bakış, kamu refahını artırmaya gayret eden kurumlara yol gösterir.[20]

Tamamını kapsamak gerekirse, ekonomi ve etik konusuyla ilgisi olmamasına rağmen, Smith'in bir kitabında daha "görünmez el" tabirine rastlarız. Daha eskiden ilkel dinsel düşünce üzerine yazmış olduğu *Astronomi*'de, doğaüstü bir güç bahis konusu olur:

> Ateş yakar ve su serinletir; ağır kütleler aşağı iner ve hafif maddeler yükselir, bunun sebebi kendi tabiatlarıdır, *Jüpiter'in görünmez elinin* bu işlere karıştığı görülmemiştir.[21]

Gördüğümüz gibi Smith görünmez el kavramını üç bağlamda kullanmıştır: Şahsi çıkar sağlamada düzenleyici olarak, yeniden dağıtımın kolektif eli olarak ve mistik, tanrısal bir güç (Jüpiter) olarak. Doğrusu, kendi yarattığı bu kavrama daha geniş ve karışık bir anlam skalası yükleyemezdi.

Demek ki Smith'in *Milletlerin Zenginliği* adlı kitabı yanlış anlaşılmıştır. Smith sıklıkla, sadece Mandeville'in düşüncelerinin değil, insanın fıtratında bencillik olduğu tezinin savunucusu Thomas Hobbes'un da ardılı olarak gösterilir. Zira özgür birey egoizmi toplumun istikametini belirlemekte yeterli ise, ahlak fuzulidir, piyasa zaten her şeyi (hem iyiyi hem de kötüyü, ama özellikle kötüyü) genel refaha tahvil etmektedir. Demek ki toplum bencillik üstüne kuruludur (ya da kurulmalıdır). Özetle insan Smith yerine diğer bazı insanlardan alıntı yapıldığı hissine kapılıyor – mesela Hobbes (herkesin herkese karşı savaşı), Mandeville (piyasanın görünmez elinin günahlarının erdeme dönüşmesi), Herbert Spencer (piyasa Darwinizm'inin ve devletin olabildiğince küçülmesinin savunucusu) veya Ayn Rand (indirgemecilik ve radikal egoizm). Adam Smith hiç böyle düşünmediği gibi, tek yönlü de

düşünmemiştir. Yukarıda tasvir ettiklerimizle tamamen çelişen *Ahlaki Duygular Teorisi*'ni görmezden geldik diyelim, bu sonuçlara *Milletlerin Zenginliği*'ni okuyarak ulaşmak bile imkânsızdır.

Smith, Mandeville'e Karşı

Daha önce betimlediğimiz üç ana ekol dışında, Smith, *Ahlaki Duygular Teorisi*'nde "sefih öğretilere" ayrıca özel ilgi gösterir (*Ahlaksız Sistemlere Dair*); bunların karakteristiği, ahlaksızlık ile erdem arasındaki tüm farkları ortadan kaldırmaklarıdır. Smith, düşüncesine hiçbir şekilde yakınlık göstermediği Mandeville'i bu başlıkta değerlendirir:

> Ancak bir sistem daha var, ahlaksızlık ile erdem arasındaki tüm ayrımı yok sayan, bu bakımdan tamamen habis bir eğilim içindeki sistem: Dr. Mandeville'in sistemini kastediyorum. Bu yazarın kavramları hemen her anlamda yanlış olduğu halde, insan tabiatının öyle halleri var ki, ilk bakışta bunları haklı çıkaracak gibi görünüyor. Bu haller, Dr. Mandeville'in kaba ve taşralı belagati üzerinden, hareketli ve mizahi bir dille abartılarak öyle tasvir edilmektedir ki, öğretilerinin gerçeklik kisvesi kazanıp cahillere empoze edilmesi mümkün hale gelmektedir.[22]

Adam Smith hatalı olarak ona atfedilen fikre kuvvetle itiraz eder. İktisadın başlangıcını tartışacaksak ve milletlerin zenginliğini bencillik ve şahsi çıkar üstüne oturtacaksak, çoğumuz Adam Smith'i bu öğretinin babası olarak yaftalarız. Ancak bu garip olur. Smith, Mandeville'in çalışmalarına ayrıntılarıyla aşina olmasına rağmen, bunlardan *Milletlerin Zenginliği*'nin hiçbir yerinde alıntı yapmamıştır. Atıfta bulunduğu tek bölüm *Ahlaki Duygular Teorisi* içindedir ki, burada da açıkça ve defalarca "ahlaksız" Mandeville ve onun her şeyi indirgediği (kıyıcı) bencillik ile arasına mesafe koymaya gayret etmiştir. Dahası, Mandeville Smith'in bu derece doğrudan eleştirdiği, alay ve karikatürize ettiği tek kişidir – ve bunu birkaç yerde yapar. Bazen tüm kitabın Mandeville'in

fikirlerine muhalefet etmek için yazıldığı izlenimine kapılırız. Dolayısıyla popüler tarihin söylediğinin aksine, Smith'in kendini Mandeville'in selefi saymasına imkân yoktur.

Her şeyin ötesinde, Smith'in, ahlaksızlık ve erdem arasında hiç fark olmadığı tezine katılmaya niyeti yoktu (gerçi Smith ona bu konuda çıkışsa da, Mandeville böyle bir tezi hiç savunmamıştı). Gerçekte tanık olduğumuz şey, iyi ve kötünün karakteristik tanımının Smith için bir miktar değişmiş olmasıdır. Mandeville, bencillik ve kendini düşünmeyi, arı krallığını ayakta tutan kötü huylar (bir sürü kötü huyun içinden) sayıyordu. Bu *kötü huyların*, iyiye yol açtığını düşünmesinin sebebi buydu. Oysa Smith'e göre kendini düşünmek *kötü bir şey değildi.* Smith, "kendini düşünme"nin adını "şahsi çıkar" olarak değiştirdi (bunları eşanlamlı kullanıyordu) ve bunu *toplumun işlevselliğinin koşulu* olarak görmese de işlerin yürümesi için önemli olduğunu kabul etti. Böylelikle bir taraftan kendini Mandeville'e (o zamanlarda çok ayıplanan) karşı olarak konumlandırırken, bir taraftan kendi iktisadi kuramını aynı zemin üzerine kuruyordu. Ahlaki zaafı erdem olarak sessizce yeniden tanımlayarak Smith, Mandeville'in argümanının temel mantığını kendine alıp yıkıcı eleştirileri uzak tutmayı başarmıştı. Smith sayesinde Mandeville'in günahkâr "kendini sevme" tabiri, erdemli "şahsi çıkar"a dönüşmüştü – *Milletlerin Zenginliği* ya da *Ahlaki Duygular Teorisi* içinde (bencillik karşıtı olarak) bir kelime.

Bu, bir ahlak hocası için şaşırtıcı bir yaklaşımdır. Smith'in, hiç buna uygun bir söylem geliştirmeden ahlaksızlığı nasıl sessizce erdeme çevirdiğini, Mandeville'i biraz bile kabul eder görünmüş olsa bu manevranın nasıl başarısızlıkla sonuçlanabileceğini gören bizler, bu ustalığa şapka çıkarmakla yetiniyoruz.

Das Adam Smith Sorunu

"İki Smith" bahsini konu alan yazıları toplasak kütüphaneler dolar.[23] Joseph Schumpeter bu meseleye *Das Adam Smith*

Problem adını taktı. Tüm bu tartışmalara rağmen (ana hatlarıyla özetleyeceğiz), Smith'in şahsi çıkar ve sempati hakkında gerçekten ne düşündüğü sorunsalına bugüne dek tatmin edici bir cevap verilemedi.[24] Adam Smith'in ekonomik adam hakkındaki beşeri algısı ne olursa olsun (ister birey ister toplum hakkında olsun, ister kendini sevme üzerine kurulmuş olsun ya da olmasın), elimizde kalan, "ekonominin babasının" bu bakir alanı çelişkili, net olmayan, muğlak bir görüşle teçhiz ettiği gerçeğidir.

Belki biraz abartmış olacağız ama bu anlaşmazlığın günümüze dek taşınmış ve çağdaş iktisadi ekolleri pek çok yönden ayrıştırmış olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin yöntemsel bireycilik ile kolektivizm arasındaki görüş ayrılığı belli ölçüde, pek açıkça tarif edilmemiş "iki Smith" sorunuyla ilişkilidir. Adam Smith, gelecek çağlarda iktisadi antropolojinin neye benzeyeceğini tayin etmedi. *Milletlerin Zenginliği,* insanı, kendi çıkarını kollama güdüsüyle hareket eden birey olarak ortaya koyar. Smith etik profesörü olmasına rağmen, bu noktada ahlaki konulara girmez ve işlerin idare edilmesi gerekçesi olmasa, bireyin toplumdaki işlevinin ne olacağıyla ilgilenmez. Burada kişisel menfaat, toplumun üyeleri arasındaki tek ve açıkça yeterli bağlantıdır, karşılıklı anlayış (*sempati*) hakkında tek kelime geçmez: "Eğer onların şahsi menfaatlerine katkısının kendi yararına olduğunu görür ve onlardan şahsi menfaati için istediği şeyi yapmalarının, kendi menfaatleri için iyi olacağını onlara gösterebilirse, başarılı olma ihtimali yüksektir."[25]

Yukarıda zikrettiğimiz kasapla ilgili hikâye görünmez el hakkında öğreticidir; uyum, zarafet ve barış içinde yönetmekte, göründüğü kadarıyla başka yardımcı bir ele ihtiyaç duymamaktadır. Buna karşın *Ahlaki Duygular Teorisi*'nde insan tamamen farklı görünmektedir. İnsan davranışını yöneten temel ilke sevgi dolu iyilikseverlik, yakınlıktır; insan rasyonel olmaktan çok duygusal bir varlıktır, Smith'in arkadaşı David Hume da buna inanır. İnsan toplumdan ayrı düşmüş bireysel bir aktör değil,

aksine onun ayrılmaz parçasıdır. Aksini iddia eden düşünce sistemleri Smith'in keskin eleştirileriyle karşılaşır. En sivri sözleri ise, araştırmacıların daha sonra iktisadi düşünce tarihine (en büyük?) katkısı olarak kendisine atfedeceği, Mandeville'in sistemine ayrılmıştır. *Ahlaki Duygular Teorisi*'nde Adam Smith bir iktisatçı olarak değil, parlak bir filozof ve ahlak hocası (bugüne kadar övgüyle anılan) olarak öne çıkar. Kurduğu cesur, özgün ve karmaşık psikolojik-toplumsal yapının bütünüyle ve titizlikle gösterdiği şey, her davranışın altında şahsi menfaat arayan yaklaşımın hatalı oluşudur. İnsan bazen Smith'in şizofrenik biçimde kendiyle yüzleştiği ve bir kitabının diğerini kuşku altında bıraktığı izlenimine kapılıyor.

Bir Değil Daha Çok Güdü

Smith'e göre doğru bakış açısının anahtarı, birden fazla güdünün bileşimidir. Bu yüzden Epikür'ü de eleştirir. Smith, *tüm* insan davranışlarını *tek* bir açıklayıcı prensibe bağlama çabasından kaçınır, bunun yerine daha fazla sayıda rehber ilke önerir. Bir yandan nezaket, en incelikli ve güzel ilkedir ancak kendi içinde fazla kuvvetli değildir. Nezaketi biraz bencillikle karıştırmakta sakınca yoktur; Smith bunda bir kötülük veya adilik görmez.

> Doğrudur, bencillik güdüsünü işe karıştırmak genellikle hayırhah duygulardan gelen davranışların güzelliğini lekeler gibi görünür. (...) İyilikseverlik belki de Tanrı katındaki tek prensiptir. (...) kusurlu bir yaratık olan insan, varoluşunun gereği olarak pek çok harici şeye ihtiyaç duyar, davranışlarını sıklıkla farklı güdüler başlatır.[26]

Adam Smith'in ilk bakışta şizofrenik görünen konumunu çözmek ve orta yol bulmak için her türlü çabanın gösterilmiş olduğunu anlıyoruz. İlk olarak, bazı âlimler, yazarın kuramlarının uyuşmaz olduğunu peşinen kabul eder (bu yaklaşıma

zor telaffuz edilen bir isim takılmıştır: *Umschwungstheorie*).[27] Mesela H. T. Buckle[28] şöyle der: "Bunlar aslında aynı konunun iki ayrı boyutudur. "*Ahlaki Duygular*'da, insan doğasının duygudaşlığını inceliyor, *Milletlerin Zenginliği*'nde ise bencilliğini." Ardından: "*Ahlaki Duygular*'da davranışlarımızı duygu ortaklığına bağlarken, *Milletlerin Zenginliği*'nde bencilliğe bağlıyor. Bu çalışmalara kısaca bakmak, temel bir ayrım olduğunu kanıtlar ve bunların birbirlerinin tamamlayıcısı olduğunu idrak etmemizi sağlar; o halde birini anlamak isteyenin ikisini de öğrenmesi şarttır." İkincisi, kimi zaman daha ince, kimi zaman daha kaba yaklaşımlarla olsa da, Smith'in iki yanını bağdaştırma girişimlerine sıkça rastlarız.[29]

Çözümlerden biri *Ahlaki Duygular Teorisi*'nin şu pasajında bulunabilir:

> İnsan topluluğunun her bireyi, bir diğerinin yardımına muhtaç olduğu gibi, karşılıklı zarara da maruz kalmaktadır. İhtiyaç duyulan yardım karşılıklı sevgiyle, takdirle, dostluk ve güvenle sağlanırsa, toplum gelişir ve mutlu olur. (...) lakin toplumun farklı üyeleri arasında ortak sevgi ve bağlılık olmazsa, mutluluk ve uyum azalacak olmasına rağmen, toplum muhakkak parçalanır diyemeyiz. Aralarında hiçbir sevgi ve bağlılık olmayan çeşitli tacirler nasıl menfaat sezgisiyle bir arada bulunabiliyorsa, toplum da çeşitli bireylerle var olabilir, (...) üzerinde mutabık kalınmış değişim değerleri zemininde ayakta kalabilir. Ancak toplum, birbirlerine her an zarar vermeye hazır bireylerle yaşayamaz. (...) Adalet, tüm yapıyı ayakta tutacak ana direktir.[30]

Bu bakış açısında Adam Smith'in iki temel ilkeyi de kabul ettiğini ve şu ya da bu güdünün her bir davranışta nasıl rol oynadığını belirlemeye çalıştığını görüyoruz. Mühim duygular –sevgi ve bencillik– bazen safi biçimleriyle zuhur etseler de çoğunlukla dürtülerimizde iç içe geçmiş vaziyette bulunurlar. Martin Buber, insan ilişkilerini elverişli ilişkiler ve menfaatten tamamen arınmış saf ilişkiler olarak ikiye ayırırken bu konu-

dan bahseder.[31] Dolayısıyla Adam Smith birbirine tamamen yabancı insanların bir araya gelmesinden oluşan bir toplumda baskın ilke olarak şahsi çıkar peşinde koşulmasını kabul etmiş olabilir. Ancak, bu dürtü tek başına, sadece insani açıdan zayıf bir cemaatin asgari işlevselliğini açıklayabilir. O halde Adam Smith'in ikinci ilkesi olan karşılıklı sevgi ve iyilikseverliği buna eklemek durumundayız. Bu ilke özellikle insan ilişkilerinde bulunur. Bir insan topluluğunu gerçek bir toplum yapan da budur.

Smith'in Sosyal İnsanı ve Hume'un Mirası

Ahlaki Duygular Teorisi'nde Smith, bireylerin birbirlerine *sempati* adını verdiği doğal bağ ile bağlı olduklarını savunan ve hiç de "bencil olmayan" bir tez ortaya koyar. Düşündüğü şey yalnızca karşılıklı iyilik (beğeni) değil, evrensel bir temayül, dayanışma ve diğerinin duygularını anlamadır, empatidir. Dayanak noktası, karşısındakini anlama yetisi içine işlemiş, bu yüzden *a priori* adil davranabilen insanlardır. Başkalarının isteklerine saygı duymanın aslında sadece kılık değiştirmiş bencillik olduğu itirazının önüne geçebilmek için (örneğin, aynı acının başımıza gelmesinden korkmamız) Smith kendi sistemini kurar: Ona göre insan, verili durumun kendi başına geldiğini gözünde canlandırmak yerine, kendini diğer insanın yerine *adapte* eder. Kendini doğum sancısı çeken bir kadının yerine koyan adamı örnek verir; adam bunu endişelenmesine gerek olmayan, başına hiçbir zaman gelemeyecek bir acı çekme hali için yapmaktadır. Burada önemli bir fark vardır, Smith bu görünür ayrıntı üzerinde ısrarla durur ve kuşkuya yer bırakmamak adına epey zaman ve enerji harcar. "Kendini başkasının yerine koyma" kavramı sayesinde Smith kendi döneminin bireyciliğine karşı psikolojik bir savunma geliştirmiştir. "Sempati, hiçbir durumda, benmerkezci bir prensip olarak düşünülemez."[32]

Smith, sosyal etik sistemini karşılıklı anlayış ilkesi üzerine kurar. İnsan sosyal bir canlıdır, yaratılışının kökeninde empati

hissetme ihtiyacı ve çevresinin parçası olma isteği vardır. Ahlak, bu sebeple de toplum içinde önemli rol oynar: "Erdem, insanlığın büyük destekçisi, ahlaksızlık ise büyük bozguncusudur."[33] Smith ile Mandeville arasında bundan daha keskin çelişki hayal edemezdik; Mandeville tam tersine ahlaki zaafları toplumsal refahın kaynağı olarak görüyor ve aynı zamanda, toplumun erdemli olması durumunda (Smith'in ideali) yoksullaşacağını ve nihayetinde çökeceğini düşünüyordu. Smith'e göre "fazilet, eskiden olduğu gibi şimdi de toplumun çarklarının cilasıdır (...) ahlaksızlık ise onları sıkıştırıp aşındıran adi pas gibi, muhakkak saldırgandır (...) eğer fazilet, bizzat kendisi iyi olduğu için arzulanıyorken, ahlaksızlık tiksinti verici bir şey ise, o halde bu zıt nitelikleri gerçekte ayıran akıl değil, doğrudan hisler ve duygulardır."[34]

Toplum Akılcı Bir Tercihin Sonucu mu?

Modern ekonomi biliminin varsaydığı gibi toplumu bir arada tutan şey bireyin rasyonel nedenlere dayandırdığı seçimleri midir? Bir insanı toplumun (iyi) bir bireyi yapan, akılcı hesapları mıdır? Yoksa işin içinde başka şeyler mi vardır?

Smith'in çağdaşı Hume, bu sorulara yanıt bulma arayışlarına ve genel anlamda iktisadi antropolojiye büyük katkılarda bulundu. İktisadın temel konularına yorumlar getirdi; toplumsal düzenin kökeni, fayda teorisi ve bencillik ve aynı zamanda akılcılık ve akıldışılık gibi. Hume önemlidir, çünkü Smith ve Hume çok sayıda yakın fikri paylaşan iki dosttu.

Hume, Thomas Hobbes ve benzerleri tarafından geliştirilen toplumsal sözleşme kavramına karşıydı. Hobbes'a göre insan, gönüllü (akılcı) olarak toplumun kurallarına uymak suretiyle, toplumsal düzen karşılığında özgürlüğünü "takas" eder ve diğerlerinden de aynı şeyi yapmalarını bekler. Bu yüzden toplumu bir arada tutan şahsi çıkarlardır; sonuçta hedonist hesapçılıktan fazlası değildir. Hume aynı kanaatte değildir:

> Bencillik hipotezine karşı en bariz itiraz gerekçesi, sağduyuya ve en önyargısız kavramlarımıza aykırı olmasının yanında, böyle sıra dışı bir paradoksu yaratmak için felsefenin en geniş sınırlarını esnetmeyi gerektirmesidir. En dikkatsiz gözlemciler bile sevgi, dostluk, şefkat, minnet gibi fıtri temayüllerin... bencil isteklerden kolayca ayırt edilebileceğini görürler... Bu türden [her şeyin kökünün bencillik olduğunu ispat] tüm gayretlerin sonuç vermediği ortadadır ve hepsinin kaynağı, felsefi itibarla çok hatalı bir akıl yürütme biçimi olan basitlik aşkıdır.[35]
>
> Burada Adam Smith'in de sonradan kullanacağı bir argüman görüyoruz. Hume'a göre bazı eylemleri gerçekleştirip bunları övmek yaradılışımızda vardır, şöyle ki "en incelikli hayal gücü bile, bizden bütünüyle bağımsız olarak gerçekleşmiş hadiselerde ne bir şahsi menfaat izi bulabilir ne de halihazırdaki mutluluğumuza ve güvenliğimize dair bir bağlantı açığa çıkarabilir."[36] Mekân ve zaman itibarıyla bizimle alakası olmayan, bize menfaat sağlamayan eylemleri övgüyle anmak tabiatımızda vardır. Hume için bize faydası dokunmayan bazı davranışları ahlaki ve iyi bulmamızın nedeni basittir: Bu eylemler ahlaki *hissiyatımızda* yankı bulurlar (ve aynı sebeple hesapçılıkta bulmazlar). Hume, kişisel çıkarın toplumun yapıtaşını oluşturamayacağını savunur. Pek çok örnek vardır ki "kişisel çıkar, kamu yararından ayrıdır, hatta ona karşıdır: Yine de görüyoruz, menfaatle yolu kesişmemesine rağmen ahlaki eğilimler baki kalıyor."[37] Bencilliği ve özel faydayı ayrıcalıklı, her şeyi açıklayan duygular olarak kabul etmez ama bunları daha geniş anlamda fayda kavramına dahil eder, toplumsal fayda: "Yararlılık makuldür, bunu tasdik ederiz. Günlük gözlemle teyit edilebilecek bir gerçektir. Fakat faydalı? Ne için? Elbette birilerinin çıkarı için. Kimin çıkarı o halde? Sadece kendi çıkarımız olamaz: Kabulümüzün şartı, daha geniş bir kapsama dair olmasıdır."[38]

Bu temel düşünce, Smith'in toplumsal ortak varoluş kavramını anlamamıza da yardım eder. Hume, insanın ahlaki hissiyatının, fayda ilkesinden daha güçlü ve derin olduğuna inanıyordu. (Duygusal) eğilimler, (rasyonel) hesap yapmaktan daha kuvvetlidir. İnsan davranışının normları devlet kurulmadan önce mevcuttu (Hobbesçu bir anlayışla bunları devlet yaratmış

değildir), dolayısıyla sosyal sözleşme bakışıyla açıklanamazlar. "Bu vaziyet bizi, bütün ahlaki eğilimlerin temelinde bencillik olduğu tezini inkâr etmeye mecbur ediyor."[39] Sosyal ahlak hissiyatının, duyguların alanına girer – akılcılığın değil. "Çağdaş iktisatçıların aksine Adam Smith, insanların, karşılarına çıkan seçenekleri hesaba kattıkları için büyük ölçüde birbirlerine bağımlı olduklarını varsayar. İnsanlar benzer duygu ve tutkuları paylaştığından, bunları davranışlarıyla ifade eden diğer insanlarla kendilerini özdeşleştirirler."[40]

Aristoteles ve Aquinas gibi Hume da insanoğlunu *zoon politikon* olarak kabul eder ve insanın bir toplumun parçası olmasının *doğal* olduğunu savunur. Başka bir deyişle birey toplumun parçası olmayı hesaplanabilir fayda sağlayacağı için akıl yürüterek "seçmez", bu tabiatında vardır, nihayetinde toplumun (gerçek anlamda) içine doğmuştur. İnsan, yaratılış olarak iyiye eğilimlidir ve doğuştan toplumsal duygudaşlık, hatta empati sahibidir. "Toplumun mutluluğuna katkıda bulunan her şey, onayımıza, iyi niyetimize hitap eder. Bu ilke, büyük ölçüde ahlakın kökeni sayılır."[41] Hume bu özelliği "insan doğasının ilkesi"[42] olarak kabul eder.

"İnsan kalbi (...) hiçbir zaman toplumsal faydaya tamamen kayıtsız olmayacak."[43] Başka bir yerde: "Bana göre hiç kimse, bu anlayışla, tamamen kayıtsız kalacak kadar uzak olamaz. Her şeye rağmen, topluma ya da kendine faydası dokunacak olanı tercih eder."[44] Hume'un düşüncesini belki de en iyi özetlediği kısım şudur: "Görünen o ki, kamu yararına, huzurun sağlanmasına, uyuma ve toplumsal düzene olan temayül daima (...) bizi sosyal erdeme bağlar (...) insanlık ve duygudaşlık kaideleri hissiyatımızın derinine işlemiş, kuvvetli etkiler bırakmıştır, o kadar ki, en şiddetli eleştiri ve takdiri harekete geçirebilirler."[45] Bir kez daha Adam Smith'ten aşina olduğumuz dürtüye rastlıyoruz. Bu, bireyin sadece kendisiyle değil, başkalarıyla ve toplumun bütünüyle kurduğu güçlü duygusal bağlara dayanıyor. Hume'un sözünü ettiği şeyin rasyonel hesaplama değil, bizi toplumsal er-

deme ulaştıran duygular olduğunu yeniden belirtmekte fayda var. Hume'a göre bu erdemler sosyal sözleşme kuramının savunduğunun aksine, akıl yürütmeyle doğrulanamaz.

Ne Smith ne de Hume, akılcıların ve Rousseau'nun sosyal sözleşme kuramının öne sürdüğü, toplumun hazcı ilkeler ve rasyonel seçim üzerine kurulu olduğu tezi ile mutabıklardı. Beşeri antropoloji farklıdır – insan doğuştan gelen duygularla bir bütündür. Toplumun ayakta kalmasının sırrı burada yatar. Bununla doğduk ve üzerine söyleyecek daha fazla sözümüz yok.

Tutkuların Kölesi Olarak Akıl

Smith'in, insan davranışlarının rasyonelliği üzerine düşünceleri de ilginçtir. Bu noktada etkilendiği kişi yine David Hume oldu. Adam Smith şöyle diyor:

> Ancak akıl, şüphesiz ahlakın genel kaidelerinin kaynağıdır, tüm ahlaki yargılarımızı onun aracılığı ile biçimlendiririz; fakat doğruya ve yanlışa dair ilk algılarımızı akıldan türettiğimizi iddia etmek bütünüyle saçma ve cahilce olur (...) Bu ilk algılar (...) aklın değil, doğrudan sezgi ve duyguların ürünüdür. (...) Akıl, belli bir gayenin makbul olup olmadığını belirleyemez (...) Akıl, bu gayenin, tabiatı itibarıyla memnun edici olan yahut olmayan bir diğer hedefe ulaşmaya vasıta olduğunu gösterebilir ve ancak bu anlamda, başka bir şey için makbul olup olmadığını belirleyebilir. Hiçbir şeyin, sezgi ve duygular tarafından öyle kılınmadıkça, kendiliğinden makbul olup olmadığını söyleyemeyiz.[46]

Hume'u meşhur eden, kafasındaki rasyonalist antropoloji kurgusudur: "Akıl ancak tutkunun kölesidir ve kölesi olmalıdır; tutkuya hizmet ve biat etmekten başka bir makama sahip olamaz."[47] (Bu arada, Smith ile birlikte hararetle eleştirdikleri Bernard Mandeville'in[48] düşüncesine yaklaşmış oluyor.) Pasaj, felsefesini aşağı yukarı özetliyor – akıl ve duygular birbirleriyle mücadele etmezler, rakip olarak tasarlanmamışlardır. Rekabet

etmelerini mümkün kılacak biçimde aynı katmanda yer almazlar. İnsan davranışını duygular ve tutkular yönlendirir ve etkiler, akıl ancak ikincil derecede rol oynayarak onları akla uygun kılar.[49] John Locke da benzer bir argümana sahiptir: "Akıl, doğanın kanununu koymak ve ilan etmekten çok onu arar ve keşfeder... Kanun yapmaktan ziyade onu yorumlar."[50]

Davranışlarımız uygunluğun ya da uygunsuzluğun, faydanın ya da maliyetin dikkatle hesaplanmış sonuçları değildir. Davranışlarımız bunun yerine kendilerini, idrak edemediğimiz güçlerin kollarına bırakır, bizi harekete geçiren ise duygulardır. Keynes'in *hayvani ruh* kavramı da benzer akıldışı karaktere sahiptir.

David Hume, çağdaş *homo economicus* antropolojisine şu açıdan karşı çıkardı: İnsan davranışının arkasındaki güç akıl değil duygulardır. Daha basit ifadeyle akıl, insanı harekete geçirecek kadar güçlü değildir. Hume'a göre toplumun çıkarları "onların bakışına göre bile, bize tümüyle yabancı değildir. Yararlılık yalnızca belli bir sona yönelimdir; bu sonun bizi katiyen etkilemediği noktada, sonuca varmakta kullanılan herhangi bir aracın işe yarıyor olması bir çelişkidir."[51] Akıl, tek başına tercihlerimizi bizi harekete geçirecek şekilde sıraya koyamaz; akıl bizi nasıl harekete geçireceğini bilmez. "Onurlu olan, adil olan, münasip olan, asil olan, cömert olan kalbimizin sahibidir, onu kucaklamak ve daim kılmak yönünde bizi harekete geçirir. Zeki olan, aşikâr olan, mümkün olan, doğru olan yalnızca anlayışın serin kanlı rızasını temin eder ve nazari merakımızı tatmin etmek, arayışımıza nokta koyar."[52]

Immanuel Kant'ın da buna yakın konumda olduğu görülüyor. "Saf akıl, bununla birlikte, hiçbir sonuca *a priori* hükmedemez."[53] Akıl ancak tali rol oynar – amaca giden en iyi yolu bulunca.[54] Davranışlarımızda akıl ve duygunun işbirliği vardır.[55] Bu konuya kitabın ikinci yarısında devam edeceğiz. Akıl, tek başına paradoks üretir: "Dünyanın yok olmasını parmağımın kaşınmasına yeğlemek, akla karşı değildir."[56]

İki Smith'i Birleştirmek

İktisat otoritelerinin Mandeville[57] ve Smith'i[58] psikoloji, etik ve felsefe alanlarında önemli düşünürler olarak görüp iktisat alanındaki özgünlüklerini inkâr etmeleri çelişkili görünüyor. O halde bu iki kişi ekonomi biliminin temellerini nasıl attı? Bunun sebebi psikoloji, felsefe ve etiğin gerçekten ekonomi biliminin merkezinde olması ve Mandeville ile Smith'in, tarihin bilinmezliğinden günümüze dek süregelen iktisadi münazaranın en tepesinde, kendilerinden önceki herkesten daha fazla olmaları mı? Neden merkantilistleri iktisadın babaları olarak kabul etmiyoruz? Ya da matematiğe odaklanmış fizyokratları? Bugüne kadar ulaşmış, ekonominin atasözü haline gelmiş *laissez faire, laissez passer* cümlesinin sahibi –Smith'ten bir asır önce yaşamış– Fransız fizyokrat Vincent de Gournay (1712-1759) idi. Ancak bugün ondan pek söz etmiyoruz –ya da diğerlerinden– oysa *Das Adam Smith Problem* (yani Smith'in kuramlarındaki bencillik problemi) hâlâ canlıdır ve hâlâ tartışma konusudur.

Sorunun kaynağı "egoizm" tanımının genişliği ya da bizim bu terime dahil etme eğiliminde olduklarımızdır. Doğruları inkâr etmektense yakılarak öldürülmeyi tercih eden ünlü reformist din adamı Çek Jan Hus'un veya malından mülkünden feragat eden Assisili Francesco'nun davranışları bencillik olarak tanımlanacaksa, herkesin bencilce davranıyor olması gerekir, ki bu durumda "bencillik" terimi anlamını kaybeder zira sınanamaz ve tüm eylemleri –tam aksi yöndekileri bile– nitelemek için kullanılabilecek bir hale gelir.

Sonuç: Yeniden Bay Smith

Bu bölümde, piyasanın görünmez eli kavramının Smith'e atfedilmesindeki yanlış anlamayı inceledik. Bernard Mandeville ve rasyonel bir yapı olarak toplumsal sözleşme kavramıyla bağlantısındaki sorunları tartıştık. *Das Adam Smith Problem*

bahsini açtık ve insan davranışının tek bir prensip (bencillik) ile açıklanamayacağına işaret ettik. Smith'in pek çok fikrini aldığı yakın arkadaşı David Hume'un felsefesini irdeledik. Hume, aklın rolünü azaltıp sezgi ve duyguları merkeze almıştı. Adam Smith temel sosyal ilke olarak, toplumu bir arada tutan duygudaşlığı öne sürdü. İkisi de insanı, özünde sosyal bir varlık olarak, aradaki mesafe ne olursa olsun insan ailesinin her üyesiyle ortak bağlılık içinde tanımladı.

Klasik Smith iktisadının vârisi olma iddiasındaki çağdaş anaakım iktisat, etiği görmezden gelmiştir. Klasik tartışmalarda iyi ve kötü kavramları baskınken, bugün bunlardan bahsetmek neredeyse sapkınlıktır. Göstermeye çalıştığım gibi popüler Adam Smith okuması bir yanlış anlamadan ibarettir. Smith'in ekonomi bilimine katkısı (müphem) piyasanın görünmez eli kavramından ve bencil, kendi çıkarına odaklı *homo economicus*'un doğuşundan çok daha kapsamlı.

Popüler Smith okuması, ekonomi biliminin bir tarafının ağır basmasına neden oluyor. İktisadın şimdiki durumunu anlayabilmek için her iki Smith'i de okumak gerekiyor. Eğer Smith'in *Milletlerin Zenginliği*'nde ifadesini bulan popüler yanına odaklanır, *Ahlaki Duygular Teorisi*'nin daha geniş kapsamını ıskalarsak ulaşacağımız sonuçlar Smith'in niyet ettiklerinden oldukça farklı olacaktır.

Smith, ahlakın kritik önemini anlamış ve ona toplumda başrol vermiş olsa da bıraktığı miras biraz bulanıktır. Bizim gibi ekonomistler için bence Smith'in mirası, ahlaki soruların iktisada dahil edilmesi gereğidir – esas sorular bunlardır. Benim fikrim onun en etkili katkısının ahlaki olduğu yönünde. İyiye ve kötüye dair tartışma Smith'le başlamadı ama zirveye onunla çıktığı kesindir.

006 22
66 8956 00 548> 21

II

SAPKIN DÜŞÜNCELER

Acı çekmeden hiçbir şey değişmez, en azından insan doğası.
C.G. Jung

Bütün bu eski hikâyeler, Babil efsaneleri ya da Yeni Ahit meselleri neye yarar? (Post)modern çağın, özellikle ekonominin, bu eski sembollerden öğrenebileceği neler var? Bu düşünme biçimi, özellikle şu borç krizi zamanında zaten yeterince endişeliyken, bize nasıl faydalı olabilir?

Psikolog Carl Gustav Jung, insan düşüncesinin ve dünya görüşünün binlerce yıl boyunca geçerliliğini koruyan arketiplere uyarak geliştiğine inanıyordu. Arketipleri incelemek ve haklarında bilgi sahibi olmak bu yüzden değerlidir. Onları incelemenin en basit ve iyi yolu, erken dönem ham halleri içinde, bir anlamda onlar henüz çıplak ve uygarlığımız henüz gençkenki hallerinde ele almak, ardından tarihsel gelişim bağlamında dönüşümlerini takip etmektir.

Bilinçaltına depoladığımız şeyler en iyi kriz zamanlarında ortaya çıkar. "En derin anlamları ifşa edenler, en beklenmedik, en korkunç ve kaotik olan şeylerdir"[1] diyor Jung. Ona göre kırılma noktası, çoğunlukla bir dayanak noktasıydı.

Bir ekonomi de, kendi hakkında en çok şeyi, gücünün zirvesindeyken değil kırılgan olduğu dönemde anlatır. Onu kibirle dolup taştığı, kendisinden başka her şeyi küçümsediği zamanlara nazaran, çıplak ve mütevazıyken çok daha iyi tanırız. Güç çoğunlukla özü saklar, zayıflık ise ortaya çıkarır.

8

Açgözlülük İhtiyacı

İstemenin Tarihi

Aşkı bulmak istedik,
Başarıyı istedik,
Hiçbir şey yetmeyene kadar
Göbek adım ifrat olana kadar.

P.J. Harvey, "We Float"

Pandora'nın kutusu ne zaman açılsa, bir sürü bela çıkar. Fakat Pandora kimdir ve kutusunda ne vardı? Bu bölümde insanın arzularının ilerleyişini ya da iktisadi adıyla isteğin doğuşunu, (yaşamak için) gerekli olmayan şeylere talebi inceleyeceğiz. "İhtiyacımız olmayan" harici şeylerden elde ettiğimiz faydanın başlangıcı bu noktadır. Ekonomi ihtiyaçların (arzuların) karşılanması kavramına çok vurgu yaptığına göre, buna ilgi göstermek gerekir.

Yunan mitolojisine göre Pandora ilk kadındır (Eski Ahit'te Havva'nın karşılığı gibi), ama (Âdem'e "uygun yardımcı" ola-

rak yaratılmış Havva'nın aksine) dünyaya, tanrıların erkeklerden intikamı olarak gönderilmiştir. Yanında taşıdığı kutuda (aslında kavanoz), o güne kadar Dünya'da var olmayan her türlü eziyet ve kötülük bulunmaktadır. Kutuyu meraktan açar açmaz, kötülük, hastalık ve (bizi en çok ilgilendiren) çalışma laneti dünyaya yayılır. Daha önce bir zevk olan emek, artık zor ve yorucu bir iştir. Pandora hemen kutuyu kapatır ama artık çok geçtir.

Tanrıların Laneti: Şu Berbat Talep

Havva ile Âdem'in hikâyesinde bunun benzerini okuruz. (Âdem Aden Bahçesi hikâyesinde o kadar pasif bir rolde ki, onu ikinci sıraya koymaya meyilliyim.) Havva, yılanla yaptığı (Âdem'in bütünüyle kaçındığı) entelektüel kapışmanın ardından, yasak meyveyi tattı (yine meraktan mı?) ve sonuç hem cennetten kovulma hem de kötülüğün dünyaya girmesi oldu. Cennetten kovulduktan sonra Âdem, *expresis verbis* tek bir lanete muhatap oldu: Çalışma Laneti:[2] "Toprak senin yüzünden lanetlendi; yaşam boyu emek vermeden yiyecek bulamayacaksın... Ekmeğini alın teri dökerek kazanacaksın."[3]

Burada ilgi çekici birkaç nokta var. Birincisi, insanoğlu, hikâyelerinde çalışmanın memnuniyet verici olduğu bir zaman hatırlıyor. İnsan, Aden Bahçesi'nde bile çalışmak zorundaydı: Tanrı insanı bahçeye koydu ki "orada çalışsın ve ona baksın."[4] İlk kültürler için, kusursuz durum hareketsizlik değil, *mutluluk verici* emekti.

İkincisi, iki hikâyede de *kötülüğü* dünyaya *getiren* tutku, merak, özellikle aşırı istek ve doyumsuzluk, deyim yerindeyse kifayetsizlikti. Havva ve Âdem "bahçedeki her ağaçtan"[5] diledikleri kadar yiyebilirlerdi, ama yine de bu onlara *yetmemişti.* İlk insanları böyle arsızca yetinememeye sürükleyen neydi bilmiyoruz. Cennetin mükemmelliğinde eksikleri neydi? Bu bakımdan hikâye, Pandora'nın hikâyesine benziyor. Bu hikâ-

yeler bize bir şey söylüyor: İstediğimiz her şeye sahip olsak, cennette bile yaşasak, bize yine de yetmez, (gerekmediği halde) tüketmeye, (bize yasaklanmış olsa bile) ihtiyacımız olmayanı tüketmeye ve Pandora'nın kutusunu açmaya her daim meyilli olacağız.

Matrix üçlemesinin ilk filminin sonunda Ajan Smith'in Morpheus'a söylediği gibi: "İlk Matrix'in insanlar için kusursuz bir dünya olarak tasarlandığını biliyor muydun? Kimsenin acı çekmediği, herkesin mutlu olduğu bir dünya. Tam bir felaketti. Kimse programı kabul etmedi." Ajan Smith bu anormalliğin sebepleri hakkında tahmin yürüterek devam eder: "Kimileri, kusursuz dünyanızı tarif edecek programlama diline sahip olmadığımıza inanıyordu. Fakat inanıyorum ki, bir tür olarak insanlık, kendini acı ve sefalet çektiği bir gerçeklik içinde tanımlıyor."[6] Lowry, Aden Bahçesi hikâyesinden benzer dersler çıkarır: "Âdem ve Havva bilgi ağacının meyvesini yiyip kendi seçim hakları olduğunu öne sürünce, bolluk dünyasından kıtlığa sürüldüler, 'alın terleriyle ekmek yemek üzere.' Bu kıssadaki hisse şudur; bilgi ve seçim yapmak, kıtlığın ilahi düzen ya da doğal zorunluluk olduğu bir dünyada, bize yüktür."[7]

Üçüncüsü, Tanrı'nın laneti karakter olarak doğrudan değildir; Tanrı bunun yerine, insanların bahtsızlıklarına kendi başlarına gitmelerine izin verir, yolu açar. Bu hem Aden Bahçesi'nin yasak ağacı için hem de Pandora'nın kutusu biçimindeki yasak meyve için geçerlidir. Tutku ve merak kardeştir. Yasak ağacın meyvesi bile "çekici görünür"[8] – gözümüze hoş görünen reklamlar gibi. Dahası, reklamlar sıklıkla akıldışı (*hayvani* de olur) yönlerimize seslenir.[9] Öyle ya da böyle yılan (hayvan), Havva'nın içinde bir arzu oluşturur; bu, onun daha önce sahip olmadığı ve aslında hiç *ihtiyaç* duymadığı bir şeye karşı duyulan bir arzudur. Bu bağlamda *arzu uyandırmak* tabiri çok yerindedir, çünkü aslında içeride zaten bulunan ama uyumakta olan bir şeyi aktive edilir. Yılan arzuyu yaratmamış, onu uyandırmıştır.

Cennette işlenen ilk günahın cinsel mahiyette olduğu Ortaçağ'da uzun süre geçerli kalmış bir algılamadır. Fakat bu algılama ikna edici bir argümandan yoksundur. Mümkün görünen başka bir açı sunuyorum: İlk günahın karakterinin (aşırı) *tüketim* olması çok daha muhtemeldir. Sonuçta Havva ve Âdem, hikâyede meyveyi *gerçekten* tüketirler ("yedi" kelimesi iki kez tekrarlanır). "Biraz aldı ve yedi. Sonra yanındaki kocasına verdi, o da yedi."[10]

Tarihçi David Norman'a göre, Adam Smith "iktisat alanına, insanın açgözlülüğünün sonuçlarını kendine sorarak girdi."[11] Milletlerin zenginliğinin kaynağı hakkında bir araştırma kitabı yazmanın sebebine dair yapılan bu anlamlı okumaya göre, *açgözlülük* yalnızca kuramsal iktisadın doğuşunda değil, ilk günah kavramıyla birlikte tarihimizin beşiğinde de karşımıza çıkmaktadır.

Arzu Ekonomisi: Kifayeti Defetmek

İbranilerin ve Yunanların yanına üçüncü bir kadim kültür ekleyelim: Sümerler. Gılgamış Destanı'nda gördüğümüz gibi Enkidu aslında tıpkı Pandora gibi tanrılar tarafından ceza olarak gönderilmişti. Fakat sonuçta Enkidu Gılgamış'ın hayat boyu arkadaşı olmuştu, Âdem ve Havva'nın da olması gerektiği gibi.

Enkidu başlangıçta, ormanda hayvana benzer bir hayat sürüyordu. Onu şehre getiren ve böylece sembolik olarak insana çeviren ise bir kadındı: Tapınak fahişesi Şamhat. Şimdi olaya iki yönden bakabiliriz, bunlar nihayetinde birbirlerini tamamlayan yönler gibi görünüyor.

Gılgamış Destanı'nda Enkidu'nun çöküşüne sebep olan, belli ölçüde, bir kadındı (fahişe). Onunla tanışana kadar Enkidu hayatından memnundu, arzuları yoktu ve sadece temel gereksinimleri vardı – yiyecek, barınak, güvenlik. Bir hayvan gibi, uygarlık olmaksızın bunları kendi başına karşılayabili-

yordu. Fakat sonra Şamhat geldi ve ona neyi *arzulaması* gerektiğini *gösterdi*. Slavoj Žižek'in dediği gibi,[12] neyi arzulayacağımızın gösterilmesine ihtiyaç duyarız. (Bu anlamda reklamlar, toplum için çok mühimdir.[13]) İlk defa, bir davranışa daha fazlasını isteme eşlik etmişti. Bir hayvan gibi yaşadığı için memnuniyetsizlik ve arzu yoktu; Enkidu ihtiyacı olan her şeye sahipti, çünkü zaten fazla ihtiyacı yoktu. Alfred Marshall şöyle yazıyor: "Uygarlık öncesi insanın istekleri aslında vahşi bir hayvandan çok da fazla değildi; ama ileri doğru atılan her adımla ihtiyaçlarının da, onları karşılama yöntemlerinin de çeşitliliği arttı."[14]

Artık daha fazlasına ihtiyaç duyduğuna göre, arzu doğmuştur. Burada arzunun ve istemenin ilerleyişine tanık oluyoruz (yani sahip olmadığım ve gerçekte gereksinim duymadığım bir şeyi arzulama). Şamhat aynı zamanda Enkidu'yu hayvanlara, tabiata ve doğal ortamına yabancılaştırır. Onu şehre, insanların evine getirir.

Hikâyeye bir de şöyle bakabiliriz; Şamhat Enkidu'nun kurtarıcısıdır. Ona *ne* arzulayacağını gösteren kadındır. Demek ki onu insan yapmıştır. Ona daha yüce bir amaç, tatminsizlik ve memnuniyetsizlik vermiştir. O, kültür taşıyandır. Enkidu'yu şehre getiren, medenileştiren ve ona içmesi için bira veren odur. Enkidu için Şamhat, ilerlemenin hamisidir.

Arzunun uyandırılmasının ilk örneklerini verdik. Görünen o ki sürekli tatminsiz olma ve fazlasını isteme çabası doğal bir olaydır – medeniyetimizin ve insan olmanın ta derinliklerinde yatar. (Eskiler bunu çok iyi anlamıştı.) Hatta memnuniyetsizliğin, gelişmenin ve piyasa kapitalizminin motoru olduğunu söyleyecek kadar ileri gidebiliriz. Frank Knight, önceki kuşağın belki de en önemli Chicago ekonomisti şöyle yazıyor: "Durumu iyileştikçe tatminsizliğin artması insan doğasındandır."[15] Knight'ın öğrencisi George Stigler de şöyle der: "Makul bireyin istediği asıl şey, doyurulan isteklerden elde edilen tatmin değil, daha fazla sayıda ve daha iyi isteklerdir."[16]

Daimi olarak daha ve daha fazlasını isterken, çalışmanın keyfini feda ettik. Çok fazla şey istiyoruz ve çok fazla çalışıyoruz. Açık ara şimdiye kadar yaşamış en zengin uygarlık biziz, ama "yeterli" sözüyle ve tatmin olmakla aramızdaki mesafe, uzak "ilkel" geçmişimizdeki herhangi bir zamandakinden daha az değil. Tek cümleyle: Şayet GSMH ve verimliliği daima ne pahasına olursa olsun artırmak zorunda olmasaydık, daima "alnımızın teriyle" aşırı çalışmak zorunda kalmazdık.

Malthus Üçüncü Kez Yeniden Doğuyor: Bir Uyuşturucu Olarak Tüketim

Ve aslında ihtiyacın olmayan şeye asla doyamazsın.
U2, "Stuck in a Moment"

Papaz Thomas Malthus, 17. yüzyılın sonlarıyla 18. yüzyılın başları arasında yaşamış bir iktisatçıdır. Teorilerinin çoğu eleştirilmiştir, ama bugüne dek onu kitabı *Principles of Population* [Nüfus İlkeleri] ile hatırlarız, bu kitapta şunu savunur: "Nüfus artışının gücü, dünyanın insan nüfusunun geçimini sağlama gücünden çok daha büyüktür."[17] Diğer bir deyişle, gezegen nüfus artışını destekleyemez.[18] Burada aslında iddia ettiği, insanın talebi (bütün olarak) sınırsız, gezegenin (tarımsal) kaynakları ise sınırlıdır. Sonradan anlaşıldı ki, tarım teknolojisi, gübreler ve ilaçlar sayesinde dünya, o zaman sanıldığından birkaç yüz kat daha verimli hale getirilebiliyor, dolayısıyla bu tarihe kadar bir sorun yaşamadık. Malthus aşılmıştı: Yeterince yiyecek var, sorun bunların dağıtımında veya yeni teknolojilerin uygulanmasındaydı.

Bir süre sonra bir yeni Malthusçu iddia belirdi ve dedi ki, dünyadaki üretkenlik artışı, teknoloji ve emek verimliliği de sınırlıdır, Malthusçu kıyametin bu ikinci türevinin henüz aşıldığını söyleyemeyiz. Ben de üçüncü türevi takdim edeyim: İhtiyaçlarımız, onları karşılamamızdan daha hızlı artıyor.

Önceleri ne kadar çok şeye sahip olursak, o kadar az şeye ihtiyacımız kalır veya az şey isteriz diye düşünürdük. Fakat burada büyük bir hata yaptık. İhtiyaçlar sahip olduklarımızla birlikte arttı. Asla doyuma ulaşamayacağız. Başka ifadeyle, arz artışı, yeni talep artışını asla yakalayamayacak. Ancak bu bizi, Malthus'un fark ettiği gibi[19] daha da uzağa götürüyor. ("İleri" kelimesini burada kasten kullanmıyorum, çünkü sadece belli bir hedef varsa ileri gidebiliriz.) Bu bağlamda Don Patinkin, "Tarih göstermiştir ki, Batı toplumunun yeni arzular yaratma hızı, onları tatmin etme yollarını artırma hızı kadar (veya daha yüksektir)"[20] diyor. Yani arzu asla tatmin edilemez ya da Slavoj Žižek'in dediği gibi "arzunun varlık sebebi hedefe varmak, tatmin olmak değil, kendini arzu olarak yeniden üretmektir."[21] Vaiz bölümünün yazarı dahi belirtmiş: "Göz görmekle doymuyor, kulak işitmekle dolmuyor."[22]

Günümüzün gerçekliğiyle yüzleştirince, Alfred Marshall tahmininde pek isabetli görünmüyor: "İnsanın istekleri ve arzuları sayıca sınırsız ve çok çeşitlidir: Ama genel olarak sınırlıdırlar ve tatmin edilmeleri mümkündür."[23] İhtiyaçlar belki öyledir, ama istekler ve arzular için aynı şey söz konusu değildir. Sonsuz görünüyorlar. Aksine, daha fazlasına sahip oldukça, daha da fazlasını istiyor gibiyiz. Bir alkoliğin sarhoşluğunu sürdürmeye çalışması gibi eğer sürekli daha fazla tüketmek istiyorsak, tüketimin bağımlılık yapıcı madde özelliği gösterdiğini söyleyemez miyiz? GSMH durgunluğundan, sıfır ya da düşük büyümeden dolayı depresyona girmişsek, müptela sayılmaz mıyız? Neden makul olmayı beceremiyoruz? Çünkü tüketim, uyuşturucu gibi.

Clarissa Estes, *Women Who Run with the Wolves* adlı kitabında [*Kurtlarla Koşan Kadınlar*] ilginç bir bağımlılık tarifi yapıyor: "Bağımlılık, hayatı daha iyi 'gösterirken' aslında onu tüketen her şeydir."[24] Salman Rushdie *Öfke* adlı kitabında her günahın bir uygunsuzluk günahı olduğunu söylüyor – başka deyişle, hak sahibi olmadığımız şeyler üzerinde hak iddia etmek yetersizliği.[25] Aristoteles'in görüşü de buna benzer: "[Ş]eytan sınırsızlar sınıfına aittir."[26]

İsteklerimizi tatmin etmenin, onların tatmin olmasıyla sonuçlanacağını düşünüyorduk. Fakat eyvah, tarihteki en aşırı zengin, ama aynı zamanda en aşırı borçlu günümüz toplumuna bakınca, bunun esaslı bir hata olduğunu görüyoruz. Talep düpedüz yeni talep yaratıyor. Arz, bu talebi doyurmak yerine yenisini üretiyor. Dahası, talep (istek, tutku, iştah) her yeni arzla daha da büyüyor – ta ki aşırı doygunluktan Mezmurlar 107'de tasvir edilen duruma gelene dek: "Tüm yiyeceklerden iğrendiler."[27] Milan Kundera *Laughable Loves* (*Gülünesi Aşklar*) kitabında, özellikle "Ebedi Arzunun Altın Elması" hikâyesinde, mutluluk peşinde koşmanın, nihai mutluluk noktasına ulaşılmasa da kendiliğinden mutluluk verdiğini anlatıyor. Öykünün başında yaptığı alıntıda Kundera, Pascal'ın avcılar hakkında yaptığı, "aradıkları şeyin av değil, kovalamak olduğunu bilmezler"[28] gözlemini aktarıyor. İktisatçı Knight ise "[T]akip etmekten kazanılan mükâfat, sahip olmaktan kazanılandan daha büyük... insanın eli mahkûm... birey, hatta toplum olarak peşinde koştuğu hedef, onun ilerleyişinden daha hızlı uzaklaşıyor. Demek ki hayat nihayetinde, bunu seçen ya da mizacı gereği mecbur kalan için, bir çeşit Sisyphos görevi gibidir."[29]

Bu açıdan, insan mutluluk ya da doyum noktasını bilmez. Gözlerimiz kapalı, el yordamıyla onu ararız ama ancak geriye baktığımızda görebiliriz. "Asla *yeniden* mutlu olmayacağım" cümlesini duyarız ama "Asla mutlu olmayacağım" cümlesine pek rastlamayız. Bir zamanlar mutlu olduğumuz bir nokta olduğunu biliriz, ama onu ancak sağladığımız fayda azalmaya başlayınca fark ederiz. Simmel'in dediği gibi, mutluluğa yaklaştıkça onu daha çok arzularız. En hararetli tutkular, uzak ve erişilmez olandan değil, sahip olmadığımız ama ulaşılabilir görünen –bu yanılsama, toplumun parasallaşmasıyla güçlenmiştir– şeylerden kaynaklanır.[30] Gözümüze gökkuşağının ardındaki masalsı define gibi görünürler. Ona doğru ne kadar yürürseniz yürüyün, gökkuşağı ve onunla birlikte define uzaklaşır. "Yeterli, her zaman ufuktadır ve ufuk biz ona yaklaştık-

ça geri çekilir."[31] Sahip olduklarımızın arzıyla taleplerimiz arasında her zaman bir mesafe, bir boşluk olacaktır. Denge bazlı ekonomi biliminin yanılgısı iyice ortaya çıkar. Paul Simon şarkısında şöyle diyor: "Hedefe yakınlaştıkça, ayağın daha çok kayar, düşersin."

Arz Talebi Karşılayabilir mi?

Bu boşluğu nasıl kapatmalı? Taleple arz arasındaki mesafeyi asgariye indirmenin iki yolu var gibi görünüyor. Biri talep miktarına ulaşana dek mal arzını artırmak (hem kendi hayatlarımızda hem de GSMH büyümesinde) – deyim yerindeyse istediğimiz her şeye sahip olmak. Hedonist program budur: Ne istediğini bul (daha önce gösterdiğim gibi bu başlı başına zor bir iş) ve ona doğru koş. Sopanın ucundaki havuç gibi bitmeyen bir hikâye. Yine de, Yunan çağından bugüne dek seçtiğimiz program budur. Bu nedenle GSMH'lar bu kadar büyüdü – çünkü bunu çok, çok istedik.

Arz-talep problemine verilecek diğer cevap tam ters yönde, Stoacıların savunduğu gibidir: Şayet arz ile talep arasında bir uyuşmazlık varsa, o halde *talebi* var olan *arzın* yeteceği ölçüye kadar *düşür.* Kâğıt üzerinde kolay görünse de Stoacıların ömür boyu eğitilmesini gerektirecek kadar zor bir psikolojik egzersiz söz konusudur. Buna sıradan bir cevap şu olabilir: "Tatminli bir domuz olmaktansa, tatminsiz bir insan olmak daha iyidir; doymamış Sokrates olmak, doymuş bir budala olmaya yeğdir."[32] Bu doğru, ama daha da iyisi var: doymuş Sokrates olmak (en azından tüketim anlamında). Bu arada şunu söyleyen Sokrates'in kendisiydi: "O halde kayalar ve cesetler [istek ve arzusu olmayanlar] en mutlu olmalı."[33] Sonuçta Platon, kitabın ilk yarısında gösterdiğimiz gibi, insan bedeninin arzularına ve ihtiyaçlarına olumlu değer atfetmez – çünkü onlar aldatıcıdır.

Bu bakışa göre gerçekten "zengin" adam hiçbir şey (fazlasını) istemeyendir, yoksul adam çok şey ister. Teknik olarak,

tatmin olamayan bir milyoner, düşük gelirli bir insandan daha yoksul olabilir.

Harici Şeylere İlgi Duymak

Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* kitabının sonunda şöyle diyor: "Harici şeylere duyulan ilgi, bir azizin omuzlarındaki hafif pelerin gibi olmalıdır ki, istendiği an bir kenara atılabilsin. Fakat kader pelerinin, demirden bir kafes olmasına hükmetti."[34] Aziz olmadığımızı ve uygarlığımız ne kadar müreffeh olursa olsun, "harici şeylere duyduğumuz ilginin" bir "demir kafes" haline gelebileceğini bildiğimize göre, ne yapacağız? Ya isteklerimizi sınırlarız (Stoacıların dediği gibi) ya da asla mutlu olamayız (hedonistlerin paradoksu).[35] Eğer mutluluk ve sadece mutluluk peşinde koşarsak, hiç mutlu olamayız. Mutluluk ancak yapılan iyi bir şeyin yan ürünü olarak ortaya çıkıyor, kendi içinde bir amaç olarak değil. Peki, bu, ekonominin konusu olmalı mı? Elbette – sürekli fayda maksimize etmeye çalışan bir alan, bunun farkında olmalı.

Bugün ne kadar çok şeye sahip olursak, o kadar mutlu ve özgür olduğumuza inanıyoruz. Bazı Stoacılar ise tam tersinden yürüdü. Bunun iyi bir örneği meşhur Sinoplu Diyojen, daha iyi bilinen ismiyle Alaycı Diyojen'dir. Ne kadar *az* şeyi varsa o kadar özgür olduğuna inanıyordu. Bugün *tam* aksine inanıyoruz.

Bir yanlış anlamayı engellemek adına, sahip olduklarımızdan vazgeçmeyi önermediğimi, sadece bunun hiç bitmeyen bir hikâye olduğunu göstermeye çalıştığımı belirteyim. Yaratılıştan memnuniyetsiziz – görmüş olduğumuz gibi doyumsuzluk en başından beri insan doğasında var; Diyojen bir istisna. Kant "Sahip olmayı bırak, bir noktada keyif almaya başla ve tatmin ol"[36] diyor. Soru şu: Doğuştan gelen, insan doğasının bu meta-niteliğine *ne ölçüde* teslim olacağız ve kendimizi nasıl sınırlayacağız? İsteyebileceğimiz her şeyi istememeliyiz.

Totofayda, Maxu

Ah Mutluluk! Varlığımızın sonu ve gayesi!
Alexander Pope, İnsan Üstüne Deneme

Ekonomi bilimi herkesin, ne yaparsa yapsın faydasını maksimize ettiğine inanır. Buna iktisadi yaklaşım deriz. Geçmişi Gary Becker'e kadar gider, görkemli iddiasında diyor ki: "İktisadi yaklaşım, tüm insan davranışlarına uygulanacak kadar kapsamlıdır, bu davranış ister cari fiyatları içersin, ister bindirilmiş gölge fiyatları, tekrarlanan ya da seyrek kararları, büyük ya da küçük hükümleri, duygusal ya da mekanik sonları, zengin ya da fakir insanları, erkek ya da kadınları, yetişkinleri ya da çocukları, zekileri ya da aptalları, doktor ya da hastaları, siyasetçileri ya da patronları, öğrencileri ya da hocaları."[37]

Ancak "fayda" ne anlama gelir? Faydayı maksimize etmek için bir sürü modelimiz var ve hesaplamaları optimize etmek için yıllar harcayabiliriz. Bu matematiksel tarif ve kanıt seli içinde, "titiz" ders kitaplarımız "fayda" teriminin gerçekte ne *anlama* geldiğini tanımlamayı unutmuşlar. Şaşıracak bir şey yok çünkü ne yaptıklarını çok iyi biliyoruz: Eğer tanımlasalardı, öğrenciler kitaba karşı ilgilerini hızla kaybedecekti. En iyisi bu konuda sessiz olup dikkati zengin matematiksel aygıta kaydırmaktır. "Fayda" tüm insan aktivitesinin amacı olduğuna göre, onun dünyasını inceleyelim ve onunla ne kadar uzağa gidebiliyoruz bakalım: "Bir hipotezi sarsmak için, bazen onu gidebildiği yere kadar götürmekten fazlasını yapmaya gerek yoktur."[38]

Collins Dictionary of Economics[39] [Collins Ekonomi Sözlüğü] faydanın tanımını şöyle yapıyor:

> Fayda: Bireyin mal ya da hizmet tüketiminden elde ettiği tatmin ya da memnuniyet.

Kuşkusuz fayda, tatmin ve memnuniyet eşanlamlı – yaptığımız alıntılarda birbirlerinin yerine kullanılabilecek terimler. Bu tanım A = A demeye benziyor, fayda, tatmin veya mutluluk veya memnuniyet demek. O halde tanım cümlesini yeniden yazabiliriz:

> Fayda, bireyin mal ya da hizmet tüketiminden elde ettiği faydadır.[40]

Elbette, bireyin elde ettiği faydayı daima mal ve hizmet tüketimi üzerinden maksimize ettiği doğru değil. Örneğin bazen uyur, boş durur, gereğinden fazla uyur ya da çocuklarımızla, arkadaşlarımızla sohbet ederiz. Aklı başında biri bunların hiçbirini mal veya hizmet tüketimi olarak düşünmez. Burada dikkate değer bir durum var: Faydanın tanımı, içine uykuyu, çocuklarla konuşmayı vb. alacak şekilde genişliyor. Şayet, bireyin elde ettiği faydayı sürekli maksimize etmesi kavramıyla tutarlı olacaksak, bu dolaysız, "dar" tanımı bırakmalıyız. Demek ki:

> Fayda, bireyin mal ya da hizmet tüketiminden, dinlenmekten, çalışmaktan vb. elde ettiği faydadır (tatmin ya da memnuniyet) – (Bunu bir insanı mutlu eden, yani faydasını artıran herhangi öznel şey olarak anlayabiliriz).

Başka bir çözüm, "tüketim" terimini, tüketicinin faydasını artıran herhangi bir aktiviteyi kapsayacak şekilde genişletmek olabilir. Haliyle sonuç yine aynı:

> Fayda, bireyin faydasını artıracak şeyleri tüketmesi (ya da gerçekleştirmesi) yoluyla elde edilir.

Bu alıştırmayı devam ettirmeye gerek yok – fayda maksimizasyonuna ilişkin her cümlenin geçerli olduğu ortada. O halde elimizde bir totoloji var:

Fayda, bireyin faydasını artıracak etkinlikler yapmasıyla sağlanır.

Her birey faydayı başka şeylerden sağladığından:

Birey, yapmak istediğini yapar.

Görüldüğü gibi bu cümle boş – ve bu yüzden daima "geçerli" çünkü A = A diyor. Bu yolu kullanarak örneğin, annenin çocuğuna duyduğu sevgiyi ekonomik olarak açıklamaya çalışır ve annenin çocuğunu sevmesinden fayda sağladığını söyleyebiliriz. Çocuğu için feda ettiği her şey faydasını maksimize etmeye yarar – bu yüzden, mesela, çocuğunu emzirir çünkü bundan fayda sağlamaktadır. Şüphesiz bunun anlamı, annenin çocuğunu emzirmesinin sebebinin, annenin çocuğu emzirmek istemesi olduğunu söylemekle aynıdır. Ekonomist, böyle bir durumda yeni bir şey söylemeden döngü içinde kalacaktır. Eğer anne çocuğunu emzirmezse, ekonomist ustalıkla *anne emzirmemektedir, çünkü emzirmemekten fayda sağlamaktadır*[41] açıklamasını yapabilir.

Seçeneklerden biri de faydanın tanımını daraltmak ve alınıp satılabilir varlıklardan kaynaklandığını söylemektir, ama bu durumda *homo economicus* modelinin, insanın *her* davranışının açıklamasını nasıl yapacağını bilmediği sonucuna varırız.[42] Lakin ekonomistler bu (test edilebilir) sonuçla tatmin olmadıklarından, "fayda" terimini her şeyi içerecek şekilde yeniden tanımladılar – öteki dünyada elde edilecek (farazi, beklenen) fayda dahil. Her şeyi "fayda" sepetinin içine doldurduğumuz zaman, St. Francis şehitleri de kendi faydalarını maksimize etmeye çalışan (öldükten sonra olsa da) benciller haline gelir. Böylece iktisat, Poppercı yanlışlamanın[43] Marksist kapanına düşer, fiilen insanın istediğini yaptığını söyleyen sınanamaz modellere döner. Eğer birey, herkesin kendine göre tarif yaptığı faydasını maksimize ediyorsa Popper sorar:

Birey faydasını maksimize *etmemek* için nasıl davranırdı? Diğer ifadeyle: Kişi, kendi optimizasyon fonksiyonunun aksine hareket edebilir mi? Eğer tahayyül edilebilir bir cevap vermek mümkün değilse, kuram yanlışlanabilir değildir, dolayısıyla anlamsızdır.

Esas argümana geri dönelim. Caldwell'in, Hutchison'dan alıp geliştirdiği noktayı not ettiği gibi:

> [B]ilim, yanlışlanması mümkün olan ya da olmayan önermeler içerir. Yanlışlanamaz olanlar totolojilerdir, bunlar ampirik içerikten yoksundur. O halde, saf teorinin önermeleri ampirik içeriğe sahip değildir. (...)[44]

Caldwell devam eder: "Şahsi menfaat peşinde koşma, denebilir ki, çok dar tanımlanırsa yararsızdır, (...) çok geniş tanımlanırsa boştur, çünkü bu durumda tüm davranışlar maksimizasyon davranışı haline gelir."[45]

Hatalarımızdan ders çıkarırız, ama totolojiler için bu pek nadirdir. Totolojiler mantıksal yöntemler için yararlı alıştırmalardır. Tanım gereği hataya yer vermezler, daima geçerli ve "doğru"durlar. Totolojiler *manasız* değildir ama *mana*dan yoksundur, *muhteviyat*tan yoksundur. "Totolojinin doğruluk koşulları yoktur, çünkü koşulsuz doğrudur: Koşulsuz doğru ise çelişkidir. Totolojiler ve çelişki anlamsızdır. (...) Totolojiler ve çelişkiler gerçeği resmetmezler. Olası durumları temsil etmezler. İlki tüm olası durumları kabul eder, ikincisi hiçbirini etmez."[46]

Burada ana paradoksa geliyoruz: İktisatçıların gururu, *tüm olasılıkları kapsayan* ve dolayısıyla *her şeyi* açıklayan *homo economicus* modeli, aslında en büyük utancımız olmalıdır. Bir terim veya ilkeyle anlamını bilmediğimiz her şeyi açıklayabiliyorsak, gerçekte ne açıkladığımızı sormamız gerekir.

Bu arada: Soyut düşünmenin işleri daima kolaylaştırdığı doğru değildir. Bazen de oldukça karmaşıklaştırabiliyoruz. Bu

nokta, kuramsal kavrayışın bizi aşikâr olgular karşısında nasıl kör edebileceğini anlatan Friedrich Nietzsche tarafından not edilmişti. Yunan anlatısı Oidipus da aynısını sergiler. Oidipus halkının en akıllısı (bilmeceyi çözmüştü) olmasına rağmen (veya tam da bu yüzden), aşikâr olan karşısında bütünüyle kördü. Her çocuğun bildiği en basit şeyi bile (annesinin ve babasının kim olduğunu) bilmediği gibi, babasının (bilmeden!) katili olduğunu ve annesiyle ensest yaptığını da bilmiyordu.

İktisatçılar Çağı: Borç Çağı ve İkarus'un Düşüşü

Aristoteles insanın temel zaafının *aşırılık* olduğunu düşünüyordu. Her özellik (iyi olanlar dahil), uçlara taşındığında, zararlı olabilir. Baş döndürücü bir aşk, boğucu bir kıskançlığa dönüşebilir, kişinin kendisine gösterdiği itina dayanılmaz bir bencillik haline gelebilir, kişi kendisi ve çıkarı dışındaki her şeyi gayrimeşru görebilir. Bu yüzden Aristoteles sıklıkla altın orta yol filozofu olarak adlandırılır. Aristoteles, uçlara götürülemeyecek veya abartılamayacak tek özelliğin ölçülülük olduğunu söyler. Ancak günümüz dünyasında eksikliğini çektiğimiz şey de ölçülü olmaktır, güneşe çok yakın uçma cazibesine kapılmış İkarus gibi, biz de zenginlik tarafından baştan çıkarıldık.

Belki de içinde bulunduğumuz dönem tarihe Borç Çağı olarak geçecek. Son birkaç on yılda, borcumuz sadece ihtiyaçtan değil, fazlalıktan, aşırılıktan da arttı. Toplumumuz açlık çekmiyor, ama çözmesi gereken başka bir sorun var – zaten tok olan birine masada nasıl yer ayrılabilir? Slovakya'da söylenen bir söz var: *Göze kalsa yemek ister ama mide dolu.* Eski Roma'da, zenginlik ve lezzet midenin kapasitesini aştığında, gözün açlığıyla midenin aşırı tokluğu arasındaki çelişki, meşhur *vomitorium*'larla [kusturan ilaç] giderilirdi. Toplumumuzda

bu pek estetik bulunmuyor – bu yüzden sorunu çözmek için başka önlemler geliştirdik.

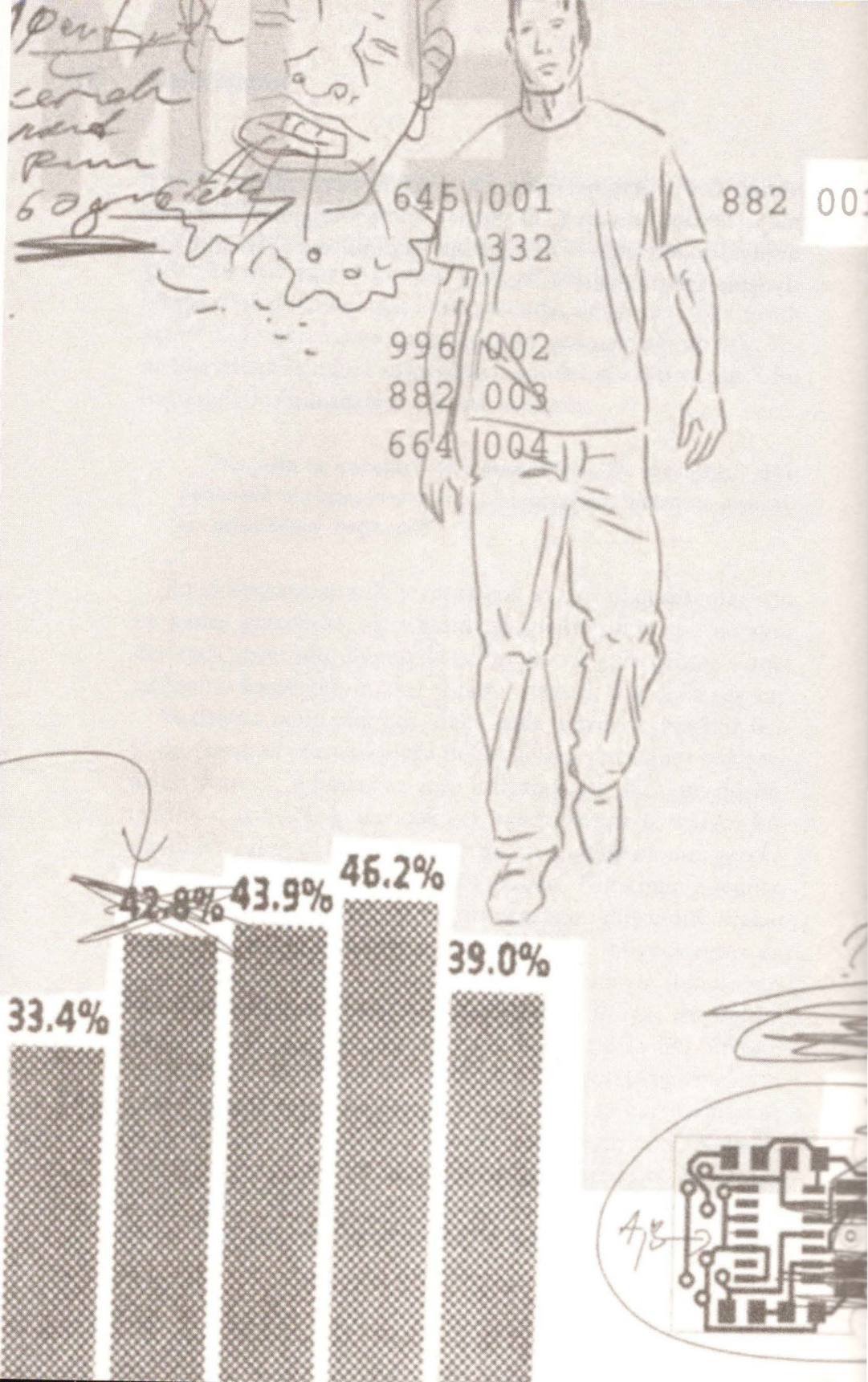
Dünyanın, bizim yaşadığımız kısmının sorunu, *nasıl yiyebiliriz ve aynı zamanda nasıl yemeyiz* derdidir (bu arada tarihimizin büyük kısmında, hatta şu anda, dünyanın diğer tarafı açtır). Yağsız krema ve tereyağı içermeyen tereyağı ürettik. Yemeklerimizin içindeki en besleyici maddeleri ayıklıyoruz.[47] Bu bağlamda İsa'nın sözlerine kulak verelim:

> 'Ne yiyip ne içeceğiz?' diye canınız için, 'Ne giyeceğiz?' diye bedeniniz için kaygılanmayın. Can yiyecekten, beden de giyecekten daha önemli değil mi?[48]

Bu sözler, zamanında yiyecek çok az şeyi olan insanlar için ne kadar geçerliyse, aşırı beslenmiş nesillerimiz için de aynı derecede geçerlidir. Bugün de endişemiz ne yiyeceğimiz – ama endişenin kaynağı tam aksi yönde – yiyecek çok fazla şey var.

Fazlasına sahip oldukça, daha fazla istiyoruz. Neden? Belki de, (sezgisel olarak kulağa doğru geliyor) ne kadar çok şeye sahip olursak, o kadar az şeye ihtiyacımız kalacağını düşündüğümüz için. Ne kadar çok şey, *sahip olmam gerekiyor* kümesinden *sahip oldum* kümesine geçerse, *sahip olmam gerekiyor* kümesinin o kadar daralması gerekir. Tüketimin doyuma, ihtiyaçlarımızın giderilmesine yol açacağını düşündük. Fakat tersi oldu. Sahip olduklarımız arttıkça, ek ihtiyaçlarımız da artıyor. Yirmi yıl önce ihtiyaç duymadıklarımızla (bilgisayarlar, cep telefonları), bugün objektif olarak ihtiyaç duyduklarımızı (süper hafif dizüstü bilgisayarlar, her iki yılda bir yeni cep telefonu, sabit ve hızlı mobil internet) karşılaştırmak yeterli. Zenginlerin yoksullara nazaran daha az karşılanmamış ihtiyacı olması gerekirken, gerçek bunun tam tersi. Keynes, ücretlerin aşağı yönlü katılık gösterdiğini yazmıştı. Asıl aşağı yönlü katılık gösteren tüketimdir. Tüketim merdiveninin üst basamaklarına kolayca çıkılıyor ama aşağı inmek çok sıkıntı

verici. Giderilmiş her istek bir yenisini peydahlıyor ve istemeye devam ediyoruz. O yüzden sahip olduğunuz her yeni arzuya dikkat edin – o, yeni bir bağımlılıktır. Zira tüketim uyuşturucu gibidir.

645 001
882 001
332
996 002
882 003
664 004
33.4%
42.8%
43.9%
46.2%
39.0%

9

İlerleme, Yeni Âdem ve Şabat Ekonomisi

Hiçbir şeyi onun ideası zihnimizi teslim alana, onu kafamıza sokana kadar göremeyiz - ve sonra neredeyse başka hiçbir şey göremez oluruz.

Henry David Thoreau[1]

İlerleme

Kraliçe Elizabeth'in 2008 yılında iktisatçılara, yaklaşmakta olan krizi neden tahmin edemediklerini sorması gibi, Václav Havel de, krize tepki olarak büyümenin ne anlama geldiğini sormuştu. "Neden sürekli büyümemiz gerekiyor? Sanayi, imalat ve üretim neden büyümek zorunda? Neden şehirler tüm yönlerde, bir parça toprak, bir tutam ot kalmayana kadar şuursuzca büyümeli?"[2] Havel'in kendisinin de hatırladığı gibi, komünist rejim sırasında hapiste geçirdiği beş yılı aşkın süre içinde sürekli çalışmak zorundaydı, ama bunların büyük kısmı anlamsız işlerdi – "çalışmış olmak için" çalışıyorlardı. Ekonomik büyümenin her zaman bir anlamı var mı, yoksa büyümüş olmak için mi büyüyoruz?

Bir şeyden çok fazla olduğunda, onu genelde fark etmeyiz. Fakat o şey, aslında görmezden geldiklerimizin en önemlisidir – çünkü onun hep orada olacağından eminizdir. Bunlardan biri de ilerlemedir. Bizi daima çevreliyor. Televizyonda, reklamlarda, siyasi açıklamalarda, iktisatçıların ağzında. Zamanımızın tartışılmayan zorunluluğu, o kadar basitçe kendiliğinden oluyor ki onu göremiyoruz. İçinde yaşadığımız sisteme birazcık *Matrix* üçlemesindeki yanılsama gibi bakabiliriz. Büyüme fikri, bizi kontrol etme ve bir anlamda köleleştirme gücüne sahip. Morpheus'un sözleriyle, "koklayamadığımız, tadamadığımız ya da dokunamadığımız bir zindanda tutuluyoruz."[3]

Son küresel ekonomik kriz büyümeye ne kadar bağımlı olduğumuzu, belirli bir yüzdenin ondalık basamaklarında tuttuğumuz yere göre GSMH'deki bir düşüşü nasıl neredeyse dinsel bir hayal kırıklığıyla karşıladığımızı gösterdi.

Fakat, bu hiç bitmeyen büyüme beklentisi nereden gelmiş olabilir? Her şey, bunun ilerleme fikrinin kılık değiştirmiş hali olduğuna işaret ediyor – önce dinsel (cennet) ve sonra dünyevi (yeryüzü cenneti) biçimlerde. Piyasaların, devletin, bilimin ve bazen hepsinin birlikte meselesi (hatta görevi!) ilerlemeyi ya da büyümeyi *garantilemektir*, sanki ekonomik büyüme bizi dünyadaki cennete yaklaştıracakmış gibi... GSMH'nin her tökezlemesi bizi hedefimizden uzağa düşürüyor ve kötülük olarak kabul ediliyor. En büyük iyilik, sadece ekonominin değil, tüm sosyal ve siyasi hayatımızın düsturu ise büyüme!

Sanayi devriminden önce, bu kadar büyüme beklentimiz yoktu. Sonra hızından o kadar etkilendik ki, bugün tamamen otomatik olduğuna inanıyoruz.[4] Dahası, bugün ilerlemeyi sadece ekonomik ve teknik açıdan düşünüyoruz. Bu kavram daha önce az ya da çok manevi ve içsel bir anlam taşıyordu, bugün fikri dünyevileştirip onu *dış* dünyaya bağladık. GSMH istatistiklerinin ilk tutarlı ölçümleri 1790'da ABD'de yapıldı, o zamana kadar insanlık bu olmadan da yaşayabilmişti. Ne geçen seneye göre yüzde kaç puan ya da binde kaç puan daha zengin olduğu-

muzu; ne de diğer ülkelerle kıyaslamalı durumumuzu bilmeye ihtiyacımız vardı. 1790 yılında kişi başına düşen GSMH bugünün fiyatlarıyla 1.025 $ civarında, yani şimdikinin neredeyse 40'ta biri kadardı.[5] Geçtiğimiz yirmi yılda kişi başına düşen reel GSMH yüzde 37 arttı. Etkileyici değil mi? Herhalde. Peki takdir ettik mi ya da tatmin olduk mu? Pek sayılmaz.

İlerlemenin Tarihi: Altın Çağ (ya da Kafes)

Gılgamış ve erken Antik Yunan'da gördüğümüz gibi, başlangıçta ilerleme fikri neredeyse yoktu. Zamanın döngüsel algılanması hüküm sürüyordu, gelişme olmaksızın her şey mevsimler gibi bir dairenin içinde dönüyordu. Rolleri yerlerini bırakmak ve geri dönmekti, fazlası değil. Bu döngüselliğe genellikle, mevsimlerin tekrarını sağlayacağı düşünülen ritüeller eşlik ederdi. İlave olarak, hikâyeler belirsiz bir zamanda, bir çeşit döngü içinde olur biterdi (hiç yaşanmazlardı ama daima oradaydılar). Üçüncüsü, bu kültürlerin çoğu, insanlığın Altın Çağı'nın henüz gelmediğine değil geçmişte kaldığına inanırdı. İnsan başlangıçta çok daha iyi yaratılmıştı, zamanla bozulmuştu ve şimdi çok daha kötü durumdaydı – günümüz uygarlığı tam tersine inanıyor. Bugün bizi geçmişin "ilkel" zamanlarından kurtardığı için ilerlemeye minnettarız.

İbraniler ve daha sonra Yunan düşünürler, tarihsel gelişimi zamanın doğrusal akışı kavramıyla birleştirdiler. Sosyolog Robert Nisbet, "Batı Uygarlığı'nda üç bin yıldır... İlerleme Fikri'nden daha önemli hiçbir fikir çıkmamıştır"[6] diyor. İlerleme kavramını modern bir düşünce sayamayız,[7] ancak onun sekülerleşmiş ve ekonomikleşmiş versiyonu ekonomi, bilim ve siyaset için varlık nedeni olmuş, uygarlığımız onunla büyümüş, ona dayanmıştır.[8] İyilik her zaman hemen köşede bekler gibi görünür. Britanyalı düşünür C. S. Lewis bunu alaycı diliyle özlü ifade eder: "iyilik = sıradaki."[9] Kalıcı, azami büyüme fikrine o kadar saplantılıyız ki, borçluluğumuzu ayaklarına sermeye hazırız. Sadece resesyon ve kriz ortamı değil, görece bereketli büyüme dönemleri de

buna dahil. Son yıllarda büyüme, o kadar çok borç hormonuyla katlanarak arttı ki, buna Gayri Safi Milli Hasıla değil, Gayri Safi Borç Hasılası demek gerekir. Büyüme meselesine aşırı takıntılı vaziyetteyiz. Nereye doğru büyüdüğümüzden pek emin olmadığımızdan, bu açığımızı hızlanarak kapatıyoruz.[10]

Peki bu doğal mı? *Tekhne*'nin ilerlemesinin bizi Altın Çağ'a yaklaştırdığı ya da ondan uzaklaştırdığı tartışması, çok sayıda medeniyeti kapsıyor. Antik Yunanlar bile bu konuda net değildi. Örneğin Hesiodos, "Altın Çağ bilginin olmadığı, ama aynı zamanda ahlaki erdemleri ve evrensel mutluluğu kirleten şeylerin de olmadığı zamanlardı"[11] diyor. Gördüğümüz uyarı levhasının üstünde, ilerleme ve bilginin bedelinin çoğu kez mutluluk, huzur ve uyum olduğu yazıyor.[12]

Daha sonra Aydınlanma, insanın başlangıcının, doğal halinin, Thomas Hobbes'un sözleriyle "çirkin, kaba ve kısa"[13] olduğu düşüncesiyle ortaya çıktı. Bu teoriye göre cennet *gelecektedir* ve üstelik bu teknik ve bilimsel (yani ruhani değil) bir *insani görevdir*. Böylece, 19. yüzyılın ortalarında, "Fichte, gerçek cennetin, insanlığın uzak geçmişte keyfini sürdüğü bahşedilmiş bir lütuf değil, çok uzak olmayan gelecekte insanlığın çabasıyla fethedilecek vaat edilmiş ülke olduğunu iddia etti."[14]

Aslında bu düşünce çizgisinin izini Antik Yunan'a kadar sürmek mümkün: "Çok uzun süre geçmeden Protagoras, Sofistlerin ilki ve en büyüğü, insanlık tarihinin, tarih öncesi cehaletten, korkudan ve kültürel çoraklıktan kurtulma ve bilginin istikrarlı artışının sonucu olarak daha iyi yaşam koşullarına kademeli yükselme tarihi olduğunu ileri sürdü."[15] MÖ 6. yüzyılın sonlarında Ksenophanes, "Tanrılar başlangıçta insanlara her şeyi ifşa etmedi, ama daha iyi oldu, insanlar zaman içinde kendi arayışlarıyla buldu"[16] diyor.

Platon, Protagoras diyalogunda dokunaklı bir sahne tasvir eder: "Prometheus, insanlara ateşi getirerek onların entelektüel ve kültürel gelişimlerini yükseltmek, böylece kendilerini tanrılarla boy ölçüşebilir durumda görmelerini teşvik etmek

'suçundan' Zeus tarafından korkunç bir cezaya çarptırılmış halde yakınıyordu. Tüm edebiyatta, sonsuza dek cezalandırılmış Prometheus'un, insanoğlunu yeryüzünde ne kadar acınacak halde bulduğunu anlattığı pasajdan daha duygulandırıcı olanı yoktur: yoksunluğun her çeşidine maruz, sürekli korku içinde, cahil, mağaralarda hayvanlar gibi yaşayan insanlar. İnsana ateşi armağan ederek insanın kendi çabasıyla kültür, dil öğrenmesine, sanat ve zanaat, teknoloji merdiveninin basamaklarını yavaş yavaş çıkmasına, topluluklar ve federasyonlar halinde barış içinde yaşamasına imkân sağlamıştı."[17]

Burada cennet hikâyesine benzer noktalar görüyoruz. İkisinde de, ister İyiyi ve Kötüyü Bilme Ağacı, ister Prometheus'un teknolojik *bilgi*si olsun, insanın durumunu kökten değiştiren şey *bilgi*dir. Görünen o ki bilgi ilerleme getiriyor ama aynı zamanda Tanrı'yı veya tanrıları öfkelendirerek insanla olan ilişkilerini bozabiliyor.

Geleceğin Sonu ve Çağdaş Rahipler

Maddi ilerleme, pek çok bakımdan seküler bir din ve zamanımızın büyük umudu olmuştur. Bu konuda çok ayrıntılı çalışmış ve iki kitap yazmış iktisatçı Robert Nelson'un dediği gibi, "iktisatçıların çoğu ilerlemeye dinsel bir inanç besliyor, ilerlemenin temel insani koşulları önemli ölçüde iyileştirdiğine inanıyor."[18] İktisatçı Robert Samuelson bunu şöyle ortaya koyuyor: "[H]er çağın kendi yanılsamaları vardır. Bizimki refahın gücüne olan ateşli inançtır."[19]

Biz iktisatçılar bir nebze farkındayız ki, en azından Frank Knight öyleydi, "bilimin bir bakıma din olduğu bir çevrede"[20] yaşıyoruz. Dinin muhakkak (önceden) tanımlanmış bir ilaha sahip olması gerekmez. Birleşik Devletler Yüksek Mahkemesi tarafından benimsenmiş, genel kabul gören tanım şudur (ilham kaynağı 20. yüzyılın belki de en seçkin Protestan din bilimcisi Paul Tillich'tir): "Çok çeşitli 'inanç sistemleri', doğaüstü bir

varlığa yahut güce atıfta bulunmasalar dahi, geçerli din kabul edilirler."[21] Başlangıçta dinsel bir düşünce olan ilerleme, daha sonra bilimin bizi koruyacağına ve zenginliğin sadece bizi mutlu değil (yeryüzündeki kişisel, bireysel cennet), aynı zamanda toplumu da (yeryüzündeki genel cennet) daha iyi yapacağına olan teknik bir inanca dönüştü.

Para Hırsının Sonu Hayalleri

İlerlemeyle kendiliğinden bağ kurduğumuz tek şey büyük maddi umutlarımız değil; aynı zamanda ilerlemeyle birlikte para hırsının son bulacağına dair etik ve sosyal hayallerimiz de var. İlerleme dünyayı kurtarabilir kavramı, kusursuz bir toplumsal umut haline geldi. David Hume şuna inanmıştı: "Eğer tabiat bize maddi varlık bolluğu bahşettiyse ve herkesin her şeyi varsa, o kutlu ülkede her türden faziletin çiçek açacağına şüphe yoktur."[22] Adaletsizlik ortadan kalkacağından, "yargıya gerek kalmayacaktır." Ekonominin babalarından[23] John Stuart Mill, "karşılıklı ayak altına alma, yıkma, dirsek atma ve topukla ezme" sadece geçiş dönemi sendromlarıdır diyordu.[24] Bunlar bittiğinde *istikrar çağı* gelecek, "kimse daha da zengin olmak istemeyecek."[25] Ancak Mill, "Durağan Hale Dair" bölümünde şöyle yazdı:

> Fakat herhangi bir ilerlemeci hareket üzerine düşünürken, akıl yalnızca hareketin yasalarının izlerini sürmekle tatmin olmaz; bir soru sormaktan kendini alamaz, amaç nedir? Sınai gelişimle toplum hangi nihai noktaya yönlenmektedir? İlerleme ne zaman durur, hangi koşulda insanlığı terk etmesini bekleriz? Siyasi iktisatçılar, aralarında ufak tefek farklar olsa da servet artışının sınırsız olduğunu düşünmüş olmalılar.[26]

Unutmamalıyız ki iktisat, başlangıcından uzun süre sonrasına dek "kasvetli bir bilimdi". Bu başlangıçta, Thomas Malthus sayesinde, iktisadi ilerleme kasvetli bir *durağan hal* yaratmaya meyilliydi. Deyim yerindeyse, sanki yeryüzünde bir cehennem

hedefliyorduk. Böyle kasvetli bir bilim dalının, nasıl olup da ilerlemeye inanan mutlu ve iyimser bir bilime dönüştüğü sorusu incelemeye değer. Bir bakıma iktisatçıları iyimserler (yeryüzü cenneti bizi bekliyor) ve kötümserler (iktisadi kıyamet kapıda) olarak ikiye ayırabiliriz. Mill ve Hume ilk iyimserlerdi. Keynes onlara 1930'da katıldı, yüz yıl içinde yeryüzü cennetine ulaşabileceğimizi umduğunu söyledi. Ardından "maddi gelişimimizdeki en büyük değişim" gerçekleşecekti: İnsanın maddi gelişimindeki en büyük değişim (aşağıda göreceğimiz gibi yalnızca maddi değil) gerçekleşecek ve yeni bir insan – arkasına yaslanan ve sürekli koşuşturmayan yeni, farklı bir Âdem– doğacaktı:

> Şu sonuca varıyorum ki... yüz yıl içinde iktisadi problem çözülebilir veya çözümü ufukta görünebilir... geçim sağlama mücadelesi, insan ırkının -sadece insan ırkının değil, hayatın başlangıcındaki en ilkel formlardan beri biyolojik âlemin tümünün şimdiye kadarki en temel, en zorlu problemi. O halde, tabiat tarafından açıkça -tüm itkilerimiz ve en derin güdülerimizle- ekonomik problemi çözmek maksadıyla evrildik. Bu problem çözülürse, insanlık geleneksel maksadından yoksun kalacak... Daha gelecek çağlar boyunca içimizdeki eski Âdem o kadar güçlü olacak ki herkes mutlu olabilmek için biraz çalışmaya ihtiyaç duyacak... günde üç saat [çalışma] eski Âdem'i tatmin etmek için yeterli olacak![27]

Görüldüğü gibi Keynes herhalde iktisadi ilerleme konusunda en büyük iyimserlerden biriydi. Ekonomik büyümeyle sadece maddi kurtuluş değil, David Hume gibi, ahlaki bir yeniden doğuş, "ahlak yasalarında" büyük bir değişim gerçekleşeceğini düşünüyordu:

> Servet biriktirme yüksek toplumsal önemini kaybettiğinde, ahlak kurallarında büyük değişiklikler olacak. Bizi iki yüz yıldır etkisi altına almış, en tatsız insani nitelikleri en yüce erdem konumuna çıkarmamıza neden olmuş sahte ahlak ilkelerinden kurtulma imkânımız olacak...

> Özgür olacağımızı düşünüyorum, böylece en sağlam ve kati dini ilkelere, geleneksel faziletlere döneceğiz - para hırsı ahlaksızlık, yüksek faiz isteme büyük kabahat, para aşkı iğrenç, erdem ve bilgelik yolunda en doğru yürüyenler ise yarını en az düşünenler olacak. Bir kez daha gaye araçtan, iyi yararlıdan daha kıymetli olacak. Bize erdemle anın, günün keyfini nasıl çıkaracağımızı öğretenleri, bir şeyi teklifsizce beğenme yetisine sahip latif insanları, ne çalışan, ne iplik eğiren kır zambaklarını onurlandıracağız.[28]

Keynes'e göre "ekonomik mutluluğa" ulaşmak için, yaklaşık yüz yılın yanı sıra, dört şeye ihtiyacımız var:

> Nüfusu kontrol etme gücüne, savaşları ve iç huzursuzlukları önleme kararlılığına, bilime onun alanına giren uygun konuları idare etmesi hususunda güvenme iradesine ve biriktirme hızını üretimimizle tüketimimiz arasındaki fark nispetinde sabitlemeye; ilk üçünü halledersek, sonuncu kolayca kendi başının çaresine bakacaktır.[29]

Keynes herhalde en çok ihtiyaçlarımızın iktisadi tatminine inanmıştı; maddi ilerlemenin yararlı olduğuna inanç, zamanımızın iktisadi düşünce şahsiyetlerinin büyük kısmınca paylaşıldı. Bu yüzden sürekli büyümemiz gerekiyor – çünkü yeryüzündeki cennete doğru ilerliyoruz.

Rahip Olarak İktisatçı

Bugün ruha yönelik ilginin yerini, harici şeylere yönelik ilgi aldığından, iktisatçılar zamanımızın önemli şahsiyetleri haline gelmiştir. Onlardan gerçekliği yorumlamaları (sanki kaprisli Olympos'un yerine kaprisli Wall Street geçmiş gibi), kehanet hizmeti vermeleri (makroekonomik tahminler), gerçekliği yeniden şekillendirmeleri (krizin etkilerini hafifletmek, büyümeyi hızlandırmak) ve uzun vadede, vaat edilmiş topraklara giderken liderlik etmeleri beklenir. Samuelson, Friedman, Becker, Knight

ve diğer pek çoğu sadece kendi ülkeleri için değil, diğer ülkeler için de ekonomik büyümenin müjdecileri olarak kullanılmıştır. Nelson buna İktisadi Şevk diyor – iktisatçılar "bunu yapmaya zorlandılar."[30] Gary Becker'in şahsi bir övgü yazısında belirttiği gibi Friedman "hakikat tapıncında bir misyonerin gayretine... ve kâfiri ikna etmede muazzam şevke" sahipti.[31]

Nihayet, Fukuyama'nın, demokratik kapitalizmin zaferi yoluyla *Tarihin Sonu*'na inancı da açıklayıcıdır. Şimdi artık bütün iş tüm vatandaşları doğru (iktisadi) inanca ikna etmeye ve bunu diğer kültürlere ya da ekonomik olarak henüz "olgunlaşmamış" barbarlara ihraç etmeye kalmıştır. Ekonomik cennet elimizin altındadır ve onu diğerlerine de bahşetmek isteriz. Elbette dinlerin çoğunda olduğu gibi, ne kadar çok taraftar varsa, o dini tebliğ edenlerin durumu o kadar iyileşir. Uluslararası ticaret fakir ülkeler için avantajlı görünmektedir ama gelişmiş olanlar için muhakkak çok daha avantajlıdır.

Bildiğimiz gibi ekonomik cennete ulaşmak o kadar kolay değil ve muhtemelen bir müddet daha olmayacak. Ekonominin rolünü aşırı abartmak, bugünlerde bir çeşit yaygın disiplin haline geldi.[32] Yine de bunu başlatanın Marx olduğunu bilmekte yarar var. Ekonomi ve ekonomi biliminin her şeyin, toplumun temeli olduğuna, diğer her şeyin belirleyicisi olduğuna ve diğer her şeyin (ahlak ve kültür dahil) ekonomik temelin üst yapısı olduğuna fiilen inanan, (paradoksal olsa da) Marx'tı. Ona göre diğer her şey *yanlış bilinç*'tir – toplum çapında bir yanılsama, *kitlelerin afyonu*dur. İktisadi gelişme, tarihin başat açıklayıcı faktörüdür. İktisat tarihçisi Niall Ferguson ikna edici bir dille yazıyor:

> Ben okulda öğrenciyken, tarih dersi kitapları 20. yüzyıldaki şiddet için çeşitli açıklamalar yaparlardı. Sanki ekonomik buhran ve durgunluklar siyasi çekişmeleri açıklayabilirmiş gibi, bunu bazen ekonomik krizlere bağlarlardı. Popüler bir yöntem, Weimar Almanyası döneminde işsizlikteki artışı, Nazi oylarındaki artış ve Adolf Hitler'in iktidara "el koyması" ile ilişkilendirmek, böylece İkinci Dünya Savaşı'nı da

açıklamaktı... Böyle bir teori vardı, 20. yüzyıl bütünüyle sınıf çelişkisiyle ilgiliydi.

... Müsaadenizle bu ilkokul çocuğu düşüncelerini şimdi biraz daha özenli ifadelerle yeniden formüle edeyim... savaşlara bazı ciddi ekonomik krizler yol açmadı. Birinci Dünya Savaşı'nı (Marksistler uzun süre denese de) kapitalizmin kriziyle açıklamanın mümkün olmadığına artık kuşku yoktur; aksine, bu savaş, görece yüksek büyüme ve düşük enflasyonlu sıra dışı bir küresel ekonomik entegrasyon dönemini ansızın kesintiye uğratmıştır.[33]

İlerlemenin Yüzünde Patlayan Tokat

Bilimsel ilerleme hakkında son bir not düşelim ve 20. yüzyılın ilk yarısında aldığı darbeye değinelim. Belirtmek gerekir ki, Marksizm-Leninizm ve sonundada ırkçılık (bilimsel Darwinizm'in uç noktadaki bir versiyonuna dayanarak) "bilimsel" sıfatı üzerinde hak iddia etmişler, bilimsel tabiatlarını her fırsatta vurgulamışlardır. O zamanlar bu teoriye "nesnel" bir şüphe yöneltme imkânı yoktu; bunu ancak şimdi, değerler sistemi değiştikten sonra bilebiliyoruz. Sorun, belli bir konunun bilim camiası tarafından bilimsel olarak kabul edilmesi durumunda, bu konunun bilimsel oluvermesiydi.[34] Tersi de anlaşılabilir sebeplerle doğruydu; bilimsel gerçeklik, nesnel bir değer biçme konusu değil, akademik camianın o değeri takdir etmesi konusuydu. Burada elbette, bilim camiasının günün siyasi veya bilimsel modasına eğilim duyduğundan pekâlâ şüphelenilebilir. Bu anlamda, son moda popüler fikirlere temkinli yaklaşmak gerekir. Bilim camiasının hem gerçekliği "yaratıp" hem de aynı zamanda hakemlik yapmasını tartışmıyoruz bile. Gerçeği "yaratanlarla" ona "değer biçenler" bir ve aynı. Bilim dünyasında, siyasette dikkatle takip ettiğimiz güçler ayrılığından eser yok. Bu yüzden Marksizm-Leninizm ve uzun vadede ırkçılık bile (o dönemde) "bilimsel" sıfatını taşımaya hak kazanabiliyordu. Gerçek şu ki, tarihin en kanlı dönemlerinden biri olan bilimsel çağımız seküler ilerleme

dinindeki en derin çatlaklardan birini oluşturmaktadır. Sosyolog Zygmunt Baumann Holokost'un, modernitenin hatası ya da yanlış bir adımı değil, doğrudan sonucu olduğunu söylüyor.[35]

Doyuma Erişemiyorum – Tamah Ettiğimi Hâlâ Bulamadım

Çağdaş iktisat için bu konu ilgiye değer olmalıdır, çünkü ilerleme fikri iki kenarı keskin kılıç gibidir. Bir yandan, ilerleme peşinde koşmak gerçek ilerlemeyi mümkün kıldı. Yakın geçmişte bu kadar büyümemizin (GSMH olarak) sebebi *bunu çok, çok istememizdi.* Öte yandan, soru, şimdi daha tatmin olduk mu? Doyuma nasıl ulaşacağımızı bilmediğimiz gibi, bu o kadar istenen bir şey de değil: "Doyum, ilerlemenin çağdaş müritleri için hoş karşılanan bir şey değildir."[36]

Nesnel bir bakışla, gezegen tarihinin en zengin çağında yaşıyoruz. Buna rağmen, bizim için yeterli değil; bolluk yeni sorunlar getiriyor. Tatlı seven ve vitrindeki yedi pastayı da alacak parası olan biri için sadece birini seçmek, psikolojik olarak acı veriyor. Karar verdiğiniz anda, diğer altı tattan vazgeçmiş oluyorsunuz, acaba kestaneli olanın yerine fıstıklı olanı mı almalıydınız yoksa en güzeli çikolatalı mıydı? En iyisi hepsini tatmak olurdu, sonra da, dükkândan ikilem içinde veya tercihle mücadele edemediğiniz için dolu bir mideyle ayrılacaktınız.

Ekonomistler için anlaşılması zor bir durum. Ekonomi, temelde kişinin doymadığı ve daha fazla tüketmek (ve daha fazla para kazanmak) isteyeceği durum üzerine kuruludur. Bu olmadan ekonomi neye benzer? Kaynaklarımız o kadar arttı ki, tam doyumdan çok daha fazlasına izin verebiliyoruz. İktisat, "kıt kaynakların dağıtımı" bilimi olduğuna göre her şeyden bolca varsa ne olacak? Mutluluk noktamız aslında alabileceklerimiz kümesinin *içinde* bir yerde, bütçe kısıtlarımız dahilindedir. Fakat onu bulmak epey zor oluyor. Maddi fazlayı aşabiliriz ve bu bizi aşırı doyuma götürebilir. İki durum da hoş değil, hatta aldıklarımızın ağırlığına lanet edebiliriz.

Dövüş Kulübü romanının ana karakteri Tyler Durden, tüketim toplumunun işleyiş sistemini ikna edici bir dille aktarır: "Nesiller nefret ettikleri işlerde çalışıyor, böylece gerçekten ihtiyaçları olmayan şeyleri alabiliyorlar."[37] Savaş sonrası dönem, refahtaki hızlı artışla karakterize edilmişti, bu da 1960'larda tüketici hayatına yönelen ilk eleştiri dalgasını tetikledi. Hippi kuşağının umutları elbette boş çıktı. Toplum sadece refaha değil, borca da bağımlı hale geldi. Bugüne dek psikologlar, ekonomistler ve sosyologlar, hararetle zenginliğin mutluluk hissine anlamlı bir katkı yapıp yapmadığını tartıştı.[38] Pek çok ülkede yıllarca süren mutluluk olgusu araştırmalarının ardından sosyolog Ronald Inglehart[39] artan refahın kişinin kendini iyi hissetmesine katkıda bulunduğunu, ancak artışların gittikçe küçüldüğünü açıkladı – iyi hissetme fonksiyonu içbükeydi. Zengin bir dünyada, zenginlik artışı mutlulukta ancak minimal artışlara neden oluyor. Yükselecek yer kalmadı. Inglehart'a göre zengin ülkelerde gelir ile mutluluk arasındaki korelasyon "şaşırtıcı derecede düşük (hatta ihmal edilebilir düzeyde)."[40] Buna Easterlin paradoksu adı veriliyor.

David G. Myers, "Mutluluk söz konusu olduğunda, kişinin BMW sürmesiyle, pek çok İskoçun yaptığı gibi yürümek veya otobüse binmek arasında pek fark yok"[41] diyor. En zenginler arasında yapılan bir anket (Illinois Üniversitesi'nden psikolog Ed Diener'in *Forbes* 100 listesindeki en zengin Amerikalılar arasında yaptığı) bu insanların "ortalamadan sadece çok az farkla daha mutlu" olduklarını ortaya çıkardı.[42] Myers daha sonra geçici zenginlik zevkini irdeliyor: "Piyango talihlilerinin, kazandıkları paradan aldıkları hazzın geçici olduğu görülüyor. Coşku uzun sürmüyor. Aslında, daha önce zevk alınan aktiviteler, örneğin okumak, daha az keyif veriyor. Bir milyon dolar kazanma sarhoşluğunun yanında, sıradan zevkler soluklaşıyor."[43] Aristoteles[44] de keskin hazların, normal hazlar üzerindeki *sağırlaştırıcı etkisi*nden bahseder. (Normal haz, keskin haz [uyuşturucu] ortaya çıkınca kaybolur, deyim yerindeyse yerini bu yeni hazza bırakır.)

Herkesin dört yüz metrekarelik evlerde yaşadığı bir toplumda insanların, herkesin iki yüz metrekarelik evlerde yaşadığı bir toplumdakilerden daha mutlu olacağını söylemek kolay değildir.[45] Görünen o ki uzun vadede, ne kadar şeye sahip olduğumuz ya da olmadığımız fark etmiyor, hatta bu istatistik bile taze bir tartışma konusu olabilir.[46] Hayali mutluluk noktasını bulsak bile, daha ileri gitmeye çalışmadan nasıl dinleneceğimizi biliyor muyuz? Ve: Şu anda orada değil miyiz? Beckett'in *Godot'yu Beklerken* adlı eserinden şu alıntı anlamlı:

> VLADIMIR: Sen söyle, doğru olmasa bile.
> ESTRAGON: Ne söyleyeyim?
> VLADIMIR: Mutluyum de.
> ESTRAGON: Mutluyum.
> VLADIMIR: Ben de.
> ESTRAGON: Ben de.
> VLADIMIR: Mutluyuz.
> ESTRAGON: Mutluyuz. (Sessizlik.) Mutlu olduğumuza göre, şimdi ne yapıyoruz?
> VLADIMIR: Godot'yu bekliyoruz.[47]

O halde göründüğü kadarıyla tüketim yoluyla mutlu olmanın iki yolu var: Tüketimi kalıcı olarak artırmak (mutluluğu bir birim yukarı çıkarmak için, daha fazla tüketim malzemesine gereksinim duyarız) ya da sahip olduklarımızın yeterli olduğunun *farkına varmak*. Tek eksiğimiz, eksiğin kendisi.

Şayet ekonomi amacını yitirirse bize kalan tek şey büyümedir – büyüme kendinden başkasını bilmez, çünkü ölçebileceği bir hedefi yoktur. Amaçsızlık[48] hissi onu anlamsızlığa[49] ve evsizliğe bağlar. Hedef için koşmak, koşmak için koşmaktan farklıdır. Koşarken tek amacımız koşmaksa (jogging), bir çember içinde koşuyoruzdur, bunda sorun yok, ama o zaman hiçbir yere gitmiyor olmak da bizi şaşırtamaz.

"Kendime ayıracak vaktim yok" cümlesi, eskiden kayıp kabul edilirdi, elden bir şey gelmemesinin ifadesiydi. Bugün ise bir meşguliyet belirtisi ve söz konusu insanın aktivitelerine saygı bek-

lentisi içeriyor. Gılgamış'ın, insanlardan şiddet kullanarak aldığı özel hayatlardan, bugün gönüllü vazgeçiliyor. Durum, Gılgamış ve onun (bugün, gönüllü ve hâlâ lüzumsuz) duvarına benziyor.

Eksiklik Eksikliği

Paradoks şu ki –genellikle yapay olarak– eksiklik yaratmak durumundayız. Ancak eksiklik varsa macera vardır ve dolayısıyla eğlence ve hayatın anlamı vardır. Tüm sanayi sektörlerinin bu amaca hizmet etmesi de bunu gösteriyor: Eğlence sektörü – fabrikasyon eğlence ve oyalama, çoğunlukla *eksiklik simülasyonu* sergiler. Neden? Çünkü günlük hayatta gerçek eksiklik yoktur. Böylece biz aşırı tok izleyiciler, sıcak evlerimizde, televizyonda üşüyen ve açlık çeken kahramanların maceralarını izleriz. Deneyimlemekten mutlu olacağımız tehlikeler bizi eğlendiriyor. Bir paradoks: Ne kadar tok ve güvende olursak, yapay eğlence ve plastik tehlike isteğimiz o kadar artıyor. İkinci bir paradoks: Soğuğa ve açlığa maruz kalma simülasyonunu, filme çekilmiş olarak, *sadece* bolluk içindeyken, sıcak evimizde elimizde patlamış mısırla izleyebiliyoruz. Aynı eksiklikleri (soğuk, açlık) gerçekten bizzat yaşarken bu filmleri izleyebildiğimizi hayal etmek çok güç.

Belki de istediğimiz şey, eksiklik ve avlanmadır. Arzuyu arzuluyoruz. İhtiyaçların şişmesini, Ksenophon, *Hiero* adlı diyalogunda betimliyordu; tiran herkesten daha kötü durumda olduğundan yakınıyordu, çünkü elinin altında çok fazla sayıda haz imkânı vardı ama hiçbiri hoşuna gitmiyordu. "Masanın üzerine ne kadar çok yiyecek konursa (yeterinden fazla), yeme doygunluğu o kadar hızlı ortaya çıkıyordu. Önünde böbürleneceği onca tabakla gerçekten aldığı hazzın süresi, kendi halindeki ciğerin verdiğinden kısaydı."[50]

İçinde bulunduğumuz zamandaki cıva gibi değişkenlik, borç ekonomisiyle katlanıyor, biz de daima aşırı ısınmanın kıyısında durmayı tercih ediyoruz. Eğer azami büyüme, bedeli ne olursa olsun, bu dönemin zorunluluğu ise, o halde gerçekten dinlenme

ve tatmin mümkün değildir. Anlamın kaybolması haline, Jan Patočka, önde gelen Çek filozofu ve Havel'in komünist cezaevinden arkadaşı, "insanlığın ontolojik statüsü olarak can sıkılması"[51] adını veriyor. Bu ise *sefahat* ihtiyacına esrik bir varoluş içinde bir tür evrensel özgürleşme ihtiyacına yol açıyor. Gündelik ılımlılığın içinin boşalması, bizi ev-değil-barınaklarımızdan dışarı, sınır tanımadığımız haz arama aşırılığına sürüyor.

Patočka'nın, insan davranışının diyalektiğine dair açıklamasını, son krizin sebebine uygulamak mümkün – borçla yapılmış dev tüketim partisi.

Yetmezlik Bakiyesi

Yetinmeme doğamızda var; Aden Bahçesi hikâyesine göre karakterimiz böyle, cennetten kovulmamızdan önce de var olan ve kovulmamıza neden olan da bu. "İnsan ırkının göz doymama virüsüne yakalanması için kapitalizmi beklemesi gerekmedi... virüs hep oradaydı... uykudaki virüsün tek ihtiyacı sosyo-ekonomik ve kültürel şartların ona uygun ortam sağlayacak yönde değişimiydi."[52]

Fakat eksikliğini hissetmeye başladığımız şeyi etkileyebiliriz. Tercihlerimize daha çok dikkat edebiliriz. Aristoteles'in dediği gibi, bir tutku, diğerini aşar. Servetin son yıllarda görülen hızlı artışına rağmen, hâlâ yeteri kadar şeye sahip değiliz. Sanki her yeni "üretim, kendi yarattığı boşluğu dolduruyor."[53] Gereğinden az şeyimiz olmaması için ne kadarına sahip olmamız gerekiyor? Tatmin noktamızı bulmamızı engelleyen, içimizdeki kaypak öğe nedir? Neden huzur bulamıyoruz?

Bir yandan, bu oynaklık ve eksiklik faydalıdır. Bizi yeni keşiflere, yeni etkinliklere sevk ediyor, ayrıca kalıcı ekonomik büyümeyi bu yeni eksikliklere borçluyuz. Her gün yeninin, düne ait tamamen işlevsel olan eskinin yerini almasına, bu yaratıcı yıkıma bakan bir iktisatçı, burada kapitalizm ve özgürlüğü taşıyan ilkeleri buluyor.

Ancak diğer yandan, iktisatçı Fred Hirsch'in[54] açıkladığı gibi, artan refahla çok mutlu olmamamız bir paradoks.

Eğer bir konser salonunda oturuyorsanız ve önünüzdeki aniden ayağa kalkarsa, bu kişi göreli avantaj sağlar ama bu avantajın bedeli görüşünüzün kapanmasıdır. Diğer insanlar da bunu takip eder ve ayağa kalkarsa, göreli avantaj ortadan kalkar – herkes yine aynı durumdadır, şu farkla ki artık herkes ayakta yorulmaktadır. Sonra birileri parmak ucuna yükselebilir ve döngü yeniden başlar. Daha sonra birileri diğerlerinin omzuna çıkar vs.

Tatmin duygumuz, mutlak değil, kıyaslamalıdır; kendi arabamızdan memnun olsak bile, komşumuz yeni bir araba aldığında kendimizi çok daha fakir hissedebiliriz. Bu girdaptan kaçış yolu var mı? Bu tüketim lanetinden kurtulup içinde huzur ve dinlenmenin olduğu kalbin cennetine ulaşmak belki mümkün olabilir. Huzuru maddi olanda değil, manevi olanda arayalım. İsa bile havarilerini "huzur sizinle olsun" diyerek selamlardı, "mutluluk sizinle olsun" diye değil...

Augustinus *İtiraflar* kitabında şu akılda kalıcı cümleyi sunuyor: "Kalbimiz huzursuzdur, sende huzur bulana dek."[55] Acaba kalbi hayatı boyunca huzur buldu mu? Aradığını buldu ve fazlasını aramadı mı? Eski Ahit Yahudileri, nihayet Vaat Edilen Topraklara vardıklarında, arzu edilen barış ve huzurun zerresini bulamadan kavgaya devam etmişlerdi. Sonuçta "Yeruşalim" (Kudüs), Barış Şehri anlamına gelir. Bu kadar ümit vaat eden ismine karşın, bugün bile huzur bulamamıştır. Maddi dünyanın, bu anlamda, manevi dünyaya benzediğini görüyoruz. İkisinde de daha fazlasını istiyor, elimizdekiyle yetinmeyi bilmiyoruz. Sanki içimizde yetmezliğin yok edilemez küçük bir parçası hep var ve hep gerilim yaratmaya devam edecek.

Stoacı mirasıyla Aristoteles, elimizdekiyle tatmin olmamız gerektiğini, mutluluğun kaynağının tam da bu olduğunu savunuyordu. Aksi takdirde yanıltıcı "gösterişli yaşam" sendromu tuzağına yakalanır, iştahın yiyecekle artması gibi, asla tatmin olamayız. Binlerce yıl önce Vaiz kitabında yazdığı gibi "Her şey yo-

rucu, sözcüklerle anlatılamayacak kadar. Göz görmekle doymuyor, kulak işitmekle dolmuyor."[56] Aristoteles'in tavsiyesi iyi ama, özellikle içimizde yetinmek bilmeyen, özellikle son zamanlarda iyice pohpohlanmış o küçük parça varsa uygulamak zor. Buna rağmen, özellikle de –kriz olsun olmasın– kendisinden maddi olarak en az yüz kat zengin olduğumuz o inanılmayacak kadar yoksul Filozofu düşünerek minnet ve doyuma doğru adım atmalıyız.

Şabat Ekonomisi

O halde aradığımız çözüm çileci sofuluk değil, Şabat ekonomisi olabilir. Rahatlamak harika bir plan gibi duruyor. Yine de bugün On Emir içinde en çok çiğnenen –çelişkili olarak– yerine getirilmeyen Şabat'tır. İnsanoğlu, kendini çevreleyen gerçekliği değiştirme eğilimiyle, sağladığı ilerlemeden, elindekinden tatmin olma arasında kalmış durumdadır. Tevrat'a göre insan dünyasını altı gün değiştirmeli, sonra mola vermelidir. İnsan durmalı, düşünmeli ve yaptıklarının *keyfini* çıkarmalıdır. Bunun bir emir olması garip; Tanrı çalışmayı yasaklamak (ölüm cezası tehdidiyle[57]) yerine, dinlenmeyi *tavsiye* etseydi de olurdu gibi görünüyor. Fakat belki de yaratılışımızda bizi sürekli çalışmaya –maksimizasyona– iten bir şey var ve bu yüzden emir, emir olmak zorundaydı.

Eski Ahit, toprağın her yedi yılda bir dinlendirilmesi emrini verir. Bu emrin, toprağın nadasa bırakılmasının tarımsal faydalarının ötesine geçen derin bir anlamı vardır. Her yedi yılda bir, borçlu köleler (aşırı borçlu İbraniler köleliğe düşüyordu) çalışmaktan azat ediliyordu. Her kırk dokuz yılda bir borçlar siliniyor, toprak ilk sahibi olan kabileye geri veriliyordu. Basitçe söyleyecek olursak servet birikimi periyodik olarak temizleniyordu. Tabiri caizse sistem kapatılıp açılıyordu, çağdaş ifadeyle önyükleniyordu.

Kendimize bakacak olursak, geçtiğimiz yıllarda bize düşen kötü payın üstesinden başarıyla geldik. Ülkem komünist mirasından kurtuldu ve aşağı yukarı standart "Batı tipi" ekonomi oldu. Batı, hem teknolojik hem de zenginlik olarak ilerlemesini

derinleştirdi. Fakat sanki at biraz fazla zorlanmış gibi görünüyor. Ekonomik ve sosyal zorunluluk, olanla yetinmek değil maksimize etmek – maksimum performans, maksimum tüketim. Ayrıca yeni teknolojiler zaman tasarrufu vaadi kisvesinde gelse de daha fazla dinlenme bahşetmiyor (kendimiz vermiyoruz).

Sırası gelmişken, teknolojiden gelen tüm yeni enerjiyi tüketim ve büyümeye ayırmak zorunda mıyız? Enerji başka mecralara da aktarılabilir, başka haz kuyuları da var.

Şabat emri de buna karşı çıkıyor: *Her zaman optimize etmeyin.* Tüketimden sağlanan fayda bitmek üzere; o kuyu zaten kuru, daha fazla maksimize etmek mümkün olmayabilir.

O halde soru, bu enerjiyi, manayı ne yapacağımız. Bana öyle geliyor ki hayat boyu birikimimizi tekrar üretime koyuyoruz. Mananın keyfini çıkarmak yerine onu sisteme geri sokuyoruz ki bize "daha çok mana" getirsin. Başka ifadeyle, ABD son yirmi yılın gelişmesini zaman tasarrufuna ayırabilirdi. Yani ABD yirmi yıl önce sahip olduğu yaşam standardını koruyup, teknolojik ilerlemeyi zaman tasarrufuna ayırsaydı, tıpkı Keynes'in yetmiş yıl önce öngördüğü gibi bugün aynı standardı yüzde 40 daha az çalışmayla veya haftada üç gün çalışmayla sağlayabilirdi, (burada meşhur *ceteris paribus* –diğer her şey sabitken– numarasını kullandığımızı da itiraf edelim).

Bu biraz ABD ile Fransa arasındaki rekabetçilik farkına benziyor. Yıllık bazda ABD daha verimli (bir yıl içinde ortalama Amerikalı ortalama Fransızdan daha fazla üretiyor), ama saatlik bazda bakınca Fransızın bir saatte daha çok ürettiğini görüyoruz (demek ki Fransız hakikaten çalışıyor). Aradaki fark özellikle izin ve tatil günlerinin sayısında gizli. İşte ABD-Avrupa değiş tokuşu burada: Biz Avrupalılar daha yüksek GSMH istiyor muyuz? O halde izin günlerimizi yarıya indirip daha fazla çalışırız, sorun çözülür. Soru, yaratacağımız ek GSMH'nın buna değip değmeyeceği.

Sürekli MaxGSMH yapmanın bir alternatifi var mı? Acaba kendimiz için Özgürlük yılına benzer bir dinlenme zamanı,

memnuniyet zamanı ilan etmeli miyiz? Eğer bizden çok daha yoksul olan Eski Ahit İbranileri buna *güç yetirebildilerse*, biz neden yapmayalım? Ancak çağdaş toplum bu noktadan çok uzakta. Şimdiye kadar daha ilk adımı bile atmaya cüret etmiş değiliz – borç yoluyla yapay büyümeyi teşvik etmekten kurtulamıyoruz. GSMH büyümesiyle büyülenmemiş olduğumuz zamanların iktisadi düşüncesine baktığımızda, yavaşlama fikri kulağa o kadar da aptalca gelmiyor.

Yusuf, Firavun ve Çakma Keynesçilik

Ekonomi çok eski zamanlardan beri döngüler içinde hareket ediyor. Tarihte kaydedilmiş ilk iş döngüsü hikâyesini herhalde din derslerinden hatırlıyoruzdur. Yaklaşık 4.000 yıl önce, Mısır Firavunu rüyasında on dört yıl sonrasına dair bir makroekonomik tahmin görür: Yedi semiz, yedi cılız inek, yedi yıl bolluk, yedi yıl kıtlık. Bunun Kutsal Kitap'ta açıklanmasına gerek yok: Bu döngü (bolluk ve kıtlık) herhangi bir eylemin cezası ya da ödülü değildi. Bir sınavdı. Gerçekliğin bu temayülüyle başa çıkma bilgeliği testi.

Firavuna tavsiyede bulunan, rüyayı onun için yorumlayan Yusuf, bir Keynesçiydi. Bolluk zamanlarında artanı saklayacak silolar yap, ürünü yetiştikleri yıl içinde tüketme, yedi yıl kıtlık için sakla. Bu yaklaşım Mısırlıların gelişmesine ve çevrelerindeki pek çok uygarlığı (Yusuf'un torunları dahil) köleleştirmesine yardımcı oldu, en azından Yaratılış Bölüm 41 böyle diyor.

Hikâyenin güzelliği, küçük bir çocuğun anlayabileceği basitlikte olmasındadır. Ürkütücü tarafı ise hikâyenin basit bilgeliğinden bu kadar uzaklaşmış olmamızdır. Şimdi çağımıza kadar ileri saralım. Çağımız, ayrıntıları yöneten nice güzel matematik modeller ortaya çıkarmasına karşın, ana fikri görmezden gelmiştir. Keynes, 2008 krizi sonrasında zayıflayan ekonomiler için reçete olarak tekrar gündeme geldi. Ancak bugünkü ekonomi politikalarının en ufak bir kısmı bile Keynesçi değildir. Bugün uygulanan ekonomi politikaları için bulabildiğim en iyi isim Çakma Key-

nesçilik. Öğretinin yalnızca bir yanını (bütçe açık verebilir) alıp ikinci yarısını (artık-ürün oluşturulmak) unutarak, fazla yıllarda bile açık vermeye izin veriyor ve bunu kabul ediyoruz (ihtiyaç duyuyoruz). O zaman, bugünün perspektifiyle kıyaslandığında, Keynes'in açık ara *solundaymışız*. Bugün, bırakın kötü yıllar için tahıl depoları inşa edip tahıl depolamayı, depolarımızın içleri ağzına kadar borç senediyle dolu.

Avrupa Birliği, avro bölgesi için bütçe açığını GSMH'nin azami yüzde 3'ü ile sınırlayan düzenlemelere sahip, ama işleyiş hızlıca "yüzde 3'ü aşamaz"dan, "yüzde 3 idare eder"e kaydı. Bugün psikolojik olarak yüzde 3 bütçe açığına "sanki" denk bütçeymiş gözüyle bakıyoruz. Yüzde 3'ün altındaki her rakam başarı olarak alkışlanıyor.[58] Bu zihniyeti nereden bulduk? Ve neden söylem bütçe fazlası olması gerekirken, sadece bütçe açığının azaltılmasını konuşuyoruz? Açığın azaltılması çoğu durumda borç artış hızının yavaşlaması anlamına gelir – ama gerçekte ihtiyacımız olan şey borcu daha yavaş artırmak değil, olabildiğince çabuk azaltmak, böylece bir sonraki kriz gelmeden mali rezerv biriktirmektir. Gelecekte basitçe yapmamız gereken, GSMH büyümemizin bir kısmından feragat ederek ekonomiyi yapay olarak yavaşlatmak, böylece toparladığımız enerjiyi borç azaltımına aktarmak olmalıdır. Buna sıkı maliye politikası deniyor. Bazı zamanlarda yüksek büyümeyi teşvik etmek istiyorsak (mali genişleme), geri ödeme zamanına da (mali sıkılaşma) hazırlıklı olmamız gerektiği gerçeğini unutmuş görünüyoruz.

Şu ana kadar, kimseyi iyi yıllarda fazla vermeye zorlayan kurallar konmadı. Bu ilk adım olabilir. Bu kural durgunluğu önlemeye yaramaz (hiçbir şey yaramaz!) ama çözüm için alan yaratır. Bu alan da gün geçtikçe daralıyor.

Borç krizi söz konusu olduğunda, işlevsel bir mali kural için kolay çözüm "Yusuf'un" yeni kuralında olabilir: GSMH büyümesi ile genel bütçe açığı toplamı, diyelim ki GSMH'nin yüzde 3'ünü aşmamalıdır. Başka bir deyişle ekonomi o yıl yüzde 6 büyüyorsa, bu yüzde 3 bütçe fazlası vermek gerektiği anlamına ge-

lir. Şayet ekonomi yüzde 3 küçülüyorsa, bütçe açığı yüzde 6'ya kadar çıkabilir. Açıklar kötü yıllar için kabul edilebilir ama iyi yıllarda telafi edilmelidir.

2001-2008 yılları arasındaki son büyüme döneminde (ah, tam 7 yıl!) servet artışı muazzam olduğu halde, eskiden kalma borçları ödemek veya daha kötü zamanlarda kullanmak üzere kenara ya hiçbir şey ayırmadık ya da çok az ayırdık. Aksine, pek çok ülke borcunu artırdı.

Yavaşla Bebek

Sadece kötü zamanlar için ayırmamız ve dikkatlice korumamız gerekenleri (sıkı maliye politikası) iyi zamanlarda yedik. Yazları odun kuru ve toplaması kolay olduğunda, kış için toplamak akıllıca olur. Fakat biz yaz günü odun yaktık – üstelik yeni odun toplamadığımız gibi, komşudan ödünç aldığımız ilave odunları da yazın yaktık. İhtiyacımız olan ilke Yusuf'un önerisi: Fazla verin ki açık da verebilesiniz. Açığınız varsa, çabucak geri ödeyin. Bu kriz bizi yıkmadı (medeniyetimizin bazı ülkeleri iflas etse veya iflasın eşiğine gelse de), ama sonraki krize de borç yükü içinde girersek, bir ya da iki kuşak içinde gelebilecek bu kriz ölümcül olabilir.[59]

İktisat politikasının genel hedefini değiştirmek zorundayız – MaxGSMH'den MinBorç'a. Bizim neslin pek tartışılmamış mantrası MaxBüyüme idi – borç, aşırı ısınma veya aşırı çalışma bedeli ne olursa olsun. MaxGSMH yerine *hedefimiz makul* büyüme seviyeleri olmalı. Gelişmiş bir ülke makul büyüme seviyelerini "hedeflemeli", ama rüzgâr daha güçlü eser de daha hızlı büyümeye sebebiyet verirse, bu ilave enerjisi mali konsolidasyonla bütçe fazlası yaratmaya aktarmalıyız ki borç miktarı azalsın. Araba yokuştan hızla inerken frene basar, yavaşlar ve enerjiyi tıpkı bir elektrikli araba gibi geri kazanırız. Son yıllarda yaptığımız gibi yokuş aşağı gaza basmak anlamsızdır. Esas mesaj şudur: Araba kullanma tarzımızı MaxHız'dan MinBorç'a çevirmeli ve yavaşlayarak *Ekonomi sürüşü*ne geçmeliyiz.

2
6?
5 110 65
012 0 32
9 01

10

İyi ve Kötü Ekseni ve Ekonominin Kutsal Kitapları

Giriş kısmında bütün iktisadın özünde iyi ve kötü ile bunların ilişkisinin ekonomisi üzerine kurulu olduğunu yazdım.[1] Çağdaş anaakım ekonominin, iyi ve kötü kategorisini yahut her çeşit değer yargısını veya inanca dayalı öznel kanaati, ne pahasına olursa olsun uzakta tutma çabasına rağmen, bunu başarmış olup olmadığı – ya da bu çabanın başarıya ulaşmasının mümkün olup olmadığı – sorusu cevaplanmaya muhtaçtır. Ekonomiyi (ya da genel olarak bilimi) iyi ve kötüden ayırma arzusu, pozitivizm ve değer yargısından arındırma gayreti (iyinin ve kötünün ötesinde olması), tesadüfen akla insanın iyiyle kötünün farkını bilmediği zamanları getiriyor. Âdem ve Havva o durumlarını, İyiyi ve Kötüyü Bilme Ağacı'nın meyvesini ısırarak yitirmemişler miydi? Daha önce değer yargıları *yoktu*, iyiyi ve kötüyü ayırt edemiyorlardı, bu anlamda cahildiler. Ekonomi (ve genel olarak bilim), bu yüzden *bazı konular*

hakkında çok şey bilmek istiyor, ama ahlaki alanda *hiçbir şey* bilmek istemiyor.

Fakat iyiyi ve kötüyü anlama işinden daha fazla kaçamayız; bilim dahil her türlü eylemimizin içine sinmiş vaziyettedir. Değer yargısından müstesna olma arzusuna rağmen, ekonomi biliminin temel kısımları normatif yargılara dayanıyor – ıstırap,[2] verimsizlik, yoksulluk, cehalet, sosyal eşitsizlik ve benzerleri kötü ve bunların ortadan kaldırılmaları gerekiyor (bilim tarafından). Tüm bilim ve ilerlemenin dayanağı kötülüklerden kurtulma umudumuz değil mi?

Tarihin büyük bölümünde, etik ve ekonominin iç içe olduğu, birbirleri üzerinde etkili oldukları fikri baskındı. İbraniler, Yunanlar, Hıristiyanlar, Adam Smith, David Hume, J. S. Mill ve diğerleri, ekonominin ve etiğin iç dinamiklerini hayati konular olarak görüyorlardı. Hangi sonuca ulaşmış olurlarsa olsunlar, hepsi etik üzerine çalışmanın ekonomi için önemli olduğuna inandılar. İktisadi ve ahlaki sorular arasında ayrım pek nadiren yapılırdı.

İyi ve Kötü Ekseni

Tarihe yaptığımız kutsal yolculuk esnasında, defalarca şu esaslı soruya denk geldik: İyilik karşılığını bulur mu, iyi davranmak "ekonomik" mi ve bize bir fayda yahut ekonomik çıkar sağlar mı? İyi ve kötü "ekonomisini" (mükâfatı) ele alan başlıca ahlak ekolleri arasına şimdiki anaakım iktisadi düşünceyi de dahil edeceğiz. Kabul edilebilir basitleştirmenin sınırlarında dolaşmak durumunda olsak da daha iyi gösterebilmek için her bir ekolü, iyilik yapmanın karşılığını ne kadar bulduğu hakkında söyledikleri itibarıyla, bir eksen üzerinde sıralayacağız. Şimdi, ahlak ile faydayı en çok ayıran, iyi ve kötü ekonomisine en şüpheci yaklaşan düşünce ekolleriyle başlayalım. Ahlak ve fayda arasına eşittir işareti koyanlarla bitirelim.

Katı Immanuel Kant

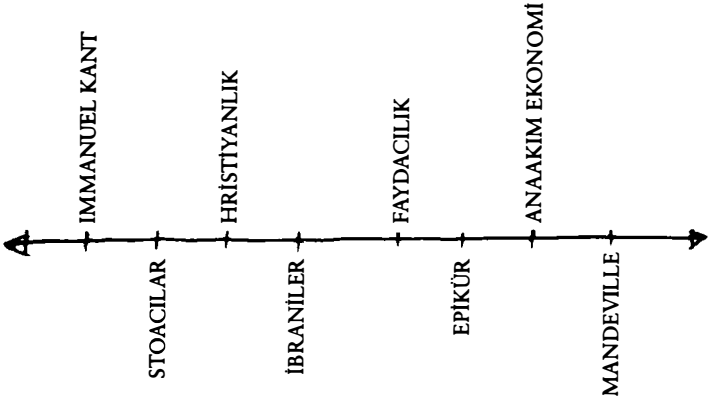
En uçtaki ahlak ekolüyle başlıyoruz. Kant, bu dünyada edinilmiş herhangi bir (ekonomik) mükâfatın tenkit edildiği, çıkarın, konu olduğu eylemin ahlakını düşürdüğü anlayışına sahiptir. Kant, sadece ödüllendirilmeyen edimleri ahlaki olarak kabul eder. Eğer kendi hayatımızı riske atarak başkasının hayatını kurtarırsak ve davranışımız bir ödülle sonuçlanırsa yahut bir kazanım ya da fayda beklentisiyle yapılmış olduğu ortaya çıkarsa, o davranış ahlaktan yoksun kalır. Bununla, Kant, ahlaka verilen ödül anlayışı bakımından Hıristiyanlığa yaklaşır; bu durum en iyi Lazar'ın hikâyesinde betimlenir: Zengin adam cehenneme gider çünkü bu dünyada zaten keyif sürmüştür, oysa yoksul adam cennete gider çünkü eziyet çekmiştir.

Kant'a göre ahlaki davranış sadece bencillik olmadan gerçekleşebilir ya da bu sebeple ahlaki zorunluluğa karşı saf sorumlulukla ortaya konabilir. Kantçı etik bütünüyle faydacılık karşıtıdır. Onlara göre ahlaklı insan faydasının azalıp artmasına aldırış etmez; eğer bir kimse ahlaki bir edimde bulunmak istiyorsa, tabiri caizse kendi kayıtsızlık eğrisinin tersine gitmeli, kişi, Kant'ın sözleriyle, "kendinin üstesinden gelmeli" ve kişisel fayda maksimizasyonu gayesinin gerektirdiklerine karşı gelmelidir. Böylece Kant, en katı ahlak hocası olmaktadır.

Soyutlanmış Stoacılar

Görünene bakılırsa Kant, iyi edim karşılığında ödülü reddeden – edimin *gerekçesinin* ödül olmaması gerektiğini söyleyen Stoacılardan bile daha ödünsüzdür. Stoacılar davranışlarının sonuçlarına karşı kayıtsızdırlar; karşılığında ceza veya mükâfat olmasıyla ilgilenmezler. Onların sorumluluğu, sonu ne olursa olsun kurallara uygun davranmak ve eylemlerinin sonuçlarıyla ilgilenmemektir. Birey üzerindeki ekonomik etkileri, faydanın azalması ya da artması, Stoacıların oyun alanının dışındadır ve hiç dikkate alınmaması gerekir.

Hem Platon hem de Aristoteles, Stoacılara yakındır. Hazzın daima kötü olduğu konusunda anlaşamamalarına rağmen (Aristoteles'e göre Platon bunu savunuyordu), ikisi de iyi bir hayat sürmenin esas olduğu konusunda mutabıktır. Aristoteles hazzın her zaman kötü olmayabileceğini, ama iyi yaşamın hizmetinde olması gerektiğini savunur.

Hıristiyanlık

Hıristiyanlığın çileci geleneği, faydaya kayıtsız kalma, haz ve ıstırap gibi Stoacı ideallere yakındır. Aynı zamanda cinsel güdü ve zevkleri aşağılar ve bunları düşmüş insan bedeninin özellikleri olarak resmeder – terbiye edilmesi, boyun eğdirilmesi ve (Hıristiyanlık tabiri kullanılırsa), çarmıha gerilmesi gereken bir fiziksellik söz konusudur. Hıristiyanlar bunun nasıl yapılacağı noktasında Stoacılardan ayrılır. Onlara göre insanın kendi kendine bu ideallere ulaşması mümkün değildir. Hıristiyan ideali, aynı zamanda Stoacı idealden daha zorludur çünkü Hıristiyanlık'ta, Stoacıların aksine, sadece fiziksel eylemle günah işlenmez, düşünerek de işlenir. Onurlu bir yaşam, (Stoacılarda olduğu kadar) çok güçlü iradeye ve kendini inkâra dayanmaz, onun yerine yukarıdan gelen yardım (kalbin, iradenin, düşüncenin değişimi) daha kritiktir. Böylece Stoacılarda olmayan transandantal bir boyut belirir.

Thomas Aquinas da akla benzer bir rol verir; nihayetinde o güne kadar hissiyat esaslı bir din olan Hıristiyanlığı, rasyonel temellere oturtan odur. Aquinas için akıl erdeme eştir çünkü Tanrı saf aklı temsil eder. Bir insan ancak aklını dinlediği ve buna uygun davrandığı ölçüde erdemlidir. Aquinas bunu yazar ve aklını kullanmaktan imtina eden herkesi gerçek anlamda döverek cezalandırır çünkü "cehalet günahtır".

Hıristiyanlığın daha hissi, farklı bir yönelimi, tüm inananları derin içsel dönüşümler geçirmeye yönlendirir, bunun ardından tüm güdüler ve özlemler kendiliğinden iyi ile uyumlu hale gelecektir. İncil bu bağlamda "değişen kalp" ve "yeni insan"dan bahseder.

İbrani Öğretileri

Fayda ve ahlaka bakışları açısından, İbranileri Stoacılarla faydacılar arasında bir yere koymak uygun olacaktır. Fayda kavramını Hıristiyanlardan daha olumlu algılarlar. Eski Ahit hazza bariz olumlayıcı yaklaşır, insan "yaşadığı günlerden keyif almalıdır." Eski Ahit öğretileri fayda maksimizasyonuna itiraz etmez. Ama bu çaba bazı kuralların (Tanrı buyrukları) ötesine geçmemelidir. Dolayısıyla İbraniler fayda maksimizasyonunun belli bir çerçevede gerçekleşmesi gerektiğine inanırlar. Vaiz Kitabı'ndan şu alıntı bunu tasvir eder: "Ey delikanlı, gençliğinle sevin, bırak gençlik günlerinde yüreğin sevinç duysun. Gönlünün isteklerini, gözünün gördüklerini izle, ama bil ki, bütün bunlar için Tanrı seni yargılayacaktır."[3]

Eski Ahit İbranileri haz duymaya karşı değildir. İyi bir edimi, ödüllendirildiği gerekçesiyle asla kınamazlar. Stoacıların faydaya kayıtsızlıklarını (içten olsun olmasın) paylaşmazlar. Çoğu Hıristiyanın aksine bedensel arzuları kötülemezler, bunları Tanrı'nın bağışladıklarının doğal bir parçası olarak görürler. Hıristiyanların aksine, davranışlarının karşılığını (dolayısıyla faydadan aldıkları hazzı) bu dünyada alacaklarına inanırlar,

öteki dünyada değil. Ancak hedonistlerin aksine haz, kurallara tabidir, fayda arayışının mutlak sınırları vardır.

Faydacılık

Kavramsal eksenimizde Epikürcülere geçmeden önce, faydacıları onlardan bir üst sıraya koymalıyız. Bir yanıyla benzer temeller üzerine kurulmuş olsalar da J. S. Mill'in belirttiği gibi faydacılar insanın bencilliğini alt etmek için tarafsız gözlemci kurumunu kullanırlar.

Total faydacılık bencil *değildir*, önceliği *toplam faydadır* ve bunu (sebebine bakmaksızın) bireysel faydanın önüne koyar. Şayet Y bireyinin faydasındaki azalma, toplamın (ya da ikinci bir bireyin) faydasındaki oransal artıştan düşükse, bu durumda birey Y bizzat (memnuniyetle ve gönüllü olarak) kendi faydasındaki azalmaya, toplamın (ya da ikinci bir bireyin) faydası lehine razı olur. Mandeville'in arıları bunu asla yapmaz.

Yine de Mill, faydanın ahlakı bağlamında hedonistlerden çok daha az bencildir. Ayrım basittir: Hedonistler *kişisel* çıkarın maksimizasyonunu *summum bonum* (en yüce iyi – ç. n.) kabul ederken, Mill, *tüm sistemin* faydasını maksimize etmeye çalışır. Mill'e göre kişi, davranışında *kendi* faydasını çoğaltmak yerine (Machiavelli öğretilerini yansıtan hedonist gerçekliğinde olduğu gibi) tüm sistemin faydasını maksimize etmeye çalışmalıdır.

Epikür

Stoacıların entelektüel rakibi olarak Epikürcüler (hedonistler), bir edimin ahlaki olmasını yalnızca ondan sağladıkları faydaya bağlarlar; meşhur "Sonuç, araçları meşru kılar" amentüsünün öncüleri onlardır. Kavramsal iyi ve kötü eksenimizde, o halde, kötülüğün ve ahlaksızlığın hoş görüldüğü topraklara adım atıyoruz. Elbette, Epikürcülerin kutsanmış hedeflerine varmak için günahkâr araçlara ihtiyaçları vardı. Eğer amaç iyiy-

se, bütünün faydasını diğer seçeneklerden daha çok artırıyorsa, araçlar meşrudur. Epikürcüler, –listemizde– dışarıdan gelen verili kurallara ihtiyaç duymayan ilk ekoldür. Bu oldukça avantaj sağlayan bir argümandır çünkü herkes için ve her zaman için iyi olan soyut kuralların geçerliliğini savunmak her ekolün yumuşak karnıdır, Stoacılardan Kant'a kadar. Hedonizm (çağdaş biçimi faydacılık gibi) herhangi bir soyut sisteme gereksinim duymaz. İyi, gözlenebilir, gerçek anlamda hesaplanabilir ve içseldir; sistemin içinden ve durumun kendisinden gelir.

Anaakım Ekonomi

Eğer anaakım ekonomi öğretisini sınıflandıracak olsaydık, çağdaş ekonomiyi hedonistlerin de arkasına koymamız gerekirdi. Epikür bile tüm davranışlarımızın kaynağının bencillik *olmadığını* kabul eder. Dostluğu, bencil olmayan ilişkiye örnek olarak verir. Çağdaş ekonomi ise anne sevgisinde, eşlerin ilişkilerinde bile çıkarcılık bulmayı becerir.

Modern ekonomi bilimi, *her şeyi* şahsi çıkara ve hesaplamaya o kadar indirger ki, Epikür bile bu kadarına cüret edemezdi. Ayrıca, çağdaş iktisat ekolleri Mill'den faydacılığı ödünç almış, ama onun temel kişisel ahlak ilkesini, tarafsız gözlemciyi almaya razı olmamışlardır. Kişinin, (Millci ortodoks faydacıların uyması gereken) bütünün faydası için kendi çıkarından vazgeçmesi ilkesi ise günümüz ekonomisine hepten yabancıdır. Bugünün iktisadi antropolojisi olağandışı karmaşa içindedir. Kendisi kişisel ahlakla ilgilenmez, zira piyasanın görünmez eli şahsi çıkarcılığı genel refaha dönüştürmektedir.

Mandeville

Mandeville, olsa olsa ahlaki kaygıyı ilgisiz bir yola taşımıştır. Fakat aynı zamanda başka bir şey daha yapmıştır: Ahlak ile ekonomi arasında zımnen ters, dolaylı olarak oransal bir iliş-

ki tanımlamıştır. Verili durum ya da sistemde, birey ne kadar az dürüstse, bütünün durumu o kadar iyidir. Ekonomi ve etik arasındaki ilişkiye dair en uç görüş budur. Özel çıkarlar kamu yararı üretir. Bu bakış açısıyla Mandeville, fayda ve ahlak arasındaki karşılıklı bağımlılığın geçerli olduğuna inanır, ama bunu tersyüz eder. Diğer ekollerin aksine, daha çok ahlaksızlığın, toplumun refahı için daha büyük imkân yarattığını düşünmektedir.

Böylece, iyi ve kötü ekonomisini sorgulayan, iyiliği bencillik olmaksızın talep eden Kant'tan yaygın iyiliğin toplumsal düşüşe neden olacağını söyleyen Mandeville'e uzanan kavramsal eksenimizi kapatmış oluyoruz.

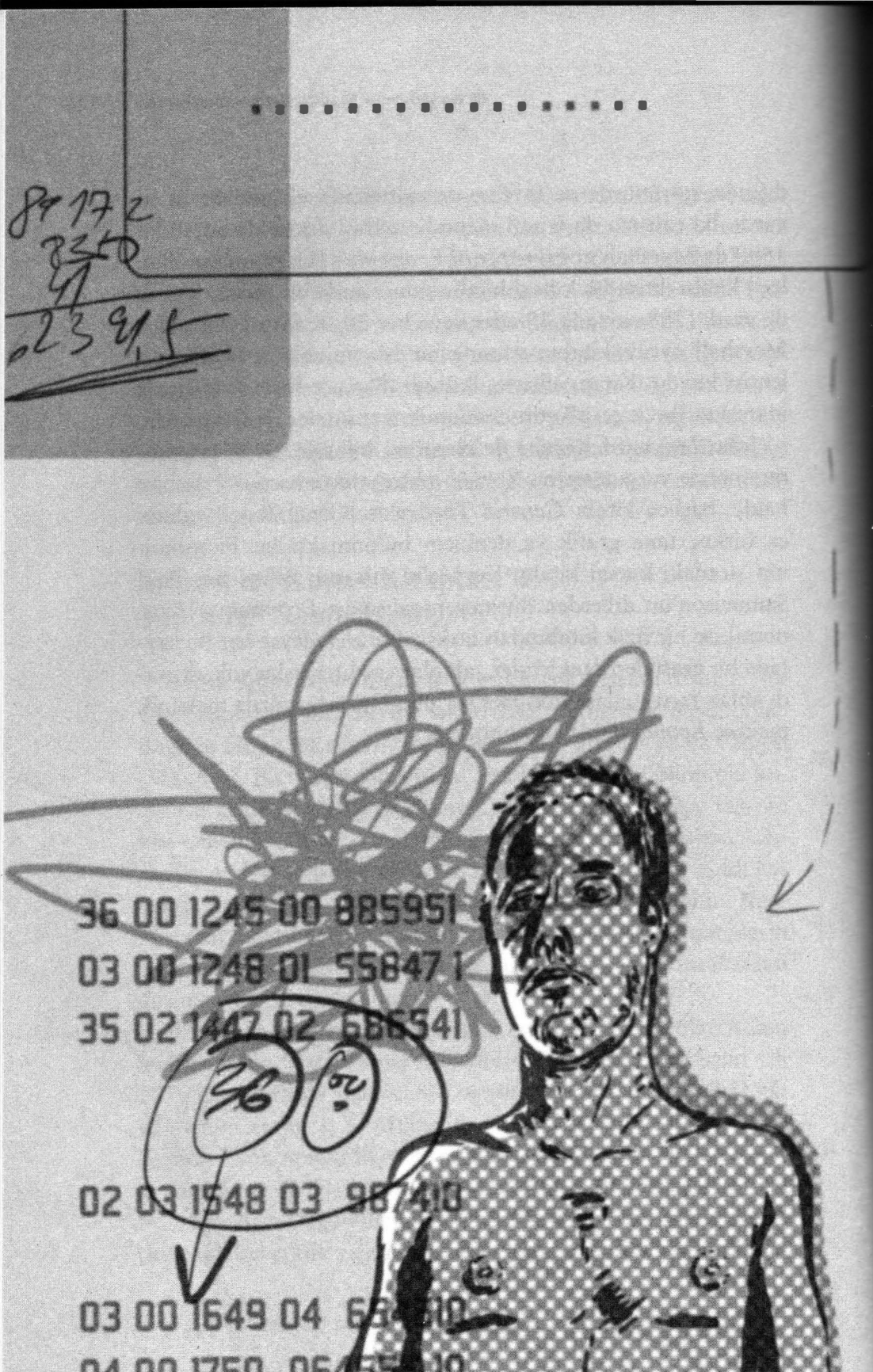
İktisadın "Kutsal Kitapları": Smith'ten Samuelson'a

Adam Smith ve onunla birlikte pek çok klasik iktisatçı, etik ve ekonominin birbirlerine sıkıca bağlı olduğunu düşündüler. Birçoğu ahlak felsefecisi, (Mill, Bentham, Hume) ya da rahipti (Malthus). Bu bakımdan, Adam Smith'e ekonomi biliminin kurucusu değil ama etik ve ekonomi tartışmasını zirveye taşıyan kişi denebilir. Ekonomi alanının daha sonraki araştırmacılarının ise, etik meselesine ilgileri azalmıştır. Bu mesele ile ciddi anlamda ilgilenen son klasik iktisatçı, Alfred Marshall oldu. Kendisinden daha önce, marjinal ekollerin ve Fransız iktisatçıların matematiksel çalışmaları olsa da matematiği anaakım iktisadi düşünceye getiren de odur.

İlk standart ekonomi ders kitabı, bir ahlak hocası olan Adam Smith tarafından yazılmış *Milletlerin Zenginliği*'dir, basım yılı 1776'dır. 1848'de (Marx'ın *Komünist Manifesto*'yu çıkardığı yıl), onun yerini J. S. Mill'in *Principles of Political Economy* [Politik Ekonominin İlkeleri] adlı kitabı aldı, etkileyici alt başlığı *with Some of Their Applications to Social Philosophy* [Sosyal Felsefeye Bazı Uygulamaları İle] idi. Bu ders kitaplarının hiçbirinde tek bir grafik ya da denklem yoktu. "Sayılar" bölümünün

dışında, görünürde ne sayı ne de matematiksel modellerin izi vardı. İki çalışma da felsefi metindir ve her durumda anlatıdır. 1890'da Marshall'ın *Principle of Economics* [Ekonominin İlkeleri] kitabı iktisadın kutsal kitabı oldu; içinde bir miktar grafik de vardı (788 sayfada 39 adet veya her 20 sayfaya bir grafik), Marshall ayrıca kitabın sonuna bir Matematiksel Notlar eklentisi koydu. Kitap, elbette, iktisadi düşünce tarihine giriş, iş idaresi tarihi ve çeşitli etik-ekonomik tartışmalar da içeriyordu.

John Maynard Keynes de ekonomi bilimde ahlak boyutunu önemle vurgulamıştır. Keynes matematikte becerikli olduğu halde, başlıca kitabı *General Theory*'de [Genel Teori] yalnızca birkaç tane grafik ve denklem bulunmaktadır. Ekonominin sıradaki kutsal kitabı, Keynes'in mirasını geliştirmiş Paul Samuelson'un dillerden düşmeyen çalışması *Economics* [Ekonomi] ise bir fizik kitabından farksızdır: Neredeyse her iki sayfada bir grafikler, denklemler, tablolar vardır. Kuşku yok, iktisadi ahlak tartışmaları yok. Her şey net: Huzurlarınızda mekanik makine *Economics* [Ekonomi].

36 00 1245 00 885951
03 00 1248 01 55847 1
35 02 1442 02 686541
02 03 1548 03 98 410
03 00 1649 04

11

Piyasanın Görünmez Elinin Tarihi ve *Homo Economicus*

Görmek inanmaktır derler. Tuhaf; gördüğümüz şeye nasıl inanırız – gün gibi ortada olan (ya da öyle görünen) bir şeye nasıl inanırız? Görmediğimiz şeylere *inanmamız* gerekmez mi? Görünmeyen bir şeyi, örneğin piyasanın görünmez elini görmek olanaksızdır, belki de bu yüzden iktisatçılar olarak ona inanmak zorundayız (ya da değiliz).

Piyasanın görünmez eline inancın zor bir hayatı oldu. İnsanlar ya onun mutlak gücüne ya da mutlak varlığına körü körüne inandı ve onu hayatın (ve dünyanın) tüm sorunlarının (gizlenmiş, dolayısıyla görünmez) çözümü ya da kötülüğün kaynağı olarak gördü. Ekonominin başka bir temel kavramı için de aynı durumdayız: *Homo economicus* kavramı.

Alanın klasiklerinden Albert Hirschman,[1] Aziz Augustinus'un üç temel günaha (tutkuya) inandığını yazıyor: Güç tutkusu (*libido dominandi*[2]), cinsel tutku (*libido carnalis*) ve para tutkusu. Her üç günah da etkili düşünürlerin yazılarında, insanlığın ya da toplumun itici gücü olarak önemli yer tutmuştur. Ve tüm bu (şahsi) ahlaksızlıklar, başka düşünürlerin elinde (her

biri kendi tarzında ve zamanında), sonuçta insanlığı ve toplumu ileri götüren erdemlere, ilkelere dönüşmüştür.

Misal olarak gücü ele alalım. "Augustinus'un işaret ettiği *libido dominandi*, Nietzsche'nin *der Wille zur Macht*, "iktidar hırsı" ile karşılaştırılabilir... Nietzsche ile Augustinus arasındaki temel fark, ilkinin "iktidar hırsını" bir erdem, ikincinin "iktidar tutkusunu" bir ahlaksızlık olarak görmesidir."[3] Cinsel libido başlığının ise (özellikle Sigmund Freud'un yazılarında), erken dönem psikolojide *her* davranışın ardındaki itici güç olarak anılması başlı başına incelenmeye değer.

Bu temel güçlerin her birinin kendilerine has bir tür görünmez elleri vardır – bu üç "kişisel motive edici ahlaksızlık" da, eğer kurumlarla iyi kalibre edilirse, sosyal faydaya dönüşebilir. Augustinus alaycı bir dille, çok sayıda şahsi çıkar ve kamusal ahlaksızlığın, Roma toplumunun karakteristiği olduğunu yazmıştı.[4] Başka bir ifadeyle, piyasanın görünmez elinin temel ilkesini tersine çevirmişti; bu ilke, kendinden bin sene sonra Bernard Mandeville tarafından şöyle konmuştu: Şahsi ahlaksızlıklar, kamu yararı üretir.

Piyasanın görünmez elinin doğaüstü güçlerine duyulan inanç, ekonominin temel inanışlarından biridir. Bu alıntı sahip olduğu gizemi iyi anlatıyor: "Görünmez el mistik bir tanrı ve gizemli (en azından açıklanamayan) yollarla çalışıyor, öyle ki, mucizevi bir dokunuş, kendi çıkarları peşinde koşan faillerin hiç de kutsal olmayan amaçlarından, beklenmedik bir bütüncül fayda yaratıyor."[5]

Aynı zamanda asırlardır iktisadi tartışmanın asli öğelerinden biridir: Piyasanın görünmez eli ne kadar güvenilirdir? Serbest iradenin isteklerinin yarattığı kaosun, sonunda bir düzen yaratacağına (tüm toplum için) nasıl inanabiliriz? Ekonominin hangi alanları planlandığında, devlet müdahalesi ile yönlendirildiğinde, hangi alanları serbest bırakıldığında daha iyi olur? Öyleyse çözüm yollarının bir uç noktasında merkezi planlama var – burada anlık düzensizlik korkusu o kadar yüksek ki, neredeyse her şey yönetiliyor, diğer uçta ise anarşi yer alıyor.

Bencilliği (ve Bernard Mandeville'in sözleriyle diğer kişisel ahlaksızlıkları) kamu yararına çeviren görünmez ele ne ölçüde sırtımızı yaslayabiliriz? Bu bölümde, bu ezeli soruların[6] yanıtlarından çok tarihe ve bu kavramların, inançların, kuramların ve mitlerin ima ettiklerine odaklanacağız.

Emsallerin Tarihi

Günahı tüm toplumun sevabına çeviren görünmez el konusu, bu kitabın tüm tarihsel kısımlarını bir ip gibi bağlıyor. Terimin kendisi sanki kazaraymış gibi şöyle bir ifade edip geçen Adam Smith'ten geliyor. Keynes'i ve kısaca değindiği *hayvani ruh* kavramını andırıyor. İki yazar da icat ettikleri bu tabirleri büyük bir sır perdesi ardında bırakmış, daha sonra haklarında yapılacak tartışmalara, kavgalara ve nesiller süren yanlış anlamalara kapıyı sonuna dek açmışlardı; bu konular bugün bile kütüphane raflarında büyük yer kaplıyor.

Genel ifadeyle, piyasanın görünmez elinin esas gücü şu temel özelliklerinde yatıyor: Birincisi, özel kötülüğün genel iyiliğe çevrilmesi (Mandeville: Kişisel ahlaksızlık, kamu yararına dönüşür). İkincisi, ekonominin ve toplumun temel yapılarını bir arada tutan, düzensizlikten düzen yaratan sosyal zamk olması (Smith: Kasap et sağlar çünkü bu iş kendi çıkarınadır).

Kötünün Ehlileştirilmesi

Her ne kadar bu fenomenin adını Adam Smith koymuş[7] ama ondan önce Mandeville etraflıca geliştirmişse de bu ilkenin izlerine uygarlık tarihimizin başlangıcından beri rastlıyoruz. İlk başta insanlığa (uygarlık) zarar veren kötülüğün evcilleştirilmesini, ehlileştirilmesini Gılgamış Destanı kadar gerilerde görebiliyoruz; sonradan bu vahşi doğal düşman (Enkidu) toplumun yararı için kullanılmıştı. Bu güce karşı yüz yüze bir savaşı kazanmaya imkân yoktu; bu vahşi, kaotik, doğal ve zararlı yabaniyi

toplumun hizmetine sokmak için akıllıca düşünülmüş hilelere ihtiyaç vardı.

F. A. Hayek,[8] eski Yunanların, özellikle de Aristophanes'in, piyasanın görünmez eli ilkesinden haberdar olduğunu söylüyor:

> Eski zamanlardan kalma bir efsane var
> Tüm bu budala ıstıraplarımız ve beyhude kibrimiz
> Halkın işine yarasın diye hükümsüz kılınmıştır.[9]

Daha sonra iyiliğin ve kötülüğün (ortak) işlevine ilişkin Hıristiyan kavramını tartıştık. Delice otu masalını anlattık, İsa deliceleri şimdi yolmayın yoksa onu çekerken ekinleri de kökten sökebilirsiniz demişti.[10] Kötülükten tamamıyla kurtulmak (bu dünyada) ne tavsiye edilir ne de mümkündür; bunu yapmaya çalışmak iyiliğe de zarar verebilir.

Ardından Thomas Aquinas bu konuyu daha detaylı olarak ele aldı, şu satırlar Mandeville'den çok önce buna aşina olduğunu ortaya koyuyor: "Bireysel kötülüğün engellenmesi için umumi faydanın yok edilmesi uygun değildir; Tanrı o kadar kudretlidir ki her kötülüğü iyiliğe çevirebilir."[11] Ya da: "İnsan yasaları bazı şeyleri cezasız bırakır çünkü herkes kusursuz değildir, ayrıca tüm günahlar kati surette yasak olsaydı ve cezalandırılsaydı, insanlar pek çok avantajdan yoksun kalırdı."[12]

Bu düşünce yeni olmaktan çok uzaktır. Hirschman'ın gösterdiği gibi, Aydınlanma düşünürleri bile bunu çok kez vurgulamışlardı: "Tüm kahramanca erdemler, Hobbes tarafından kendini koruma, La Rochefoucauld tarafından bencillik, Pascal tarafından kendini tanımaktan çılgınca kaçma ve gösteriş biçimleri olarak sunulmuştur."[13] Montesquieu, siyaset biliminin de kendine ait bir görünmez eli olduğunu ortaya koyuyor: "Kendi çıkarının peşinde koştuğuna inanan her insan, kamu yararına çalışır... devletin her parçasında kılavuzluk eden şerefin sahte olduğu doğrudur, ama yine de bu sahte şeref halkın yararınadır."[14] Detaylandırıyor: "Kainatın düzenine benzediğini söyleyebiliriz, tüm kütleleri merkezden uzağa iteleyen bir güç ile, kendine çeken yerçekimi

gücü var. Onur, siyasi kütlenin her parçasını hareket ettirir."[15] Aydınlanma iktisatçılarına da böyle görünmüş olmalı: Kişinin bencilliği, diğerinin denge ve frenidir. Nihayet Pascal (Mandeville'den yarım asır önce) şöyle diyor: "İnsanın büyüklüğü, tutkularından bile harika bir kaide çıkarmasında, bir iyilikseverlik resmi çizebilmesindedir. Büyüklük – tutkudan bu denli adil bir düzen çıkarmak; neticenin öncülleri, insanın büyüklüğünü gösteriyor."[16] Görüldüğü gibi, görünmez elin çok sayıda atası var.

Nihayetinde, "Mandeville felsefesinin büyük kısmı, La Rochefoucauld'un şu düsturunun detaylandırılması olarak özetlenebilir: '*Nos vertus ne sont le plus souvent que des vices déguisés.*'"[17] Meali: *Faziletlerimiz çoğu kez kılık değiştirmiş günahlarımızdan ibarettir.* "Görünmez elin iktisadi uygulamalarının" ardında pek çok başka düşünce vardır. Tıpkı siyaset ve etiğin olduğu gibi din biliminde kendi görünmez eli vardır. Görünmez el yalnızca ekonomi bilimine (ya da ekonomiye) ait değildir.

Sosyal Darwinizm: Doğal Seçilim ve Bundan Gelen Totoloji

Piyasanın kendi haline bırakıldığında her şeyi en iyi biçimde halledeceği inancının ardında yatan şeyi, tabiatın uyumuna dair Stoacı inancı görmek zor değil: Deyim yerindeyse piyasa, doğası gereği kendini dengeye getirecektir – ama neden bir şeyler kendi kendilerini dengeye getirsinler ki? Demek ki piyasanın görünmez eli kavramının arkasındaki düşünce, piyasanın en iyi (uyum sağlayan) oyuncuları seçeceği ve kötüleri eleyeceği kavramıyla bağlantılıdır. Bunun diğer adı, Sosyal Darwinizm fikridir.

Aslında hadise ters yönden gelişmişti: Darwin sosyal süreçlerden etkilenip bu ilkeleri biyolojiye uyarlamak istedi. Sosyolog Herbert Spencer "en güçlünün hayatta kalması" fikrini Darwin'den çok önce ortaya atmıştı – üstelik popüler hale getirmişti. Jonathan Turner mizah yollu şöyle diyor:[18] "Spencer'a sosyal Darwinci değil, Darwin'e 'biyolojik Spencerci' demek

daha uygun olur." Darwin, David Ricardo, Adam Smith ve Thomas Malthus'un ekonomi kuramlarından önemli ölçüde etkilenmişti. Bu "seçilimin görünmez eli", Çek biyolog ve filozof Stanislav Komárek'in yazdığı gibi, biyolojide "daha güçlünün hayatta kalması, adaptasyonda geri kalanın yok olması... hayvanların ve bitkilerin yalnızca üreme ve hayatta kalma dürtüleriyle dünyaya gelmesi"[19] konseptini yarattı.

Hakikaten, Darwin'in Doğal Seçilimi (büyük harflerle yazarak kişiselleştirdi), "piyasanın görünmez elini" çok güçlü biçimde hatırlatıyor. Bu sosyomorfik kavramın yaratıcısı Adam Smith'tir –ve halefleri, selefleri–; Darwin bunu sonradan biyolojiye uyarladı ve geliştirdi.[20]

Doğal Seçilim kuramının sorunu, fayda kavramınınkine benziyor – ikisi de insan davranışının, ya da sosyal ve doğal gelişiminin, her şeyi açıklayan sebebi olma iddiasında. Doğal seçilim vakasında –ister biyolojik olsun, ister sosyal– bu kuramın *geçersiz* olması durumunda ne olacağını önceden söyleyemez miyiz? Başka bir deyişle, ya piyasa (tabiat) en iyi uyum sağlayanı seçmezse ne olur? Bu nokta biraz totolojik: Hayatta kalanlar hep en iyi uyum sağlamış olanlar. Yani, şu hayatta kalanlar... Sadece sonradan geriye bakarak görebildiklerimiz. Meşhur deyişi yeniden düzenlersek, aslında sadece şöyle denecek: Hayatta kalanlar, hayatta kalma yetisi en yüksek olanlardır (uyum sağlayanlardır yerine). Değiştirelim: Hayatta kalanlar, hayatta kalanlardır. Böylece hayatta kalan *herkese,* en iyi uyum sağlayan demiş oluyoruz. Dolayısıyla bu "kuramla" mutabık kalmak zorundayız, çünkü aynı fikirde olmamak imkânsız. Demek ki Sosyal Darwinizm, doğruluğu kendinden menkul bir doğru.

Aziz Pavlus ve Piyasanın Görünmez Eli: Artakalan İyi ve Kötü

İktisadi düşünce içinde, kasıtsız yapılan iyilik konusunda epeyce mürekkep harcanmıştır, klasik iktisat da bu zeminde

büyümüştür. Smith'in bencil kasabı amacına *homo economicus* olarak yürür, davranışı bir ölçüde dışsallık ve yan etki olarak kamu faydası üretir. "Yemeğimizi, kasabın, biracının ya da fırıncının iyilikseverliğinden değil, kendi çıkarlarını kollamalarından bekleriz"[21] Adam Smith'in meşhur sözüdür. Mandeville'de, ama aynı zamanda Adam Smith'in daraltılmış popüler okumasında da, iyilik, kişisel çıkar peşinde koşma faaliyetinin kendiliğinden ürettiği pozitif dışsallık olarak ortaya çıkar. Piyasanın görünmez eli, bencilliği genel faydaya çevirme, dönüştürme, yeniden biçimlendirme yetisine sahiptir. Mandeville'in *Arılar Meseli*'nin alt başlığında belirtildiği gibi, özel ahlaksızlıklar, derhal bütünüyle *kamu yararına* istemsiz olarak dönüşürler.

Havari Pavlus da benzer bir konuyla ilgilenmişti. O aynı zamanda, bilerek yapılan ve bilerek yapılmayan iyilik ve kötülük arasındaki ilişkiyi ve bunun etkilerini de hesaba katmış, ancak ilginç biçimde bunu, ters açıdan yapmıştı:

> Bundan şu kuralı çıkarıyorum: Ben iyi olanı yapmak isterken, karşımda hep kötülük vardır... Ne zavallı insanım! Ölüme götüren bu bedenden beni kim kurtaracak?[22]

Ya da New Living Translation çevirisinde olduğu gibi:

> Hayatın şu prensibini keşfettim - doğruyu yapmak isterken, kaçınılmaz olarak yanlış yapıyorum... Oh, ne zavallı bir insanım! Kim beni ölüm ve günahın hüküm sürdüğü bu hayattan kurtaracak?

Mandeville arılarının tam tersine, Pavlus iyi olanı yapmaya *niyet* etmekte, ama sonuç *kötü* olmaktadır. Bununla beraber, belli noktaya kadar, Aden Bahçesi hikâyesindeki ilk günahın anlamını ortaya çıkarmıştır. Âdem ve Havva, İyiyi ve Kötüyü Bilme Ağacı'nın meyvesini tadarak Tanrı'ya benzemişler,[23] iyi ile kötü arasındaki ayrımı *iyi kötü sezmişler*, ama iyi olanı uygulamak şöyle dursun, onu soyut anlamda kategorize bile edememişlerdir. Böylece insanlık, iyi ve kötü *bilincine* sahip olmuştur

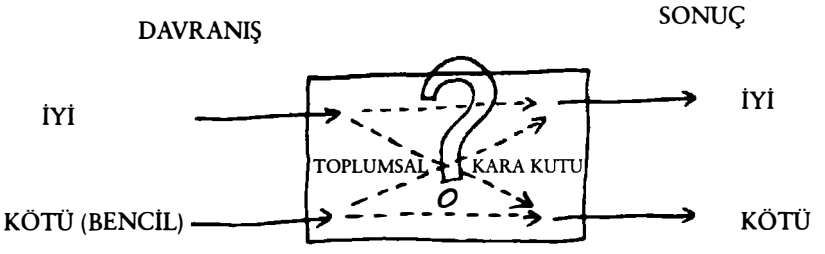
– aradaki farkı algılama yetisine sahibiz (dolayısıyla Tanrı'ya *benziyoruz*), fakat bunu kesin olarak tarif edemiyoruz (daha önce delice otu masalında bahsettiğimiz gibi) ve iyiyi *gerçekleştiremiyoruz*. Üstelik *iyi* olanı *yapmayı arzu ederken* genellikle *kötülük* yapıyoruz. İyi niyetle yapılan kötülük. Halk deyişinde olduğu gibi: Cehennemin yolları iyi niyet taşlarıyla döşenmiştir.

Mandeville'in görünmez el teorisi ise konuya tam aksi açıdan bakar. Bireylerin ahlaksızlıkları bir biçimde (istemeden) genel faydaya (bedava!) dönüşmektedir. Bireyin niyeti ne olursa, ne kadar bencil olursa olsun, sonuçta ortaya çıkan umumi refahtır – çağdaş ekonomide sıklıkla ahlaki sinizme yok açar. Birincisi, kişisel ahlaka bağlı değildir; ikincisi, ahlaksızlık kendiliğinden, kasti olmaksızın kamu yararına dönüşmektedir, böylece, üçüncüsü, kişisel ahlaksızlıklar üstü kapalı olarak iyi kategorisine girmektedir. Bu yüzden: İnsan ne yaparsa yapsın, bu açıdan önemsizdir çünkü kötülükler bile ekonominin genel iyiliğine katkıda bulunmaktadır.

Klasik Kasıtsız

Klasik piyasanın görünmez eli problemi *kasıtsızlığın* tek çeşidiyle ilgilenir: Sosyal etkileşimin yalnızca alt kümesi olan, bencil davranışların kasti olmayan sonuçlarıyla. İyi davranışların kasti olmayan kötü sonuçlarını tartışmaz. İyi davranışların kasti olmayan iyi sonuçlarını tartışmaz. Kötü davranışların kötü sonuçlarını da. Durum aşağıdaki çizelgede tasvir ediliyor:

Hıristiyan düşünürler daha sonra, istenmeyen toplumsal kötülüğü inceleyen kavramsal bir aparat geliştirdi: Papalığın yayınladığı

genelgelere göre *günahkâr yapı* adı verilen, aslında kimsenin kötülük yapma niyetinde olmadığı halde yine de kötülük oluşturan bir sistem söz konusuydu.[24] Kimi kurumlar, onlara dahil olan bireylerin hiçbiri kötülük yapmasa da sürecin kendisinin kötülük yaratma eğiliminde olduğu yapılara sahip olabilir (çevresel zarar örneğin, kimsenin niyeti değildir). Bu Roma halk deyişi herhalde benzer bir anlamı ima ediyor: *Senatores boni viri, senatus autem mala bestia*, yani, *Senatörler iyi insanlar ama Senato kötülük yuvası.*[25]

Görünen o ki işbölümü, sorumluluk paylaşımı ya da suç ortaklığı kavramına nazaran daha basit bir konsepttir. İşbölümünü nispi kesinlikle idrak edebiliyor ve sınıflandırıyoruz, fakat ortaya çıkan sonuca dair suçu ya da sorumluluğu paylaştırmak kolay değildir. Bu yapılardaki zorluk, *günahkârlığın* sadece sonradan anlaşılabilmesinden kaynaklanır – kötülük hiçbir zaman amaç değildir, onu kurumun kendi yapısı içinde teşhis etmek zordur. Sadece geriye doğru bakışla sonuçların içinde gözleyebiliyoruz.[26] İkinci sorun, suçu belirlemenin ve katiyetle atfetmenin çok karmaşık olmasıdır. İşbölümünde, her katılımcının katma değerini görece kolaylıkla görüyoruz; ancak suç için aynı şeyi söylemek neredeyse olanaksızdır. Yüksek derece uzmanlaşmış bir toplumda kötülük, tabiri caizse, uzmanlaşma çatlaklarında rahatlıkla doğup büyüyebilir.

Eski Ahit geleneği, sosyal kurumların gri alanlarında beliren bu artık kötülükle, yıllık sembolik adaklar aracılığıyla başa çıkmıştır. Belli bir suçu spesifik bir insana mal etmek mümkün değildi, yine de yurttaşlar bu yükten kurtulmanın gerekli olduğu konusunda mutabıklardı. Hıristiyanlık'ta, "ne yaptığını bilmeyenler"[27] ve "kör kılavuzlar"[28] için verilen kurban, tek seferde ve sonsuza dek İsa idi ya da onu temsil eden kurbanlık koyundu. Çok daha karmaşık bir toplumda, kör olmak da çok daha kolaydır. Üzerimize giydiğimiz ve kendimizin saydığımız gömleği kimin yaptığını (bunu sormak umurumuzda değildir) asla bilmeyiz. Üstelik bu çok sıradan bir meseledir – daha da karmaşık olan sosyal ilişkilerimizde ne kadar kör olabileceğimizi bir düşünün.

Kötü: İyinin Emrinde

Şu "kötülük" teriminde bir an için duralım. Nereden geliyor? İbrani kavrayışında, kötü, iyi ile her zaman tabiiyet ilişkisinde olmuştur. Erken Hıristiyanlık döneminde, iyinin ve kötünün aynı ontolojik seviyede bulunduğunu, bu yüzden Tanrı ve Şeytan'ın aynı ontolojiye sahip hasımlar, zıt kutuplar olduğunu savunan düalist akımlar vardı. Augustinus, ki bir ölçüde kendisi de bu inancı taşıyordu, dikkat ve derinlikle konuyu ele almıştır – savına *Maniheizm tuzağı* adını verdi.[29] Fakat Şeytan ve kötülük ile, Tanrı ve iyiliğin aynı katta olmadığını savundu. Şeytan, Tanrı'nın hizmetkârlarından biridir (efsaneye göre başkaldırmış olsa da) ve hep öyle kalacaktır, Tanrı'nın (ya da insanın) izni ve rızası olmadan hiçbir şey yapamaz.[30] Eyüp Kitabı bunu açıkça belirtir: Eyüp'ün çilesinin müsebbibi (teknik anlamda) Şeytan olsa da bunlar Tanrı'nın izniyle gerçekleşmektedir, nitekim Eyüp tüm şikâyetlerini[31] Tanrı'ya yöneltir: "Her Şeye Gücü Yetenin okları içimde, ruhum onların zehrini içiyor; Tanrı'nın dehşetleri karşıma dizildi"[32] ve "Niçin yüzünü gizliyorsun, beni düşman gibi görüyorsun?"[33] Şeytan, Tanrı izin vermeden hiçbir şey yapamaz, bu nedenle Eyüp Şeytan'ı muhatap almaz (hatta varlığından bile haberdar değilmiş gibidir), bütün serzeniş ve yakarışlarını Tanrı'ya yapar.

Kötü, tüm gayesini iyiden ödünç almak durumundadır çünkü kendisi buna hiç sahip olmaz.[34] İyi, kendi gayesini kendi yaratır. Kötü yaratamaz. Kötü, yaratılış itibarıyla kendi ontolojik varlığına sahip değildir. *Saf* kötü yoktur; iyinin üzerindeki parazit gibidir.[35] Eğer kötü bir şey yaparsak, bunu bir *mazeretle* yaparız. Kötülüğün sebebi her zaman iyiliktir (kötülük yapan dünyayı ne kadar çarpık görürse görsün). Örneğin, kişi bir şey çalarsa, bunu malvarlığını artırmak için yapar. Ancak servet edinmek kötü değildir. Kimse sadece çalmış olmak için çalmaz. Deneyim için, macera ya da heyecan olsun diye hırsızlık yapan olabilir – fakat macera da, heyecan da *iyidir*, hırsızın bunu yapmayı seçmesinin sebebidir. İki durumda da, *kötülük yapmadan* da

elde edilebilecek bir şey için kötü araçlar kullanılmıştır. Hedefe varmak için uygun olmayan kestirme yollar tercih edilmiştir.

Her neyse, genel prensip, kötünün iyiye tabi olduğudur. Bu yüzden kötülüğün, her durumda bir tür daha yüksek iyiliğe yol açacağı kadim bir ilkedir. Bu bakış açısının alternatifi ahlaki Maniheizm ya da iyinin ve kötünün aynı ontolojik seviyede olduğu inancıdır. Biraz matematik katacak olursak, iyinin mutlak değerinin, kötünün mutlak değerine eşit olduğuna inanmaktır. Tek tanrılı dinlerin büyük kısmı, ahlaki Manihaizm'i reddeder – St. Augustinus veya Thomas Aquinas örnekleriyle bunu göstermeye çalıştım, kötü, her zaman iyinin astı konumundadır. Dolayısıyla, varlıkbilimsel ve dilbilimsel anlamda kötünün iyiye dönüşümü ilkesini savunmak mümkündür.[36]

Homo Economicus Etiği ve Son Model (Ekonomik) Teknoloji

Ahlak konusu, başlangıçta ahlak felsefesinin bir kolu olan iktisattan nasıl tamamen koptu? Alfred Marshall'ın ümit vaat eden açıklamasıyla başlayalım [vurgular bana ait]:

> Büyük kamu kuruluşlarının önde gelen yöneticilerinin, ellerinin altında onca cezbedici yolsuzluk fırsatı olmasına rağmen, son zamanlarda ticari meselelerde gösterdikleri *dürüstlük ve doğruluk ruhu*, müthiş bir büyümenin en güçlü kanıtıdır... Ticaretin ve ahlakın gelişeceğini ümit etmek için her türlü sebebe sahibiz... Dolayısıyla iş idaresinin kolektif ve demokratik biçimleri, şimdiye dek başarısız oldukları her alanda ve her yönde genişleme imkânı bulabileceklerdir...[37]

*Dürüstlük ve doğruluk ruhu*nun büyüme için yeterli koşulu sağlayacağı beklentisi oldukça iyimserdi. Ancak kuramın gelişimi farklı bir açıdan gerçekleşti: Tersten.

İktisat teorisi, Marx'ın iktisat temelli toplum bakışını kabul etmiş görünüyor. Kendisi dürüstlük ruhunu getirenin ekonomi

olduğuna inanıyordu. Bu, iktisatçıların dikkatlerini insan davranışlarının sebebi olarak ahlaktan, toplumun *gerçekten* temeli olan ekonominin, bireylerin tüm hareket ve davranışlarının (kendi etiği dahil) kaynağı olduğu kavramına kaydırmalarının makul bir açıklaması olabilir. Smith'in uyarısı haklı çıktı – ekonomi her şeyi tek bir faktör ile açıklamaya çalışıyor: Ekonomi ile.

Ekonomi biliminin yeniden köklerine, ahlaka dönmesi gerektiğini öne süren pek çok akım var.[38] Milan Sojka'nın yazdığı gibi Lord Keynes bile buna destek vermişti: "Keynes, iktisadın başlarda algılandığı gibi bir ahlak bilimi olarak özüne dönmesi gerektiğini savunuyor, neoklasik iktisadın alışılmış bilimsel yaklaşımını, mutlak fen bilimlerine öykünmesini eleştiriyordu."[39] Anaakım iktisada yöneltilen pek çok eleştirinin dayanak noktası, Etzioni'nin dediği gibi, *insanın yanlış indirgenmesiydi.*[40] İnsanın, verili bütçe kısıtları dahilinde fayda optimize eden bir birime indirgenmesi, ekonomide matematikselleşmenin kapısını açtı. Anaakım ekonomi biliminin ardında yatan temel felsefenin bugünkü durumu, öyle iddia edilse ve inanılsa da faydacılık bile değildir. Bugün geçerli olan teoriye göre birey, kendi fayda fonksiyonunun *hilafına* hareket *edemez.* Bu teori, en iyi ihtimalle, hedonisttir. Bazen o bile değildir, hedonizm ahlakın önemi ve uygunluğu üzerine kuruludur. Ayrım şudur: Hedonistler her şeyin şahsi çıkar ilkesiyle *açıklanamayacağını* kabul ediyor, arkadaşlık gibi alanları *istisna* sayıyordu.

Bugün gelinen noktada, Adam Smith'in yanlış yorumlanması yüzünden etik, bağlam dışına atılmıştır. İktisatta aslen geliştirilmiş olan Adam Smith'in de bizzat itiraz ettiği Bernard Mandeville'in düşünce sistemidir. İktisadi araştırma, ahlak bilimi olmaktan çıkıp bütünüyle matematiksel dağılım alanına dönüşmüştür. İkincinin geliştirilmesi gerekli olmakla beraber, birincinin de ihmal edilmemesi gerektiğine inanıyorum. Şayet ahlaki sorulara eşit miktarda zihinsel enerji adasaydı, ekonomi biliminde ve bilhassa politik ekonomide karşımıza çıkan "çıkmaz sokak" soruların daha sarih olacağına inanmak akla yatkındır.

Ekonomi biliminin, içinden çıktığı etik bilimlerle iletişimi şaşırtıcı derecede kopuktur.

Egoizm Ahlakı: Kendini Sevmek Bile Sevgidir

Bencilliğin ahlaken mahkûm edilmesinin mümkün olup olmadığı büyük bir sorudur. Adam Smith bunu belli ölçüde savunmakla beraber ayrıntılı bir tartışma yürütmedi.

Belki de en önemli emir, "Altın Kural" diyor ki:

> Komşunu, kendini sevdiğin gibi sev.[41]

Bu kural, özsevgiyi, başkalarına duyulan sevgiyle aynı kefeye koyuyor. Daha yukarıya ya da aşağıya değil. Eğer kişi, sevdiklerini memnun ederek (faydalarını artırarak) kendini memnun ediyorsa (faydasını artırıyorsa), bunu iki şekilde sınıflandırabiliriz: (i) gizli bencillik veya (ii) nezaket ve sempati. Eğer dondurmayı kendim yemek yerine, kendimi düşünmeksizin bir çocuğa ya da arkadaşıma verirsem bu nazik bir davranış olur. Ancak bu eylem şöyle de ifade edilebilir: İsteyerek verdiğime *göre*, bunu kişisel faydamı artırmak için yaptım. Günlük dilde bu elbette bencilce bulunacak bir davranış değildir, aksine teşekkür, saygı ve övgü hak eder. Bencil davranışları övmek uygunsuzdur. Katı iktisadi anlamda ise yukarıdaki (i) maddesinde belirtildiği gibi, dondurmayı vererek onu tüketmeye nazaran daha büyük bir fayda elde ettiysem teşekkür gerekmez, hatta benim teşekkür etmem lazım çünkü vermek suretiyle faydamı artırmış oldum. Bunun saçma olduğu açık.

Öte yandan, düşman sayılan, nefret edilen kişinin başarısız olmasını ya da acı çekmesini arzulamak insanın doğasında vardır. Bu durum Zebur'da geçiyor:

> Ey sen, yıkılası Babil kızı, bize yaptıklarını sana ödetecek olana ne mutlu.[42]

Daha hafif biçimiyle, kendine ve diğerine ait faydayı azaltma eylemlerinin arasına eşittir işareti konulmuş:

> Kim komşusunu yaralarsa, kendisine de aynı şey yapılacaktır: Kırığa karşı kırık, göze göz, dişe diş olmak üzere ona ne yaptıysa, kendisine de aynı şey yapılacaktır.[43]

Demek ki Eski Ahit, başkasının faydasında ne kadar düşmeye sebep olunduysa, aynısının bedel olarak ödenmesi şartını koyuyor (az ya da fazla değil). Neredeyse şöyle: Komşunu kendini sevdiğin gibi seveceksin, düşmanından onun senden nefret ettiği gibi nefret edeceksin. Böylece herkesin faydası eşitlenecek.

İsa, bu konuyu meşhur Dağ Hutbesi'nde ele alıyor:

> "Komşunu seveceksin, düşmanından nefret edeceksin" dendiğini duydunuz. Ama ben size diyorum ki: Düşmanlarınızı sevin, size zulmedenler için dua edin, öyle ki, göklerdeki Babanızın oğulları olasınız. Çünkü O, güneşini hem kötülerin hem iyilerin üzerine doğdurur; yağmurunu hem doğruların hem eğrilerin üzerine yağdırır. Eğer yalnız sizi sevenleri severseniz, ne ödülünüz olur? Vergi görevlileri de öyle yapmıyor mu? Yalnız kardeşlerinize selam verirseniz, fazladan ne yapmış olursunuz? Putperestler de öyle yapmıyor mu? Bu nedenle, göksel Babanız yetkin olduğu gibi, siz de yetkin olun."[44]

Kişinin düşmanını sevmesi ve ona iyi dilekte bulunması doğal değil (bize yakın olanlara iyi dilekte bulunur, düşmanlara lanet ederiz). Ancak Hıristiyanlık düşmanlarımızı bile sevmemizi istiyor. Bu erdem, doğal değil.

Şayet iki prensip de (kişisel bencillik ve diğerlerine sempati) gerçek ve güçlüyse, baskın olan hangisi? Tanımadığımız birini selamlarken (bize bir maliyeti yoksa) "işin rast gitsin" veya "iyi günler" deriz; "kötü günler" dendiğini pek duymayız. Eğer bir maliyeti yoksa, seçim bize kaldıysa, hiçbir doğrudan çıkarımız olmadığı halde başkalarına iyi dilekte bulunuruz. Tıpkı bir güzelliğin yok olduğunu sadece duymanın bile acı vermesi gibi – daha önce gör-

me şansı bulamadığımız, keyfini çıkaramadığımız, faydalanamadığımız (estetik veya diğer) bir tablo ya da manzara olabilir bu.

Yine de, Adam Smith'in yazdığı gibi, bu türden bir diğerkâmlığa toplumun *temel* dinamiği olarak bakmak aşırı iyimserlik olur:

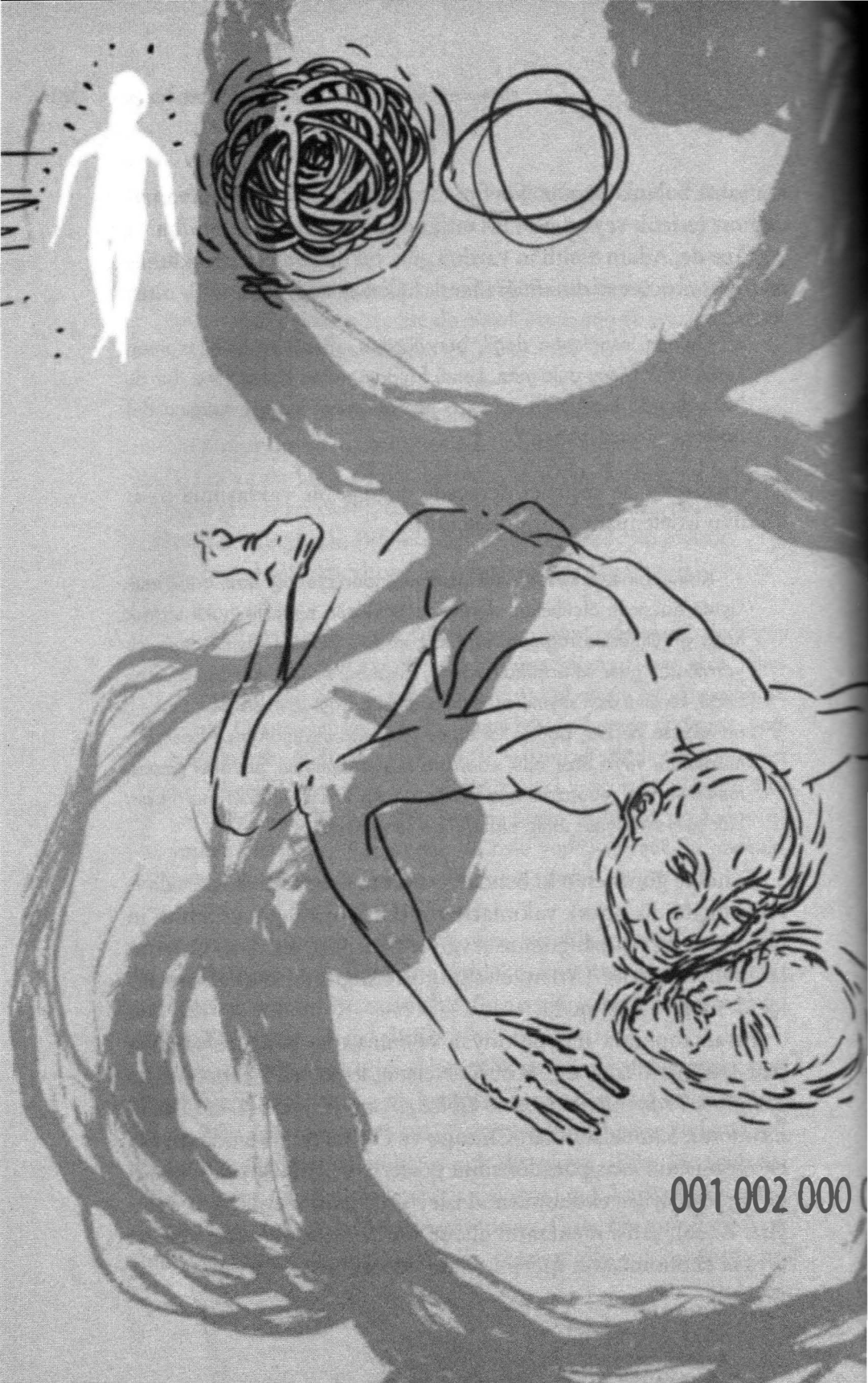
> Onların insanlığına değil, bencilliğine seslenir ve hiçbir zaman kendi ihtiyacımızı anlatmaz, kendi faydalarından bahsederiz. Bir dilenci dışında hiç kimse, yalnızca hemşerilerinin hayırseverliğine bel bağlamayı tercih etmez.[45]

Aristoteles de şaşırtıcı derecede çağdaş bir yaklaşımla aynı konuyu irdelemiştir [vurgu eklendi]:

> Kişinin bir şeyi kendine ait hissetmesinden alacağı haz, ortak mülkiyete nazaran ölçülemez derecede büyüktür; bencillik haklı olarak hakir görülmesine rağmen, şüphesiz insanın kendini sevme duygusu yaratılıştan gelir ve boşuna değildir; fakat bu, sadece kendini sevmek değil, *kendini aşırı sevmektir*, aynı pintinin parayı sevmesi gibi; herkes, neredeyse herkes, parayı ve diğer nesneleri sever. Ayrıca dostlara, misafirlere veya bize eşlik edenlere hizmet etmenin, nezaket göstermenin verdiği muazzam haz vardır, ne var ki kişi bu davranışları ancak özel mülkiyete sahip olduğunda sergileyebilir.[46]

O halde görünen o ki bencillik toplum genelinde baskın davranış biçimidir, ancak yakınlarımıza (Hıristiyanlığın ve Smith'in tartıştığı gibi) duyduğumuz sevgiyle (sempati, katılım) tamamlanmalı ve ölçülü (Aristoteles'in gösterdiği gibi makul sınırlar içinde) hale getirilmedir.

İnsan topluma ihtiyaç duyar ve tamamen bencilce yaşayamaz (yaşamak *istemez*). Robert Nelson, kışkırtıcı *Economics as Religion: From Samuelson to Chicago and Beyond* [Din Olarak Ekonomi: Samuelson'dan Chicago ve Ötesine] kitabında piyasa ekonomisinin esas paradoksunu gösteriyor: Çok sayıda iktisatçıya göre, piyasa ekonomisinin işleyişini, şahsi menfaate borçluyuz. Ancak şahsi menfaatin gücü "bazı sınırları aşarsa", bizzat piyasa ekonomisinin işlevini tehdit edecektir.

001 002 000

12

Hayvani Ruhun Tarihi: Rüyalar Asla Uyumaz

Hepimizin içinde bir parça Gılgamış, biraz Platon, biraz kadim prens Aragorn yaşar. Çoğu zaman bunun farkında bile olmayız. İçimizde güçlü ve kontrol dışı bir şey var, o bizi, bizim onu yönettiğimizden daha fazla yönetiyor. *Blue Velvet* (*Mavi Kadife*) filminden "Rüyalar sizinle konuşur, sizinle yürür" sözünü hatırlayın. Bizim rüyalara sahip olduğumuz yerine, onların bize sahip olduğu söylenebilir. Bizi ileri iten, aklımızı harekete geçiren, hayatımıza bir amaç, anlam veren bir şey var. Keynes, dünyanın matrisine ait bu akılcı-nedensel gizemli parçaya Hayvani Ruh adını veriyor. Akerlof ve Shiller'in dediği gibi "Sebeplerin, tabiatları itibarıyla önemli ölçüde zihinsel olduğu gerçeğiyle yüzleşmedikçe, önemli iktisadi olayları asla anlayamayacağız... [teori] hayvani ruhun rolünü göz ardı etmiştir. Aynı zamanda, insanların bir lunapark hız trenine binmiş olduklarının farkında olmayabilecekleri gerçeğini de göz ardı etmiştir."[1]

Bu bölümde, kitaptaki temel argümanlarımdan birini desteklemeye çalışacağım: Her ne kadar iktisat kendini akılcılığa büyük

önem veren bir bilim dalı olarak sunsa da, sahnenin ardında pek çok açıklanmamış faktör ve iktisadi düşünce ekollerine eşlik eden dinsel, duygusal hevesler var. Meta-ekonomi çalışması önemli: Ekonominin ötesine geçmeli, "sahne gerisinde" duran inançları incelemeliyiz. Filozoflarımızdan, mitlerden, dinlerden ve şairlerden elde edebileceğimiz bilgelik, iktisadi davranışın kesin ve kati matematiksel modellerinden elde edebileceğimizden daha az değildir.

Bu nedenle hayvani ruh fenomenini, sıkça karşımıza çıkan *homo economicus*'a bir tür karşı cephe olarak incelemek yararlı olabilir. Belki bu sayede, anaakım ekonomi biliminin kati akılcı ve mekanik modellere dayanmasının ne kadar aşırı ve yanıltıcı olduğunu daha iyi gösterebiliriz.

İnsanın Anlık Dürtüsü

Esas olarak "hayvani ruh" tabiriyle neyin kastedildiği, Adam Smith'in *görünmez el* vakasında olduğu gibi müphem ve bulanıktır. Adam Smith yazılarında *görünmez el* tabirini sadece üç kez kullanmıştı, Keynes de aynısını yaptı – *Genel Teori*'de hayvani ruh terimi üç yerde geçer: Sonradan alametifarika katkısı olarak kabul edilecek, üzerine kitaplar yazılmış kavrama Keynes, kısa bir pasajdan fazlasını ayırmamıştı. Keynes bunu aşağıdaki bağlamda kullandı:

İnsan tabiatının özelliğine ilişkin bir istikrarsızlık var, şöyle ki: Pozitif davranışlarımızın büyük kısmı, matematiksel beklentilerden ziyade, ister ahlaki, ister hedonistik ve isterse iktisadi olsun, anlık iyimserliğe bağlıdır. Tam sonucunu ancak günler sonra görebileceğimiz, olumlu bir şey yapmak niyetiyle sergilediğimiz davranışlarımızın çoğu, herhalde sadece hayvani ruhun – sayısal faydaların ağırlıklı ortalamasının sayısal olasılıklarla çarpımının değil de bizi ataletten harekete geçiren anlık bir dürtünün – sonucu diye açıklanabilir. Dolayısıyla eğer hayvani ruh söndürülür, anlık iyimserlik sarsılırsa, elimizde sırtımızı dayayacak matematiksel beklentiden başka bir şey kalmaz, işletmeler

solar ve ölür... Bireysel girişim, makul hesaplamalar ancak hayvani ruh ile tamamlanıp desteklenirse yeterli olabilir.[2]

Hayvani ruh teriminin kendisi, tabiatı itibarıyla mistiktir: "Bu hayvani ruhun nereden geldiği gizemini korumaktadır" yazıyor Bishop'un sözlüğü.[3] Genel anlamda yorumlanacak olursa bu, somutlaşmış güvendir, hayvanlarla ilgisi yoktur; sadece "davranma dürtüsü"nü harekete geçiren bir mekanizma söz konusudur. Şimdi bu kavramı biraz daha esnetip, herhalde daha da geniş ve vahşi anlamda, alışılmışın dışında ve olabildiğince kapsayıcı bir biçimde ele alacağım: Gerçekten de hayvani ruh, kadim geçmişimizin kalıntısı gibidir. İnsan, yaban hayatını geride bırakıp uygar ve öngörülebilir şehirlere taşınsa da yaban bizi bırakmadı. İçimizde, bizimle birlikte şehre geldi. Deyim yerindeyse, Enkidu'muzu yanımızda şehre getirdik.

Görünen o ki, hayvani ruh akıldışı da olsa bizi motive eden, harekete geçiren, bize amaçlarımızı, umutlarımızı, sebeplerimizi ve rüyalarımızı veren olgudur. Tahmin edilmesi imkânsız olan hayvani ruh, kendini matematiksel analizlede ele vermez. "John Maynard Keynes 'hayvani ruhu', insanın hisse piyasalarını etkileyen ve ekonomi döngüleri yaratan öngörülemez güdüleri olarak tanımladı."[4] Ya da, iki büyük iktisatçının sözlerini kullanmak gerekirse, hayvani ruhtan, "ekonomi dışı dürtülerin insanları yönlendirme ölçüsüdür. Ayrıca ne kadar akıldışı ve yanlış yönlendirilmiş olabileceklerini dikkate almaz"[5] diye bahsettiklerini söyleyebiliriz.

Doğal Olarak Yapay

İster Darwinci, ister yaratılışçı ya da başka türlü olsun, hangi açıdan bakarsanız bakın, insanoğlu hayvana yakındır. Fakat yine de farklıdır. Çoğu dilde, hayvana benzetme en basit ve yaygın hakaret şeklidir (domuz, solucan, sıçan...) ancak, aynı zamanda övgüdür de (aslan, kaplan, güvercin...). Diğer hakaret çeşitleri gizli kısımlarımızı, cinsel ve üreme organlarımızı içerir. İnsan arada bağlantı var mı merak ediyor. Gizli olana mı işaret

ediyoruz? İçimizdeki hayvana ve sakladığımız çıplaklığa olabilir mi? Utanç duygumuzla hayvanlar arasındaki bağlantı nedir? Bizim için tabu olan, bizi utandıran şeyleri aşağılar ve onlarla alay ederiz. Göründüğü kadarıyla bunu yaptıran cinselliğimizdir. Peki ama tüm bunların ekonomiyle ne ilgisi olabilir?

Her durumda, varlıklar arasında, doğal olmaması doğal olan tek yaratık insandır. Ve tersi, doğal olmamız doğal değildir. Çıplaklığı ele alalım: Doğal halimiz bu olmasına rağmen, çıplak olmamız doğal değildir. Bazı yazarlar çıplaklığı toplumun kutsal tabusu olarak kabul ediyor.[6] C. S. Lewis diyor ki, "Çıplaklığı neredeyse tören giysisi gibi giydiğimizi söyleyebiliriz."[7] Bence hepimizde olan bir kavramı anlatıyor: "Aklımıza çimlerde oturan mutlu, çıplak bir yabani gelir."[8] Çıplaklık yabani olmakla, yabani olma kavramı ise tatmin olma kavramıyla ilişkilendirilir.

Yaratılış hikâyesinde, Âdem de Havva da Aden Bahçesi'nde kusursuz haldeydi. İyiyi ve Kötüyü Bilme Ağacı'nın meyvesini paylaştıklarında ilk hissettikleri şey, utanma ve çıplaklıktı.[9] Âdem ve Havva örtünme ihtiyacı duydular. Diğer bir ifadeyle –iktisatçılar için mühimdir,– özel yerlerini örten yapraklar insanın sahip olduğu ilk *harici mülktü – kendi* başlarına yeterli olmadıklarını, örtü olmadan bir şeyin eksik olduğunu hissettiler. Daha fazlasına ihtiyaç duydular. Fromm'un ikilemiyle açıklayacak olursak "Sahip olmak ya da Olmak"; sahip olmaları gerekiyordu, yalnızca olmaları değil.[10] Dışsal mülkiyetle daha doğal hissettiler. Dışsal mülkiyet ilk kez, utancı kapamak için kullanıldı. Cennet'ten kovulmadan önce, oldukları gibi (çıplak) mutluydular. Sonrasında, Yaratılış Kitabı'nın ilk alışverişi bir *hediye* oldu: Örtünmek için hayvan derisi. Ve o zamandan bu yana, doğal olmayan bir şey ortaya çıktı: Hayvan derisi insan derisinin üstüne konuldu. Böyle (çok) daha iyi hissettik.

Bir şey tarafından korunma isteği, sahip olma (kendini sahiplik yoluyla korumak için), kendini koruma (*bu dünyada yalnız* olmama, çıplak olmama), kolayca yaralanmama isteği, özgürlüğümüzü kaybetmemize ve gereksinim duyduğumuz şey-

lere bağımlı olmamıza yol açtı. Rousseau'nun sözleri bunu güzel anlatıyor:

> Vahşi, özgürlük ve dinlenceden başka bir şey teneffüs etmez; sadece yaşamak ve rahat olmak ister; onun her şeye karşı kayıtsızlığının yanına Stoacının sükûneti, bile yaklaşamaz. Yurttaş, aksine, en zahmetli işleri elde etmek için didinir, uğraşır ve kendine durmadan eziyet eder; yaşayabileceği şartları sağlamak için ölene kadar çalışır, hatta bunu çabuklaştırır ya da ölümsüzlük uğruna yaşamından feragat eder... Aslında bütün bu farkların sebebi şudur: Vahşi kendi içinde yaşar; toplum insanı, daima kendinin dışındadır, başkalarının fikirleri olmadan yaşayamaz ve deyim yerindeyse, kendi varoluş hissini türettiği tek şey, diğerlerinin yargılarıdır.[11]

Enkidu'ya benziyor – o da bir hayvan gibi yaşadı; hiçbir eksiği yoktu. İçinde yetersizlik hissini Şamhat uyandırdı. Şehirde bir yurttaş oldu; doğal olmayan birayı tattı ("doğanın doğal halinde" bira bulunmaz). Çoğunlukla, Slavoj Žižek'in dediği gibi, *arzularımızda doğal, anlık hiçbir şey yoktur*. Mesele arzularımızı nasıl tatmin edeceğimiz değil, ne arzuladığımızı nasıl bileceğimizdir. *Arzularımız yapaydır, nasıl arzulayacağımızın* öğretilmesi ve ne arzulayacağımızın gösterilmesi gerekir. Bu sürecin araçları hikâyeler, filmler ve reklamlar, aynı zamanda siyasi ve ekonomik ideolojilerdir (örneğin ilerleme fikrinde gördüğümüz gibi). Bu bakışla, rasyonalite sadece hayallerimizin elinde bir araç haline gelmektedir.

İnsanlar ve Hayvanlar/Hayvani Ruhlar

Akılcı olanla akıldışı olan arasındaki ilişkinin tarihi heyecan vericidir. Bu bağlamda C. G. Jung şöyle yazar: "Gılgamış mitinde bilinçaltı [Enkidu] saldırısının, destansı bir savaş gücünün kaynağı haline geldiği açıktır ve o kadar etkileyicidir ki bu ana arketipin [anima] var olduğu düşünülen husumeti, acaba en

sevdiği çocuğunu en yüksek güce ulaştırmak için Mater Natura'nın (Tabiat Ana) yaptığı bir numara mıdır, sormak durumundayız."[12] Jung versiyonunda, Enkidu Gılgamış'ın ilk animasını temsil eder – ormandan gelen ve ona saldırması beklenen, ama sonuçta şehre götürüp arkadaş olduğu şey. Gerçekte olan, kavga yerine, iki prensibin uzlaşması ve büyük bir hayat hikâyesidir.

Jung'un Tabiat Ana'nın oyunu fikri ilk olarak birkaç sayfa sonra açıklanır. Bu öyküde bize, "Parıltılı Tepeler"in ölümlüler için ulaşılmaz olduğu gösterilir.[13] Kendimize koyduğumuz bu ebedi hedefler –örneğin faydacı mutluluk noktası– efsanevi Olympos Dağı veya (çoktan yasaklanmış) Cennet Bahçesi'ne dönüş çabası biçimini alır.

Akıldışı hayvani ruh kavramımıza dönelim. Yunan düşüncesinde güvenilirlik ve sabitlik idealleri ile değişken dünya, kararsızlık, istikrarsızlık arasında esaslı bir diyalektik vardı. Platon için değişken, akıldışı öğeler son derece negatif kavramlardır:

> "Ruhun akıldışı kısımları"... Bedensel ve tensel doğamız, tutkularımız, cinselliğimiz, bunların hepsi tehlikeli ve değişken dünya ile kurduğumuz bağlardır... Dolayısıyla bunları beslemek, insanın kendini rahatsızlığa ve "deliliğe" maruz bırakması anlamına gelir.[14]

Aristoteles'in görüşü ise daha dostanedir ve zaten bunun destekleyici, tamamlayıcı bir özellik olduğunun farkındadır:

> Ruhun bir elementi akıldışı, bir elementi akılcı ilkeye sahiptir... Akıldışı elementin bir bölümü oldukça dağınık ve *doğası itibarıyla istem dışı* görünüyor... Bunun mükemmelliği *insana has değil, tüm türler için ortaktır*; bu kısım ya da yeti en çok uyku esnasında işlevseldir... Ruhun bir başka akıldışı elementi var gibi görünüyor – ama bir anlamda akılcı bir ilkeyi paylaşmakta... Bu, insanları doğru biçimde en iyi nesnelere *güdüler*; ama aynı zamanda bir element daha vardır ki *akılcı ilkeye doğal olarak karşıdır*, o ilkeyle mücadele eder ve ona direnir.[15]

Bu akıldışı (kısmen *istem dışı*) hayvani ruh (tüm yaşayan canlılarla *kısmen* paylaştığımız) element büyük ihtimalle hiçbir zaman nasıl olduğunu anlayamayacak olsak da bizi harekete geçirir, canlandırır. Peki, ruhun *akıldışı* unsurunu *akılla* kavramak nasıl mümkün olabilir? Her durumda, hayvani ruh bizi harekete geçirendir, bir çeşit ilk taşıyıcıdır. Aristoteles de ruhun devinimle ilişkide olduğuna ikna olmuştur.[16]

Sonradan gelen pek çok düşünür, tutkuların şaşırtıcı derecede güçlü, neredeyse belirleyici olduğundan bahsetmiştir. Huguenot (Fransa'daki Protestan cemaati – ç. n.) devlet adamı Rohan Dükü (1579-1638) bunu kısa ve öz olarak ortaya koyar: "Prensler tebaalarını, arzular ise prensleri huzura çağırır."[17] Ondan birkaç asır sonra David Hume aklı, *tutkunun* kölesi olarak yargılayacaktır. Tutkunun önemi (aslında Platon'un yukarıda alıntıladığımız mantığını ters çevirir) Helvetius tarafından savunulur: "[K]işi tutkulu olmayı bıraktığı anda aptallaşır."[18] Rüyaların, duyguların ve tutkuların ne kadar kontrol edilebilir olduğu, eğer edilebiliyorsa, farklı bir sorudur. Hirschmann bu konuyu oldukça ayrıntılı ele alır, bu noktada okuyucuya onu işaret edeyim. Arzularımızın, hayvani ruhumuzun ne kadar güçlü olduğu veya olabileceğine ilişkin okuduklarımız, burada amaçladıklarımız için yeterli gözüküyor.

Hayvan – İnsan Olmayan

[R]uh ne kadar büyükse, canavar da o kadar büyüktür[.]
Eski bir Felemenk-Yahudi sözü[19]

Korktuklarımız, *kaçtıklarımız*, çoğunlukla toplum, zaman, yaşanılan çağ hakkında arzuladıklarımızdan veya (bize göre) yöneldiklerimizden daha çok şey anlatır. Son bölümde bizi cezbeden akıldışı faktörleri ele aldık; şimdi bizi itenlerden, korkutanlardan bahsedelim. Göründüğü kadarıyla insanlar olarak iki varoluşsal korkumuz var: aşırı hayvanlık fazla kendiliğindenlik, fazla canlılık ve aşırı mekaniklik (kadavra gibi, ölü gibi soğuk-

luk). Sonuçta "Aristoteles felsefesi... aşırı düzen ve düzensizlik... fazlalık ve eksiklik, süper-insan ve sırf hayvan arasında daimi salınım içindedir."[20]

Çoğu korku karakterinin insan ve hayvan karışımı olduğunu biliriz (örneğin şeytanın teke gibi boynuzları vardır, vampirler yarasaya benzer, kurtadam hem kurt hem insandır). Diğer korku figürleri ruhun bedenden ayrılması temasına dayanır. Mesela ailemizin sevdiğimiz (eski) üyelerini zombi olarak görünce irkiliriz, beden onlara aittir ama aslında insan görünümlü hayvanlardır (istem dışılık prensibi), ruhtan ve candan yoksundurlar. İnsanlıkla (hayvansı) bedenleri dışında hiçbir ortak yanları yoktur. Bir de artık bir bedene sahip olmayan ruhlardan, hayaletlerden korkarız. Ruhla beden ayrılmışsa, ikisinden de korkarız.

Bu korku yeni değildir. İnsanın hayvanlaşması korkusu geneldir. "Avrupa dışındaki toplumlar maymunların, özellikle insansı maymunların kökenini, insanlıktan 'düşmüş' ve 'yabanileşmiş' olmalarıyla, ormana dönüp orada (çoğunlukla kasten) konuşmayı unutmalarıyla açıklar; çünkü ya bir lanete uğramışlardır ya da daha fazla çalışmak istemiyorlardır."[21] Bu anlayış, Charles Darwin insanın atası kavramını bütünüyle tersyüz edene kadar oldukça revaçtaydı. Kurtadam örneğinde korku, kaba tabiatın insan bedenine girmesi ve bize insanların yapmayacağı şeyleri yaptırmasından kaynaklanır. Kurtadamlar genelde dönüşüme direnmeye çalışırlar ama hayvani bir şey (dolunayda...) gelir ve kontrolü ele alır.

Robotlardan, Saf Akılcılık Simgelerinden Korkmak

Öte yandan, günümüzde epeyce çağdaş hikâye ve mit, çoğu film olarak, robotların (yani bize hizmet etsinler diye yarattığımız mekanik şeylerin) insanlığa en büyük tehdidi oluşturduğu temasını işliyor. Kendi ellerimizle yarattığımız makineler, sanki Alaattin'in bilimsel lambasından çağırdığımız bir tür mekanik cin gibi, feci şekilde kontrolden çıkıyorlar. Aslında cin de ilk

başta bize hizmet etsin diye çağırılır ama sonra kontrol ona geçer. Bu senaryoda insanlık, hayvansılığı tarafından değil, daha çok insan dışı, bir biçimde dirilmiş cansız makineler tarafından tehdit edilmektedir (örnek olarak *The Matrix* veya daha eski bir klasik olan 1920 Çek yapımı bilimkurgu *R.U.R.* verilebilir). Sanal âlem korsanlığı, ilerlemeye dair süregelen iyimserliği kâbusa çevirir. Makineler de kontrolden çıkmıştır ama ters taraftan; acımasız, duygusuz, saf akıl tarafından yönetilmektedirler (Kubrick'in *2001: A Space Odyssey –2001: Bir Uzay Macerası–* filmindeki gibi). Ayrıca makineler dünyayı kendilerine uygun biçimde yeniden yaratma eğilimindedir:[22] İnsan *hayvanını* yok etmek, yerine robot koymak isterler. Son yıllarda çok popüler olan bu, post-endüstriyel kıyametçi tipi bilgisayar korsanı *yüksek-teknoloji, alçak-yaşam* olarak tasvir edilebilir.[23]

İlk senaryoda bizi yok edenler hayvanlardı, ikincisinde ellerimizle ürettiğimiz robotlar bu işi üstleniyor. İkisinde de mücadelemiz aynı şeye karşı: Onların bizi (insanları) parçalara ayıran duygusuzluklarıyla. Her iki durumda da insanlık, sosisli sandviçle birlikte verilen peçeteden fazla anlam ifade etmiyor. Zaten her ikisi de aynı kolaylıkla yırtılıp atılabiliyor.

Peki bunların ekonomiyle ne alakası var? Birincisi, iki uçta da, insanın korktuğu şeyin aslında kendi psişik nitelikleri olduğunu anlamak için psikolog olmaya gerek yok. Bu (korku) filmler, kendi içsel (cehennemi?) benliğimizin yansımasıdır – perdede gördüklerimizden değil, onların içimizde gösterdiklerinden korkuyoruz. Benliğimizin iki aşırı ucundan, sırf hayvan ve sırf akılcı uçlardan korkuyoruz. İnsanlar olarak tam ortada, iki ucun, cansız akılcılıkla kontrol edilemez duyguların hayvanlığının ortasında durmamız gerekiyor. İkincisi, korku filmlerinin insansı hayvanları gibi cansız mekanik makineleri de (ya da ölü ruhları) Adam Smith'in temel insani özellik olarak kabul ettiği şeyden *sempati'den yoksun.* Bunu kaybedersek ya hayvan oluyoruz ya da makine. Bu hangi uca, içimizdeki hayvana veya mekanik-akılcıya yatkın olduğumuza bağlı. Ontolojik olarak ikisinden de

korkuyoruz. Üçüncüsü, bilinçaltımızda bilimsel, teknik ilerlemeye karşı korku var. Kendi yarattığımız şeyin kontrolümüzden çıkmasından, kendine has bir "hayat" yaşamasından, bizim onları değil onların bizi yönetmesinden ve bildiğimiz, sevdiğimiz dünyayı mahvetmesinden korkuyoruz.

Yanımızda doğal halde yaşadığımız zamanlardan, ormandan kalma bir şey getirdik. Şehirde medeni bir hayat sürüyor olabiliriz, kravat takıp istatistik okuyabiliriz, ama hepimiz içimizde hayvani bir ruh taşıyoruz. Bununla yaşıyoruz ama aynı zamanda onun dizginsiz gücünden de korkuyoruz. Aynı şey mekanik akılcı robotlar açısından da geçerli. Teknolojiye muhtacız (hatta varoluşsal bağımlıyız) ancak öte yandan ondan korkuyoruz. İki uç noktanın da kâbusumuz olduğu görülüyor. Fakat aynı zamanda bizi insan yapan da onlar. Herhalde huzuru ancak ikisiyle de uyum içinde yaşamayı başardığımızda bulacağız. "Görevimiz bilinçaltını bütünleştirmektir, bunun anlamı bilişsel olanla alt-bilişsel olanın sentezlenmesidir."[24] Ya da psikanalizin en büyük yanlışı, ruhsal barışın mümkün olduğuna dair ateşli inancı olabilir. Ebediyete kadar iki uç arasında kalabilir, hiçbir zaman kontrol edemeyeceğimiz iki gücün arasında asılı durabiliriz.

İnsanlar olarak yerimiz, ortaya yakın. Ne akılcı, açıklanabilir *homo economicus*'a ne de hayvani ruhumuza bütünüyle teslim olabiliriz.

Rüyalar Asla Uyumaz: Ya da İçimizdeki Kahraman

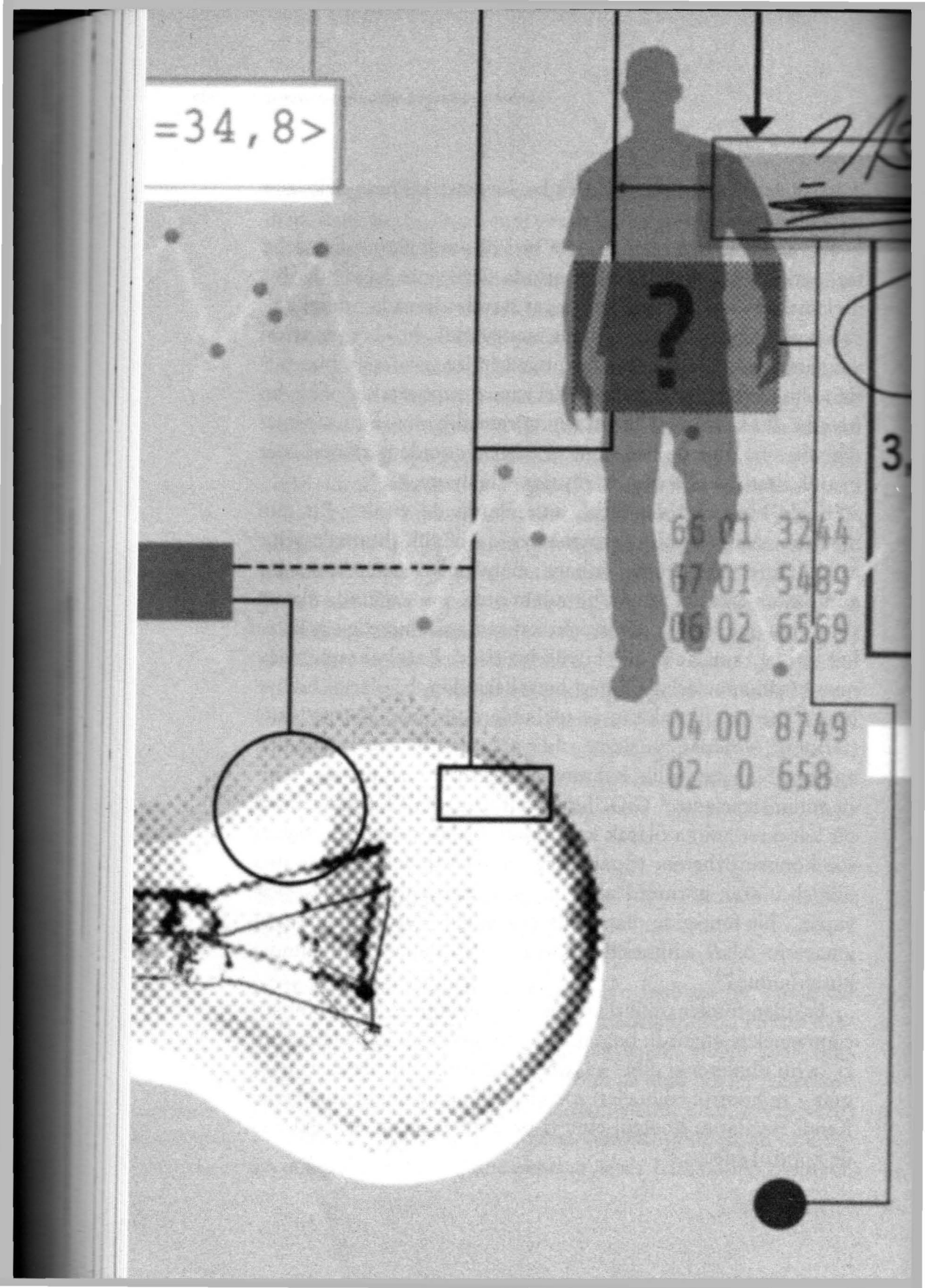
Watchmen[25] filminde, şehirde geçen mahşeri bir sahne var – ortalık yangın yeri, insanlar barikatlarda ölüyor. Filmin kahramanlarından biri, dehşete düşmüş halde, elinde silah sağa sola ateş eden arkadaşına sorar: "Bize ne oldu böyle? Amerikan rüyasına ne oldu?" Öteki kahraman, silahlı olan, cevap verir: "Amerikan rüyasına ne mi oldu? Gerçek oldu. Şu an ona bakıyorsun." Eğer istediğiniz olduysa ve siz hâlâ tatmin olmuyor,

daha fazlasını istiyorsanız, işler bu kıyamet sahnesindeki gibi çığrından çıkabilir.

Rüyalarımız hep bizimle – ve bizi düşündüğümüzden daha fazla etkiliyor. Sadece rüya esnasında değil, gün içinde de. Bir ilerleme rüyasına sahipsek ve hayat standardımızda muhakkak daimi yükseliş olması gerektiğine inanıyorsak, bizi her pazartesi yatağımızdan kaldırıp sevmediğimiz işimize gönderen, bize tatmin olmadığımız, anlamsız ve itici işimizi yaptıran kesinlikle bu rüyadır. Bu kavramlar bizim için göremediğimiz ve hissedemediğimiz ama yine de bizi kontrol eden bir zindana döner; ister uyanık ister uykuda olalım, rüyalar asla uyumaz.

Böyle bir rüya bizi farklı anlamlarda da etkiler. Bir gün maceracı Aragorn olup ormana (ya da büyük ihtimalle şehir cangılına, evcilleştirilmiş yabana: Bara'ya koşarız), başka bir gün baştan çıkarıcı zengin bir adam olur, mum ışığında akşam yemeğine gideriz. Bu içimizdeki kahramanlar nereden gelir ve her biri ne zaman söz alır, büyük bir sırdır. Bazı kahramanlarımızı büyükannelerimizin peri masallarından, bazılarını hikâye üreten medya, film, kitap ve reklamlardan alırız. Bu medya(!) (farkında olmadan) yüzlerce yıldır anlatılan hikâyeleri yeniden anlatır: Binlerce yıllık kahraman arketipleri alınır, modernize edilir, uyarlanır.[26] C.G. Jung'un sözleriyle: "Bu kahraman, bir karakter-anima olarak kavramsal kişinin yerine geçer, yani söz konusu öznenin, yapabileceği ya da yapmak istediği ama bilinçli olarak görmezden geldiği, yapmaması gereken şeyleri yapar... bir fantezide olan, bilişsel benliğin durumunun ya da amacının telafi edilmesidir. Rüyalar söz konusu olduğunda, kural budur."[27]

Eskiden filmler çekilirken "gerçek hayatın içinden" gibi görünmemeleri istenirdi; bugün öyle hissediyorum ki hayatlarımızı "aynı filmlerdeki gibi" yaşamak istiyoruz. Rüyalar asla uyumaz – ve kontrol edilmeleri zordur. Kelimenin çoklu anlamıyla: Kendi rüyalarını kontrol etmeyi başaranlar, kendi gerçeklerini de kontrol ederler.[28]

=34,8>
?
3,
66 01 3244
67 01 5489
06 02 6559
04 00 8749
02 0 658

13

Metamatematik

... ve melekelerimizi çoğaltmak yahut genişletmek suretiyle bir ruhu, bir üçgeni tanıdığımız gibi tanıyabileceğimizi ümit etmek, bir sesi görmeyi ummak kadar abestir.

George Berkeley[1]

Neredeyse tüm gerçek sayılar irrasyoneldir.

Wikipedia[2]

Kuşkusuz, çağdaş iktisadın anadili matematik oldu. George Stigler bunu 1965'te tarif etmişti: "Sayısallaştırma çağı bütünüyle tepemizde. Şimdi büyüyen cephaneliğimizdeki sayısal analiz tekniklerimiz sayesinde, –eğitimsiz sağduyuya nazaran– okçuların yerini topçuların almasıyla kıyaslanabilecek bir güçle silahlanmış vaziyetteyiz."[3] Ekonomi bilimi bu fırsatları olabildiğince yakaladı. Bugün ekonomi açık ara en çok matematikselleşmiş sosyal bilimdir, bu anlamda ona yakın bir bilimsel örnek vermek gerekse (beklenenin aksine bir sosyal bilimi değil) fiziği sayardık. Gerçekten: Elinize bir ileri düzey ekonomi ders kitabı alıp (ekonomi dergilerinin büyük kısmı da olur) sayfalarını okuma mesafesinde tutarsanız, gözünüze bir fizik ders kitabı gibi görünecektir.

Kitabın ilk yarısında iktisadi düşüncenin tarih boyunca felsefi ve dini akımlardan önemli ölçüde etkilendiğini ve her zaman ahlaki bir içerik taşıdığını göstermeye çalıştım. İktisat, kurucu babalarının çalışmalarından bildiğimiz kadarıyla böyleydi.

Sonra, daha çok 20. yüzyılda, iktisadi düşünce özellikle determinizm, mekanik Kartezyencilik, matematiksel akılcılık ve basitleştirilmiş bireysel faydacılıktan etkilendi. Bu etkilerin ortaya çıkması ekonomiyi, bugün ders kitaplarında gördüğümüz formuna kavuşturdu. Denklemlerle, grafiklerle, sayılarla, formüllerle... yani matematikle dolu bir ekonomi. Artık ekonomide çok daha az miktarda tarih, psikoloji, felsefe ve geniş anlamda sosyal bilimsel yaklaşım var.

Matematik Yakmak?

Çağdaş bilgisayar teknolojisinin gelişi –muazzam miktarda veriyle çalışabilme, yeni hipotezleri test etme becerisi– ekonomi bilimi için gerçek bir devrim oldu. İşin ilginç yanı, "optimal" fiyat tayin ederek piyasa güçlerinin işlevini ikame etmek amacıyla, artan bilgisayar ve matematik yetkinliklerini kullanmayı ilk düşünen, merkezi planlama ekonomisi uygulayan Sovyet blokuydu. Sovyet tipi merkezi planlamacıların gözünde matematik, ekonomiyi planlamak, ona hükmetmek için bir araçtı.

Şaşırtıcı olan, 21. yüzyılın başında insan davranışının matematiğe dökülmesinin sadece merkezi planlama ekonomilerinde değil (ki çöküş sebeplerinden biri "optimal" insan davranışını tasarlayamamış olmasıdır), serbest piyasa ekonomilerinde de içselleşmiş olmasıdır. Bugün en gelişmiş piyasa düzeni, matematiksel modellere ve iktisadi tahmine en çok vurguya yapıyor. Ekonomi bilimi nasıl oldu da ahlak felsefesi alanından, büyük ölçüde matematiksel bir bilim dalı olmaya kaydı?

Matematiksel iktisadın kurucu babalarından biri olan Alfred Marshall, yaklaşık yüz yıl önce matematiğin rolünü *yalnızca dil* olarak vurgulamış, matematiği "araştırmanın motoru"

olarak göstermemişti. Anaakım ekonomi biliminin matematikselleştirilmesi çağının başlangıç noktasında bulunan bu kişiden tam bir alıntı yapalım:

> Sonraki yıllarda bu kurallar üzerinde daha da ilerledim: (1) Matematiği, araştırmanın motoru gibi değil, pratik bir dil olarak kullan. (2) İş bitene kadar buna riayet et. (3) İngilizceye çevir. (4) Gerçek hayatta önemi olan örneklerle destekle. (5) Matematiği yak. (6) Dördü beceremezsen, üçü yak. Bu sonuncuyu epeyce yaptım... Bence İngiliz dilinin matematik gibi yetersiz kaldığı durumlarda, insanların matematiği kullanmalarını engellemek için elinizden geleni yapmalısınız.[4]

20. yüzyıl başlarında ekonominin kutsal kitabı haline gelen anıtsal eseri *Principles of Economics*'te [Ekonominin İlkeleri] "Marshall, formel sistemleri kitabın ek bölümüne koydu. Ancak, öğrencisi Keynes'in açıkladığı gibi... bunu yapmasındaki maksat, matematiğin gerçek hayata dair problemlere kendi başına cevap verebileceği izlenimini yaratmaktan kaçınmaktı."[5] Şu işe bakın ki Marshall'dan yüzyıl sonra olan tam da budur.

İktisatta Matematik

Marshall'ın geçen yüzyıldaki uyarılarına rağmen, iktisadın ve insan davranışının matematikselleştirilmesi daha da arttı. 1900 yılında Fransız matematikçi Louis Bachelier, tezini Paris borsasında işlem gören hisselerin fiyat hareketleri üzerine yazdı. Bachelier, borsadaki her küçük katılımcının etkisini bağımsız kabul edip rassal olaylar yasasını normalize ederek uyguladı – Gauss eğrileri.[6] İktisatçı ve matematikçi Irving Fisher bu fikirleri derledi ve *The Nature of Capital and Income* [Sermaye ve Gelirin Doğası] kitabında sonradan "Rassal Yürüyüş" adı verilecek olan, piyasadaki hisse fiyatlarının dalgalanmasını açıklayan kavramın temelini attı.[7] Fisher bir danışmanlık şirke-

ti kurdu, hisselere ait verileri topladı, endeksler yarattı ve yatırımcılara tavsiyeler verdi. 1920'lerde maddi servet ve büyük şöhret sahibi oldu. Ayrıca New York borsasının çöküşünden on gün önce yaptığı, hisselerin azami zirvelerine ulaştığı uyarısı da ününe ün kattı.[8] İronik biçimde, istatistikler ona 1929'daki Kara Cuma krizini tahminde yardımcı olamadı, borsadaki tüm yatırımını kaybetti.

1965'te Eugene Fama rasyonel piyasalar hipotezini ortaya attı. Piyasaların rasyonel ve sayısallaştırılabilir olduğu inancı finansal ekonomiye kırk yıl boyunca hâkim oldu. Ancak bu matematik tabanlı serbest piyasa ideolojisi de son mali krizde büyük hasar aldı. ABD Merkez Bankası'nın uzun süre başkanlığını yapmış, serbest piyasanın ve "*laissez faire*" yaklaşımının büyük destekçisi Alan Greenspan bile Ekim 2008'de serbest piyasa görüşünün (her türden regülasyonun en aza indirilmesi) hatalı olduğunu açıkladı.[9] Hiçbir matematiksel model, piyasa aktörlerinin piyasanın çöküşünü engellemesine yardımcı olamaz. Modeller her zaman kusurlu olacaktır, bu matematiksel kusurun bir sebebi, insan davranışının denklemlere bütünüyle sığdırılamamasıdır. Modelleyemediğimiz, öngöremediğimiz bazı davranışlar mutlaka olacaktır.

Tekrar edelim, bu ne matematiğe ne de matematiksel iktisada yapılan bir eleştiridir. Daha ziyade, iktisadi düşüncenin uygulamalı matematikten çok daha zengin olduğunu unutmamak için yapılan bir hatırlatma, bir çağrıdır; insan davranışını konuşmak istiyorsak bunu anlamaya çalışmalıyız. Matematik yararlıdır ancak yeterli değildir. Sadece buzdağının görünen ucudur. Altında çok daha köklü meseleler yatar, tüm kitap boyunca bunları tartışmaya çalışıyoruz.

O halde matematik nereden geldi ve anaakım iktisat etik kaidelerden nasıl ayrıldı? Konunun tamamını ele almama imkân yok,[10] bu yüzden kendimi sadece bana ilginç gelen birkaç örnek ve fikirle sınırlayacağım (ekonomide matematiksel araştırma-

nın yanlış yorumlanmasına ilişkin seçili problemlere de kısmen gönderme yapacağım). Matematikle "kavga" etmek niyetinde değilim; onun çok güçlü ve yararlı olduğu kadar, araştırmanın ilginç ve zahmetli bir başlığı olduğunu düşünüyorum. Sadece, ekonomistlerin, matematiğin tüm gerçek dünyayı kapsayıp betimleyebileceği inancına karşı çekincelerimi ifade etmek istiyorum. Biz ekonomistler sıklıkla modellerimiz aracılığıyla ne dediğimizin pek farkında olmayız. Bunun sebebi (matematiksel) yönteme ayırdığımız dikkatin, onun uygulanma sebebi olan problemlere ayırdığımızdan daha fazla olmasıdır.

Metafizik Sayılar

Özellikle Antik Yunan'da geometri alanında yapılan keşifler, modern matematiğin başlangıcı olarak kabul edilir. Günümüze kadar korunmuş büyük miktarda çalışmanın bulunması sayesinde modern matematiğe katkıları tartışılmaz.[11] Yine de, onlardan çok daha önce matematikte uzmanlaşmış birkaç uygarlık vardı. Örneğin bugün kullandığımız bazı soyut kurgular eski Babil'den gelmiştir. "Dairenin 360 birime bölünmesinin kökeni Babil astronomisidir... Astronom Batlamyus (MS 2. yüzyıl) Babillilerin bu uygulamasını benimsemişti."[12] Babilliler hem altılık, hem ondalık sayı sistemlerini kullanıyor ve bunları serbestçe karıştırıyorlardı (bugün de yaptığımız gibi; bir dakika 60 saniye, bir saat 60 dakika, ama bir saniye 1.000 milisaniye vs.); kesirleri, üstel rakamları ve kök almayı biliyorlardı; cebir ve geometri denklemlerini ve bir tabloda (çoğu doğrusal) 10 bilinmeyenli 10 denklemi çözebiliyorlardı.[13] Geometride π sayısını biliyor ve 3'e, daha doğrusu 3 1/8'e yuvarlıyorlardı.

Yunanların epeyce şeyi ödünç aldığı Eski Mısırlılar, matematik ve geometride oldukça ileriydi, zaten yaptıkları binalardan bunu anlıyoruz. Tüm bu kültürlerde matematik, felsefeyle ve mistisizmle neredeyse ayrılmaz ölçüde bütünleşmişti.

İbranilerde ise bir sayının tarihi sıra dışı bir gelişim göstermişti. Eski Ahit'te pek çok olay detaylı sayılarla tasvir edilse de (Nuh'un Gemisi'yle ilgili talimatlar[14] ya da ilk tapınak[15]), diğer sayılar belli belirsizdi. Örneğin dünyanın yaratılışı esnasında Tanrı tekil ya da çoğul olabiliyordu. Benzer biçimde Sodom ve Gomora yıkımından önce İbrahim'i ziyaret eden üç varlık, sürekli tekil ve çoğul formlar arasında gidip geliyordu. Söz İbrahim'den açılmışken: Sodom'u kurtarmaya yetecek sayıda doğru insan bulunduğu konusunda Tanrı ile arasında geçen çetin pazarlığa rağmen sonuç, konunun sayılarla hiç ilgisi olmadığını gösteren neredeyse pitoresk bir örnektir – 10 doğru insanın fiilen *sayılması* hikâyede yer almaz; sanki sayılar üzerine yapılan pazarlık konuşması tümüyle konunun dışında kalmış gibidir.[16] Yine de, sayılar bakımından "İbrani 'bilimi' gematria (bir tür Kabala gizemciliği) alfabedeki her harfin sayısal karşılığına dayanıyordu çünkü İbraniler sayıları temsilen harf kullanıyordu... Yeşaya'nın kehanetinde (21:8), aslan Babil'in düşeceğini söyler çünkü İbranice aslan kelimesinin harflerinin toplamı ile Babil kelimesinin harflerinin toplamı aynıdır."[17] Yeni Ahit zamanında da benzerine rastlıyoruz: Vahiy kitabında Canavar'ın sayısı *hesaplanıyordu*: "Bu konu bilgelik gerektirir. Anlayabilen, canavara ait sayıyı hesaplasın. Çünkü bu sayı insanı simgeler. Sayısı 666'dır."[18]

Antik Yunan'a geri dönelim. Aiskhylos, MÖ 4. yüzyılda *Prometheus* oyununun başkarakterinin ağzından şöyle diyor: "Bilimlerin reisi olan sayıları, onlar için icat ettim."[19] Yunanlar gerçekten matematiği dünyayı keşfetmek için *felsefi* bir araç olarak görüyordu. Pythagoras ekolü için ondan daha önemlisi yoktu; hatta sayı bizzat kâinatın en temel prensibiydi. "Sayı, tabiatın açıklanmasındaki ilk prensipti... dolayısıyla Pythagorasçı doktrin şuydu: 'Her şey sayıdır.' Philolaus, ünlü 5. yüzyıl Pythagorasçısı, 'Sayı ve onun doğası olmasaydı, var olan hiçbir şey, hiç kimse için, kendi içinde de, başka şeylerle ilişkisinde de berrak olmazdı... Sayıların gücünün hükmünü sadece şeytan-

larla tanrıların münasebetinde değil, insanların tüm davranış ve düşüncelerinde, tüm el sanatları ve müzikte görebilirsiniz."[20] Platon, Pythagorasçılara uyuyor, matematiksel-felsefi gerçeklik üzerine tefekkürle genel değerlendirme yapmayı, doğru mistik *bilgiye* gidebilecek en iyi faaliyet olarak görüyordu. Önceki bölümlerden bildiğimiz gibi, bu akıl yürütme şekli modern bilimin babası Descartes'ınkiyle neredeyse aynıdır; tek fark, daha önce değindiğimiz gibi, Descartes'ın mistik tecrübelere yabancı olmamasına rağmen matematiğin ardında mistik bilgi görmemesiydi.

Şiirde İkamet Eder İnsan

Descartes ile birlikte matematik ve mekanik, aklın ve akılcılığın ve hatta kusursuz gerçeğin simgesi haline geldi. Bilimsel bir gerçekliği, modeli ya da ilkeyi ifade etmek istiyorsak, matematik dilini kullanmalıydık. Günümüz ekonomisinde, toplum modelleri matematik ile örülmelidir. Ekonomi adamı, durmadan marjinal fayda ve maliyet analizi yapan, boş zamanın fırsat maliyetini değerlendiren ve kaynaklarını optimal dağıtmaya gayret eden bir modüldür. Bu anlamda Heidegger'in "şiirde ikamet eden insanı"[21] çoktandır ortadan kalktı; bugün insan matematikte ikamet ediyor. Üstü kapalı bir kabul hüküm sürüyor: Bir problem (ya da yanıt) ne kadar matematikselse, ayağını basmakta olduğu bilgi kaidesinin üzerinde o kadar kati, gerçek ve "iyi" durmaktadır. Böyle cevaplar hem daha yerinde hem de tabiri caizse daha "doğrudur".

Ekonomist Piero Mini şunu fark etmiş: Newton bir fizik problemi çözmek istedi ve kendi hesaplama dilini yarattı. Matematiği bir araç olarak geliştirdi – gözlemlediği olguları düzenleyerek çalışmasını basitleştirmek için. Görünen o ki ekonomi bilimi sıklıkla tam tersini yapıyor: Dünyaya (ve insana) dair modelleri matematiğe uyacak biçimde kuruyor.[22] Peki matematiğin nesi bu kadar baştan çıkarıcı güzellikte?[23]

Güzel Matematik: Onun Suçu Yok

İktisadi hadiselerle ilgili bilmek istediklerimizin büyük kısmını, sıradan düşünce usullerimizi değil matematiksel, teknik inceltmeye bile tabi tutmaksızın, istatistiksel rakamları özenle işlemeksizin ortaya çıkarabilir, beyan edebiliriz.[24]

Joseph Schumpeter

En büyük iktisatçılardan biri olan Joseph Schumpeter'den yaptığımız alıntıyla ilişki kurarak, soyutlamanın paradoksal olarak en basit işlemleri bile nasıl yapacağını bilmediğini eklemek istiyorum. George Berkeley bunu kestirmeden açıklıyor: "Dünyadaki en sıradan şeyler, çok yakından aşina olduklarımız ve çok iyi bildiklerimiz, soyutlama yoluyla ele alındıklarında tuhaf biçimde, zor ve anlaşılmaz bir görünüme bürünürler."[25]

Matematiksel düşüncenin en büyük mucizesi, içinde yaşadığımız fiziksel dünyanın *bir kısmının,* belli ölçüde, bu soyut, saf insan yaratısına, matematiğe uygun davranmasıdır. Yahut en azından bu izlenimi yaratır.[26] Yunanlar bu gizemin farkındaydı ve bu iki dünyayı nasıl bağlayacaklarına –ya da bağlamayacaklarına– büyük dikkat harcadılar. Matematik şu özellikleri sergiler: "Sayısal varlıklar kendi başlarına var olur. Varoluşları kendi içlerindedir, hiçbir şeye dayanmazlar, hiçbir şeyi işaret etmezler, hiçbir şeyi temsil etmezler, hiçbir şeyin yerine geçmezler, hiçbir şey belirtmezler ve kendilerinden başka bir anlam ifade etmezler. Zihinde var olurlar... kendilerine ait bir dünya yaratırlar, bu dünyaya girmek için öğrenmek, kutsanmak, takdis edilmek gerekir."[27]

Ancak sonra "doğal dünyanın geometrik dünya ile özdeşleştirilmesiyle... o zamana kadar hor görülmüş, dünyevi... meslekler –hesaplama ve muhasebe... teknoloji ve mekanik– sadece zanaat konumundan yüksek sanata terfi etmekle kalmadı, kraliyet bilimi matematik olarak doğrudan soylu statüsüne yüksel-

di."[28] Matematik elbette yanlış uygulamalar nedeniyle suçlanamaz. Sorumlu olanlar, rakamları ya da gerçeğe uygun olmayan yöntemlerle yapılan uygulamaları temsil eden yanlış seçilmiş örneklerdir. Bir köprünün çökmesinin sebebi matematik değil, onu yanlış yapan mimarın hatalı uygulamasıdır – üstelik tek bir matematiksel hata bile yapmamış olabilir. Hata matematikte değil, onun yanlış kullanılmasındadır.

Matematik *evrenseldir*, ama her yeni dilin olduğu gibi, onun da kurallarını öğrenmek gerekir. Matematiğin büyük gücü kadar, tehlikeli baştan çıkarıcılığı da burada yatar– kendisine ait olmayanı da sahiplenmeye başlar. Sık sık, matematiğin olumlu yanlarından doğan kibir, bir çeşit "matematiksel pürizm" ya da "matematiksel aşırılık" şekline dönüşebilir, kati olmayan veya öznellik barındıran her şeyi inkâr etmeye kadar gidebilir.

Matematiğin evrensel olması onun değişmez olduğu anlamına gelmez. Her yapay kurguda olduğu gibi, zamanı geldiğinde değiştirilmesi gerekir. Bir yapı yerine getirmek istediğimiz "göreve uygun değilse", yeni birini ararız. Elbette, matematiğin cebir gibi kısımları sadece lisandır, yararlı bir totoloji, bir araçtır ve muhtemelen orada bir sürprizle karşılaşmayız. Oysa durum, bu yapıların temelleri söz konusuysa oldukça farklıdır. Kolayca ispatlanabileceği gibi, zaman zaman "yeni" bir matematiğe gereksinim duyarız. Örneğin Russell paradoksunu ele alalım. Bertrand Russell, kümelerle düşünmenin bazen istenmeyen (!) sonuçlara yol açtığını gösterdi. Bu yüzden ancak belli nesne topluluklarının küme oluşturabileceği yeni bir kümeler kuramına ihtiyaç duyuldu.[29] Sonuçta istediğimiz sonuçları alabilecek şekilde bunları yeniden kurduk. Paradokstan kurtulmanın yolu kuramın değişmesiydi.

Tüm bilimler için geçerli olan, matematik için de geçerlidir. Onu, bir problem/paradoks için yetersizlik/çözümsüzlük durumuyla karşılaşana kadar doğru kabul ediyor; sonra yeni bir yaklaşım yaratıyor ya da icat ediyoruz.

Baştan Çıkarıcı Matematik

Matematiksel zarafetin etkileyiciliği, iktisatta güvenli bir liman bulmuş görünüyor. Belki de matematiğin en büyük dezavantajı yahut zayıflığı, bizi onu aşırı kullanmaya iten çekiciliğidir – zira çok zarif, çok kudretli, çok kesin ve nesnel görünür.

Öte yandan matematiğin zarafeti, eğer onun saf insan yapısı olduğunun ve gerçekte var olmadığının farkındaysak ne şaşırtıcı ne de mucizevidir. Dış dünyayla bağlantısı yoktur – bu bağlantı haricen, örneğin fizik ya da inşaat mühendisliği ile yapılmalıdır. Matematik zihnimizin saf soyut ürünüdür – ne daha fazla, ne daha eksik. Çok zarif ve kusursuz kesinliktedir çünkü öyle olsun diye tasarlanmıştır; matematik *de facto* gerçek değildir.

Matematik sırf totolojidir. Bu bakımdan, karşılıklı birbirlerine gönderme yapan bir dizi soyut yapı, dil, (faydalı) formüller sisteminden başka bir şey değildir. Bu yüzden geçtiğimiz asrın en büyük mantıkçılarından Ludwig Wittgenstein şöyle diyor: "mantığın önermeleri totolojilerdir"[30] ve "mantık transandantaldır... matematik mantıksal bir yöntemdir... aslında gerçek hayatta matematiksel bir önermeyi hiçbir zaman istemeyiz."[31] Evet, matematik yalnızca bir yöntemdir, saf matematik içeriksizdir. Bunu en iyi, mantık, matematik ve felsefe alanlarında iyi tanınan Bertrand Russell tarif ediyor: "Dolayısıyla matematik, hem neden bahsettiğimizi hem de bahsettiğimiz şeyin doğruluğunu bilmediğimiz bir konu olarak tanımlanabilir."[32]

Ekonomistlerin, soyut matematiksel dillerde birkaç pratik uygulama buldukları inkâr edilemez; ancak iyi bir uşak, kötü bir efendi olabilir. Wittgenstein'ın yorumu bu noktada maalesef doğru: "Dilimin sınırları, dünyamın sınırlarıdır."[33] Şayet matematik iktisatçıların diliyse, sonucunu da hesap etmek durumundayız: Bunu yaparak dünyamızı da sınırlamış oluyoruz.

Kuramsal iktisatçıların gerçekte sahip oldukları iki "basamak" vardır: Birincisi varsayım mekanizması, ikincisi model sonuçlarının deneysel sınanması. Fakat ekonomide sıklıkla ra-

hatsız edici bir şey oluyor: Model gerçekçi varsayımlara sahip olmadığından, sonuçlar da gerçeğe uymuyor ya da karşıt görüşteki iki model de açıklayıcı olabiliyor. O halde ekonomiye kalan ne? İkisinin ortası, matematik ve yüksek istatistiğin gülümseyen alt kümesi.[34] Matematik her türden zihinsel rekabeti dışlama eğiliminde ve tedbirsizlikte kontrol dışına çıkıyor. Şu öykü bunu güzel anlatıyor: "Platon, sıradan bir adam olan Glaukon'un, Sokrates'le yaptığı sohbetler neticesinde içinde keşfettiği saf ve dengeli matematiksel akıl yürütme etkinliğine olan yoğun aşkının, adamın daha önce değer verdiği şeylerin çoğunu nasıl karalamasını gerektirdiğini gösteriyor."[35] Matematiksel düşünürsek pek çok şeyi başarabiliriz, ancak hayatın diğer değerli yönlerine erişimimizi de kaybedebiliriz. Ruh (ya da aşk) üzerine matematiksel düşünmek muhakkak mümkündür, fakat yarardan çok zarar getirebilir. Şayet sadece matematik diline çevrilebilir şeyleri gerçekten bilimsel olarak adlandırırsak, duygular ya da ruh (ve aşk) daha düşük bir ontolojik kategoriye inmiş olur.

Duygular konusuna gelmişken, Glaukon örneğinde belirtildiği gibi, matematik bizzat duyguları karıştırır ("saf ve dengeli matematiksel akıl yürütme etkinliğine olan yoğun aşk") ve kişi, en azından Platon'a göre, matematiği tutkuyla sevebilir. (Okul sıralarından malum olduğu gibi aynı zamanda nefret de edebilir.)

Eğer matematik gerçeğe dayanmıyorsa, bizi yoldan çıkarmaya meyilli demektir. Soyutlama gerçeklikle yüzleştiğinde dikkatli olmalıyız. Kuramsal iktisatta bu neredeyse imkânsızdır. Deirdre Mc Closkey, *The Secret Sins of Economics* [Ekonominin Gizli Günahları] kitabında, çağdaş kuramsal ekonominin varsayımlarla oynanan bir zekâ oyunundan fazlası olmadığını söylüyor. "İktisat 'teorisi'nden tipik bir cümle, 'enformasyon simetrikse, oyunda denge mevcuttur' ya da, 'insanlar şu anlamda beklentilerinde rasyonelse, bızz, bızz, bızz, o halde ekonomide hükümet politikasının faydasız olduğu bir denge bulunabilir'...Tamam

şimdi yeni bir varsayım seti hayal edin[36]... Burada derinlikli ya da şaşırtıcı bir şey yok: Varsayımları değiştirmek, sonuçları değiştirir... Devam, devam devam, ekonomistler yoruluncaya kadar ve sonra eve... Saf matematik ve Mozart konçertoları için hayranlığımı belirttim. Güzel. Fakat ekonomi biliminin dünyaya dair araştırma olması gerekiyor, saf düşünme değil."[37]

Ekonometri(k)

Çoğu iktisatçı (ve sıradan halkın büyük bölümü) bugün ekonomiyi, ekonometriye sıkıştırmış durumdalar.[38] Göründüğü kadarıyla ekonomik (ve diğer) *model kehanetleri,* gerçeklik modellere uygun davrandığında (rassal mı, tesadüfi mi?) "iyi" çalışıyor (modellerin dayandığı önceki gözlemlerden fazla sapmadığında).

Matematiğin abartılı uygulanması, en azından ekonometri alanında, gerçekliğin üstünü örtme eğilimindedir. Nobel Ekonomi Ödülü sahibi Wassily Leontief'in yazdığı gibi: "Maalesef (...) elzem olmayan matematiksel formülasyon hevesi genellikle argümanın öze ilişkin kısa ömürlü muhtevasını cebir işaretlerinden oluşan zorlu bir cephenin ardına saklama eğilimi yaratıyor (...) Deneysel araştırmanın başka hiçbir alanında [ekonomiden başka], istatistiksel teçhizat bu kadar ilgisiz sonuçlar üretmek için bu kadar yoğun ve karmaşık biçimde kullanılmıyor. (...) Bunların [modellerin] çoğu hiçbir pratik uygulama olmaksızın rafa kaldırılıyor."[39] Bazen zaman serili ekonometri bile, önde gelen Çek-Amerikan iktisatçı Jan Kmenta'ya göre, "ekonometriyi ekonominin dışına itiyor. Örneğin, ekonomi eğitimi almış birinin, GSMH yaratılması hakkında söyleyebileceği tek şeyin zaman trendi ve stokastik sapma olması inanılır gibi değil."[40]

David Hendry[41] bu yaklaşımı, İngiltere'de yağmurla fırtınaların enflasyona etkisi analizinde akıllıca eleştiriyor. Etki *çok önemli* çıkıyor. Hatta öyle ki, sonuç, enflasyonu ekonomideki para arzı ile açıklama girişimlerinden *daha önemli.* Komik değil

mi? Maalesef, ekonometrik analizle sık sık aynı, sadece daha az görünür *saçmalıkta*, değersiz sonuçlara ulaşıyoruz; o halde eğer sezgilerimizi susturmuşsak (ya da yanlış sorular sormuşsak) bu sonuçların sezgisel olarak yanlış olduğunu nasıl görebiliriz? Bu sebeple, matematik sadece ekonomi bilimcilerinin önemli bir gerecidir; bir ekonomist geniş sosyal ve tarihsel bilgiyle donanımlı olmalıdır. Ancak o zaman bir ekonomist absürd durumlarla, "daha inanılabilir" sebep-sonuç ilişkileri arasında ayrım yapabilir. Bizi bilgisayarlardan ayıran, içimizdeki insandır.

Ancak ekonometriye en sert eleştiri 1980 yılında Jeffrey Sachs, Christopher Sims ve Stephen Goldfeld'den geldi. "Daha da ileri gidilebilir ve akademik makro ekonomistler nezdinde geleneksel yöntemlerin (makro-ekonometrik modelleme) sorgulanmakla kalmadığı, saygınlığını yitirdiği söylenebilir. Ekonometrik modellerin, farklı politika tercihlerinin muhtemel sonuçlarını öngörmekte kullanılmasının... geniş çapta yersiz, hatta cari sorunların birincil kaynağı olduğuna inanılmaktadır."[42]

Gerçek, Matematikten Büyüktür

Ekonometriye yaptığımız gezintiyi bırakıp ekonomiye dönelim. Sıklıkla matematiğin bütünlüklü ve tutarlı, nesnel ve çelişki barındırmaz olduğu söylenir. Bu nesnel kavrama (yani tüm gerçekliğin, birkaç genel kabul görmüş aksiyom ve bunların nasıl işleneceğine ilişkin kurallar üzerinden tarif edilebilir olması) ölümcül darbe 1931'de, Brno doğumlu Çek matematikçi Kurt Gödel'den geldi. Meşhur eksiklik teoreminde, temel aritmetik içeren hiçbir tutarlı teorinin, istediği tüm argümanları ispat etmesinin ya da çürütmesinin mümkün olmadığını gösterdi. Basitçe ifade edersek, tüm matematiksel sorular hesaplanamaz yahut cevaplanamaz. O zamandan beri çokça, matematikte bile, "doğru ama ispatlanabilir değil" konuşmalarını duyar olduk. Bunun doğrudan sonuçlarından biri, *bildiklerimizin* tamamını asla ispatlayamayacak oluşumuzdur. Başka bir deyişle,

doğal düşünme yetimizin, cümlelerin gerçekliğini ya da gerçek dışılığını kestirmekte kullandığı duyusal gerçeklik ölçeği, icat edebileceğimiz formel yaklaşımlardan elde edebileceğimizden daha geniştir. Gödel'in vardığı sonucun eşsizliği kimsenin bunu beklememesinde yatmaktadır; matematikçiler ve filozoflar bugün bile onun teoreminin sonuçlarıyla uğraşmakla meşgul. Gödel'e göre bir sistem ya tutarlı ya da bütün olabilir – ikisi birden mümkün değildir, seçmek zorundayız. Bu günde ve çağda, bilgi, allak bullak zekâ ile duygu/sezgi karışımına ya da en azından akıl kavramının gözden geçirilmesi ihtiyacına dönüyor.

Kierkegaard da ilgi çekici biçimde soyut sistemsel formlarla dünyayı kavramanın olanaksızlığından bahsediyor: "Mantıksal bir sistem olanaklı; varoluşsal bir sistem olanaksızdır."[43]

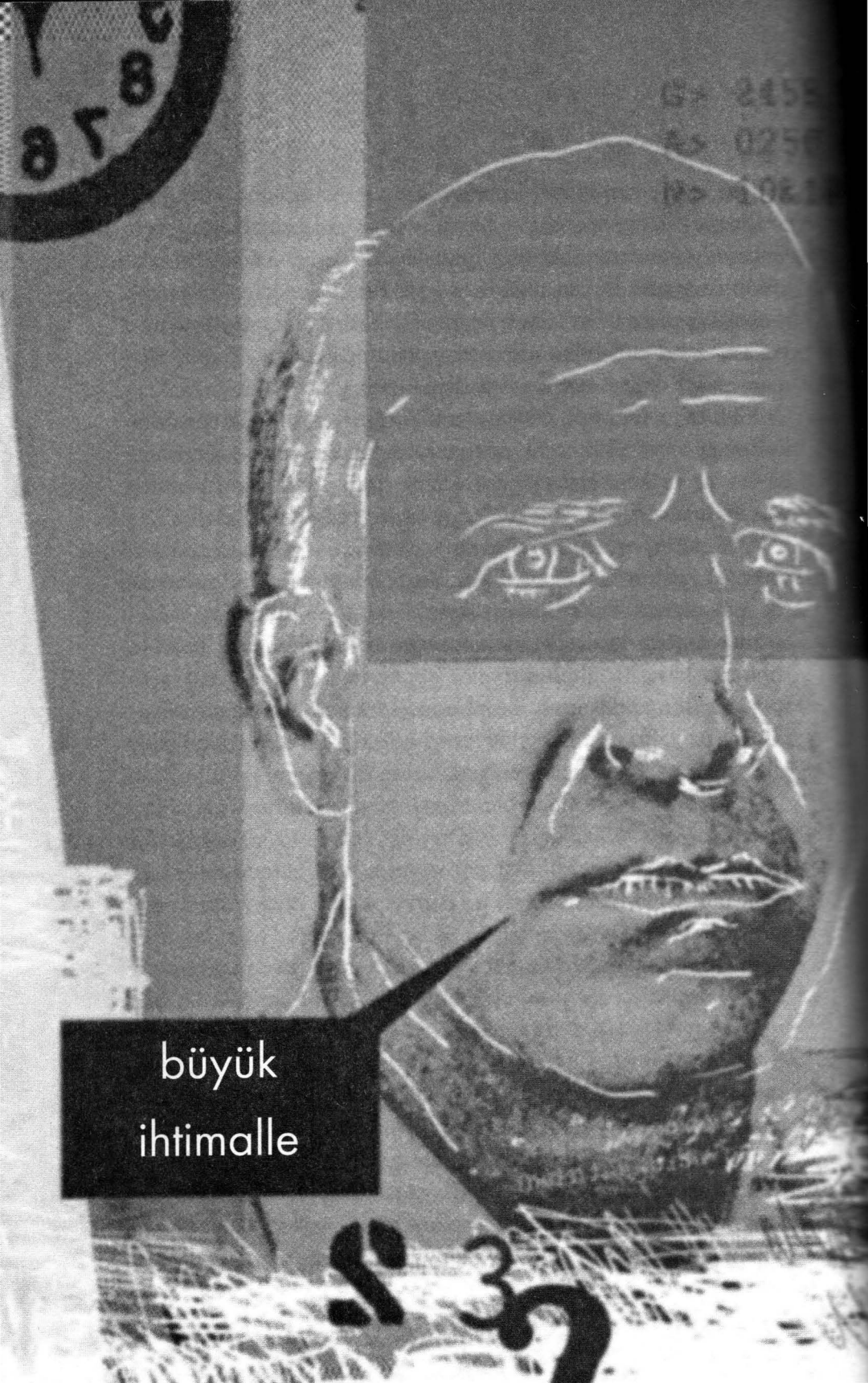
Determinizm ve Basit Güzel Değildir

19. yüzyıla hükmeden determinizm ya da dünyanın gelişiminin onun şu andaki ve önceki halleri üzerinden mekanik olarak verili olduğu inanışı oldu. Determinizm için rassallık ve şansla ilgilenmek zordur, bu olguları daha ziyade olguların sebepleri hakkındaki bilgi eksikliğiyle açıklar. Newton fiziği determinizmin sembolüdür. Kuantum fiziği tarafından önemli ölçüde zayıflatılmış olsa da determinizm ekonomideki yerini sıkıca korumaktadır. Dünyanın belki başlangıç koşulları içinde bir denklemler toplamı olarak ifade edilmesi, dışsal şokların engellenmesi durumunda dünyanın değişiminin sonsuza kadar açıklanabilir olduğuna dair inanç, çağdaş ekonominin büyük kısmı için tipiktir.

İnsan davranışı, şüphesiz, pek öngörülebilir değildir. Bu durumda determinizm ekonomide ancak sınırlı ölçüde yer bulabilir ki bu da zaten ekonomi ile Newton fiziği arasındaki temel farktır. Ne yazık ki, sıradan insanların beklentileri farklıdır. Kalın kitapları, denklemleri, türevleri, Nobel ödülleri ve prestijli üniversitelerden alınmış dereceleri ile ekonomistlerin,

inanışa göre, ekonomik krizin ne zaman biteceğini ve hangi araçların –hangi ilaçların– bunu olabildiğince hızlı geçirmek için kullanılması gerektiğini bilmeleri beklenir. Ancak bu büyük bir hatadır. İktisat hâlâ bir sosyal bilimdir, bazen öyleymiş gibi davransa da fen bilimi değildir. Bolca matematik kullanıyor olmamız kati bilim olmamız anlamına gelmemektedir (numerologlar da bol bol matematik kullanır).

Keynes'in tahmini: "Ekonomik problemin ait olduğu arka koltuğa geçip kalbin ve aklın arenasının gerçek problemlerimizle –hayat, insan ilişkileri, yaratılış, davranış ve dini problemler ile– doldurulacağı veya yeniden doldurulacağı güne uzak değiliz."[44] Bugün, servetimiz inanılmaz ölçüde arttığı halde hâlâ o noktaya epeyce uzakta görünüyoruz. Tüm bunlar için matematik suçlanamaz. Fakat inanıyorum ki ekonomi biliminin –*sadece* matematiğe kuvvetli odaklanmaya bağlı olarak– genellikle topluma karşı (toplum *yalnızca ekonomi değildir*) geniş açılı sosyal bilim yaklaşımını ihmal etmesi, ekonomiyi ve tüm toplumsal bağlamını anlamış ve hatta geleceği tahmin edebilirmiş gibi yapması... bu anlayış suçlanabilir.

büyük
ihtimalle

14

Gerçeğin Efendileri: Bilim, Mitler ve İnanç[1]

Makul insan dünyaya uyar.
Makul olmayan insan dünyayı kendine uydurmaya çabalar.
Bu yüzden, tüm gelişim makul olmayan insana bağlıdır.[2]

George Bernard Shaw

Gerçek nedir? Gerçeğin doğası nedir? Onu ortaya çıkaran şey bilimsel araştırma mı, yoksa gerçek daha şiirsel bir mesele mi? Lévi-Strauss'un sözleriyle: "[E]n müthiş ve zorlu gerçek, bilimin mutlak anlamda 'gerçek' olma iddiasında bulunmaması ve bulunamamasıdır... bilim, hipotezler üzerine çalışan deneysel bir müessesedir."[3]

Gerçek, zor olabilir. Bugünlerde ekonomi, onu anlamak için en analitik araçlarını kullanıyor. Fakat gerçek her zaman analitik değildir. Bizi çevreleyen, anlamaya gayret ettiğimiz ama elimizdeki analitik aparatlarla anlayamadığımız sırlar var. Bu yüzden tüm gerçekliği bilimsel, analitik yöntemlerle kavrama arzumuzdan vazgeçmeliyiz. Bu gayret, ekonomi biliminin çoğunlukla sergilediğinden çok daha alçakgönüllü olmamıza yol açacak. Yine de, ekonominin geçen asırda geliştirdiği hayran-

lık uyandıran bir matematiksel aracı var. Bu sayede eskiden sırf sözlü olan ekonomi dilini, matematik diliyle yeniden yazmak mümkün oldu. Matematik kullanımı ekonomi bilimini daha uyumlu, daha kesin kıldı. Fakat matematik de sadece bir dil. Bir dil –tıpkı diğer diller gibi– her şeyi ifade edemez. Daha da önemlisi: Başka bir dil konuşmaya başladığımızda başka sorular sormaya başlamalı mıyız? Sırf başka bir dil kullanmaya başladık diye odak noktamızı değiştirmeli miyiz?

Son yıllarda anaakım iktisat, etik, ahlak gibi iktisadın asli başlıklarını terk ederek analitik-teknik aparatın sığınağında bir anlamda kayboldu. Sadece yeni bir dil kullanmaya başladığımız için bu bilimin ilgi alanını değiştirdik – ya da aşırı kaydırdık. Kısaca ekonomi, içimizdeki matematik insanı gereğinden fazla vurgulayıp matematik olmayanı görmezden geldi. Normatif ekonomi, pozitif (betimleyici) ekonomi tarafından baskılandı. Mümkün olsa, pozitif ve betimleyici ekonomi *yalnız başına* oldukça tehlikeli olur. İnsanları önemli noktalardan soyutlar, değer yargılarının var olmadığını ya da önemsiz olduğunu kabul etmemize yol açar ve bizzat kendisi tehlikeli çıkmaz sokaklara sapar; daha da kötüsü, hayatın mühim kısımlarını, (sadece) matematiksel sorguyla kendini ele vermeyen kısımlarını görmezden gelir.

Modeller Bizleriz

Şeyleri oldukları gibi değil;
olduğumuz gibi görürüz.[4]

Talmud

Genel kabul gören bazı soyutlamaların (yerçekimi gibi) hayatımıza girişi, dünyamızı değiştirir. Bir kuram, şayet ona inanılıyorsa, kaçınılmaz olarak dünyayı onun prizmasından görmemize neden olur. Matematik felsefecisi Kolman şu sonuca varıyor: "Akılcı, kendinden emin varlıklar olarak gerçekliğin sadece ürünleri değil, aynı zamanda ortak yaratıcılarıyız. Bilim insan-

ları, matematikçiler dahil, argümanlarında nitelikleri sistemli olarak unuturlar."[5] Bilimsel teoriler, gerçeklik modelleri, gerçeğin ayrılmaz parçaları haline geldiler. Her kuram, bir ideolojidir (ideoloji terimini burada çağrıştırdığı olumsuz anlamından hariç tutuyorum). Yahut başka deyişle, her yorumlayıcı çerçeve bir ideoloji oluşturur (doğal olarak siyasi olması gerekmez). En başarılı ideolojiler doğallıkla ideolojik olarak anladıklarımız, sorgulamayı bırakın çoğunlukla bunun farkına bile varmadıklarımızdır. Fikirlerin savaş meydanında, bir ideoloji ya da düşüncenin başarılı olmasının göstergesi, derinlere saldığı kökler sayesinde verdiği "hep buradaydı" izlenimidir.

Bu anlamda, yaratılışın tamamlayıcılarıyız. Yaratılış Kitabı'nda Âdem'e verildiği belirtilen görevi hatırlayalım; hayvanlara isim koymuş, bunu yaparak dünyayı uygun kategorilerle düzenlemişti. Yorumlayıcı bir çerçeve olmaksızın dünyayı kavramamız olanaksız. O halde Wittgenstein'ın teşbihini kullanabiliriz: Gören gözümüz de dünyanın parçasıdır, bu bağlamda içinden dünyaya baktığımız yorumlayıcı çerçeve, bu gözdür. David Hume şöyle diyor: "Kesinlikle görülüyor ki matematikte var olan, ama hayatta ve dilde olmayan, üzerlerine bir kuram geliştirmezsek açığa çıkarabileceğimiz, önceden verili, hazır ve doğal olgular, her şeyin pekâlâ öbür türlü de olabileceği anlamına geliyor."[6] Olgular ve "nesnel gerçeklik" muğlaktır, farklı yorumlara açıktır. Dolayısıyla aynı veri setiyle, aynı istatistiklerle çalışan ekonomistler, son derece farklı sonuçlara ulaşabilirler.

Bilimde, elimizde hazır olan çerçeveyi –yetersizliklerinin farkında olarak– kullanırız, ta ki yeni bir tutarlı çerçeve, "yeni bir dünya" (yeni bir yorumu) yaratana dek. Örneğin, birkaç asır boyunca dünya, yerçekimine uygun "davrandı". Bu soyutlama (yerçekimi) rekabet ya da itirazla karşılaşmadı çünkü (gerekli ölçüde basitleştirilerek) işlevi yeterliydi. Kendimize nesnelerin neden yere düştüğünü sorduk ve cevap olarak "yerçekimi" dedik. Bu cevap (belli bir süre) yeterliydi. Hegel'in sözleriyle: "Dünya'ya rasyonel bakarsanız, o da size rasyonel bakar."[7]

Benzer yasalar iktisat için de geçerlidir. Varsayımlar (burada ilk varsayımlarımızın çok büyük kısmının hiç açıkça söylenmemiş olduğunu belirtmemiz gerekir) aslında sadece dünya hakkında düşüncelerimizin veya gözlemlerimizin *de facto* aracıdır. Gözlemciler olmadan dünya özünde kaotiktir, modelleme becerimiz ya da içimizdeki modeller (dünyadaki değil) sayesinde onu makul biçimde görebiliriz. Dünyanın nasıl "davrandığını" söyleyen yapı (matematik denklem, ilke, yasa) dünyanın kendisinde değil, bizim içimizde yatar. Dünyayı düşüncelerimizle, hayal gücümüzle kuramlar ve modeller biçiminde tanzim ederiz. Dünya çapında kabul görmek isteyen her model (dünyanın işlevinin nasıl ve neden böyle olduğunu açıklayarak), her zaman bir yapı, bir bakış açısı, bir görüş, bir kanaat olarak kalır. Bu yüzden her model az ya da çok kurgudur, ya da deyim yerindeyse, bir öykü, bir mittir. Bu mitin doğru olmadığını biliriz (varsayımlarımız gerçekçi değildir) ama yine de teorinin dünyamız ve kendimiz hakkında *doğru bir şeyler* söylediğine inanırız.

Modeller genellikle bir şeyin imgesidir (bir şato modeli, bilgisayarlı dalga benzetim modeli, evrenin büyük patlama modeli). Yoksa bu modeller heykel sanatındaki ya da modadaki modelleri gibi mi? Başka bir deyişle, gerçekliği modellemek için hangi modelleri kullanıyoruz? Ekonomiyi modellerimize göre mi biçimlendiriyoruz, yoksa modellerimizi gerçeğe göre mi yaratıyoruz? Bu noktada fark ortada: Gerçek şato, gerçek su ve/veya fiziksel dünyanın hiçbir yeri fen bilimlerinden etkilenmiyor. Oysa gerçek ekonomi, ekonomi biliminden etkileniyor. Örneğin iktisat teorisi bireylerin hem beklentilerini hem de davranışlarını etkiliyor. İşte iktisat teorisi tercihinin neden önemli olduğunu gösteren bir sebep daha.

İnancını Seç

Modeller *an sich* (özleri itibarıyla) bizi ikna edemezler; neredeyse tüm dünya görüşlerinin ardında yeterli sayıda işlevsel mo-

del ordusu bulunur. Bu yüzden belli bir iktisat teorisinin tercih edilmesi büyük ölçüde bireyin benimsediği *a priori* dünya görüşüne bağlıdır. Bir paradigmanın, bakış açısının, modele ait aksiyomların ispatlanmamış olmasına rağmen, bireyin kendi *dünya görüşüne* uygun bulduğu varsayımlara, çıkarımlara sahip modellere uyan düşünce ekolünü tercih etmesi, bunun göstergesidir. Bu tercih bütünüyle akıl dışı, duygusal olabilir; modelin varsayımlarına yahut beklenen sonuçlarına ilişkin önceden edinilmiş yatkınlığa dayanıyor olabilir. Dolayısıyla modeller çoğunlukla gerçeğe uygunluklarına (hiçbiri gerçekçi değildir) göre değil, bir dünya kavramına, dünya görüşüyle benzeşmeye, neye inandığımıza veya (genellikle) neye inanmak istediğimize gösterdikleri *uyuma* göre kabul görürler. Pozitif (yani betimleyici) modeller bile özünde normatiftir. Bu anlamda ekonomi bilimi aynı zamanda bir inançtır – aksiyomlar ispatlanmamış olduğuna göre, onlara ancak inanabiliriz. Abartılı bir yaklaşımla, ekonominin bir din haline geldiği bile söylenebilir.[8]

Modeller mesellere benzer. İncil'in İsa'yı "Yahuda Aslanı" olarak tasvir etmesi elbette onun sarı yeleleri ve ortalama on yıl yaşam süresi olan bir etobur olduğu anlamına gelmez. Her soyutlamanın bağlamına dikkat etmek gerekir; aksi takdirde tehlikeli olabilir. Kuramsal iktisat, peri masallarından ve mitlerden pek çok yönüyle ayrılan, bilimsel (yetişkin) dille anlatılan masallar kümesidir ama aynı zamanda onlarla çok sayıda ortak noktası da vardır. Biliriz ki her ikisi de *biraz* gerçek içerir, ama aynı zamanda ikisi de kurgudur.[9]

Newton'un yerçekimi, görelilik kuramının yolunu açtı.[10] Aynısı ekonomi ekolleri için de gerçekleşti. İktisadi düşüncenin gelecekte nasıl değişeceğini kim bilebilir? Bu sebeple ekonomistlerin hakikate tevazu ile yaklaşmaları yerinde olur. Ancak bu durum, çağdaş ekonomi biliminin sıkça denediği şeyle, tüm insan davranışlarını tek bir prensiple açıklama çabasıyla doğrudan çelişiyor. Ekonomi modelleri çoğunlukla farklı bağlamları (kültürel, sosyal, tarihi ve dini) hesaba katmayan soyut bir dün-

yada salınırlar. Bu bağlam ekonomide sıklıkla eksiktir. Fakat bu kavrayış olmadan insan davranışını inceleyebilir miyiz?

Yapı İskelesi Katedrali

Fizikten bu kadar çok bahsettiğimize göre –ekonomi sık sık onu örnek alır– iki bilim dalı arasındaki temel yöntemsel farkları ele almak yerinde olur. Fizik bütünüyle farklı bir hipotetik mantık kullanır: Hipotezler yapı iskeleleri gibi kurulur, binanın inşasına yardım eder, daha sonra yapay işaret direkleri ve kılavuzlar kullanılarak yıkılır. Örneğin serbest düşüşü ölçerken hava sürtünmesini ihmal etmek dâhiyane bir hamledir – her şeyi kolaylaştıran yararlı bir soyutlama. Fakat *gerçek* bir hesaplamada, bir tüyle bir taşın düşme hızlarındaki farkı *gerçekten* bulmak istiyorsak, hava direncini hesaba katmak zorundayız. Gerçek bir uygulamada, basitleştirilmiş varsayımların geride bırakılması ve dünyaya geri dönülmesi gerekir. Modelleri kurma esnasında gerçekliğe sırt çevirirken, modelleri gerçeklik içinde uygulamak istediğimizde modellere sırt çevririz. Deyim yerindeyse, arkasında neyin dikildiğini görmek istiyorsak, iskeleyi yıkmamız gerekir.

Oysa ekonomide varsayımlar sanki yıkılamaz gibi duruyor – tüm bina yıkıldıktan sonra bile. İskeleden oluşan boş bir katedral yapıyoruz. *Homo economicus* varsayımı terk edilecek olsa, anaakım kuramsal ekonomiye ne olur? Varsayım iskelelerimizi söktüğümüz anda tüm katedral yerle bir olur – ya da görkemli katedralin aslında hiç var olmadığını görürüz, tıpkı "Kral çıplak" masalında olduğu gibi.

Wittgenstein da iskelelerden bahsediyor (yükseğe erişmemize yardım eden bir araç olarak): "Bir önerme, mantıksal bir iskelenin yardımıyla bir dünya kurar, böylece önermeye bakarak, eğer doğruysa, her şeyin mantıksal olarak nasıl ayakta durduğunu görürüz. Yanlış önermeden de sonuçlar çıkarılabilir."[11] Bu, binanın kendisini değil, sadece iskelesini kurmakla

ilgilidir. İskeleyi nasıl kullandığımız önemlidir. İskeleler kendi içlerinde anlam taşımaz. Çağdaş ekonominin babalarından Alfred Marshall, iş bittikten sonra matematiğin (iskelenin) yakılması gerektiğini söylemişti.[12]

Fakat ekonomide bazen nahoş şeyler meydana gelir. Ya modellerin gerçekçi olmayan varsayımları ve sınanamaz, yanlışlanamaz sonuçları varsa (*homo economicus* örneğinde olduğu gibi)? Bu etki, sonuçları varsayımlarıyla *de facto* mutabık olan (başka nasıl olsun...) çoğu modelde görülür. Ne tür sonuçlar elde etmek istiyorsak, bunlara uygun varsayım ve aksiyomlar seçeriz.

Yöntemin Ötesinde: İlhamın Esrarına Doğru

Yeni bir paradigma kurmak isteyen, Einstein'ın yaptığını yapmalı, eski yapılardan kurtulmalıdır. Şüphesiz yeni bir yöntemsel yaklaşım, yöntemin doğru uygulanmasından fazlasını gerektirir. Öncelikle *ilk yöntemden tamamen vazgeçmek* ve *bütünüyle yeni bir şey* düşünmeye cüret etmek şarttır.

Dünyaya ilişkin yeni bir kavrayışın yolu, var olanın terk edilmesinden geçer. Wittgenstein'ın merdiveni kullanılmalıdır; önce tırmanmalı, sonra ondan kurtulmalıyız.[13] Yeni yöntem bulmanın bir yöntemi yoktur. Yöntem (ve bilimsel söylemin tümü) öğrenmenin ancak *ikincil sürecini* temsil eder. Bilgide özgün, çığır açıcı keşifler, eski yöntem(ler)in mutlak ve kati olarak inkâr edilmesinden, parçalanmasından, ihlal edilmesinden kaynaklanır. Peki, bu bütünsel yenilik nasıl gerçekleşir? İlham yoluyla. Esin perilerinin, rüyaların, sanat ve aydınlanmanın sığınağında. Başka bir ifadeyle aklın değil, duyguların diyarında. Bir fikrin çarpıcı olması tabirini boşuna kullanmıyoruz (yıldırım çarpması, bir sopanın çarpması gibi). Bir fikir bize çarptığında, kafamızda bir "ampul" yanar. Heffernová "bir fikir inşa ettik demeyiz, bir fikrimiz var[!] deriz"[14] diyor. Mizahi bir dille, pek çok bilim insanının tecrübe ettiği ilham deneyimlerini aktararak

devam ediyor, üç *B*: *Bus, Bath, Bed* [15] (Otobüs, Banyo ve Yatak – ç. n.). Fikirlerin akla devredilmesi, ancak *ikincil* süreçte gerçekleşir. Şayet yeni düşünce, diğer düşünceler bağlamında (diğer bilgi sistemleriyle) sunulmuyorsa ya kendi yaratıcısı ya da bilim camiası tarafından reddedilir. (Bir fikir, buluşla, diğer fikirlerle uyumlu hale gelir. Yeni fenomen, daha önce keşfedilmiş fenomenlerin bağlamına dahil edilmelidir.)[16] "Bir önerme, yeni bir anlam iletmek için eski ifadeleri kullanmalıdır"[17] diyor Wittgenstein.

Daha önce duygu dünyasına ait olanı "sertleştirip" akılcı düşünceye aktarma perspektifi, keşif sürecinde de görülebilir. İktisat teorisini ileri iten güç, yeni bir kuramın ilk kıpırtısıdır, yeni bir buluş ancak bundan sonra (ekseriyetle düşünürün ardıllarınca) yönteme dönüştürülebilir. Aslında yeni fikirlerin daimi olarak karşımıza çıktıklarını söyleyebiliriz – ancak onları geri çevirir iz çünkü makul ve *uygun* olduklarını düşünmeyiz. Tohumlar verimsiz toprağa düşer. Diğer bir deyişle, gerçekte iyi bir fikir, pek çoğumuzun karşısına çok kez çıkar fakat yalnızca Einstein gibiler (Newtoncu çerçevede) bu "saçmalığı" anlamlı bir yapıya dönüştürebilir.

Bir benzetmeyle anlatacak olursak, teşbihin tüm kısıtlarına rağmen duyusal ilhamı, kaportası ve frenleri akıl olan bir keşif otomobilinin motoru olarak kabul edebiliriz. Yumuşak ve sert (yeni ve kurulu) bu iki deneyim kutbu ortaklaşa çalışır; işlevsel bir otomobilin düzgün çalışan bir motoru ve frenleri vardır. Ne tek başına motor ne de motorsuz gövde bizi istediğimiz yere götürebilir. Otomobil kullanmak isteyenin, frenleri nasıl kullanacağını da bilmesi gerekir. El çırpmak için iki ele ihtiyaç vardır. Akıl ilhamla tamamlanmalı (canlanmalı), ilham akılla yola sokulmalıdır (ayakları yere basmalı, frenlenmeli). Evan şöyle diyor: "Bilgi, yeni kavramların icat edilmesiyle gelişir. Fakat bir kavramı önemli yapan nedir?.. Bilimin zaferi, hayal gücünün parlaklığından gelir."[18] Wittgenstein'ın önsözünde savunduğu gibi: "Beni ancak burada ifade edilen düşünceleri – en azından

benzer düşünceleri – daha önce aklından geçirmiş olanlar anlayabilir."[19]

Mantık, ilhamın gizemiyle bütünlenmelidir (örneğin Russell'ın anlattığı gibi[20]). İlhamı tespit etmek ve iletebilmek için yönteme ihtiyaç duyarız. Yöntem, ilhamı *dizginlemeye* yarar, onu meydana getirmeye değil. Araştırma yönteminin bağlayıcılığı, *yeni sistem* çerçevesinde ancak ikincil derecede geçerli olabilir (olmalıdır), sistem kendini daima yeniden ve öngörülemez biçimde yaratır. Bilimsel araştırmanın *a priori* yöntemi yoktur. Yaratılacak olursa, sonuç ancak yıkım olur. Bilime bilimsel yaklaşım olmaz.

Fütürizmin Sefaleti: Çağdaş Kâhinler Olarak Ekonomistler

Her bilimin maksadı tahmindir.[21]

Auguste Comte

Şayet piyasanın gelecekteki durumu hesaplanabilir olsaydı, gelecek belirsiz olmazdı. Ne girişimcilik kârından ne de zararından söz edilebilirdi. İnsanların ekonomistlerden beklentileri, ölümlülerin gücünün ötesindedir.[22]

Ludwig von Mises

20. ve 21. yüzyılın kâhinlerini arıyorsak, ekonomistlere bakmalıyız. Günümüzde geleceği en sık tahmin ederek eski çağların kâhinlerinin yerlerini dolduranlar onlardır. Sorun şu ki, kehanetleri pek tutmuyor, gerçekten önemli olan şeyleri tahmin edemiyorlar. Peki, neden bu kadar çok yanılıyoruz? Ve bu durum bir gün değişebilir mi?

Hakikat, Antik Yunan'da uzun süre ozanların oyun alanı oldu. Homeros'un *İlyada* ve *Odysseia* destanları şu gibi sorulara pek çok muhtemel yanıt içeriyordu: İnsan nedir? Tanrı nedir? Kurallar nelerdir ve nereden gelirler? Bu öykülerdeki karakterlerin

davranışları ve bu davranışların şiirsel yorumları büyük ölçüde insanın ve tanrının karakterine dair evrensel algılama tarafından belirleniyordu. Bu oyun alanı, Thales'in ortaya çıkmasıyla önce filozofların, Aristoteles'ten sonra ise aynı zamanda bilim insanlarının da eline geçti fakat yine de şiirler ve hikâyeler, dünyayı açıklama rollerini en azından 20. yüzyıla kadar oynadılar. Çekoslovakya Birinci Cumhuriyet döneminde (1918-1938) en çok okunan gazeteler şiir ve hikâye basardı, bunların yazarları ise siyasi kamuoyu üzerinde gerçekten etkiliydi. Bugün *bilimsel kesinlikten yoksun*, *öznel* ya da *hikâye* gibi terimler, gördüğümüz anda belki de gerçeğin muhtemel tasvirleri olan anlatımların önemli kısmının üstünü çizmemize sebep olan sıfatlar oluverdi. Ekonomistler ise bu betimleyiciler arasında imtiyazlı bir yer işgal ediyor. Neden?

Son ekonomik kriz bir kez daha gösterdi ki, ekonomistler geleceği tahmin edemiyor. Bu türden başarısızlıklar ekonomistler arasında göreli olarak sıklıkla yaşanmasına rağmen, yine de sosyal bilimler içinde tahminde bulunma konusunda en aktif olanlar onlar. Sosyologlar, siyaset bilimcileri, hukukçular, psikologlar ve filozoflar geleceği kestirmeye uğraşmaz; en fazla bir tür öngörü verirler. Ekonomistler neden böyle ketum değil? Bu sorununa, tahminlere gösterilen talebin ötesinde, bir yanıtı daha var: Ekonomi bilimi, "ölü" nesnelerle ilgili bir bilim dalı olan fiziğe olabildiğince yaklaşmaya çalışıyor, çünkü gelecekteki olayları tahmin etme gücü en yüksek olan o.

Geleceği açıklamayı bu kadar istememize rağmen, genellikle geçmişi bile açıklayamayız. Felsefeci Karl Popper, *The Poverty of Historicism* [Tarihselciliğin Sefaleti] adlı kitabında geçmiş olayları açıklamanın neredeyse imkânsız olduğu sonucuna vardı. Yani: Neredeyse rassal sayıda "açıklamaya" ulaşmak mümkündür. Örnek için çok uzağa gitmeye gerek yok: İktisatçılar ne 1929 ekonomik krizine neden olan ne de krizi bitiren faktörler üzerinde mutabakata varabilmişlerdir. Benzer biçimde, biz de ilk elden yaşamamıza rağmen içinde olduğumuz krizin sebeplerini belirleyebilmiş değiliz.

Öngörü: Kendini İnkâr Eden Kehanetler

İlk büyük –ve tamamen aşikâr– zorluk, tahmin edilemez olanı tahmin etmenin imkânsız olduğu gerçeğinde yatıyor. Dolaysız bir çelişki. Şayet olayı tahmin etmek mümkün olsaydı, olay tahmin edilemez olmazdı. Olayları dikkatle gözlemleyenler (ister fizikçi olsun, ister iktisatçı) bir trendi açığa çıkarıp onu uzatabilirler. Fakat olayları öngöremeyiz. Tek söyleyebileceğimiz şey *model vakalarda* neler olabileceğidir, ancak dünya bir model değildir.

Geleceği tahmin edeceğimiz zaman sihirli sözler söyleriz; her seferinde *ceteris paribus* deriz – "diğer şeylerin değişmediği varsayımıyla" veya "diğer her şey aynıyken". Kulağa abrakadabra gibi geliyor, ama kabul edelim ki gerçek pek *ceteris paribus* olmaya meyilli değildir.

İlaveten, her gerçek kâhinin kendine has bir laneti vardır. Yunus peygamberin laneti hadisesini hatırlayın: Kutsal kitaplarda adı geçen Yunus peygamber kehanette bulunmak istemez, büyük bir balık tarafından yutulur ve birkaç gün sonra balık onu, kehanette bulunmuş olsaydı helakını haber vermiş olacağı şehrin kenarına, Ninova kıyılarına tükürür. Böylece Yunus kehanetini açıklar, kenti karanlık bir gelecek beklemektedir. İnsanlar bu uyarıyı dikkate alır (kim beklerdi?) ve tövbe ederler. Sonuç, herkesin mutlu sona kavuştuğu bir hikâyedir, Yunus hariç: Değil yıkım, hiçbir şey olmamıştır! Yunus'un mesajı kesinlikle inandırıcı olduğundan insanlar onu dinlemiş, kehanet gerçekleşmemiş ve şehir yıkılmamıştır. Yunus kendini deliler kralı gibi hissetmiştir.

Hikâyeden çıkarılacak ders belli: İyi kâhinlerin çoğunun kıymetini bilmiyoruz. Nedeni Nassim Taleb'in *The Black Swan* [Siyah Kuğu] kitabında açıklanıyor: 2001 yılında ABD'ye yapılacak saldırıyı önceden ifşa edecek kadar iyi bir uluslararası ilişkiler analisti ve terör uzmanı olsaydı ve bu insan amirlerini ikna edebilseydi ne olurdu? Hiçbir şey – çünkü verdiği bilgi,

öngördüklerinin gerçekleşmesini engellerdi. Ayrıca bu (gerçek kâhin, en iyi ihtimalle, ortaya çıkmamış olurdu. Kötü ihtimalde ise tarihe bir savaş kışkırtıcısı, bir kötümser, tüm zamanların en gereksiz uzmanı olarak geçerdi. Sonuçta onun gibiler yüzünden yıllardır havaalanlarında ayakkabılarımızı çıkarıyor, küçük düşürücü güvenlik prosedürlerine maruz kalıyoruz. Bir çeşit "kendini inkâr eden kehanet" prensibi: Eğer bir öngörü "doğru". mutlak ise, bu çoğunlukla gerçekleşmeyeceği anlamına gelir. Eğer bizi bekleyen problemleri tahmin edebiliyorsak, bunların gerçekleşmesi gerekmez. Aslında sosyal bilimlerdeki "kendini doğrulayan kehanet" prensibinin tam tersi söz konusudur. Mesele şu ki hangi prensibin geçerli olacağını bilemiyoruz. Yapılan uyarılar bazen uyarı konusunun gerçekleşmesine bizzat neden olurken, bazen de ortaya çıkmalarını engellerler.

Şayet sözüne güvenilir biri normal bir zamanda ortaya çıkıp "kriz! kriz!" diye bağırırsa, psikolojik bir çığ etkisi yaratabilir, sonuçta gerçekten kriz çıkarabilir. Tam tersi insanlar davranışlarını bu uyarıya göre değiştirirse, normalde çıkacak bir krizin engellenmesi de mümkün olabilir. Sorun, ne tür bir vaka ile uğraştığımızı önceden bilememizdir. Ve hazır kâhinlerden bahsetmişken: Gelecekte ne olacağını muhtemelen Tanrı da bilmiyor, aksi takdirde ilahiyatçılar bunca senedir bu meseleyle boğuşmazlardı.

Göründüğü kadarıyla en makul çıkarım geçen yüzyılın en önemli felsefeci ve ilahiyatçılarından (ve aynı zamanda matematikçilerinden) Alfred Whitehead'den gelmiştir: Gelecek Tanrı için bile tümüyle belirsizdir. Havva ve Âdem'in yasak meyveyi yiyeceğini bilseydi bu kadar öfkelenir miydi? Eski Ahit kehanetleri geleceğe gerekirci bir bakışı değil, özellikle önlem alınmasını gerektiren durumlar için uyarıları ve muhtemel gelişmeler hakkında stratejik varyasyonları yansıtıyordu. Önlemler yeterliyse, öngörüler pek gerçekleşmiyordu. Gelecek hakkında opti-mistik ya da pesi-mistik olamıyorduk, mistik olmamız yeterliydi.

Fütürizmin Sefaleti

Gelecekte ne olacağını öğrenebilseydik, bunu ister miydik? Birkaç yıl sonra nefret edeceğinizi bildiğiniz birini, yaşanacakları bütünüyle önceden görebilseniz yine de sever miydiniz? Kariyerlerimizin çoğu için belirsizliğe minnettar değil miyiz? *Otostopçunun Galaksi Rehberi*'nde güzel bir sahne hatırlıyorum; gelişmiş bir bilgisayarın "Hayat, Evren ve Her Şeyin Anlamı" problemini çözmesine ramak kalması üzerine işleri hakkında korkuya kapılan filozoflar greve gitmişti.[23]

Belirsizlik için de böyledir. Fiyatların ne yönde değişeceğini önceden bilsek, piyasa var olabilir miydi? Yahut şu örnek: Petrol fiyatlarının gelecekteki seyrini araştırmaya ne kadar (kaç milyar dolar) yatırılmıştır? Doğru tahmin edenin zengin olacağı ortada. Buna rağmen "on ikiden vuranlar" sadece şanslı olanlardır.

Herkesin kazanacak atı bilmek istemesini anlıyorum. Fakat bunu bilebilseydik, tüm hipodromları derhal kapatmamız gerekirdi. Geleceğin belirsiz olmasına lanet eder dururuz ama yaşadığımız güzelliklerin sebebi tam da budur.

Geleceği bilmekte övgüye değer bir şey olmadığı açık. Geleceği geleceğe bırakıp "burada ve şimdi"ye odaklanmamız daha iyi olmaz mı? Olmaz. Gelecek hakkında düşünmek insan hayatının olmazsa olmazıdır. Gelecek olmadan, hayatın anlamı olmazdı. Gelecek olmadan, şimdiki zamanın bile bir anlamı olmazdı. En büyük Çek düşünürlerden Ladislav Hejdanek şöyle yazıyor: "İleriye, en yakın ve en uzak geleceğe bakmak, şimdiyi görmek için şarttır, şimdinin anlamı önce gelenlerin ve gelmekte olanların bağlamında görünür hale gelir."[24] Şu anı bilmek istiyorsak geleceğe bakmak gerekir. Geçmiş ve gelecek olmadan, şimdi anlamsızdır.

Tamamıyla ucu açık bir gelecekle yüzleşip kaderimizle baş etmeye çabalıyoruz. Kalıcı ekonomik büyüme havarileriyle, ekonomik kıyamet kâhinlerinin heybelerinde aynı istatistiksel rakamlar var. Aralarındaki tek fark, mizaçlarına bağlı olarak kimilerinin umudu, kimilerinin tam tersini türetmeleri.

Bilişsel Ağ Kuramı: Akıl ve Duygu Sürekliliği

Pratikte akıl ve duygu arasında neredeyse fark yoktur.[25]
Jana Heffernanovć

Kimi düşünce hareketlerini akla, kimilerini duyguya bağlamamız beni her zaman şaşırtmıştır. İkisi de aynı prensibe dayanmıyor mu? Akıl ve duygu arasındaki (muhtemelen bariz) boşluğu kapatmanın bir yolu var mı? Nesnel ve öznel olgular ayrımının üstesinden nasıl geliriz? Din, inanç ve mitosu bir yanda, bilim, kanıt ve paradigmayı diğer yanda nasıl yeniden bir araya getirebiliriz?

Arayı kapamak için yaptığımız meditasyonda (Descartes'la uyum içinde) ilk adım, akli ve hissi düalizmini terk etmektir. Şimdilik Hume'un "akıl tutkunun kölesidir" diskurunu ya da tersini geride bırakalım. Bu arada *homo economicus* yapısını, dolayısıyla fayda maksimizasyonunun rasyonel optimizasyonu sürekli kılması gereğini de yeniden sorgulayalım. *Homo sapiens*'e geri dönelim.

Aklın algıların, duyguların ve hissiyatın karşısında durmadığı bir sistem var olabilir mi – aklın ve duygunun birbirlerine karşılıklı olarak ihtiyaç duydukları, birbirlerini tamamladıkları, birleşik bir sistem, bir süreklilik? Aslında, tıpkı algısal dürtü olmadan rasyonel bir yapı kurulamayacağı gibi aklın ve soyutlamanın çerçevesi olmadan saf algı var olamaz. Her şey, tek bir rasyonel-duygusal sürekliliğin parçasıdır. Çizginin bu tarafındaki rasyonel parça ile öte tarafında duran duygusal karşılığı arasındaki tek fark, teyit edilmiş tekrarlanma seviyesidir; söz konusu algının gözlemle veya genel sosyal kabulle onaylanmasıdır. Yeni, orijinal, sınıflandırması kolay olmayan algılar bize "yumuşak" gelirken, sürekli ve (sosyal olarak) başarıyla doğrulananlar rasyonel yapıları oluşturur. Uygarlığın erken dönemlerinde, fazla sayıda "sert" duygu yokken fark bugünkü kadar çok değildi, ilerleyen zamanlarda insanlık pek çok hikâyeyi veya yapıyı kendi kendine teyit etmiştir.

Şimdi, aklın doruğu olarak kabul edilen matematiği kullanarak uç bir örnek verelim. (Matematiğin fiilen hiçbir ampirik içe-

riği yoktur, çünkü tamamen soyut sembollerden oluşur, ampirik karşıtlardan yoksundur.) Bu gerçekle ilk karşılaştığımızda (çocuklukta ya da bu yapıyı keşfimizde), bir artı bir eşittir iki denklemi duygusal olarak diğer herhangi bir algı kadar mesnetsiz ve anlaşılmaz görünüyordu. *Başlangıçta matematik bile duyguydu.* Bu duyguyu öğrenmemiz gerekiyordu (öğrencilerin birinci sınıfta öğrendikleri gibi). Verili olguların sürekli tekrarı ve toplumsal olarak onaylanması sonucunda (bir artı bir hep iki ediyor), bu *duygu* kademeli olarak, ta ki onu sürekli teyit etmek ve doğrulamak ihtiyacı duymadan güvenle kullanabileceğimizi öğrendiğimiz sağlam ve güvenilir bir yapı olana kadar *sertleşti.* Sürekli tekrarlanan teyit edilme sonucu, duyusal algı "sertleşir", *rasyonelleşir.*

Bu (faydalı) soyutlama sayesinde iki adet bir, artı işareti, iki sayısı ve eşittir sembolü gerçek bir anlam kazandı. Fakat dünya bu terimleri içermez (diğer soyutlamaları da). Hiçbirimiz esasen bir ya da iki *sayısını* görmedik. İki elma ya da iki armut görebiliriz ve bu iki kümeye iki sayısı eşlik edebilir. Ancak dünyada ikinin kendisi yoktur. Bu, diğer matematiksel semboller için daha da geçerlidir (mesela eksi iki). Bunlar sadece anlamlarını ve kurallarını öğrenmemiz gereken sembollerdir. Dünyayı neyin döndürdüğünü soyut birimleri kullanarak rahatlıkla algılarız, artılar, eşittir işaretleri (armut ve elmaların sayısı ve toplamları). Sonra algılayan özne yorumsal bir çerçeve yaratır (örneğimizdeki matematikseldi), böylece dünyayı görmesi, basitleştirmesi ve çözümlemesi mümkün olur. Rasyonalite, *sertleştirilmiş* duygudan başka şey değildir.

Deneyimin zıt kutbundan bir örnek ise temel olarak somut, benzersiz ve öznel bir şeyi temsil ediyor. Alevlenmekte olan bir aşk veya arkadaşlığı ele alalım. İlk başlarda bu kuvvetli duyguları nasıl sınıflandıracağımızı bilemeyiz çünkü *kökten yeni ve farklı* bir deneyimin içinden geçiyoruzdur ve buna –gerçek anlamda– verecek isim bulamayız; kelimenin en gerçek anlamıyla *sözsüz* kalırız (hayvanlar gibi). (Kelimeler ancak, yaşadıkları özgün tecrübelerin benzer olduğunu ve belli ortak dışavurumlar taşıdığını aynı anda fark eden en az iki kişinin yaşadığı, genelleşmiş sosyal

deneyim sistemlerinde mümkün olabilir. Tek seferlik deneyimler için kelime türetilmez.) Ancak bundan sonradır ki deneyimlerimizde daha önceden duyduğumuz ya da okuduğumuz öğeler buluruz; bireysel, tekrar edilemez, anlatılamaz deneyimleri, toplumun diğer üyelerinin aşina olduğu terimlerle genelleştirmek isteriz (ya da zorunda kalırız). Hiçbir sevgi ya da dostluk aynı değildir; bunları deneyimleyen özneler hiçbir zaman benzer algılara veya duygulara sahip olmazlar (ayrıca kıyaslanabilir değildirler). Yine de, şayet insanlar diğerlerininkilerle uyumlu olduğuna inandıkları şeyler hissederlerse, tekrarlanamaz deneyimlerini ifade etmek için benzer soyut *kelimeler* kullanabilirler. Bu sayede öznel bir deneyim, ortak bir sosyal paydaya yuvarlanmış olur. Güneşin batışı bile herkes için farklıdır; her bir deneyim eşsizdir, ama yine de bunu tüm insanların gözünden izlenmiş bir günbatımı olarak tek bir terimle ifade edebiliriz. Olayların tekrarlanma sıklığı, deneyimlerimizi iletme ihtiyacı ile birlikte *bazı bakımlardan* (asla her bakımdan değil!) tekrarlanmış deneyimler oluşturur, bunlar isimlendirilir ve soyut kavramlara ya da birlikte kullanılabilecek daha sert bir şeye dönüşürler. Sonuçta benzersiz, öznel deneyim, soyut (çünkü dil öyledir) ve nesnel bir yuvarlamaya tabi olur. Dil, öznel duygularımızın mümkün olan en yakın terime "dilsel yuvarlanmasından" başka bir şey değildir.

Sevgi ve dostluk gibi tamamen duygusal deneyimler bile zamanla sertleşebilir, deneyimler tekrarlanan ortak teyitlerle hayatımızın otomatik bir parçası haline gelebilir. Öyle sertleşir ki, güvenebileceğimiz rasyonel yapılara dönüşürler. Aynı uyarıcının, orijinal halindekiyle aynı şekilde "beyne kan sıçratmadığı" deneyimler enflasyonu söz konusu olabilir. Sertleşebilir, makulleşir, güvenilir olurlar. Sertleşmiş aşk, tazesinden daha iyi ya da kötü değildir. Farklıdır; rasyonel özellikler gösterir.

Duygu dediğimiz şey, henüz rasyonel formuna kavuşmamış genç deneyimdir (daha sonra muhtemelen kavuşur). Bilinçsiz algıdan doğar ve başlangıçtaki bir an için *var olmaz* çünkü bu deneyime verebileceğimiz soyut bir terim henüz yoktur, onu

sınıflandırmayı, iletmeyi ve kullanmayı daha sonra öğreniriz. Bu algılardan bir dünya iskeleti (birey veya toplum nezdinde), zihnimizde gerçeklikle örülmüş bir ağ belirir. Düzen, tanımlanmamış katılığın kaosundan doğar, kendini tekrarlanan özellikleriyle dışa vurur (biz de onu akılcı kabul ederiz).

Ya akıl ve duygu aynı maddeden yapıldıysa? Ya bunlar aynı sürekliliğin iki kutbuysa? Psikolog Jana Heffernanová şöyle diyor: "Akıl ve duygu arasındaki çatışma aslında pratikte yoktur; ömrümüz boyunca sırf rasyonel akıl yürütme üzerine kurulu, içinde hiçbir duygu kıvılcımı taşımayan tek bir cümle kurmayız; en akla yatkın ifadelerin bile arkasında bir duygu, menfi veya müspet hissiyata bitişmiş bir kanaat vardır (...) Günlük hayatımızda bir duygunun karşısında bir diğeri, örneğin korkuya karşı şefkat durur; şefkat eksikliği veya korku akılcı kanıtlarla, yapılacak en makul şey, yapılacak en doğru şey, yapılacak tek şey olarak maskelenir, izah edilir ya da savunulur."[26]

Bazı düşünürler, duyguları istikrarlı olanlar ve olmayanlar diye ayırıyor. İstikrarlı olanlar o kadar istikrarlı ki genellikle rasyonel olarak kabul ediliyorlar – gerçekten kafa karıştırıcı oluncaya dek. Örneğin ekonomik çıkar, insanın kendini düşünmesi vs. sadece istikrarlı duygudan ibaret oldukları halde "yapılacak en makul şey" gibi görünüyorlar. Diğer bir ifadeyle, kutsal kitaplarda geçen uyarı *para aşkı,* uyarısı öncelikle *aşk*'ı içerir. Ve aşk, tam anlamıyla bir duygudur. Aşkın yanlış biçimi olabilir, aşırı vurgulanmış olabilir, yanlış yönü gösteriyor olabilir... ama yine de aşk aşktır ve hep öyle kalacaktır.[27]

Kusura Övgü

Her şeyde bir çatlak vardır, ışık içeri oradan girer.[28]

Leonard Cohen

Akıl ve duygu (eski ve yeni algılar) nadiren çatışır. Çatışma yeni (pekişmemiş, açıklanmamış) deneyimlerin, eski (pekişmiş,

açıklanmış) deneyimlerle çarpıştığı anlarda; alt-bilişsel algı ve duyguların, var olan, bilişsel kavramlar yoluyla görülemediği, hissedilemediği zamanlarda ortaya çıkar. Şayet izah edilmemiş alt-bilişsel gerçeklik tekrarlanır, belli süre devam eder ve eldeki çerçeveyle yine de izah edilemezse, sonuçta iki şey meydana gelebilir: Ya bilişsel sistemimiz bu yeni algıyı (belki bilinçsizce) farkında olduğumuz, ama bir sistem içinde işlemek istemediğimiz, buna mecbur kalmadığımız yahut bunu beceremediğimiz (ya da bu sapmalara dikkatimizi vermediğimiz) bir aykırılık kalıntısı olarak (bilinçli ya da bilinçsiz olarak) baskılar ve bu da *uyumsuz* gerçekliği fark etmediğimiz zamanlarda ontolojik bir tümden baskılanmaya bile varabilir. Diğer bir seçenek ise, bu "hatalar" sonucunda eski sistemin çökmesidir.

Küçük hatalar (gözlemin çerçeveye uymadığı, beklenenden saptığı, var olan teoriye denk düşmediği zamanlar) kimi zaman teorinin kusurlarını ortaya çıkarır ve onun tümüyle çökmesine sebep olur. Bunlar tam olarak "Matristeki küçük teknik sorunlardır", bize dünya görüşümüzün zihinsel matris yapısını gösterirler. Örneğin 19. yüzyılın sonunda Merkür'ün yörüngesi gözlenirken böyle oldu, Newtoncu görüşle çelişen iki küçük sapma tespit edildi. Sorun 1915'te Einstein'ın (bu sapmaların da büyük katkısıyla ortaya atılan) *genel görelilik kuramıyla* çözüldü, sapmaların sebebi izah edildi ve Newton'un sistemi tahtından indirildi.

Bir model, bir hikâyeden başka şey değildir (ya da ekonomist Weintraub'un dediği gibi, bir otobiyografidir),[29] bu modellerdeki hatalar yoluyla (hatası olmasa iyi çalışırdı) ve soyutlamalarla yeni hikâyelere yollar açarız. Eldeki teorilerin denklemlerine giremeyen kalıntılar, içlerinde genellikle yeni ufukların gizli anahtarlarını barındırırlar. Bu yüzden bilim insanları hataları yuvarlamak yerine onlara olabilecek en yüksek dikkati vermelidir çünkü yeni (ve muhtemelen daha iyi) bir varsayımlar sisteminin temelleri bu hatalarda yatar. Aynısı kişisel hayatlarımız için de geçerlidir.

Kalıntı (adı konmuş olsun olmasın), bilimsel bilgide (bununla beraber insan *psişe*'sinde de) bir tür şizofren diyalektik yaratır. Deneyimlerin pekişmemiş olması bireyde kişilik bölünmesine yol açabilir. (Bu, genellikle belli ölçüde doğrudur çünkü hayattaki her durum farklı bir değerler sisteminin uygulanmasını gerekli kılar – bu sistemlerin birbirleriyle tutarsız olabileceği, hatta buna yatkın oldukları sır değildir; kısa zaman dilimlerinde değişebilen her bir rolde, kendimize ve dünyaya dair farklı kavramlar geliştirmek zorunda kalırız.[30]) Bu, bilim için de böyledir. Hiçbir ekonomi modeli her durumda uygulanamaz – şayet tezat aksiyom tarzında gösterilebiliyorsa, yeni bir iktisat ekolü kurulmuş olur. Yeni ekol, eskisini alt etme ve kendisini anaakım yorumsal çerçeve olarak inşa etme potansiyeline sahiptir.

Ölü Dünya ve Yaşayanların Dünyası

Matematik, sınırlarının farkında olduğumuz sürece dünyayı incelemeye müsaittir. Matematiksel incelemenin nesneleri önce "öldürülüp" sonra yerlerine yerleştirilmelidir. Nelson şöyle diyor: "[E]konomistlerin son yıllarda anlamaya başladıkları gibi, statik bir dünyanın, gerçek dünyadaki herhangi bir iktisadi durumun özüyle pek az ilgisi vardır."[31]

Søren Kierkegaard "Varoluş, mantığı aşar"[32] diye yazmıştı. Gerçekliği modelleme çabası bizi iki ayrı dünya görmeye zorlamış gibidir. Bunlardan biri, içinden dünyayı algıladığımız soyut (ya da gerçek*dışı*) dünya modeli kurguları ve diğeri ise modelleyemediğimiz *an sich, gerçek,* ampirik *dünyadır* (çünkü canlıdır, gerçektir ve zihinsel yapılarımız gibi çekip çevrilemez– bu yapılar ise sanki sırf serbestçe dolaşsınlar diye yaratılmış gibidir). Aynı çelişki ekonomiye de yansıyor. Bir yanda, bireylerin veya tüm toplumun davranışlarını betimlemeye çalışan, her şeyi güzelce kendine uyduran ekonomik modeller duruyor. Fakat bu modeller çoğunlukla gerçekçi olmayan temeller üzerine kuruluyor yahut pratik olarak uygulanması mümkün olmayan sonuçlara varıyor. Maalesef genelde bu ikisi birlikte gerçekleşiyor.

Machlup tüm boyutlarıyla bu sorunun farkındaydı: "[E]konomi bilimi *a priori* doğruların sistemi, saf aklın ürünü, matematik gibi evrensel yasalara ulaşan mutlak bir bilim, sırf aksiyonlara dayalı bir disiplin, bir dizi önermeden saf çıkarımlara varan bir sistemdir ve deney zemininde doğrulanmaya veya yanlışlanmaya açık değildir."[33] Piero Mini daha da ileri gidiyor: "[M]antığın dünyası ölü bir dünyadır."[34]

Ölü Dünya

Yalnızca statik, anlık olmayan, öngörülebilir yani yaşa*ma*yan şeyler bilimsel olarak kavranabilir. Bu, Descartes ve tüm bilim insanlarının kesinlik için ödedikleri bir bedeldir. Bilimsel kesinlik ve zarafet için ödenen bedel, hayatın bilimi atlattığını gösteriyor. Bunun yerine kendi dünyasında *işleyen* mantık ve soyutlama âlemini koyabiliriz. Sanki matematiksel olarak kavranamayan her şey, gerçekten (bilimsel) var olma hakkını kaybetmiştir. Matematik, tıpkı mekanik, nedensellik ve tüm (kendi içinde tutarlı) yapılarımız gibi bu pasif dünyada işler. Soyut modeller zarif olabilir, birbirlerine güzelce uyabilir. Fakat aynı zamanda yaşayanların uzaklardaki dünyasının peşine de düşebilirler. Ekonomi, yaşayan dünyaya, örneğin modellerin gerçeklikle bağlarını koparan aracılığıyla *ceteris paribus* büyüsü ötenazi uygular. Böylesine yapay bir dünyada neredeyse rassal modeller yaratabiliriz. Ekonomi biliminin sık sık, ekonomi hakkında bir bilim olmaktan çok, ekonomi bilimi hakkında bir bilim olduğunu görürüz. Terence Hutchison bile *ceteris paribus* numarasına dikkat çekmişti. Ona göre bu numara iktisat teorisinin kendini ampirik doğrulanabilirlikten muaf kılmasının önde gelen yollarından biriydi. (Diğeri ise bahsettiğimiz mantıksal-çıkarımsal modellerin ampirik içerikle bağlantısının koparılmasıdır.) Zira gerçek dünyada *ceteris, paribus* değildir, iktisatçıların kendilerini sınırlayan ve yollarına çıkan gerçekliğe takılmadan fantezi kurmak için epeyce boş alan bulurlar.[35]

Ortaçağ, topluiğnenin başında dans eden melek sayısı tahminleriyle dolup taşıyordu... Bizim çağımız ise marjinal fayda hesabı fikri tarafından ele geçirilmiş vaziyettedir. Buna mukabil, topluiğnenin başına sığacak melek sayısı hakkındaki Ortaçağ tartışması daha gerçekçi görünüyor çünkü kuramsal iktisadın gizli terminolojisinin aksine, topluiğne başı gerçektir ve melek herkesin harcı olan bir kavramdır. Yine de, iki kuramlaştırma da deneysel olarak ölçülemez ve kendi söylemleri dışında anlamsız kalır ve uygulanamaz. Anlam ifade etmeleri için belli bir söylem içinde, kendi dünyaları içinde tutulmaları gerekir.

Sessizlik ve 65. Kare Dünyası

İkinci dünyada, yaşayanlar dünyasında (Ölü Dünyaya nazaran) bilim sessizdir. Bunu en iyi Wittgenstein'ın anıtsal eseri, tüm çalışmalarının doruğu *Tractatus* tasvir eder: "[H]akkında konuşamadıklarımızı sessizce geçiştirmeliyiz."[36] Wittgenstein fiilen modellerdeki anlamsızlık (saçmalık değil!) paradoksuna ulaşıyor. Üzerine çıkabileceğimiz, içi boş ama kullanışlı iskeleler. Dünyanın sorunları gösterilebilir ama telaffuz edilemez; ya sorulara ya da cevaplara izin vardır. Yaşayanların dünyası soyut olarak algılanamaz. Onun düzeltilmemiş ve kısaltılmamış biçimini, yaşayan karmaşıklığında kapsayabilecek bir model mevcut değildir.

Satranç tahtasında altmış dört kare bulunur. Siyah ve beyaz, düzenli ve kare; üzerlerindeki hareketler sabit ve tartışmasız kurallarla belirlenmiştir. Oyunu geriye doğru yeniden kurmak bile mümkündür;[37] satrancı anlarız, kurallarını biz koyduk. Satranç oynayan arkadaşlarım ellerindeki içeceği yandaki masaya koyar, bu masaya *65. kare* adını verirler. Böylece 65. kare satranç tahtasının *dışındaki* tüm dünya oluverir. Ya analitik yaklaşıma benziyorsa? Satranç tahtasını siyah ve beyaz olarak açıklamayı ve analiz etmeyi iyi beceririz fakat en önemli olaylar en büyük karede 65. karede gerçekleşir. Nihayetinde oyuncuların bulunduğu yer orasıdır.

Konuşamadığımız (bilimsel ve analitik olarak) ve sessizlikle geçiştirdiğimiz şeyler "konuşmak istediğimiz, hayatta gerçekten en önemli şeyler"[38] olarak haykırır. Hayatta analitik bilimin (eğer analiz dürüstçe ve tamamen bilimsel yapıldıysa) *sessizlikle geçiştirmesi gereken* alanlar (herhalde en önemlileri) vardır. İnsanlar ve hatta bilimciler olarak hayatımızı ilgilendiren şeylerin büyük kısmı 65. karede bulunur. Gerçek sorulara dolaysız (bilimsel) yanıtlar vermek göründüğünden zordur.

O halde ekonomistler için bu bir çifte beladır; olağandışı bir şizofreni halinde yaşıyoruz. Kuramsal iktisatçı gerçek dünya ile bağını koparmak zorundadır (Descartes gibi düş kurmalıdır), aksi takdirde modelinde ilerleyemez. Ödülü, en az modelin kendisi kadar soyut ve gerçek dünyaya uygulanamaz olan çıkarımları olacaktır. Fakat bir ekonomist ne zaman iktisadi uygulamalardan örneğin ekonomi politikasından bahsetmek durumunda kalsa, kati modelleri, gereksiz sofistike kuramsal araçları bir yana bırakıp deneyimlerini anlatmaya başlayacaktır.[39]

Ekonomistler için bütün bunlardan çıkarılacak sonuç şudur: Mütevazı olmalıyız – biz ekonomiyi ne bulduk ne de onu kurduk, bunun farkında olmalıyız. Göstermeye çalıştığımız gibi ekonomi, onunla ilgili geliştirilen düşüncelerden çok daha önce vardı. O, insanlığın kendisi kadar eski bir arketiptir. Ekonominin mimarları değiliz; ihtişamlı ve kadim bir şehri huşu içinde gezen turistleriz. Bir saatin dış yüzeyine bakıp saatin içindeki gizli mekanizmayı çözmeye çalışıyor gibiyiz. Zaman içinde, günün herhangi bir saatinde akreple yelkovanın nerede olacağını tahmin edecek duruma geleceğiz. Bir uzaylı ya da saatin nasıl çalıştığını bilmeyen bir insan bu saati görseydi, kolların hareketini açıklamaya çalışan belirsiz sayıda teori ortaya koyabilirdi. Bunların içinden, eldeki yöntemler ve akademik tartışmalar ışığında, en iyisini seçerdi; kriterler ise matematiksel zarafet, basitlik, siyaseten uygunluk ve doğuştan gelen, böyle bir makinenin nasıl çalışması *gerektiğine* dair kavrayışlar olurdu. (Yaylar ve farklı boylardaki çarklar arasındaki karmaşık ilişkileri açıklama iddiasındaki teorinin bu yarışmayı kazanacağı epeyce şüphelidir.)

Gerçek ancak saat bozulup tamir gerektirdiğinde ortaya çıkar – sadece o anda *saatin gerçekten nasıl çalıştığını anlarız.* Ekonomistler kendi görüşlerine göre işlememeye başlayan mekanizmayı nasıl tamir edeceklerini bilmemekle kalmaz, aynı zamanda onu yeniden işlevsel hale getirecek şey üzerinde de fikir birliği sağlayamazlar.

O halde doğrudan gözlem yapma imkânımız olmadığında bu gizlenmiş prensibi nasıl açığa çıkarabiliriz? Kendimizin inşa etmediği bu yaşayan mekanizma karşısında sonsuza kadar tevazu içinde ve beceriksizce – tıpkı piyasa ekonomisi denilen devasa mucize karşısında onu anlayamayıp hayretle bakakalan öğrenciler gibi – dolanıp duracağız. Mekanizmanın gün gelip de çalışmayı bırakmamasını ümit edeceğiz; Prag'daki efsanevi astronomik saati, yaratıcısı Hanuš Usta dışında tamir edebilen kimse olmadığı gibi, biz de bu mekanizmayı nasıl tamir edeceğimizi bilmiyoruz. Ekonomistler, her şey genel anlamda iyi işlediği sürece, ekonomiyi sadece yorumlamayı ve ince ayar yapmayı bilirler.

Güzel Ekonomi

Ekonomi büyümesiyle göz kamaştırırken, ekonomi biliminin becerilerinden şüphe etmek için hiçbir sebep yoktur. Fakat bir çocuk büyümesini doktora borçlu olabilir mi? İyi veya kötü tavsiyeler elbette katkıda bulunabilir ama çocuk gerçekten sağlıklıysa iyi doktor ile kötü doktor arasındaki farkı göremeyiz. İyi bir doktor veya ekonomist, ancak hastalık veya kriz durumlarında kendini belli eder.

Zaman zaman ekonomi bilimi sosyal bilimlerin kraliçesi olarak adlandırılır (genellikle iktisatçılar tarafından). Son dönemlerde küresel ekonomide yaşanan büyüme o kadar etkileyici ki, ekonomi biliminin kriz zamanlarında ne kadar aciz kalabildiğini tamamen unuttuk. Modeller durdu. Çalışırlarken iyi çalışıyor gibi görünüyorlardı ama durduklarında... Şimdi ne olacak?[40]

Kriz dönemlerinde değişimler çok sık ve keskinken, standart matematik modeller kullanılamaz. Modellerin inşası için yeterince uzun süreli bir düzene ihtiyaç vardır; ancak kriz esnasında tarihe ve ilham için sezgiye dönmeliyiz. Şu cümleyi analistlerden sıkça duyarız: "Model bize şunu söylüyor ama bizim düşüncemiz..." Model, sezgiyle tamamlanmalıdır.[41] Ve bu da kabul edilmelidir.

Bir ekonomist gibi düşünmek, pratik bir zihinsel egzersiz olsa da, satranç oynamaya benzer. Satranç oldukça faydalıdır – stratejik düşünmeyi öğretir fakat dünyanın bir satranç tahtası olduğunu, tahtanın üzerindeki hareketlerin gerçek orduların manevraları gibi olduğunu, *gerçek* atların L şeklinde hareket ettiğini düşünmek abestir. Şayet insan kendini ekonomist rolüne çok kaptırırsa, dünyanın benmerkezci ekonomik oyunların kurallarından farklı kurallarla dönüyor olabileceğini hesaba katmayı unutabilir. Schumpeter de benzer bir fikre sahipti: "Genel tarih (sosyal, siyasi ve kültürel), iktisat tarihi ve özellikle sanayi tarihi, yalnızca elzem değil, aynı zamanda sorunumuzun anlaşılmasına en önemli katkı sağlayan başlıklardır. İstatistiksel olsun kuramsal olsun diğer tüm malzemeler ve yöntemler, onlara ancak hizmetkârlık edebilir, daha da kötüsü onlar olmadan yararsızdırlar."[42]

Bir iktisatçının soyut modellerden öğreneceği şeyler vardır (satrançtaki gibi), hatta bazı durumlarda elimizde sadece soyutlamalar bulunur. Dahası, belli bir değerlendirme yöntemini öğrenince, kafamızda beliren zihinsel imgeden kurtulmak da kolay değildir. İlgili meseleyle ne zaman yüzleşsek, aynı imge kendiliğinden gözümüzün önüne gelir. Model kimi zaman yararlıdır ama bazen de yanlış yönlendirir; her iki durumda da bunun hakikatin betimleyicisi değil rasyonel bir soyutlama olduğunu aklımızda tutmamız gerekir. Bu yüzden de bir kurgudur; belki de yararlıdır ama nihayetinde sadece bir kurgudur. İktisatçı, bu kurguların farkında olmak zorundadır. Modeller kullanılabilir, ama Wittgenstein'ın dediği gibi, iktisatçının işi onların üzerine

tırmanmaktır. Çevresine bakmalı, onlara bütünüyle inanmamalı (hepsi birer kıssadır!) ve kendini *tamamen* onlara adamamalıdır. Nerede yararlı olduklarını, nerede olmadıklarını bilmelidir. Aksi takdirde faydadan çok zararı dokunur.

Bize Yöne Veren Sorun

Bu kitap, mekanik ve hükümran anaakım iktisadın post-modern bir eleştirisi olarak algılanabilir. Bu hükümranlık yerine, yöntemsel Dadaizm –Feyerabend'in atıfta bulunduğu gibi– daha kullanışlı olabilir. İktisat ekollerini, dünya görüşümüze uygun varsayımlar yapmalarına göre değil, eldeki meselelere uygun olmalarına göre kullanalım. "Doğru" ya da "gerçeğe daha yakın" ekol bulma çabasını bir yana bırakıp onları belirli gerçeklikler için faydalı olmalarına göre sıralayalım.

İlham istemsiz gelir; bunun için kullanabileceğimiz bilimsel ya da titiz bir yöntem yok. Bunun keyfini çıkarın. Eğitimimiz bize titiz olmayı öğretiyor, ama aynı zamanda bilginin öteki yanını; bilişsel olanı, gizem çözmeyi, ilhamla yelken açmayı, tefekküre dalmayı, zihnin inceliğini ve duyarlılığını ihmal ediyoruz. Bunların hepsi en az incelikli bilimsel yöntemler kadar önemli özelliklerdir. Esinlenme, yakıcı sorular ve meseleye duyulan heves olmadan keşif yapmak olanaksızdır. Çünkü Trinity'nin *The Matrix* filminde dediği gibi, "bize yön veren sorun budur".[43]

Sonuç

Vahşi Şeyler Diyarında

İktisadi ruhun gelişimini, bu gezegen üzerinde insan hafızasının yazılı en eski kaydından başlayarak inceledik. Tüm bunlar, günümüzün dünyasına bile izler bıraktı. Her birimiz içimizde hem kendi yaşadığımız hikâyeleri hem de atalarımızdan kalanları taşıyoruz. Aynı zamanda başkalarını da çoğunlukla farkında olmadan miras edindik. Hepimizin içinde bir parça vahşi Enkidu, biraz zorba ve yiğit Gılgamış, epeyce Platon etkisi, Descartes ile paylaşılan mekanik hayaller ve diğerleri var. Kutsal kitaplardaki sözler ve edimler ile peygamberlerin binlerce yıl öncesinden gelen sesleri kafamızda yankılanıyor. Kendi hayat hikâyemizi yazmamız, kendi davranışlarımıza sebep ve anlam verebilmemiz için bize yardım ediyorlar. Hayat hikâyemizin (ve uygarlığımızın hikâyesinin) kriz dönemlerinde öne çıkıp parlayarak kendini gösteren kısımları, genelde bu bilinmeyen yanlarıdır.

İstemenin tarihini Eski Ahit'te Yaratılış'ın en başından başlayarak göstermeye çalıştık. "İlk günah" aşırı tüketim olarak da yorumlanabilir. Eski Yunanlar felsefelerinin önemli kısmını ekonomik konulara ayırmışlardı. Hıristiyanlık da öyle. Hıristiyanlığın esaslarındaki anahtar sözcüklerin ve ilkelerin kökeni

ekonomik ve sosyaldir. Thomas Aquinas ve diğerleri, daha sonra Adam Smith'e atfedilecek ve onun tarafından tarihin doğru noktasında açıklığa kavuşturulacak ilkelere önemli katkılarda bulundular. Kartezyen bilimsel yaklaşımın mirasını öğrenmeye çalıştık, Bernard Mandeville ve Adam Smith'in yazılarında iyi ve kötü ekonomisine dair vurguları gösterdik.

Kitabın ikinci kısmında tüketim bilmecesinin her daim bizimle olduğunu; insanların doğuştan doğadışı olduğunu, çevremizde ne kadar bolluk olursa olsun her zaman daha fazlasını isteyeceğimizi göstermeye çalıştım. Bu çirkin ihtiras Pandora ve Havva'dan beri içimizdedir ve çalışıp çabalamayla bağlantılıdır. En eski medeniyetler bile bugün –bin bir zahmetle– yeniden keşfettiğimiz şeyleri biliyordu. Ayrıca Stoacı program (mal talebinin azaltılması) yerine hedonist programı (mal arzının artırılması) nasıl seçtiğimizi gösterdim. Nefsine hâkim olma arayışı bizim elimizdedir. Eski Ahit'te boşuna "Sabırlı kişi yiğitten üstündür, kendine hâkim olan da kentler fethedenden üstündür"[1] denmemiş. Ya da Milton'ın dediği gibi "Kendine söz geçiren, tutkularına, arzularına ve korkularına hükmeden insan, bir kraldan yücedir."[2]

İkinci kısmın ikinci bölümü, Bölüm 9, sekülerleştirilmiş eskatoloji (ahiret bilimi) olarak ilerleme düşüncesini ele alıyor, büyüme gerekliliği kavramını sorguluyor. Aynı zamanda Şabat kavramını yeniden gündeme getirip ilerlemenin sınırlarına işaret ediyor. Bölüm sonunda Yusuf'un uygulamalı bir mesajı var: Mısır firavununa sunduğu, dinamik bir vergilendirme yoluyla döngüsel olarak dengelenmiş bütçe. Yusuf bu basit mesajı iletmekte, günümüz ekonomisinin (aşırı) karmaşık modellerinden daha başarılıydı. Bölüm 10'un konusu iyi ve kötü ekonomisidir; bu bölümde yaklaşımlar özetlenip zorunlu MaxU (fazla maksimizasyonu) ekonomisi sorgulanıyor. MaxG (iyi maksimizasyonu) ekonomisinin aynı totolojik yoldan, aynı amaç için daha uygun olduğunu savunuyor – sadece ekonominin daha fazla felsefi, daha az hesabi olmasına imkân veriyorum.

Bölüm 11, görünmez el ve *homo economicus*'un (genellikle görünmez) kadim tarihini sundu. Bu düşünce bize uygarlığımızın en başından beri – Gılgamış Destanı'nda, İbrani Tevratı'nda, kadim Yunan ve Hıristiyan düşüncesinde ve özellikle Thomas Aquinas'ta – eşlik ediyor. Bölüm 12 başka bir ilginç fikri, gizemli hayvani ruh kavramı içinde fazla geliştirilmemiş –bir ölçüde *homo economicus*'un mukabili olan– bir fikri paylaştı. Burada, terimi geleneksel anlamını genişleterek ele alıp içimizde taşıdığımız hayvanı gözlemeye çalıştık. Bu hayvan, Enkidu, artık vahşi doğada değil şehirde, uygarlıkta yaşamaktadır. Şehre göçerken hepimiz içimizde biraz Enkidu getirdik – insanın hem aşırı akılcılaşmasından (robot benzeri hal) hem de aşırı fevrileşmesinden (hayvan benzeri hal) korkuyoruz. İnsanlar olarak yolumuz, ortadan gitmektir.

Bölüm 13'ün konusu matematiğin güzelliği ve baştan çıkarıcılığıydı. Matematiğin etkili bir dil veya araç olduğunu ama bu çekici, bırakın hayatı, ekonominin bile her yapboz bulmacasını çözmekte kullanamayacağımızı göstermeye çalıştık. Ayrıca varoluşun yapıtaşı olarak, rakamlara olan gizemli inancın tarihini tartıştık.

Son bölümde gerçeklik meselesine girdik. Ozanların gerçekliği ile bilimcilerin gerçekliği arasındaki ayrımı ortaya koyduk; bir yandan pozitif olma gayretindeki ekonominin normatif çehresinden, diğer yandan değer yargılarından bağımsız olduğu iddiasındaki ekonominin değer yargılarından bahsettik. Gerçeklik, sahiden önemli olan şey, sanki yaşayan bir varlık gibi kendini analitik denklemlerle kolayca ele vermiyor.

Uçlarda Yaşamak

Göründüğü kadarıyla çağdaş ekonominin (ve buna bağlı olarak bazı ekonomi politikalarının) bazı yeni fikirleri bırakması ve –öte yandan– çok sayıda eski fikre dönmesi gerekiyor. Kalıcı tatminsizliği, yaratılmış yapay sosyal-ekonomik eksiklikleri terk

etmeli; kifayeti, dinlenmeyi ve sahip olduklarımız için şükran duymayı yeniden keşfetmeliyiz. Batılı Yunan-Yahudi-Hıristiyan uygarlıklarının... veya dünyada var olmuş herhangi bir uygarlığın maddeci-ekonomik bakışından çokça feyz aldık. Bu sebeple, artık bu maddeci müşkülpesentliği, maddi refahın bize sağlayacağı mutluluğu aşırı vurgulamayı geride bırakmamız lazım.

Şapkayı önümüze koymamızın sebebi şu: Maddi hedefler peşinde koşan iktisat politikaları yapıları itibarıyla borç yaratıyor. Eğer bu borç yükünü sürekli sırtımızda taşıyacaksak, bir sonraki ekonomik kriz çok daha ağır olacak demektir. Hızla –sonraki büyük kriz sistemi vurmadan ve bizi hazırlıksız, dersimizi almamış ve çokça şımartılmış olarak yakalamadan– bundan kurtulmamız lazım.

Daima sınırda yaşayanlar, sınırın sonuna geldiklerinde şaşırmamalı. Sınırları (rekabetle) zorlayanlar, sınırlar onları zorladığında şikâyet etmemeli. Çok yüksekte ve güneşe çok yakın uçanlar için, İkarus masalındaki gibi, kanatların erimesi sürpriz olmamalı; ne kadar yüksekten uçarsanız o kadar yüksekten düşersiniz. Çok keskin kenarlar üzerinde çok uzun süredir koşuyoruz. Koşmanın ve uçmanın ölçülü olanı bize yetmiyor; belki daha güvenli ve huzurlu irtifaya inmemizin vakti gelmiştir.

Kuralların ve kanunların hukukçular ve şairler tarafından yapıldığını anlatan bir şarkı var. Şairler (geniş anlamıyla) kurallara anlam ve ruh verir; hukukçular ise onları kâğıda döker, biçim verir. Benzer şekilde, büyük bir iktisatçının ya üstün bir matematikçi ya da kusursuz bir filozof olabileceğini söyleyebiliriz. Bana öyle geliyor ki, şairlere ve filozoflara nazaran hukukçulara ve matematikçilere çok daha büyük paye verdik. Kusursuzluk için epeyce bilgelikten, matematik için epeyce insanlıktan vazgeçtik. Aklıma temeli kum zemin üzerine atılmış ama muazzam işlemelere sahip fildişi bir kuleyi geliyor. Akıllı mimarın, kule çatılarındaki barok süslemeler yerine binanın temellerine özen göstermesi gerektiğini öğütleyen masalı anlatmaya gerek yok. Böylece, yağmur geldiğinde katedral şekerden bir ev gibi eriyip gitmez.

Kulelerden söz açılmışken, bilimsel dildeki karmaşa –farklı bilimsel alanların birbirlerini anlamaması– biraz da her alanın kendisine ait en yüksek zirveye tırmanmasından, boş ve yalnız zirveye çıkarken aşağıda kalan ovayı boş bırakmasından kaynaklanmıyor mu? Karmaşık bilim dili, uzun süre önce Babil Kulesi'nin inşası esnasında olanlara benzemiyor mu? Doğru, yere yakın durarak uzaktaki manzaraları göremezsiniz, ama öte yandan insanlar da yere yakın yaşar. Aşağı yukarı doğru olmak –sıkça söylendiği gibi– kesinlikle yanlış olmaktan iyi değil mi?

Bilmişliği bırakıp daha açık ve anlaşılır konuşmak, daha basit de olsa, birbirimizi daha iyi anlamamızı sağlar. Böylece bu yalıtılmış disiplinlerin, binayı ayakta tutmak için birbirlerini karşılıklı anlamaları gerektiğinin farkına varırız.

Neyi terk etmemiz gerektiğini yazarsam, nereye gideceğimiz de kolayca ortaya çıkar. İşte cevap: Dil karmaşası tamamlanmadan (kimse kimseyi ve hiçbir şeyi anlayamaz hale gelmeden) fildişi Babil kulenizden inin.

Bilimin şimdiye kadar gösterdiği ilerlemeye sitem etmiyorum ama iktisatçılar olarak ne bildiğimizi, ne bilmediğimizi ve neye inandığımızı sürekli tekrarlamamız gerekiyor. Bildiğimiz çok şey var, ama hiç şüphe yok ki henüz bilmediklerimiz ve asla bilemeyeceklerimiz çok daha fazla.

Ahlaki ilkelerden, ekonominin üzerinde durması gereken ilkelerden mutlulukla uzaklaştık. Ekonomi politikası gevşetildi, sonuç devasa borç biçimindeki bütçe açığı psikozu oldu. Yeni ufuklara açılmadan evvel, iktisadi *retro* zamanıdır. Sonuçta bir matematikçi hesaplamalarında hata fark ederse, bununla devam etmez. Hatanın üstünü böyle örtemeyiz veya onu düzeltemeyiz. Hatanın ortaya çıktığı noktaya dönülmeli, düzeltilmeli ve hesaba öyle devam edilmelidir.

Krizlerden ders çıkarmak tek umudumuz gibi görünüyor. İyi zamanlar, *tövbe* kelimesinin ruhuna uygun anlamda köklü yön *değişikliği* şöyle dursun, ince eleyip sık dokumak yahut kafa yormak için bile uygun değildir. Gerçekler kriz zamanlarında

ortaya çıkar – genelde rahatsız edici çıplaklığıyla (kral çıplak! ve tüm şiddetiyle.

Borç krizi yalnızca bir ekonomi ya da tüketici krizi değil. Bundan çok daha derin ve geniş anlamları var. Çağımız itidal eksikliği çekiyor. Ne doğaya ya da doğal hale dönüş çağrısı yapıyorum ne de maddiyatı inkâr ediyor veya geri çeviriyorum. Maddiyatın kendi rolü var, mutluluğun pek çok kaynağından biri (ama son zamanlarda sandığımız gibi tek kaynağı değil). Kendi doyum noktamızın farkına varmamız çağrısı yapıyorum; sahip olduklarımız için şükran duymamız gerektiğinin farkına varmamız çağrısı yapıyorum. Gerçekten de çok şeye sahibiz.

Öyle varlıklı ve güçlüyüz ki dışsal sınırlarımız yok. Neredeyse her şeyin üstesinden geldik ve dilediğimiz sürece bunu yapıyoruz. Son yıllarda bu özgürlüğümüzü iyilik yapmak için pek kullanmadığımız gerçeği ise hüzün verici bir yüzleşme.

Hayat Başka Yerde, İçimizde

Bazen bana öyle geliyor ki insanlık tarihini şöyle özetlemek mümkün: Hayatın basit şeyleriyle uyum içinde olmak ve onlardan keyif almak için çok daha gelişmeliyiz. Anne babalarımız tahta oyuncaklarla oynadı –aslında ezelden beri tüm nesiller böyle yaptı– ve tıpkı elektronik oyuncaklarla oynayan bizim çocuklarımız gibi mutlu oldular. Fakat artık tahta oyuncaklar çocuklarımızın işine iki nesil önce yaradığı gibi yaramıyor. Basit şeylerden ve hayatın farklı yüzlerinden keyif almak için muhakkak daha ve daha karmaşık oyuncaklara, teorilere, kitaplara ihtiyacımız var. Soyut ve teknik bilgimiz artıyor ama görünen o ki, içimizdeki ve çevremizdeki gerçek hayatı kavrayışımız yerinde sayıyor.

İster küçükler, ister büyükler için olsun hepimiz hikâyelerde yaşarız. Doğrusu, hayat hikâyelerden çok daha fazlasıymış gibi görünmüyor. Bu yüzden konuşmayı bu kadar çok seviyoruz:

Bilim insanları birbirlerine kendi hikâyelerini anlatıyor, Roy Weintraub'un dediği gibi "tüm kuramlar otobiyografidir"[3]. Hepimizin, hatta bir çocuğun bile bildiği gibi, hikâyeler çevremizi saran dünyaya dair gerçek temsiller değillerdir ama onunla ilgilidirler, zaman zaman yerini tespit etmekte zorlandığımız bağlara sahiptirler.

Özetle bu kitap ekonominin, matematiksel algılanışından çok daha geniş ve etkileyici bir öyküye sahip olduğunu gösterme çabasıdır. Bir açıdan, belki de bu kitap ekonominin ve ekonomi biliminin özünü, hayvani ruhunu albenisi olmayan bir biçimde göstermeye çalışıyor olabilir. Her ruh gibi bunun da bakıma, ilgiye ve beslenmeye gereksinimi var. Ekonominin kaybetmememiz gereken bir ruhu var – dış dünyayla ilgili çıkarımlar yapmadan önce tanımamız ve takdir etmemiz gereken bir ruh. Ekonominin ruhu bile ilgiye ihtiyaç duyar.

Hayatın büyük paradokslarından biri (sezgisel ya da karmaşık yoldan) kendimiz için iyi olanın ne olduğunu bilmememizdir. İnsanlığın ilk yazılı hatıralarından bugüne, hayatı ve anlamını aradık – Gılgamış gibi. Yine onun gibi, sıkça çuvallıyoruz. Mutlu bir yaşam sürebilmek için, *eudaemonia* için, bencil ve çıkarcı mı olmalıyız, yoksa aslında kendimizi unutmalı, tabiri caizse "boşaltmalı", Stoacıların ve diğer ekollerin öğretilerinde olduğu gibi yaşamsal taleplerimizi asgariye mi çekmeliyiz? Mutluluk gerçekten hayatın amacı yapılabilir mi, yoksa daha yüce bir hedefin yan ürünü olarak mı yaşanır?

Bu kitap aynı zamanda, var olan *güya* değer yargısız, ahlaki kaygısı olmayan, pozitivist ve betimsel görünümlü ekonomiye bir antitez olmaya çalışmaktadır. Ekonomi bilimi, kabul etmeye ve çalışmaya hazır olduğumuzdan çok daha fazla normatif öğe barındırıyor. Bu bilim, değer yargısız ve pozitivist-betimleyici olmaktan çok daha fazla değer sahibi ve normatiftir.

Bu kitap, ekonomi bilimine indirgemeci, analitik ve matematiksel modelleme tabanlı yaklaşımı dengeleme çabasıdır. Sınırlı ölçüde de olsa, diğer alanlarla –felsefe, din bilim, insanbilim,

tarih, kültür, psikoloji, sosyoloji ve diğerleriyle– daha derin bağlar kurmaya, daha fazla sayıda bağlantı noktası bulmaya gayret etmektedir. Aslında modellerimizin ardında matematiğe ve analitiğe nazaran çok daha fazla şey bulunduğunu, matematiğin ekonomi buzdağının görünen tepesi olduğunu ve problemin geri kalanının çok daha sosyal, gizemli ve kendini deterministik modellere kolayca ifşa etmeyen bir yapıda olduğunu göstermeye çalıştım. Hiçbir şekilde matematiğe *karşı* değilim, ama ona verdiğimiz ölçüde öneme sahip olmadığını göstermek istedim. Ekonominin ihtiyacı daha çok matematik değil, daha çok başka her şeydir. Ekonomiyi amacına daha uygun kılmak için, daha çok meta-ekonomiye gereksinim duyduğumuza inanıyorum. Bu bizi uygulamalı matematiğin yapabileceğinden daha ileri taşıyacaktır. Etik ve sosyal becerilerin, matematiksel analiz pastasının üstündeki süs olduğu söylenir. Bu kitapta işin esasının bunun tam tersi olduğunu ileri sürüyorum: Matematiksel analiz, çok daha derinlikli ve kapsamlı olan iktisadi kalkınma pastasının üstündeki süstür. Ekonomi, matematiksel yaklaşımın baskın olmasından çok önce gayet iyiydi ve hayattaydı. Evet, rakamların bize ne söylediğini göz ardı etmemeliyiz (rakamlar bile konuşuyor!), ancak modellenemeyen diğer şeyleri de ihmal edemeyiz. Karar verme süreçlerinde bunların çoğu kez hayati kararlar olduğu anlaşılmaktadır. Matematiksel kısımlar işin kolay yanlarıdır. Günlük iş ve yaşam kararlarımızda olduğu gibi sayılar âleminde de mesele kuramsal ekonomidir – hesaplanacak şey *tam olarak* nedir, sonuçlar *nasıl yorumlanacak* ve *uygulanacaktır*; başka ifadeyle hangi sayılara bakacağız (ve nasıl) ve hangi rakamları ihmal edeceğiz (ve nasıl).

Bu kitap herhalde iktisada, on yıllardır süren anaakım indirgemeci yaklaşımının ardından faydalı olabilecek, belli ölçüde (iyi veya kötü) varoluşçu bir yaklaşıma sahiptir. Bu perspektif, ekonominin kendi içinde kaybolduğu, hayatın diğer yüzlerini ve bu arada kendisini de göz ardı ettiği bir dönemde, beklenmedik sayılamaz. Diğer alanlarda da çok kez yaşanmış doğal bir tepki

söz konusudur; örneğin felsefede, varoluşçuluğun attığı "hayat başka yerde" çığlığı hâlâ kulaklardadır.

Dolayısıyla bu kitap, alternatif iktisat ekollerinden bir adım öne, iktisadın ve iktisadi antropolojinin anaakım kavranışından bir adım geriye atmaya çalışıyor. Ekonomistler "İnsanın ne olduğunu sanıyoruz?" sorusunu yeniden düşünmek durumundadırlar. Herhalde ekonomiyi tuhaf bir yoldan öğretiyoruz. İnsanın seçme özgürlüğünün en güçlü taraftarları olduğumuz halde, öğrencilerin kendi iktisadi düşünce ekollerini seçmelerine izin vermiyoruz; onlara sadece anaakım anlatıyoruz. Ancak birkaç yıl güvenli biçimde doktrin aşılandıktan sonra diğer alternatifleri, "sapkın" yaklaşımları ve kendi alanlarının tarihini öğrenebiliyorlar. Hatta iktisat tarihi bile, çoğunlukla bizden önceki (aptal ve ilkel) tarihin "deneme yanılma" sunumu gibi öğretiliyor – ve sonunda geçmişin sakarca idrak etmeye çalıştığı anaakım *hakikatine* tosluyoruz. Bu kitap tam karşı yolu tutturmaya çalışıyor, şimdiki teknoloji harikamıza biraz kuşkuyla yaklaşıp büyükbabalarımızın fikirlerini daha fazla ciddiye alıyor. Kızlarımızın ve oğullarımızın da bize aynı muameleyi yapacağını umalım. Vahşi şeyler geçmişte, kahramanlık öykülerinde ve filmlerde yahut uzak ormanlarda değil. Onlar bizim içimizde.

NOTLAR

GİRİŞ
(Sayfa 1-15)

1 Ksenophon, *Oeconomicus*, 2.12. Ekonomi burada hane idaresi anlamında.

2 Yunanca *oikonomia; oikos*-hane, ev, aile, *nomos*-kanun.

3 Ancak hâlâ hangi *maddeden* yapıldığını gerçekten bilmiyoruz. Saatleri, tabiri caizse, bir seviye yukarıdan anlıyoruz. *Zamanın* gerçekte özü nedir bilmiyoruz. *Saatin mekaniğini*, kendi imal ettiğimiz parçalarını anlıyoruz.

4 Burada "bilim" terimini gevşek anlamda kullanıyoruz. "Bilimsel" ile "bilimsel olmayan" arasındaki fark kitabın ikinci kısmında daha detaylı tartışılacak.

5 Feyerabend, *Against Method* [Yönteme Karşı].

6 Jung, *Psychology and Religion* [*Psikoloji ve Din*].

7 Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Hissiyat Teorisi].

8 Akerlof, Shiller, *Animal Instincts* [Hayvani Güdüler].

9 Campbell, *Myths to Live By* [Mitler ile Yaşamak].

10 Sallust, *On the Gods and the World* [Tanrılar ve Dünya Üzerine], Kısım IV: *That the species of myth are five, with examples of each* [Beş çeşit mit, her birinden örnekler].

11 Yazar, John Stuart Mill'e ait "Başka hiçbir şey olmayan birinin, iyi bir politik iktisatçı olması kolay değildir" cümlesini serbest açımlamaktadır.

12 Nelson, *Economics as Religion* [Din Olarak Ekonomi].

13 Nelson, *Economics as Religion*, [Din Olarak Ekonomi].

14 Whitehead, *Adventures of Ideas* [Düşüncenin Serüveni].

15 Keynes, *The General Theory of Employment, Interest, and Money: Collected Writings of John Maynard Keynes* [İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi: John Maynard Keynes Toplu Yazılar].

16 "Metaekonomi" terimi ilk olarak Karl Menger tarafından 1936 yılında *Azalan Getiriler Yasası* makalesinde kullanıldı. "Menger 'metaekonomi' terimini yaratırken ekonomi ile etiği yeniden birleştirmeye değil, aralarında herhangi bir bağlantı olmaksızın ikisini bir arada modelleyerek uyumlu bir mantıksal kalıba oturtmaya çalışıyordu."(-Becchio, *Unexplored Dimensions* [Keşfedilmemiş Boyutlar]).

17 Schumacher, *Small is Beautiful* [Küçük Güzeldir].

18 Çek teolog Tomas Halik'in sorduğu temel sorunun açılımı için bkz. *Stromu zbyva nadeje* [*There is hope*][Umut Var].

19 Polanyi, *Personal Knowledge* [Kişisel Bilgi].

20 Feyerabend, *Against Method* [Yönteme Karşı], "*Ne kadar eski ya da absürd olursa olsun, hiçbir fikir yoktur ki bilgimizi artırmaya yaramasın.*"

21 Vanek, *The Participatory Economy* [Katılımcı Ekonomi].

22 Sosyologlar hâlâ klasik (rustik) toplum idealine sahipler. Psikologların ideali kişiliğimizin uygar ve ilkel taraflarının uyum içinde var olması. Genellikle bu ideal geçmişe dair ve gelişme-ilerlemeye şüpheci yaklaşıyorlar. Bu alanlar içinde ideali *gelecekte* arayan sosyal bilimciler herhalde sadece iktisatçılar.

1 GILGAMIŞ DESTANI
(Sayfa 19-45)

1 Destanın en eski Sümerce nüshasının tarihi MÖ 2150-2000 arası Uru hanedanı dönemine kadar gider. Daha yeni olan Akadca nüsha ise MÖ ikinci binyıl başlarına dayanır. Bu çeviride temel alınan standart Akadca nüsha MÖ 1300-1000 yıllarına aittir ve Ninova kitaplığında bulunmuştur. Sonraki bölümlerde Gılgamış Destanı'nın on bir tabletlik "standart" Akadca nüshadan ibaret olduğu kabul edilmiştir, yani Gılgamış'ın yeraltı dünyasına inişini içermez. Daha sonra on ikinci kil tabletle birleşmiş ve aynı zamanda on birinci tabletteki Utanapiştim ile buluşma ve altıncı tabletteki İştar ile konuşma dahil edilmiştir. Aksi belirtilmedikçe 1999 tarihli Andrew R. George çevirisini kullanacağız. Hikâye bugünkü Irak topraklarında geçmektedir.

2 En eski yazılar Sümerlerden kalmadır; diğer kültürlere (Hint ve Çin gibi) ait olanlar daha yenidir. Hintlerin *Veda*'ları ve Çinlilerin Ölüler Kitabı MÖ 1500 dolaylarına kadar gider. Eski Ahit'in en eski kısımları MÖ 9. ve 6. yüzyıllar arasında yazılmıştır. *İlyada* ve *Odysseia* sekizinci, Platon ve Aristoteles'in yazıları 4. yüzyıla dayanır. Çince klasikler (Konfuçyüs gibi) MÖ 3. yüzyıldan kalmadır.

3 Kratochvíl, *Mýtus, filozofie a věda* [Mit, Felsefe ve Bilim].

4 Ferguson, *The Ascent of Money* (*Paranın Yükselişi*).

5 Tıpkı (kendi) çağdaş destanlarımızdaki gibi (mit, hikâye, peri masalı) J. R. R. Tolkien'in *Yüzüklerin Efendisi* üçlemesinde de paranın rolü yoktur. "Ödeme" hediye, savaş, sahtekârlık, aldatma veya hırsızlık biçiminde yapılır.

6 Hiçbir araştırma tümüyle tamamlanmış sayılamaz, ancak yazar EconLit arşivlerinde göreli olarak gelişmiş bir arama yapmış olmasına rağmen (günümüzün iktisat literatürü alanında en geniş ve kuşkusuz en saygıdeğer veri tabanı), Gılgamış Destanı'nı iktisadi açıdan ele alan bir kitap, hatta bir kitap bölümü veya akademik makale bulamamıştır. Bu sebeple tarihin en eski yazılı belgesini şimdiye kadar hiç bakılmamış bir açıdan inceleme çabasının türlü hatalara, basitleştirmelere, ihtilafa ve sapmalara açık olduğunun farkındayız.

7 Gılgamış Destanı, Tablet I.

8 Gılgamış Destanı, Tablet I.

9 Mumford, *The City in History* [Tarihte Şehir].

10 "Robot" terimi ilk kez 1920'de Çek yazar Karel Čapek tarafından *R.U.R* [Rossum'un Evrensel Robotları] adlı bilimkurgu dramasında, insan emeğini ikame etmek üzere üretilmiş yapay varlıkların isyanı konu edilerek kullanıldı. Čapek bunlara başta *laboři* (işçiler) adını vermek istemişti fakat kardeşi Josef (başarılı bir sanatçı) daha uygun bir terim olarak "robot" önerdi.

11 Marx insanın indirgenmesine daha da empatiyle yaklaştı: "[işçi] makinenin bir uzantısı olmuştur..." Rich, *Business and Economic Ethics* [İş ve Ekonomi Etiği] (ilk basım Almanca: Rich, *Wirtschaftsethik*). Bugünün ekonomi modellerinde de insanın emeğiyle (L) veya insan sermayesiyle (H) ele alındığını görüyoruz. Şirketlerde insan kaynakları (İK) departmanları artık çok yaygın, sanki insan doğal kaynak ya da finansal kaynakmış (sermaye) gibi.

12 *Homo economicus*, ya da "ekonomi adamı", insanın kendi öznel amacına ulaşmak için rasyonel karar alan ve kendi çıkarını kollayan bir aktör olduğunu varsayan konsepte verilen ad. Terimi ilk kullananlar, John Stuart Mill'i insan davranışını fazla basitleştirmekle eleştirenlerdi. Çünkü Mill politik ekonominin "sosyal devlet tarafından

dönüşüme uğratılmış insan doğasının bütünüyle ya da insanın toplumdaki tüm davranışlarıyla değil, sadece servet sahibi olmak isteyen ve bu uğurda takip edeceği yolların etkinliğini kıyaslama yetisine sahip bir varlık olarak insanla ilgilendiği" tezini ileri sürer. Mill, *Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy, 1874* [Siyasi İktisadın Çözülmemiş Meselelerine Dair Makaleler, 1874]. *Homo economicus* modeli insan davranışının oldukça tartışmalı bir basitleştirilmesi olması yönüyle iktisatçılar dahil pek çok kişi tarafından eleştirilmiştir.

13 "Çocuklar doğunca, bu amaçla görevlendirilmiş yetkililer tarafından teslim alınması... aşağı ailelerin çocukları ile diğer ailelerin kusurlu doğmuş çocuklarının bilinmeyen gizli bir yerde tutulması uygundur." (Platon, *Devlet*). Çocuklar sanki bir av köpeği sürüsüymüş gibi gerçek ebeveynlerini tanımamalı ve en iyi nesli elde etmek için bilinçli olarak çiftleştirilmelidir ("en iyi erkekler en iyi kadınlarla seks yapmalıdır." Bkz. Platon, *Devlet*). Ancak üreme yetileri ortadan kalkınca "erkekler ve kadınlar çocuk sahibi olma yaşlarını geçtikten sonra istedikleriyle seks yapmak üzere serbest bırakılacaklar".

14 Bkz. Lewis, C. S., *The Four Loves* [Dört Aşk]. Ekonomist Deidre McCloskey *Bourgeois* [Burjuva] adlı kitabında sıkça C. S. Lewis'ten alıntı yapar.

15 *The Matrix* [Matrix], *The Island* [Ada], *Equilibrium* [İsyan], *Gattaca* [Gattaca] gibi çok sayıda çağdaş hikâye ve mitlerde insanların robotlaştırıldığı (az ya da çok bilinçsizce), belli bir üretim fonksiyonu için köleleştirildiği, duyguların yasaklandığı –herhalde en iyi Kurt Wimmer'in *Equilibrium* [İsyan] adlı filminde– teması işlenir.

16 Stiglitz, *Globalization and Its Discontents* [Küreselleşme ve Hoşnutsuzları].

17 Buradaki amacımız için işyerinde meslektaşlar arası duygusal ilişkileri "ikincil arkadaşlık" olarak niteleyebiliriz. Nasıl toplumun "ikincil sevgi"ye ya da en azından birbirine yabancı insanlar arasında zayıf da olsa karşılıklı sempatiye ihtiyacı varsa, bir şirket de iç muharebelerin süregelmediği, meslektaşların "ikincil arkadaşlar" olduğu bir ortamda daha iyi performans gösterir. Adam Smith bölümünde bir çeşit "ikincil sevgi" olarak sempati ve aidiyet meselesine geri döneceğiz.

18 Sevgi ve ekonomi hakkında, bkz. McCloskey, *The Bourgeois Virtues* [Burjuva Erdemler].

19 Bkz. Lewis, *The Four Loves* [Dört Aşk].

20 Balabán ve Tydlitátová, *Gilgameš* [Gılgamış].

21 Gılgamış Destanı, Tablet II.

22 George, *The Babylonian Gilgamesh Epic* [Babil Gılgamış Destanı].

23 Gılgamış'ın zamanında insan dışı varlıklara, yani insanın yaratmadığı ve kontrol edemediği şeylere saygıyla ve bir onur atfederek yaklaşmak gerekirdi. Hatta tabiatın bütünüyle "kutsal" dokunulmazlığı olan bazı kısımları vardı (Gılgamış ihlal etti). Her geçen gün bu dokunulmazlık durumuna rastlamak çok daha zorlaşsa da hâlâ piyasanın görünmez elinin giriş izni olmayan çağdaş "kutsal mekânlar" bulmak mümkün. New York Central Park paradoksu bir örnek. Bu park *arşa yükselen* etkinlikle çevrili – her metrekaresi hem yükseklik hem derinlik olarak olabilecek azami ölçüde kullanılmakta olan bir kent. Bu noktada herhalde "cennete yükselen" kutsal Babil kulelerini, ziguratları hatırlamak yerinde olur. Oynadıkları rol, hiç şüphesiz ezelden beri tanrıları barındıran (kontrol edilemez ve sayılamaz) yüce dağları evcilleştirmekti. Evcilleştirdiğimiz ya da kendi ürettiğimiz şeyler kontrol edebildiklerimizdir; onları kontrol eder ve içlerini "görürüz". Sonuçta zigurat doğal bir dağı şehre yerleştirme, insan emeğiyle inşa edip şehirleştirme çabasıydı (vahşi Enkidu'ya yapıldığı gibi). "... mağara ilkel insana ilk mimari alan kavramını vermişti (...) farklılıklarına rağmen piramitler, ziguratlar, Mithra odaları, Hıristiyan kriptleri içlerinde mağara prototipini

taşır." (Mumford, *The City in History* [Tarihte Şehir]). Fakat New York'a, şehirlerin şehrine geri dönelim: Arsa fiyatları yükseldikçe Central Park dünyanın en pahalı yerlerinden biri haline geldi; muhtemelen dünyanın en pahalı doğa parçasıdır. Bu "kutsal" mekân 3,5 kilometrekare büyüklüğünde, düzenleme olmasaydı yıllar önce piyasa güçleri bu alanın yüksek binalar tarafından yutulmasına neden olurdu. Elbette bu devasa alanın küçük bir kısmının bile imara açılması önerisi, şehrin sakinleri ve önde gelenleri tarafından reddedilirdi; demek ki şehir ve şehrin gökdelen ebatlarındaki etkinliği, Central Park'tan uzak tutulmaktadır. Son bir not: Daha uzun vadeli bir bakışla Cental Park'ın "korunmuş" doğası bir anomali değil; tam tersi: Anomali olan onu çevreleyen şehir. Öbür türlü gibi görünse de şehri işgal eden doğa değil. Doğayı işgal eden şehir.

24 Heffernanová, *Gilgameš* [Gılgamış].

25 George, *The Babylonian Gilgamesh Epic* [Babil Gılgamış Destanı].

26 *Hayvani Ruh* tabiri iktisatçı J. M. Keynes tarafından yaratılmış ve tanıtılmıştır. Bu tabirle kastettiği ruhumuz, bizi harekete geçiren, içimizdeki anlık dürtü veya davranışlarımıza anlam ve enerji veren şeydir:

"... pozitif davranışlarımızın büyük kısmı, matematiksel beklentilerden ziyade, ister ahlaki, ister hedonistik ve isterse iktisadi olsun, anlık iyimserliğe bağlı. Tam sonucunu ancak günler sonra görebileceğimiz, olumlu bir şey yapmak niyetiyle sergilediğimiz davranışlarımızın çoğu, herhalde sadece hayvani ruhun sonucu diye açıklanabilir – sayısal faydaların ağırlıklı ortalamasının sayısal olasılıklarla çarpımının sonucu değil de ataletten ziyade bizi harekete geçiren anlık bir dürtünün sonucu. İşletmeler, onları harekete geçirenin, ne kadar içten ve samimi olursa olsunlar, kuruluş sözleşmelerindeki birkaç cümle olduğu iddiasıyla sadece kendilerini kandırırlar. Bekledikleri getirilerin mutlak hesaba dayanan kısmı, Güney Kutbu'na yapılan bir keşif yolculuğundan belki azıcık daha fazladır o kadar. Dolayısıyla eğer hayvani ruh söndürülür, anlık iyimserlik sarsılırsa, elimizde sırtımızı dayayacak matematiksel beklentiden başka bir şey kalmaz, işletmeler solar ve ölür."

Bu konuda daha fazlası için bkz. Akerlof ve Shiller, *Animal Spirits*, [Hayvani Ruh].

27 Gılgamış Destanı, Tablet I.

28 Balabán ve Tydlitátová, *Gilgameš* [Gılgamış].

29 Gılgamış Destanı, Tablet I.

30 Burası kesin surette bize paradoksal geliyor: Destanda seks nasıl olur da Enkidu'yu *medenileştirir ve insanileştirir?* Cinsel dürtüyü genellikle hayvani olarak kabul etmez miyiz? Fakat destanda algı bunun tersi. Bu büyük ölçüde doğurganlık kültüyle ilgili ama aynı zamanda cinsellik deneyiminin o zamanın varoluşsal algısında insanı hayvandan ayırması ve yüceltmesiyle de ilgili. Seks, kendini cinsel ilişkiye adayan tapınak rahibelerinde görüldüğü gibi belli nispette ilahileştirilmişti. Sekse yaklaşım, insanı diğer yaratıklardan gerçek manada ayırdığı üzerineydi – tabiatta sadece bir avuç yaratık bu *işi* zevk için yapıyor: "... seks az sayıda tür için üreme faaliyetinden açıkça ayrılmış vaziyette, bonobolar (pigme şempanzeler) ve yunuslar gibi." (Diamond, *Why Is Sex Fun?* [Seks Neden Zevkli?]). Eros'un bilincimizde hayvan figürüne sahip olmasındaki paradoksu bu kavramı eleştiren iktisatçı Deirdre McCloskey not ediyor. Bkz. McCloskey, *The Bourgeois Virtues* [Burjuva Erdemler].

31 Doğallığın yitimi ile insanlığın gelişimi ve Gılgamış Destanı'nın ruhu arasında yakın bir ilişki var; ekonomide buna "dengeleme" ya da *quid pro quo* prensibi diyoruz – hiçbir şey bedava değildir, her şeyin bir bedeli vardır. Enkidu vakasında bu durum Enkidu'nun aynı anda hem doğal hem de medeni bir yaratık olamayacağı anlamına geliyor; yeni şahsiyetinin yükselişi eski doğallığını baskılıyor.

32 Gılgamış Destanı, Tablet I.

33 Gılgamış Destanı, Tablet I. Tabiat medenileşmiş insana sadece yabancı gelmez, artık korku verici ve şeytani bir yerdir. Fare, yarasa, örümcek gibi hayvanlar insanlara saldırmasalar bile akıl dışı bir korku uyandırırlar. Tabiat bizi tehdit etmez; bizi ürpertir. Karanlık bir orman, bir bataklık, sisli bir vadi – tüm bunlar uygar bir insanda korku uyandırır. Bu korkuların masallardaki kişileştirilmiş halleri korkunç tabiatı sembolize eder (cadılar, vampirler, kurtadamlar vs).

34 Gılgamış Destanı, Tablet II.

35 Gılgamış Destanı, Tablet I.

36 Gılgamış Destanı, Tablet I.

37 Sokol, *Město a jeho hradby* [Şehir ve Surları].

38 Sokol, *Město a jeho hradby* [Şehir ve Surları].

39 Günümüzde el değmemiş tabiatı genelde ideal saflık ve güzellik timsali olarak görürüz ama çoğu Batı tipi insan tabiatın bakir alanlarında uzun süre hayatta kalamaz. Oralar insana göre değildir.

40 "Önsözde şair, duvarın Gılgamış'ın el işi olduğunu iddia etmekle birlikte, duvarın temellerini insanlığa uygarlık sanatlarını getiren kadim Yedi Bilge ile ilişkilendiriyor. Bu bakış Uruk'u erken uygarlığın beşiği kabul eden (haklı olarak) eski geleneği yansıtmaktadır." George, *The Babylonian Gilgamesh Epic* [Babil Gılgamış Destanı].

41 Aynı zamanda insanlığın son birkaç nesilde ne denli büyük bir dönüşüm geçirmiş olduğunun farkında olmak da faydalı. Büyük büyükbabalarımız veya büyük büyük büyükbabalarımız bu "doğal" becerilere sahipti ve kendilerini güvende tutabiliyorlardı. Bugün çoğu insan için bir tavuk, domuz ya da sığır öldürebilmek veya öldürmek istemek düşünülemez bile ancak yine de her gün et yemekten gayet memnunuz.

42 "Tek bir şey yapma" kavramı fabrika üretimini uç noktalara taşımış, insan emeğini neredeyse robotlaştırmıştır. İktisadi uzmanlaşmanın babası sayılan Adam Smith bile bu fabrikaların birinde (bir iğne fabrikasında) sihirli işbölümüne tanık olmuştu. Her aile evinde kendi iğnesini üretmeye çalışsaydı çoğunlukla beceremezlerdi ama ihtisaslaşmış fabrika üretimi sayesinde cüzi bir fiyatla satın almak mümkün olmuştu.

43 Sokol, *Město a jeho hradby* [Şehir ve Surları].

44 Sokol, *Město a jeho hradby* [Şehir ve Surları].

45 Böylelikle iktisatçıların bir başka ilgi odağı olan *piyasanın* sosyal önemi arttı. Bireyin, toplumun daha fazla sayıda mensubuna bağlı olmasıyla piyasa bir *iletişim aracı* haline geldi; zira sayıları yüzünden birbirlerinden bağımsız olarak iletişim kuramaz ve ticaret yapamaz oldular.

46 Gılgamış Destanı, Tablet I.

47 Stigler, "Frank Hyneman Knight".

48 Heffernanová, *Gilgameš* [Gılgamış].

49 Mumford, *The City in History* [Tarihte Şehir].

50 Gılgamış Destanı, Tablet XI.

51 Gılgamış'ın başarılı olmasının tek yolu fahişe hilesiydi. Gılgamış Enkidu'yu sadece kuvvetiyle alt edemezdi.

52 Çek filozof ve biyolog Zděnek Neubaer aynı şeyin bilim için de doğru olduğunu not eder: "Görünen o ki bilimin doğallığı da, her doğallık gibi, yalıtılmış bir gizlilik seviyor. (Yalıtılmışlık da bir tür gizli saklılığı ima ediyor...)" Bkz. Neubaer, *O čem je věda?* [Bilim Ne Hakkında?], Bölüm "[Modern Tarihin Dini Olarak Bilim]" Neubauer: "Bilim –maneviyatını dikkate alacak olursak– anlaşılır biçimde kendi 'gizli bedeninden' utanıyor." Neubaer, *O čem je věda?* [Bilim Ne Hakkında?] [De possest: Tanrı Olmanın Maneviyatı Üzerine].

53 "Âdem, 'Bahçede sesini duyunca korktum. Çünkü çıplaktım, bu yüzden gizlendim' dedi. RAB Tanrı, 'Çıplak olduğunu sana kim söyledi?' diye sordu, 'Sana meyvesini yeme dediğim ağaçtan mı yedin?'" Yaratılış 3:10-11. Saklı olan, Leonardo da Vinci'nin ünlü eseri Vitruvius Adamı'nda gösterildiği gibi, insanın merkezi noktası olan cinsel organlardı.

54 Yeşaya 11:6-8.

55 Hile ve aldatma oyunları eski mitlerde önemli bir rol oynar – Hilebaz, temel kahraman arketiplerinden biridir. Bu anlayış Amerikalı antropolog Paul Radin tarafından tanınmış kitabı *The Trickster*'da [Hilebaz] vurgulanmış, kahraman arketipleri tarif edilmiştir. Hile, insanın kendinden daha güçlü olan rakibine, örneğin tabiata ya da tanrılara karşı başlattığı kurtuluş mücadelesinin simgesidir. Kanuna ve teslimiyete ilk başkaldırı, edilgenliğin reddi ve daha kudretli (veya soyut) ilkeye isyandır. Gılgamış bile yabani Enkidu'ya karşı hileye başvurmuştur. İbrahim peygamber yalan söyler, karısını kız kardeşi gibi tanıtır, hatta tatsızlık çıkmasın diye işler, o kadar ileri gider ki onu Firavun'un haremine satmaya razı olur. Yakup hayatının büyük kısmını "hilebaz" olarak geçirir hatta bu durum isminden bellidir: İbranice'de Yakup "topuktan tutan" anlamına gelir, "birini işletmek, ardından iş çevirmek" deyimlerine yakın anlamdadır. (Yazar burada İngilizce "pulling one's leg" deyimini kullanıyor – ç. n.) Eski kültürlerde hile yapmanın bugün taşıdığı kötücül anlama sahip olmadığını belirtmek gerekir. Hile, sadece daha güçlü rakiplerle mücadele etmenin bir yoluydu. Odysseus bile Kurnaz Odysseus olarak tanınır. Günümüze değil hilebazlar masallarda pozitif kahramanlar olmuşlardır. Şövalye ve prenslerin üstesinden gelemediği işleri hallederler, onların sayesinde prensesin kalbi veya kraliyet tacı kazanılırdı.

56 Heffernanová'nın *Tajemství dvou partnerů* [İki Ortağın Sırrı] kitabında yazar bu öyküyü doğal bilinçaltı ile (kıllı avcı Esav) yerleşik bilinç (Yakup, "çadır sakini", dil ustası ve laf ebesi) arasındaki bir mücadele olarak görür. Kıllı olmasıyla Esav açıkça vahşi Enkidu'yu anımsatır. Bu simgesellik, ikisini de tabiata ait kılar.

57 İncil'de geçen ilk şehir, yiğit avcı Nimrod tarafından kurulmuş olandır. "İlkin Şinar topraklarında, Babil, Erek, Akat, Kalne kentlerinde krallık yaptı. Sonra Asur'a giderek Ninova, Rehovot-İr, Kalah kentlerini ve Ninova'yla önemli bir kent olan Kalah arasında Resen'i kurdu." Yaratılış 10:10-11. Babil büyük ihtimalle Babil Kulesi'nin inşa edildiği kent, Erek ise muhtemelen MÖ 27. yüzyılda Gılgamış tarafından yönetilen şehir Uruk. Diğer şehirler de hikâyemizle bağlantılı: Gılgamış Destanı'nın Akadca versiyonu bugün standart kabul ediliyor, bunun bir kopyası da Ninova şehrinde bulunmuştu.

58 Yaratılış 11:9.

59 Leviathan İncil'de büyük ve vahşi bir canavar olarak tasvir edilir. (Bkz. Eyüp 3:8 ve Eyüp 41:1-7.) Thomas Hobbes bu ismi, toplumun o olmaksızın kaosa ve düzensizliğe yuvarlanacağı hükümdar ya da devlet yerine mecazen kullanır.

60 Hobbes, *Leviathan*. (13. bölümün adı "Mutluluğunu ve Sefaletini Düşünen İnsanlığın Doğal Durumu Üzerine"dir.)

61 Gılgamış Destanı, Tablet XI.

62 Gılgamış Destanı, Tablet XI.

63 Gılgamış Destanı, Tablet I.

64 Gılgamış Destanı, Tablet II.

65 Ayrıca bkz. Neubauer, *Přimluvce postmoderny* [Postmodernitenin Savunusu].

66 Jan Heller *Jak orat s čertem* [Toprağı Şeytanla Sürmek] kitabında bu referansı ele alır.

67 Goethe, *Faust*, Bölüm Bir Sahne 3.

68 Kapitalizmin benzer bir savunması Deirdre McCloskey tarafından *The Bourgeois Virtues* [Burjuva Erdemler] kitabında yapılmıştır.

69 Novak, *Duch demokratického kapitalismu* [Demokratik Kapitalizmin Ruhu].

70 Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* [*Milletlerin Zenginliği*].

71 Çek iktisatçı Lubomír Mlčoch'un sıklıkla ve isabetle not ettiği gibi, birinin kötülüğü ehlileştirebilmesi için en azından aziz olması gerekir.

72 Babil kültüründe rahibeler, doğurganlık kültü gereği aynı zamanda tapınak "fahişeleri"ydi. "Şamhat'ın Uruk'taki pozisyonu hikâye açısından önemi olmadığından destanda açıklanmamıştır ancak cinsel aşk tanrıçası Ishtar kültünün merkezi olarak Uruk, çok sayıda güzel fahişesiyle bilinen bir şehirdi. Bu kadınların büyük kısmı Ninsun ve Ishtar tapınaklarında çalışan kült fahişelerdi." George, *The Babylonian Gilgamesh Epic* [Babil Gılgamış Destanı]. "Gılgamış'ın gönderdiği kadın yalnızca bir fahişe değil daha çok rahibe ya da odalıktı (...) Sevişerek vereceği zevkin ötesinde, insanın bilgeliğini anlatıp bu yabaniyi medeni yaşamın faydalarına ikna edebilmesi gerekiyordu." (Balabán ve Tydlitátová, *Gilgameš* [Gılgamış]).

73 Çoğunlukla iktisatçılar tarafından kullanılan bir kavram. Mutluluk noktası bir tür tüketici nirvanası, faydanın verili durum için yalnızca optimize edildiği değil, aynı zamanda ideal duruma da yaklaştığı noktadır. Hiçbir sınırı (örneğin bütçe) hesaba katmaz. Ekonomi biliminde "mutluluk noktası" (ya da "doyum noktası") bireyin tüketiminden tamamen memnun olduğu ideal, arzulanan noktadır öyle ki daha fazla tüketim daha fazla memnuniyet yaratamaz. Ekonomide fayda fonksiyonu genellikle zirvesi mutluluk noktası olan bir tepe olarak çizilir.

74 Ölümsüzlük her biçimiyle Babilliler için asli bir anlam taşır – ölümden sonra cennet yoktur, ölüm nahoş ile berbat arası bir duruma geçiş olarak algılanır.

75 Ölümsüzlük arzusu, diğer kadim arzular gibi, günümüze kadar geldi ancak çok daha avam bir biçim alarak: Ebediyen genç ve güzel bir bedene sahip olma kültü, bugün niteliği göz ardı eden sağlıklı ve olabildiğince uzun bir yaşama sahip olma çabası haline geldi. Bu uzun yaşama kahramanca davranışlar ya da zengin ve ahlaklı bir hayatla değil, örneğin (sürekli değişen) bazı kriterleri sağlayan besinleri yiyerek ve diğer tüketim kalıplarından uzak durarak ulaşılabiliyor. Hatta bu çağdaş akım "doğaya dönüş" biçimi alabiliyor, en azından menülerin içerikleri bağlamında. Aynı zamanda, gençlik iksirlerinin formüllerini oluşturan bu en egzotik bitki ve karışımlara ulaşma çabası, gülünesi biçimde tüm eski çağlardakiyle aynı.

76 Heidel, *Gilgamesh Epic and Old Testament* Parallels [Gılgamış ile Eski Ahit Arasındaki Benzerlikler].

77 Heffernová, *Gilgameš* [Gılgamış: Batı Uygarlığının Trajik Bir Modeli].

78 Gılgamış Destanı, Tablet IX.

79 Gılgamış Destanı, Tablet X.

80 Gılgamış Destanı, Tablet X.

81 Destanın bu kısmının yüzyıllar boyunca önemli bir değişim kaydettiğini belirtmek yerinde olur. Eski Babilce versiyonunda onuncu tablet son tabletti, hikâye Gılgamış'ın hancıyla konuşmasının ardından ölümsüzlüğe ulaşmak üzere yeni bir serüvene atılmasıyla ve ölümlü soylu statüsünü kabul etmesiyle bitiyordu. Orijinal versiyonda Siduri'nin Gılgamış üzerindeki etkisi, Şamhat'ın Enkidu üzerindeki etkisine eşti – onu insanlaştırıp yararlı olabileceği ortama, insanların arasına göndermek. Ancak on birinci tabletin eklenmesiyle Gılgamış Utanapiştim ile buluşur, Siduri Gılgamış'ı baştan çıkarmayı dener ama reddedilir.

82 Patočka, *Kacířské eseje o filosofii dějin* [Felsefe ve Tarih Üzerine Sapkın Makaleler].

83 Gılgamış Destanı, Tablet XI.

84 Kratochvíl, *Mýtus, filozofie a věda* [Mit, Felsefe ve Bilim].

85 Bunu Pink Floyd Şarkısı "Another Brick in the Wall"dan tanıyoruz. Görüldüğü gibi duvar teması günümüze kadar ulaşıyor. Komünizmin çöküşünün Berlin Duvarı'nın yıkılması simgesine indirilmiş olması oldukça önemli değil mi?

86 Kratochvíl, *Mýtus, filozofie a věda* [Mit, Felsefe ve Bilim].

2 ESKİ AHİT
(Sayfa 47-97)

1 Bimson'un izinden (*The Compact Handbook of Old Testament) Life* [Eski Ahit Hayatı Üzerine Kısa El Kitabı], s. 7-8, Tanrı tarafından kendilerine toprak "vadedilmiş" halka verilen isimlerin doğru kullanımlarını burada belirtmek faydalı olabilir. Eğer kutsal kitapların izini takip edersek, İbrahim'den bu yana kendilerini "İbraniler" olarak adlandırmak kesinlikle doğru olur. (Bkz. Yaratılış 14:13.) "İsrail", İbrahim'in torunu Yakup'a Tanrı'nın verdiği isimdir (Yaratılış 32:28, 43:6, vb.), dolayısıyla onun soyundan gelenlere "İsrailoğulları" diyoruz. Mısır'dan Çıkış 3:18 ve 5:1-3 ayetlerinde "İbraniler" ve "İsrail" eşanlamlı kullanılmış görünüyor. "İsrail", aynı zamanda Eski Ahit'te ikincil ve daha belirli bir anlama daha sahip, özellikle krallığın bölünmesinden sonra Yehuda'dan ayrı kuzeyli kabileleri imliyor. "İbrani" ve "İsrailoğlu" terimleri Yeni Ahit döneminde kullanılmaya devam etmesine rağmen (örnek Romalılar 9:4; 2 Korintliler 11:22; Filipililer 3:5), "Yahudi" terimi daha yaygındı. Başlangıçta güneyli Yehuda kabilesi mensuplarına verilen bu isim (Yeremya 32:12; 34:9 gibi), Babil sürgününün ardından Tanrı'nın vaatte bulunduğu insanlar olarak "İsrailoğulları" yerine kullanılmaya başlandı. Bunun sebebi, o tarihte neredeyse tüm İsrailoğullarının Yehuda kabilesine üye olmasıydı zira kuzeyli boylar (dar anlamda "İsrail") Samarya'nın MÖ 722 yılındaki düşüşünün ardından kimliklerini kaybetmişlerdi. "Yahudi" ya da "Yahudilik" terimleri, Sürgün öncesi dönemler için genel kabul gören anlamıyla kullanılmamalıdır. Ancak, bu metnin amaçları babında "İsrailli", "İbrani" veya "Yahudi" kavramları eşanlamlı kullanılmıştır.

2 Yazarın bildiği kadarıyla, Yahudilik'te iktisadi düşünce konusunu en çok işleyen Max Weber (*Ancient Judaism, Economy and Society, Sociology of Religion*) [Eski Yahudilik, Ekonomi ve Toplum, Din Sosyolojisi] ile sonrasında daha dar kapsamda Werner Sombart (*The Jews and Modern Capitalism*) [Yahudiler ve Modern Kapitalizm] ve Karl Marx (*On the Jewish Question*) [Yahudi Meselesi Üzerine] olmuştur ancak bunlardan hiçbiri (Max Weber'in metninden bazı kısımlar hariç) kadim Yahudi inancının temel metinlerindeki iktisadi özellikleri analiz etmeyi amaçlamamıştır. Ekonomi dergileri (*Journal of Business Ethics*, *Business Ethics Quarterly* ve diğerleri) Yahudi iş ahlakı üzerine birkaç makale basmış olsa da yazarın bilgisi dahilinde bunlardan hiçbiri Yahudilik'in tarihsel ve felsefi temellerinin iktisadi karakterini bir bütün olarak ele almamıştır. İktisadi düşünce ders kitaplarına bakalım: Çok sayıda örnekten biri olarak MacIntyre, *A Short History of Ethics* [Etiğin Kısa Tarihi] kitabını verebiliriz. "Homeros'tan 20. Yüzyıla Ahlak Felsefesi Tarihi" adlı bölümde İbrani öğretisinden tek satır bahsedilmez. Benzer yaklaşım diğer kitaplar için de geçerlidir. İktisadi düşünce tarihi ders kitaplarında buna istisna olabilecek ölçüde konuyu derinlikli biçimde ele alanlar bugün için nispeten daha eski ve daha az kullanılanlardır, örneğin Haney, *History of Economic Thought* [İktisadi Düşünce Tarihi], belli ölçüde Roll, *A History of Economic Thought* [İktisadi Düşünce Tarihi] ya da Spiegel, *The Growth of Eco-*

nomic Thought [İktisadi Düşüncenin Gelişimi]. İbranilerin Batı medeniyetinin entelektüel hayatına katkılarını ise Thorsten Veblen gibi düşünürler tartışmıştır: "Modern Avrupa Yahudilerinin Entelektüel Üstünlüğü" (Bkz. Veblen, *Essays in Our Changing Order* [Değişen Düzen Üzerine Yazılar]).

3 Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* [Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu].

4 Novak, *The Catholic Ethic and the Spirit of Capitalism* [Katolik Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu].

5 Sombart, *The Jews and Modern Capitalism* [Yahudiler ve Modern Kapitalizm].

6 Max Weber'in izah etmeye çalıştığı noktalardan biri de buydu; bütün bir kitabı bu konuya ayırmıştır; bkz. Weber, *Ancient Judaism* [Eski Yahudilik].

7 Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu.*

8 Bkz. Ferguson, *War of the World* [Dünyanın Savaşı], 32. Marx'ın İbranilerin etkisi üzerine görüşleri için ayrıca bkz. Mini, *Philosophy and Economics* [Felsefe ve Ekonomi], s. 201.

9 Class, *Wenn ich der Kaiser wär* [İmparator Olsaydım].

10 Bkz. Ferguson, *War of the World* [Dünyanın Savaşı], s. 35.

11 Bu konuda bkz. Yoder, *Politics of Jesus* [İsa'nın Siyaseti], özellikle "Tanrı'nın Krallığı" bölümü Yahudilerin Mesih ile, bu spesifik örnekte İsa ile ilgili siyasi beklentilerini ele alır.

12 Tamari, *The Challenge of Wealth* [Servetin Zorluğu], s. 47-48.

13 Gılgamış Enkidu'yu kaybedip ölümsüzlüğü bulmayı başaramamasının ardından Sisyphosçu bir boşunalık hissiyle hiçbir şey olmamış gibi Uruk şehrine, bitmemiş duvarına döner: "Omuzlarım kimin için böyle yorgun? Kimin için kanadı kalbim? Kendime zerre faydam dokunmadı." Gılgamış Destanı, Tablet X, (III.15-16),80). Gılgamış artık destanın başında tarif edildiği gibi bir kahramandır. Utanapiştim'den getirdiği tufan haberleri dışında tüm destan sanki yeniden başlayabilir gibidir. Tarihsel bir perspektifle bu "yalnızca" bir maceradır, bir çeşit tarihsel sapmadır, fazlası değil. Sosyolog Georg Simmel, kitabı *The Philosophy of Money*'de [Paranın Felsefesi] bu macera olgusunu ilgi çekici bir yolla ele alır. Erken uygarlıklarda yaygın bir algı olan zamanın döngüselliği arketipiyle örtüşmektedir.

14 Fazlası için bkz. Eliade: *The Myth of Eternal Return* [Ebedi Dönüş Miti], özellikle "Zamanın Yeniden Doğuşu" bölümünde.

15 Teknik ve maddi imkân bakımından daha az donanımlı uygarlıkları bizim seviyemize çıkamamış olarak kabul ederiz. Onları "geride" gibi algılarız, sanki "kapatmaları gereken bir mesafe" varmış gibi.

16 Keynes, *Economic Possibilities for Our Grandchildren* [Torunlarımız İçin İktisadi Olasılıklar], s. 360-361. Buradan bir paragraf daha alıntılamak yerinde olur:
"Tarihin şafağında gerçekten önemli olan neredeyse her şey ve modern çağların başlangıcında dünyanın sahip oldukları, insanın zaten bilgisi dahilindeydi. Dil, ateş, bugün sahip olduğumuz evcil hayvanlar, buğday, arpa, üzüm ve zeytin, saban, tekerlek, kürek, yelken, deri, keten ve pamuk, tuğla ve çömlek, altın ve gümüş, bakır, kalay ve kurşun ve demir MÖ 1000 yılından önce listeye eklenmişti – bankacılık, devlet idaresi, matematik, astronomi ve din. Bunlara ne kadar zamandır sahibiz, kaydı yoktur." (s. 360-361).

17 "Batı dünyasında bedenin ve ruhun tamamen 'ayrılması' sadece Yunan düşüncesinde görülür. [Önemli antropolog] Jaynes'e göre bu hadise MÖ 6. yüzyıla uzanır. Ruhun özünde bedenden farklı bir yapıya sahip olduğu kavramı özellikle Platon ve Aristo-

teles tarafından hazırlanmış, daha sonra Hıristiyanlık tarafından geliştirilmiştir. Erken Yahudilik beden ve ruh arasına keskin çizgiler koymadı, ama sonrasında ruhun ölümsüzlüğünü kabul etti." Heffernanová 2008, s. 61.

18 Yasanın Tekrarı (Musa'nın beşinci kitabı) 4:15-19. Görsel resmetme yasaktır; öte yandan öte yandan yoruma ve sözlü anlatıma güçlü vurgu vardır. Sadece birkaç ayet önce Tanrı tembihler: "Ancak gördüklerinizi unutmamaya, yaşamınız boyunca aklınızdan çıkarmamaya dikkat edin ve uyanık olun. Bunları çocuklarınıza, torunlarınıza anlatın." (Yasanın Tekrarı 4:9). Diğer kültürlerin aksine sözlü gelenek İbrani kültüründe önemli yer tutar. Diğer uluslarda yaygın olan kültürel mirasın (tarihin) temsiller yoluyla –resimler ya da heykellerle– sürdürülmesidir. Özellikle Yunan kahraman çekici bir tasvir için tüm gerekleri yerine getirmek zorundadır.

19 Fazlası için bkz. Weber, *Ancient Judaism* [Eski Yahudilik], s. 141.

20 Bkz. Yaratılış 2:10-14.

21 Voltaire, *The Philosophical Dictionary for the Pocket* [Cep Felsefe Sözlüğü], s. 308.

22 Bu çalışma Yahudilik'in, sofuluğun sıkça ortaya konuduğu sonraki gelişimlerini (özellikle diaspora) takip etmeyi amaçlamıyor. Sadece Eski Ahit'in iktisadi antropolojisine eğiliyoruz.

23 Weber, *Economy and Society* [Ekonomi ve Toplum], s. 611.

24 "Yahudilikte iktisadi ihtiyaç ve arzulara tıpkı diğer temel insani eğilimlere olduğu gibi muamele edilir. Bunlar yok edilebilir veya yok edilmesi gereken şeyler değil, insanların kutsayabileceği ve kutsaması gereken eğilimlerdir, böylelikle kendileri de kutsanacaktır... Dolayısıyla kazanmak ve maddi refaha sahip olmak Yahudilikte meşru, mümkün ve makbuldür, ancak yine de Tanrı'nın gönderdiği Emirler ile sınırlandırılır ve kutsanırlar." Tamari, *The Challenge of Wealth* [Servetin Zorluğu], s. 47.

25 Sombart, *The Jews and Modern Capitalism* [Yahudiler ve Modern Kapitalizm], s. 216.

26 Bkz. Lalouette, *Ramessova říše* [Ramses'in İmparatorluğu].

27 Bu arada, bugüne dek ahlak ve estetiği birbirine bağlamış olmamız ilginçtir. Kötü karakterler göze hoş görünmezken, iyiler genelde güzeldir. Okuyucu fazla uzağa gitmeden pek çok örnek hatırlayabilir. Modern mitlerde –kitaplar, filmler– iblisler ve canavarlar ölüme, cestelere benzerler ve eğer güzellerse bu ancak aldatıcı (geçici) bir güzelliktir, amacı (cinsel) cazibe yaratmaktır. Çağdaş mitolojide kötücül olduğu halde güzel olan pek az karakter vardır.

28 Ramses II "eşi olmayan, güçlü omuzlu ve cesur yürekli" bir kahramandır.

29 Ramses II "Thvot gibi zeki bir kalbe sahiptir". Mısırlılar için zekâ kalpte idi; kalp *düşünce merkeziydi. Bugün kalp duygu merkezidir; dahası genellikle kafada yer alan akılla çelişir. Bkz.* Pascal, *Penseés* [Düşünceler]: "Kalbin kendi sebepleri vardır, akıl bilmez." (Kısım 277, "İnancın Araçları", Bölüm IV). Burada "akıl" kelimesini kolaylıkla "kafa" ile değiştirebiliriz.

30 Bu ahlaki silah, Laloutte'nin deyişiyle, hep aynı etkiye sahiptir: Tek atış yapmadan düşman yenilir veya en azından tam anlamıyla paralize olur. Bu noktada İbranilerin ele geçirdiği ilk şehir olan Eriha'nın surlarının yıkılışını hatırlamak yerinde olur; (insanlar değil duvar) tek darbe olmadan yıkılıvermişti. Bkz. Yeşu 6.

31 Bkz. Lalouette, *Ramessova říše* [Ramses'in İmparatorluğu], s. 277-283, B*ölüm "Bir Kahramanın Portresi"*.

32 Eski Ahit hikâyelerinin büyük kısmında olayların tarihini ve mekânını kesin ölçülerle verme çabası vardır (dönemin kralının hükümran olduğu yıllardan ve soy kütüklerinden türetilerek).

33 İbrani ulusunun önemli hükümdarları için bu özellikle doğru. Ancak peygamberler bile (ilahileştirilmelerinde o kadar da sorun olmayan) hatalarını sıklıkla kaydetmiştir. Yunus

peygamber Tanrı'yı duymayı reddeder ve Tanrı'nın Ninova şehrini bağışlaması üzerine mağrurca lanet eder. Yeremya ölmeye can atar vb. Gözle görülür bir istisna, Danyal peygamberdir – karakterinde tek bir "kusur" olamayan az sayıdaki isimden biridir.

34 Heffernanová, *Gilgameš* [Gılgamış], s. 6.

35 Görünen o ki F. Nietzsche'nin en çok eleştirdiği arketip budur.

36 Lalouette, *Ramessova říše* [Ramses'in İmparatorluğu], s. 118.

37 *Yaratılış*'ta Güneş ve Ay'ın –ilk uygarlıkların geleneksel tanrıları– adları bile anılmaz; onlardan büyük ve küçük ışıklar olarak bahsedilir.

38 Hatırlayacağımız gibi bu destanda insanları çevreleyen tabiat, insanlarla benzer zayıflıklara ve heveslere sahip kaprisli tanrıların cisimleşmiş haliydi. Örneğin destana göre tufanı gönderen tanrılardı, bunun sebebi de insanların fazla gürültü yapıp onları rahatsız etmeleriydi. Tabiat henüz tanrı katından indirilmemiş olduğundan, insanın ona karışmasını bırakın (bunu ancak üçte ikisi tanrı olan Gılgamış yapabilirdi), onu bilimsel olarak gözlemlemesi bile düşünülemezdi çünkü ormanı sistematik olarak, titizlikle (bilimsellikle) incelemek kaprisli ve sinirli tanrıları barındırdığından hiç güvenli değildi. Üstelik anlamlı da değildi – güvenilir bir düzenden yoksundu.

39 Tamari, *The Challenge of Wealth* [Servetin Zorluğu], s. 51.

40 Tocqueville'in yasama, yargı ve yürütme gücü ayrımı bakımından bunun ilginç sonuçları vardır. Tanrı kanun yapıcıydı ve görevli peygamberleri yargıya tabi tutardı.

41 Mezmurlar 147:6.

42 1 Samuel 8:11-19.

43 Ancak modern bilim kaosu incelemeye kabildir. Örneğin kaos teorisi, başlangıç koşullarına yüksek derecede bağlı olan dinamik sistem davranışlarını inceler.

44 Bu Kaos teması eski öykü ve mitolojilerde de görülür.

45 İsimlendirme her türlü yaratımla, tasnifle bağlantılıdır. İsimlendirilmemiş şey, diğerlerinden ayrılmamıştır, henüz kendisi değildir – sınırları belirsizdir, tanımsızdır.

46 Pozitif bilimlerin kraliçesi teorik fizik bile henüz "nesnel gerçeklik" kavramının derinlerine inememiştir. Bugün dahi fizikçiler madde nedir gibi basit bir soruya bile uygun cevap veremezler – biz de öyle. Derin mevzular hâlâ sır perdesi altındadır.

47 Süleyman'ın Özdeyişleri 8:22-30.

48 Süleyman'ın Özdeyişleri 8:30-36.

49 Süleyman'ın Özdeyişleri 1:20-22.

50 Süleyman'ın Özdeyişleri 4:7.

51 Bu katılımın Tanrı'nın isteği olduğu gerçeğini, tüm yarattıklarına isim koyması için Âdem'i seçmesinde görüyoruz. Eski uygarlıklarda, bugün bile belli ölçüde, isim koyma hakkı imtiyaz göstergesidir. Yahudi anlayışında isim koyan, isim koyulan üzerinde hak sahibidir.

52 Yaratılış 1:1-10.

53 Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, s. 56.

54 Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, s. 57.

55 Yaratılış 2:19-20.

56 Yaratılış 2:15. İsim koymaya yapılacak bir düzeltme Âdem'in aynı zamanda kadını da –Havva'yı– isimlendirmiş olmasıdır. Fakat bu Düşüş'ten sonra olmuştu; öncesinde Âdem Havva'ya bir isim koymamıştı.

57 Neubauer, *Respendo dicendum*, s. 23.

58 Neubauer, *O čěm je věda* [Bilimin Konusu], s. 173-174. Ayrıca bkz. Pirsing, *Zen and the Art of Motorcycle Maintenance: An Inquiry into Values* [Zen ve Motosiklet Bakım Sanatı: Değerler Üzerine Bir Araştırma], s. 32-37. Buradan bir alıntı yapıyorum: "Hayaletlere inanır mısınız?"

"Hayır," dedim.
"Neden?"
"Çünkü bi-lim-sel değiller... insanların kafaları dışında var olamazlar."
(...)
"Örneğin, yerçekiminin ve yerçekimi yasasının Isaac Newton'dan önce de var olduğunu düşünmek gayet doğal. 17. *yüzyıla kadar yerçekiminin olmadığını düşünmek delilik... eğer yeterince uzun süre düşünürsen kendini aynı yerde yeniden dönüp dolaşırken bulacaksın ve sonunda mümkün olan tek rasyonel ve makul sonuca ulaşacaksın. Yerçekimi kanunu ve bizzat yerçekimi Isaac Newton'dan önce* yoktu... yerçekimi kanunu sadece insanların kafalarında mevcut! Bu bir hayalet!.. Mantık zihnimizde yer alır. Rakamlar da. Bilimadamları hayaletler sadece zihnimizde dediği zaman üzülmüyorum. Bilim de sadece zihnimizde ve bu onu kötü bir şey yapmıyor. Hayaletleri de."

59 Locke, *Two Treatises of Government* [*Hükümet Üstüne İki Tez], kitap 2, Bölüm 5.*

60 Novak, *The Catholic Ethic and the Spirit of Capitalism* [Katolik Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu], s. 150-151.

61 Neubauer, *Respendo dicendum*, s. 28.

62 Mini, *Philosophy and Economics* [Felsefe ve Ekonomi], s. 228 veya bkz. Veblen, *The Intellectual Preeminence of Jewsin Modern Europe* [Modern Avrupa Yahudilerinin Entelektüel Üstünlüğü].

63 Mini, *Philosophy and Economics* [Felsefe ve Ekonomi], s. 229.

64 Bkz. Lalouette, *Ramessova říše* [Ramses'in İmparatorluğu], s. 336.

65 Sombart: "Fakat tüm yabancı öğelerde olduğu gibi [yani diğer uluslardan aldıkları hikâyeler] Yahudilik dinin dehasına uygun biçimde bunlara da ahlaki bir anlam vermişti," *The Jews and Modern Capitalism* [Yahudiler ve Modern Kapitalizm], s. 215.

66 Hatta tanıma yoluyla çoğaltıldığı bile söylenebilir. Bonhoeffer *Ethics*'te [Etik] "iyiyi ve kötüyü bilmek bu sebeple Tanrı'dan ayrılmadır. İnsan iyiyi ve kötüyü sadece Tanrı'ya karşı bilebilir... 'Âdem iyiyle kötüyü bilmekle bizlerden biri gibi oldu' dedi Tanrı (Yaratılış 3:22)... İyi ile kötüyü bilmek kişinin kendini iyinin ve kötünün kaynağı olarak bilmesidir, ebedi seçme ve elemenin kökeni... bu sır Tanrı'dan çalınmıştır... İnsanoğlunun hayatı artık Tanrı'dan, diğer insanlardan, şeylerden ve kendinden ayrıdır." 21-24.

67 Yaratılış 3. İki öyküde de, hem Gılgamış, hem Yaratılış, insanlığı ölümsüzlükten mahrum eden bir *yılandır.* Gılgamış'ın çiçeğini çalar – gençlik iksirini; cennet bahçesi hikâyesinde ise Havva'ya İyiyi ve Kötüyü Bilme Ağacı'nın meyvesini yemesini söyler.

68 Yaratılış 6:5. Tek istisna Nuh'tur: "RAB Nuh'a, 'Bütün ailenle birlikte gemiye bin' dedi, 'Çünkü bu kuşak içinde yalnız seni doğru buldum.'" Yaratılış 7:1.

69 Yaratılış 18:20-21.

70 "Atalarınıza ant içerek söz verdiğim o verimli ülkeyi, bu kötü kuşaktan Yefunne oğlu Kalev dışında hiç kimse görmeyecek." Yasanın Tekrarı 1:35.

71 Yaratılış 41:1-4.

72 Yaratılış 41:29-32.

73 Yaratılış 41:33-36.

74 Çağdaş devletlerin kendileri dengeli bütçe sağlayamadığı halde vatandaşlarını bundan çok daha yüksek oranlarla vergilendiriyor olması ilginçtir. On yıllardır bütçe fazlası sağlayamamış devletler vardır.

75 Yaratılış kitabında vergi konusu ilk kez dile getiriliyor.

76 Önemli bir istisna üzerimize gelen sorunun farkında olduğumuz halde kimsenin çözüme cesaret edememesidir. Çoğu ülkenin cari ekonomi politikası, gerekli reformları kısa dönem siyasi döngülerin ardına ertelemenin güzel örnekleriyle doludur.

77 Nassim Taleb kitabı *The Black Swan*'da [Siyah Kuğu] benzer bir ilkeyi tartışır.

78 "Yunus kente girip dolaşmaya başladı. Bir gün geçince, 'Kırk gün sonra Ninova yıkılacak!' diye ilan etti. Ninova halkı Tanrı'ya inandı. Oruç ilan ederek büyüğünden küçüğüne hepsi çula sarındı. Ninova Kralı olanları duyunca, tahtından kalkıp kaftanını çıkardı; çula sarınarak küle oturdu. Ardından Ninova'da şu buyruğu yayımladı: 'Kral ve soyluların buyruğudur: Hiçbir insan ya da hayvan –ister sığır, ister davar olsun– ağzına bir şey koymayacak, otlamayacak, içmeyecek. Bütün insanlar ve hayvanlar çula sarınsın. Herkes var gücüyle Tanrı'ya yakararak kötü yoldan, zorbalıktan vazgeçsin. Belki o zaman Tanrı fikrini değiştirip bize acır, kızgın öfkesinden döner de yok olmayız.' Tanrı Ninovalılar'ın yaptıklarını, kötü yoldan döndüklerini görünce, onlara acıdı, yapacağını söylediği kötülükten vazgeçti." Yunus 3:4-10. Bu "gerçekleşmeyen ama başarılı kehanet" Yunus'u hiç memnun etmemiştir, öfkelenir: "Ah, ya RAB, ben daha ülkemdeyken böyle olacağını söylemedim mi? Bu yüzden Tarşiş'e kaçmaya kalkıştım. Biliyordum, sen lütfeden, acıyan, tez öfkelenmeyen, sevgisi engin, cezalandırmaktan vazgeçen bir Tanrı'sın." Yunus 4:2.

79 Firavun, yurttaşlarının onu gördüğü gibi tanrı veya tanrının oğlu gibi sunulmaz, sorunları sıradan bir insan gibi teknik çözümler arayarak aşmaya çalışması ilgi çekicidir. Krizi atlatmak için kullanacağı bir büyü yoktur; okuyucuya deyim yerindeyse onun mutfak sırlarından bahsedilir, bu da iktisat politikasın "sırrıdır", yani verili bilgiye gösterilen akıllıca bir tepki.

80 Bu tip kehanetlere tarihte pek çok yerde rastlanmasına rağmen kendini gerçekleştiren kehanet problemi detaylı olarak ilk kez sosyolog Robert K. Merton tarafından kitabı *Social Theory and Social Structure*'da [Sosyal Teori ve Sosyal Yapı] tasvir edilmiştir.

81 Diğer siyaset bilimcileri de gelecekle ilgilenir ancak onlardan farklı olarak iktisatçılar geleceğin gelişmelerini takip etme yetenekleri konusunda kendilerine diğerlerinden fazla güvenirler. Dahası, uzun vadeli tahminler yapmaya zorlanırlar çünkü ekonominin her katmanına ilişkin alınan kararlar bu tahminleri temel alır. Devletler, şirketler ve hanehalkı bunlara göre organize olur.

82 Ek olarak bu değerli sır Yahudilerle değil Firavun'la paylaşılmıştır. Bu sayede Mısır temellerini sağlamlaştırır, çevre ulusları (Yusuf'un oğulları da dahil olmak üzere) köleleştirir, mali ve askeri yönden güçlenir çünkü kıtlık zamanında tahıl satarak topraklarını genişletir.

83 Çölde Sayım kitabının (Musa'ya inen dördüncü kitap) 31. bölümünde Vadedilen Topraklar'a yerleşim hakkında çok sayıda örnek vardır.

84 Burada en önemli örnek krallar Davud ve Süleyman'ın tahtta oldukları dönemlerdir. Örnek için bkz. 2 Tarihler 9.

85 Yasanın Tekrarı 7:12-16. Diğer örnek Mısır'dan Çıkış 23:25: "Tanrınız RAB'be tapacaksınız. Ekmeğinizi, suyunuzu bereketli kılacak, aranızdaki hastalıkları yok edeceğim."

86 Mısır'dan Çıkış 22:22-24.

87 2 Krallar 13:1-3: İsrail kralı Yarovam II günahkar olmakla birlikte ekonomik olarak oldukça başarılıydı... "Tanrı'nın gözünde kötülük yapmıştı." Fakat Kitabı Mukaddes ekonomik başarıya da yer verir: "RAB İsrail'in çektiği sıkıntıyı görmüştü. Genç yaşlı herkes acı içinde kıvranıyordu. İsrail'e yardım edecek kimse yoktu. RAB İsrail'in adını yeryüzünden silmek istemiyordu. Onun için, Yehoaş oğlu Yarovam aracılığıyla onları kurtardı."

88 Uyulmayan kurallar meselesine burada girmeyeceğiz. Bireysel seviyede kurallara uymamanın işe yaradığı pek çok durum olabilir (örneğin oyun teorisi tarafından incelenir), diğerlerine güvenerek aracı biletsiz kullanan yolcu gibi. Elbette sosyal seviyede bu refah düşüşüne yol açacaktır. Fazlası için Sedlaček, "Spontaneous Rule Creation" [Anlık Kural Yaratımı].

89 Sombart, *The Jews and Modern Capitalism* [Yahudiler ve Modern Kapitalizm].

90 Malaki 3:9-12. Bu talimat Eski Ahit'in pek çok yerinde okunabilir. Örnek olarak: "Putların önünde eğilmeyecek, onlara tapmayacaksın. Çünkü ben, Tanrın RAB, kıskanç bir Tanrı'yım. Benden nefret edenin babasının işlediği suçun hesabını çocuklarından, üçüncü, dördüncü kuşaklardan sorarım. Ama beni seven, buyruklarıma uyan binlerce kuşağa sevgi gösteririm." Mısır'dan Çıkış 20:5-6.

91 Jan Payne'nin *Odkud zlo?* [Kötülük Nereli?] kitabında isabetle adlandırdığı gibi. Hasidik gelenekle kehanet ekolü arasındaki ayrım için Hengel, *Judentum und Helenismus* s. 310-381, 394-453.

92 Aden Bahçesi hikâyesinde Şeytan'a eş değerdeki "yılana" yapılan göndermeyi ihmal edersek, Eski Ahit'te Şeytan'a doğrudan göndermenin ancak bir kere ve gayet kısa biçimde yapıldığını görürüz (Malaki kitabında). Bunu aynı kelimenin Yeni Ahit'te tekrarlanma sayısıyla karşılaştıralım. Robert Muchembled, *A History of the Devil* [Şeytan'ın Tarihi] 1-2 kitabında şunu öne sürüyor: "Şeytan [kavramı] Ortaçağlardan beri Avrupa yaşamı dokusunun bir parçasıdır ve tüm büyük değişimlere eşlik etmiştir... Kültürümüzün karanlık yanını temsil eder, yaratıp dünyaya ihraç ettiğimiz büyük fikirlerin antitezidir." Bu bağlamda, tarihte şeytanın temsilinin etkisi üzerine bu kitaba bir kez daha atıfta bulunalım. Muchembled ünlü yazar Daniel Defoe'nun kitabı *The Political History of Devil*'ı [Şeytanın Siyasi Tarihi] betimlerken şu sonuca varıyor: "Locke ve Hume gibi, ve Kant'tan önce, [Daniel Defoe] şeytanı tarihin itici gücü olarak tanımlama yolunda ilerliyor." (s. 166).

93 Eyüp 1:8-11.

94 Eyüp 19:6. Diğer listeler ve Eyüp'ün dürüstlüğüne kanıtlar için bkz. Eyüp 31:1-40.

95 Eyüp 13:15.

96 Eyüp 27:5-6.

97 Vaiz 8:14.

98 Mezmurlar 73:2-5.

99 Kitabın sonunda Eyüp malına tekrar kavuşur ("Eyüp dostları için dua ettikten sonra, RAB onu eski gönencine kavuşturup ona önceki varlığının iki katını verdi." Eyüp 42:10), fakat bunca eziyete katlanmak ("ödül" için) iyi bir anlaşma sayılamayacağı gibi kitabın esas konusu da *değildir.* Ödül ikramiyedir, hesap değil.

100 Kötülük söz konusu olunca Sokrates kötülük (gelen) ve ve kötülük (giden) arasında ilginç bir ayrım yapar: *Phaedo*'da, gözaltındaki Sokrates kaçmaktansa baldıran içerek ölmeyi yeğler. Yanlış bulduğu bir şey yapmaktansa kendine zulmedilmesini tercih eder – hapisten kaçma ve orayı terk etme. Sokrates'e göre yapılan kötülük, başa gelen kötülükten daha ciddidir: "Yanlış yapmaktansa eziyet çekmek daha iyidir." (*Gorgias* 473a-475e).

101 Vaiz 11:9.

102 Tamari, *The Challenge of Wealth* [Servetin Zorluğu], s. 45.

103 Hem Yunanların kültürel mirası hem de Ortadoğu'da "anaakım" Hıristiyanlık'ın gelişiminin ilk yüzyıllarındaki kaynayan dini kazanının etkisi altında. Sürekli oruç tutmak gibi şeyleri dinsel sofuluk öğesi olarak görüyorsak, bunun Eski Ahit'te çok az karşılığı olduğunu, fakat ilk yüzyıllarda Hıristiyanlık'ta (ve Yahudilik'te) karşımıza bolca çıktığını ekleyelim.

104 Luka 16:19-25.

105 Kantçı etiğin (günümüze değin çok etkili olmuş bir ekoldür) asli unsuru görevdir. "Kant etik tarihinin büyük ayrım noktalarından birinde durur. Kendisinden daha sonra gelen düşünürlerin çoğu için, ki bunlara kendilerini Kant karşıtı olarak niteleyenler de dahil, etik Kantçı terimlerle tanımlıdır. Kant'ı bilmeyi bırakın, hayatında hiç felsefe

duymamış çoğu insan için ahlak, kabaca Kant ne dediyse odur." *MacIntyre, A Short History of Ethics* [Etiğin Kısa Tarihi], s. 122.

106 Yasanın Tekrarı 10:12-22.

107 Yasanın Tekrarı 11:18.

108 Mezmurlar 119:97, 127.

109 Mezmurlar 1:1-2.

110 Sombart, *The Jews and Modern Capitalism* [Yahudiler ve Modern Kapitalizm]. Bu dikkatsiz bir alıntıdır çünkü doğrusu Yasanın Tekrarı 6:5 değil iki ayet sonrası, Yasanın Tekrarı 6:7 doğrusudur. Görüldüğü gibi Sombart bile dikkatsizlikten mustaripti.

111 Tevrat'ta toplam 613 yasa vardır, bunların büyük kısmı Levililer kitabında yer alır.

112 Bkz. Lalouette, *Ramessova říše* [Ramses'in İmparatorluğu], s. 284.

113 Belirtmiş olduğumuz gibi "ekonomi" kelimesi *nomos* içerir: Yasa ya da yasanın ruhu. *Nomos*, -onomi son ekinin köküdür, astronomi, ekonomi, taksonomi gibi.

114 Mısır'dan Çıkış 23:2.

115 Sokol, *Člověk a svět očima Bible* [İncil Gözüyle İnsan ve Dünya], s. 30. Sokol Amerikan toplumunun kurucu babalarının bir ölüde Yahudiler gibi göçebe olduğunu ve onlara benzer özgürlük tercihleri yaptıklarını iddia eder.

116 Doğal *cennetin göksel bir şehir* kavramına dönüşmesi sonradan gerçekleşir ve Yeni Ahit'te göksel Kudüs'te ölümden sonra hayatı tasvir eden Vahiy kitabının sonunda gelir. İbranice'de Yeruşalim *barış şehri* anlamında gelir.

117 Yaratılış 11:4.

118 Yaratılış 13:10.

119 Yaratılış 12:1.

120 Çölde Sayım 11:4-6.

121 Sokol, *Člověk a svět očima Bible* [İncil Gözüyle İnsan ve Dünya], s. 33.

122 Levililer 25:2-5. Altıncı yılın hasadının üç yıl daha yetmesi gerekiyordu; bkz. Levililer 25:20.

123 Bu rakamın sembolizmi 7'nin karesine dayanır.

124 Levililer 25:8.

125 "Ellinci yılı kutsal sayacak, bütün ülke halkı için özgürlük ilan edeceksiniz. O yıl sizin için özgürlük yılı olacak. Herkes kendi toprağına, ailesine dönecek. Ellinci yıl sizin için özgürlük yılı olacak. O yıl ekmeyecek, ürünün ardından süreni biçmeyecek, budanmamış asmanın üzümlerini toplamayacaksınız. Çünkü o yıl özgürlük yılıdır. Sizin için kutsaldır. Yalnız tarlalarda kendiliğinden yetişeni yiyebilirsiniz." "Özgürlük yılında herkes kendi toprağına dönecek. Bir komşuna tarla satar ya da ondan tarla alırsan, birbirinize haksızlık yapmayacaksınız. Eğer sen ondan alıyorsan, özgürlük yılından sonraki yılların sayısına göre ödeyeceksin, o da sana ürün yıllarının sayısına göre satacak. Yılların sayısı çoksa fiyatı artıracak, azsa indireceksin. Çünkü sana yıllık ürünlerini satıyor. Birbirinize haksızlık yapmayacak, Tanrınız'dan korkacaksınız. Tanrınız RAB benim." Levililer 25:10-17.

126 "'Aranızda yaşayan bir kardeşin yoksullaşır, kendini köle olarak sana satarsa, onu bir köle gibi çalıştırmayacaksın. Yanında çalışan bir işçi ya da yabancı gibi davranacaksın ona. Özgürlük yılına dek yanında çalışacak. Sonra çocuklarıyla birlikte yanından ayrılıp ailesinin yanına, atalarının toprağına dönecek. Çünkü İsrailliler benim Mısır'dan çıkardığım kullarımdır. Köle olarak satılamazlar. Ona efendilik etmeyecek, sert davranmayacaksın. Tanrın'dan korkacaksın." Levililer 25:39-43.

127 Ferguson, *The Ascent of Money Paranın Yükselişi*, s. 30.

128 Mezopotamya ve Eski Ahit döneminden kalma tarihi hesaplardan anlaşıldığı kadarıyla bir diğer sorun da bu düzenlemelere pratikte nadiren uyulmasıydı.

129 Mezmurlar 24:1.
130 Levililer 25:13-16.
131 Levililer 25:23.
132 Levililer 23:22.
133 Yasanın Tekrarı 24:19.
134 Yasanın Tekrarı 26:12-15.
135 Tamari, *The Challenge of Wealth* [Servetin Zorluğu], s. 52.
136 "Çünkü ben kurbandan değil, bağlılıktan hoşlanırım, yakmalık sunulardan çok beni tanımanızı isterim." Hoşea 6:6. Ayrıca bkz. Yeşaya 1:11; bunun Yeni Ahit Matta 9:13'te de karşılığı vardır: "Gidin de, 'Ben kurban değil, merhamet isterim' sözünün anlamını öğrenin. Çünkü ben doğru kişileri değil, günahkârları çağırmaya geldim." Ayrıca Matta 12:7: "Eğer siz, 'Ben kurban değil, merhamet isterim' sözünün anlamını bilseydiniz, suçsuzları yargılamazdınız."
137 1 Samuel 2:8.
138 Süleyman'ın Özdeyişleri 14:31.
139 Süleyman'ın Özdeyişleri 21.13.
140 Mısır'dan Çıkış 22:21.
141 Levililer 25:47.
142 Levililer 24:22.
143 Levililer 19:10.
144 Pava, *The Substance of Jewish Business Ethics* [Yahudi İş Etiğinin Özü], s. 607.
145 "Kanaatimce modern çağ, 16. yüzyılda başlayan sermaye birikimiyle açıldı. Bunu İspanya'nın Yeni Dünya'dan Eski Dünya'ya getirdiği altın ve gümüş hazinelere bağlı olarak fiyatların ve kârların yükselmesiyle açıklayan cari görüşü kendime ayak bağı etmemek için bazı sebeplerim var. O günden bugüne, nesiller boyunca uyumakta olan bileşik faizin biriktirme gücü yeniden doğdu ve gücünü tazeledi. İki yüz yılı aşkını süre boyunca devam eden bileşik faiz, hayalgücünü sarsacak güçtedir." Keynes, *Economic Possibilities for Our Grandchildren* [Torunlarımız için İktisadi Olasılıklar], s. 358.
146 Ferguson, *The Ascent of Money* [*Paranın Yükselişi*], s. 30.
147 Ferguson, *The Ascent of Money* [*Paranın Yükselişi*], s. 25, 28.
148 Ferguson, *The Ascent of Money* [*Paranın Yükselişi*], s. 30.
149 Ferguson, *The Ascent of Money* [*Paranın Yükselişi*], s. 29.
150 Aynı zamanda para büyük toplumları bile birbirine bağlar. Onun sayesinde tanımadığımız ama aynı (parasal) değeri ölçü aldığını bildiğimiz insanlara güveniriz. Simmel'in "İktisadi Faaliyet Mesafe Yaratır ve Onları Aşar" (başlık yeterince açıklayıcı) bölümünde gösterdiği gibi, insanlar arasında daha önce görülmemiş yaygınlıkta bağlar kuran şey sonuçta paradır. (Bkz. Simmel, *Philosophy of Money* [Paranın Felsefesi], s. 75-79). Para, banknotların ve madenlerin üstüne çeşitli süslemeler, işaretler ve simgelerle işlenmiş kurumsallaşmış güvendir. Devletin ve önde gelen tarihi şahsiyetlerin "kutsal" sembolüdür. Banknot yahut sahibi otorite üzerine "yemin" eder gibidir: Bununla inanıyorum, saygı duyuyorum, kabul ediyorum.
151 Ayrıca bkz. Simmel, *Philosophy of Money* [Paranın Felsefesi].
152 Yaratılış 23:3-16:
"Sonra karısının ölüsünün başından kalkıp Hititler'e, "Ben aranızda konuk ve yabancıyım" dedi, "Bana mezar yapabileceğim bir toprak satın. Ölümü kaldırıp gömeyim." Hititler, "Efendim, bizi dinle" diye yanıtladılar, "Sen aramızda önemli bir beysin. Ölünü mezarlarımızın en iyisine göm. Ölünü gömmen için kimse senden mezarını esirgemez." İbrahim, ülke halkı olan Hititler'in önünde eğilerek, "Eğer ölümü gömmemi istiyorsanız, benim için Sohar oğlu Efron'a ricada bulunun" dedi, "Tarlasının

dibindeki Makpela Mağarası'nı bana satsın. Fiyatı neyse huzurunuzda eksiksiz ödeyip orayı mezarlık yapacağım." Hititli Efron halkının arasında oturuyordu. Kent kapısında toplanan herkesin duyacağı biçimde, "Hayır, efendim!" diye karşılık verdi, "Beni dinle, mağarayla birlikte tarlayı da sana veriyorum. Halkımın huzurunda onu sana veriyorum. Ölünü göm." İbrahim ülke halkının önünde eğildi. Herkesin duyacağı biçimde Efron'a, "Lütfen beni dinle" dedi, "Tarlanın parasını ödeyeyim. Parayı kabul et ki, ölümü oraya gömeyim." Efron, "Efendim, beni dinle" diye karşılık verdi, "Aramızda dört yüz şekel gümüşün sözü mü olur? Ölünü göm." İbrahim Efron'un önerisini kabul etti. Efron'un Hititler'in önünde sözünü ettiği dört yüz şekel gümüşü tüccarların ağırlık ölçülerine göre tarttı."

153 İbrahim, karısı Sarah'ı kız kardeşi olarak tanıtarak yanlış yönlendirdiği Avimelek'ten büyük hediyeler almıştı: "Avimelek İbrahim'e karısı Sara'yı geri verdi. Bunun yanısıra ona davar, sığır, köleler, cariyeler de verdi. İbrahim'e, 'İşte ülkem önünde, nereye istersen oraya yerleş' dedi. Sara'ya da, 'Kardeşine bin parça gümüş veriyorum' dedi, 'Yanındakilere karşı senin suçsuz olduğunu gösteren bir kanıttır bu. Herkes suçsuz olduğunu bilsin.'" Yaratılış 20:14-16.

154 Yaratılış 14.

155 Mısır'dan Çıkış 22:25.

156 Yasanın Tekrarı 23:19-20; ayrıca bkz. Levililer 25:36-37, Hezekiel 24.

157 Ferguson, *The Ascent of Money* [*Paranın Yükselişi*], s. 35.

158 Yasanın Tekrarı 24:6.

159 Levililer 25:35-37.

160 "Modern insanın hayatının büyük kısmında en bilindik gayesi paranın elde edilmesine odaklanmak olduğundan, hayattaki tüm mutluluk ve tüm tatmin duygusu, belli miktarda paraya sahip olmayla sıkı sıkıya ilişki içindedir... Fakat bu amaca ulaşıldığında ölümcül bir sıkıntı ve hayalkırıklığının ortaya çıkması, özellikle belli servete ulaşıp emekli olmuş işadamlarının hayatında sıkça karşımıza çıkar. .. para, yalnızca bir araç olarak kendi asli karakteriyle ifşa olur, faydasız ve gereksiz hale gelir, hayat sadece ona yoğunlaştığında para bazı değerlere kurulan köprüden fazlası değildir ve kimse bir köprünün üstünde yaşayamaz." Simmel, *Simmel on Culture* [Simmel, Kültür Üzerine], s. 250.

161 Buna rağmen F. A. Hayek gibi düşünürler her kurumun kendi parasını basmasını ve bunların kendi aralarında rekabet etmesini savunmuşlardır.

162 "En nefret edilesi tür, en bariz sebepleriyle, paranın kendi üzerinden para kazanması demek olan tefeciliktir. Para değişim aracı olarak kullanılmalıdır, faizle büyütmek için değil... Servet edinmenin tüm biçimleri içinde en gayrıtabi olanı budur." Aristoteles, *Politics* [Politika], 1258a39-1258b7.

163 Biraz abartarak paranın yaptığı işin alkolün yaptığına benzediğini, kendine has benzer bir güce sahip olduğunu söyleyebiliriz. Kişinin ruh halini veya enerjisini bütünüyle iyileştiremez fakat izleyen günün enerjisini transfer edebilir gibidir. Başka deyişle haftasonunun "enerji değeri" sabittir. Enerjinin bir kısmı gelecekten (Cumartesi sabah) bu ana (Cuma gecesi) aktarılmıştır. Aynı parasal borç gibi, alkol de Cumartesi sabahının enerjisini alıp Cuma gecesine yatırır. Bir anda o kadar enerjik oluruz ki farklı ve normal dışı davranmaya başlarız. Daha atağızdır, daha çok tüketiriz... gerçekten iyi zaman geçiririz. Paranın enerjisinin menzili ise haftasonundan çok daha uzundur.

164 Günümüzde devlet bütçeleri o kadar büyük ki, ekonomi bütçe dengesiyle yönlendirilebiliyor, aktive edilebiliyor veya yavaşlatılıyor.

165 Bir örnek: Gelirimin yüzde onu kadar borçlanırsam, aklı başında kimse bana yüzde on daha zengin veya üretken demez. Zaten değilim, tek kuruş bile. Fakat görünüşte gelirim artmış olur, ve ben de (borç sayesinde) yüzde on daha fazla harcayabilirim.

166 Eğer köleleri el emeği, makineleri de köleler olarak düşünürsek Platon'un günümüzün gerçekliğine o kadar da uzak olmadığını fark ederiz. Bugün manuel işler gerçekten de makinelere bırakılmıştır, insanlar ise yaratıcılık, akıl veya özgür irade gerektiren işleri yapar. Bu, Platon'un özgür insanın (köle olmayan) işlevi kavramının aynısıdır – entelektüel aktivite.

167 Yaratılış 1:28. Çalışma, Yaratılış 3:17-19'daki lanetin ardından meşakkatli bir şeye dönüştü.

168 Yaratılış 3:17-19: RAB Tanrı Âdem'e, "Karının sözünü dinlediğin ve sana, meyvesini yeme dediğim ağaçtan yediğin için toprak senin yüzünden lanetlendi" dedi, "Yaşam boyu emek vermeden yiyecek bulamayacaksın. Toprak sana diken ve çalı verecek, yaban otu yiyeceksin. Toprağa dönünceye dek ekmeğini alın teri dökerek kazanacaksın. Çünkü topraksın, topraktan yaratıldın ve yine toprağa döneceksin."

169 Yaratılış 3:19.

170 Süleyman'ın Özdeyişleri 22:29.

171 Tarihin akışı içinde emeğin fiyatı uç noktalara taşındı, komünizmde işçilerin durumunda olduğu gibi emek sadece yüksek derecede ödüllendirilmekle kalmadı, aynı zamanda değerin tek kaynağı kabul edildi.

172 Yasanın Tekrarı 24:19.

173 Hill, *Historical Context of the Work Ethic* [İş Etiğinin Tarihsel Bağlamı], s. 1.

174 Süleyman'ın Özdeyişleri 10:4.

175 Vaiz 5:12.

176 Süleyman'ın Özdeyişleri 21:25.

177 Ayrıca bkz. Eliade, *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion* and *Cosmos and History: The Myth of the Eternal Return* [Mukaddes ve Dünyevi: Dinin, Kâinatın ve Tarihin Doğası: Ebedi Dönüş Miti].

178 Mısır'dan Çıkış 20:8-11.

179 İktisatçı Jadgish Bhagwati'nin *In Defense of Globalization* [Küreselleşmeyi Savunmak], s. 33. kitabında isabetle kaydettiği gibi, uzun olmayan bir süre önce yıllık yüzde 2 GSMH büyümesi oldukça iyi kabul ediliyordu. Ancak şimdi eğer bazı gelişen ülkeler yıllık en az yüzde 6 büyüyemezse (krizden önce) bu, başarısızlık olarak algılanıyor.

3 ANTİK YUNAN
(Sayfa 99-137)

1 Lukáš Tóth bu bölümün eş yazarı ve aynı zamanda eş editörüdür.

2 Lowry, *Ancient and Medieval Economics* [Eskiçağ ve Ortaçağ İktisadı].

3 Nussbaum, *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosopy* [İyiliğin Kırılganlığı: Yunan Tragedya ve Felsefesinde Şans ve Etik].

4 Hesiodos, *Theogony* [Tanrıların Doğuşu].

5 Nussbaum, *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosopy* [İyiliğin Kırılganlığı: Yunan Tragedya ve Felsefesinde Şans ve Etik].

6 Detienne, *The Masters of Truth in Archaic Greece* [Arkaik Yunanistan'da Gerçeğin Efendileri], orijinal alıntı için Psellos, M.: *Energeias Daimonon,* 821B, Migne, PG, CXXII.

7 "... ancak daha sonra beyin, ilginç yorumlarıyla eşlik edebilir," diye devam ediyor. Campbell, *Myths to Live By* [Mitler ile Yaşamak]. İleriki bölümlerde bu içsel "hikâye

ile uyumun" (ya da model, varsayım, sonuç, paradigma vs. ile) genel anlamda günümüz bilimi ve iktisadı için de önemli bir rol oynadığını göstermeye çalışacağız.

8 Nussbaum, *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosopy* [İyiliğin Kırılganlığı: Yunan Tragedya ve Felsefesinde Şans ve Etik].

9 Detienne, *The Masters of Truth in Archaic Greece* [Arkaik Yunanistan'da Gerçeğin Efendileri].

10 Hesiodos, *Theogony* [*Tanrıların Doğuşu*].

11 Euripides, *The Iphigenia in Tauris* [Iphigenia Tauris'de], s. 92. Yahut 1240: "Sonra Yeryüzü Rüyaları yarattı, gecenin görüntülerini, ve bunlar ölümlü halka kadim şeyleri sezdirdi, kehanet zamanının nesnelerini ve bitecek olanları getirdi." Ayrıca bkz. "Hepsi kehanetvari, rüyalar âleminden gelen / Hayal dışardadır, efendinin mülkünden!" Aiskhylos, *The Seven against Thebes* [Tebai'ye Karşı Yediler], *The Complete Greek Drama* [Tüm Yunan Oyunları], cilt 1, s. 109.

12 "Doğruluğu en ufak bir kuşkuya konu olabilecek tüm fikirleri, tıpkı kesinlikle yanlış olanlar gibi reddetmek durumundayım... Uyanıkken zihnime giren nesnelerin doğruluğunun, rüyalarımın yanılsamasıyla girenlerden daha fazla olmadığını telakki ediyorum." Descartes, *Discourse on the Method* [Yöntem Üzerine Konuşma].

13 "İlk Yunan iktisat düşünürü olma şerefi, MÖ 8. yüzyıl ortalarında, Antik Yunan'ın erken zamanlarında yaşamış bir Boötyalıya, ozan Hesiodos'a gidiyor. .. Şiirindeki [*İşler ve Günler*] 828 dizeden ilk 383'ü, insanın isteklerinin çeşitliliği ve sınırsızlığına karşın kaynakların kıtlığını, ekonominin temel problemini ele alıyor." Rothbard, *Economic Thought before Adam Smith: Austrian Perspectives on the History of Economic Thought* [Adam Smith Öncesi İktisadi Düşünce: İktisadi Düşünce Tarihi Üzerine Avusturya Perspektifi].

14 Hesiodos, *Works and Days* [*İşler ve Günler*].

15 Hesiodos, *Works and Days* [*İşler ve Günler*].

16 Kratochvíl, *Filosofie mezi mýtem a vědou od Homéra po Descarta* [Homeros'tan Descartes'a Mit ve Bilim Arası Felsefe].

17 Bkz. Aristoteles, *Metaphysics* [Metafizik]: "Pythagorasçılar... sayıların temelinin her şeyin temeli olduğunu öne sürdü... nesnelerin kendilerinin de sayı olduğunu söylüyorlar."

18 Bunt, Jones ve Bedient, *The Historical Roots of Elementary Matemathics* [Temel Matematiğin Tarihsel Kökeni].

19 Mahan, *A Critical History of Philosophy* [Felsefenin Eleştirel Tarihi], Cilt 1.

20 Stobaialı Aristoxen, *58* B 2. Bkz. Guthrie, cilt I, sayfa 177, W.K.C.: *A History of Greek Philosophy* [Yunan Felsefesi Tarihi], cilt I-III. Cambridge, The University Press, 1962, 1965, 1969. (Üçüncü cilt karton kapaklı olarak da basıldı: Kısım I: Sofistler; Kısım 2: Sokrates.)

21 Harris, *The Reign of the Whirlwind* [Kasırganın Saltanatı].

22 Matematiksel gizemciliğin aslında neye benzedeğini göstermek için birkaç örnek verelim: Sevgi ve dostluk, uyum ifadesi olarak müzikteki oktavla aynı sayıya sahiptir, 8. Sağlığın esası 7. Adalete 4 rakamı verilmiştir çünkü intikamla ilişkilidir, cezaya eşittir; evlenme için matematiğin kurucuları tarafından 3 rakamı uygun görülmüştür; uzay 1'dir. Bu gizemcilik sonraları eski rüya kitaplarının temelini oluşturdu. Bkz. Rádl, *Dějiny Filosofie: Stavoměk a středověk* [Felsefenin Tarihi: İlk*çağ ve Orta*çağ], 89. Ayrıca bkz. Kirk, Raven ve Schofield, *The Presocratic Philosophers* [Sokrates Öncesi Filozoflar], Bö*lüm 7*.

23 Bertrand Russell "Mistisizm ve Mantık" adlı makalesinde antik Yunan filozoflarının nasıl bilimsel düşündüklerini ve bilimsel gözlemle gizemci kavramları nasıl birleştir-

diklerini gösteriyor. Russell, Russell, *Mysticism and Logic and Other Essays* [Mistisizm ve Mantık ve Diğer Yazılar].

24 Pythagoras aynı zamanda *irrasyonel sayılar* kavramını ilk ortaya sürendi. Bir sayı kümesi için ilginç bir isim değil mi? Sonuçta sayıların, bir nesnenin mümkün olan en rasyonel temsili olduğunu kabul ederiz. Sayı kadar mutlak bir şeyi sadece günlük hayat tecrübemizin dışında göründüğü için, koyunları saymaya yaramadığı için irrasyonel kabul edebildiğimize göre kendimize nesnel ve rasyonel varlıklar diyebilir miyiz?

25 Pythagoras *kozmos* terimini ilk kullanan filozoflardan biriydi. Aynı şey *felsefe* için de geçerlidir.

26 Lowry, *Ancient and Medieval Economics* [Eskiçağ ve Ortaçağ İktisadı].

27 Heraklitos, B51.

28 Lowry, *Archaeology of Economic Ideas* [İktisadi Düşüncenin Arkeolojisi].

29 Çağdaş düşünürler bazen bu çalışmayı Aristoteles'in bir öğrencisi olan Theophrastus'a atfeder.

30 Aristoteles, *Economics* [*Ekonomi*].

31 Aristoteles, *Economics* [*Ekonomi*].

32 Ksenophon, *Ways and Means* [Yollar ve İmkânlar].

33 Ksenophon, *Ways and Means* [Yollar ve İmkânlar].

34 Kazancın, ancak başkasının aynı miktarda kaybıyla mümkün olduğu oyun.

35 Ksenophon, *Ways and Means* [Yollar ve İmkânlar].

36 Ksenophon, *Oeconomicus* [Ekonomi].

37 Kullanım değeri bir metanın tüketimini belirtir. Değişim değeri metanın göreli az bulunurluğuna dayanır. Örneğin suyun kullanım değeri yüksektir çünkü o olmadan yaşayamayız. Fakat değişim değeri (misal, piyasa fiyatı) düşüktür çünkü boldur.

38 Ksenophon, *The Education of Cyrus* [Kyros'un Eğitimi].

39 Lowry, *Archaeology of Economic Ideas* [İktisadi Düşüncenin Arkeolojisi].

40 "yönetim giderlerini azaltın... artanı yatırım tutarına ekleyin... böylece yatırım en büyük hasılatı getirecektir." Ksenophon, *Ways and Means* [Yollar ve İmkânlar].

41 Ksenophon, *Oeconomicus* [Ekonomi].

42 Yeni Ahit, Yakup 4:13-17. "Dinleyin şimdi, 'Bugün ya da yarın filan kente gideceğiz, orada bir yıl kalıp ticaret yapacak, para kazanacağız' diyen sizler, yarın ne olacağını bilmiyorsunuz. Yaşamınız nedir ki? Kısa süre görünen, sonra yitip giden buğu gibisiniz. Bunun yerine, 'Rab dilerse yaşayacak, şunu şunu yapacağız' demelisiniz. Ne var ki, şimdi küstahlıklarınızla övünüyorsunuz. Bu tür övünmelerin hepsi kötüdür. Bu nedenle, yapılması gereken iyi şeyi bilip de yapmayan, günah işlemiş olur." Bu, yapılan her işi dünyanın geniş bağlamıyla ilişkilendirmek demektir. Gelecek ve geleceği belirleyen eylemler, kâinatın olaylarından ayrılmaz.

43 Ksenophon, *Ways and Means* [Yollar ve İmkânlar].

44 "Örneğin bakırcıların sayısındaki artış, bakırla imal edilen ürünlerin fiyatlarını düşürdüğünden bakır ustalarını iş bırakmaya yöneltir. Aynı şey demir ticaretinde de gözlenir. Yine, mısır ve şarap bolken ekinler ucuzlar, bunların üretiminden gelen kar ortadan kalkar, çoğu çiftçiliği bırakıp tüccarlığa, esnaflığa, tefeciliğe yönelir." Ksenophon, *Ways and Means* [Yollar ve İmkânlar].

45 "Şayet(...) alım satım veya ticaret kamu refahı için iyi ise; sebatla ticaret yapana en yüce onuru vermek ticaret erbabının sayısını artırır. Ve eğer halkın gelirini artırmanın yolunu halka zarar vermeden artırmanın yeni bir yolunu keşfedenin layıkıyla ödüllendirileceği herkes tarafından bilinirse; böyle bir imkân kolayca ihmal edilmez." Ksenophon, *Hiero* [Hiero].

46 "Her Atinalının kamu bütçesinden yeterli geçim yardımı alması için hangi düzenlemelerin yapılması gerektiğini açıkladım. Kimileri kendi hesaplamalarına göre bu miktarda paranın hiçbir zaman sağlanamayacağını düşünebilir. Yine de ümitsizliğe kapılmaya gerek yok. Planın en ince detaylarına kadar uygulanması gerekmiyor... inşa edilen evlerin, yapılan gemilerin, satın alınan kölelerin sayısı ne olursa olsun ödeme baskısı yaratacaktır. Doğrusu, her şeyi tek seferde yapmaktansa kademeli ilerlermek daha faydalı olabilir... kendi imkânlarımızın elverdiği ölçüde ilerleyip doğruları tekrar edip, yanlışlardan sakınabiliriz." Ksenophon, *Ways and Means* [Yollar ve İmkânlar].

47 Ksenophon, *Ways and Means* [Yollar ve İmkânlar].

48 Bu iki düşünür arasında bundan böyle ayrım yapmayacağız. Sokrates hiçbir şey yazmadı, onun fikirleri hakkında bildiğimiz her şeyi Platon'un yazdıklarına borçluyuz. Bu sebeple Platon – Sokrates ayrımı yapmak kolay değil, nitekim felsefeciler genellikle bundan kaçınır. Biz de bu geleneğe uyacağız. Fazlası için bkz. Kahn, *Plato and the Socratic Dialogue* [Platon ve Sokratesçi Dialog].

49 Platon, *Timaios* [Timaeus], 29b.

50 Platon, *The Republic* [*Devlet*], 7, 515c.

51 Yahut televizyondan. Bir anlamda televizyondan yayınlanan gerçeklik, gerçekliğin sadece gölgesidir. Televizyonun başından kalkıp gerçekleri olduğu gibi gören insan genelde hayal kırıklığına uğrar, uzun süren rahatlığın ardından "gözleri mahvolur."

52 Platon, *The Republic* [*Devlet*], 7, 515c.

53 "Eğer ebedi mahkûmlarla gölgeleri ayırt etme rekabetine girmek zorunda kalsa, onunla alay etmeyecekler mi? Dışarıya yaptığı seyahatin ardından gözlerinin bozulduğunu, bu yüzden dışarı çıkmanın işe yaramaz olduğunu söylemeyecekler mi? Hatta onları dışarı çıkarıp özgürleştirmeyi deneyen birini ellerine geçirme imkânı bulsalar onu öldürmeyecekler mi?" Platon, *The Republic* [*Devlet*], 7, 517a.

54 *The Matrix* filmi bu düşünceyi ayrıntılı işler: Birileri tarafından yanıltılan (renkli) gölgeleri izleyen (enerji üretmek için kullanılan) köleleriz.

55 Bu dünyaya keşfetmemiz gereken, içimize nakşedilmiş idealarla geldik ve bunlar nesneldir. *Protagoras* dialogunda Platon, dialoga adını veren ve tırnak içindeki kontrolsüz öznel yorumu kendisine atfedilen düşünürü eleştirir: "Her şeyin ölçüsü insandır." Platon, *Protagoras*, 361 c. Platon'un dünyasında yeni bir şey öğrenmeyiz; içimizde zaten bilmekte olduğumuz şeyleri *keşfederiz*.

56 Popper, *The Open Society and Its Enemies* [Açık Toplum ve Düşmanları], cilt 1, *The Spell of Plato* [Platon'un Büyüsü].

57 Nelson, *Reaching for Heaven on Earth* [Dünyada Cennete Uzanmak], Aristoteles, *Nichomachean Ethics* [*Nikomakhosa Etik*] hakkında.

58 McCloskey, *The Bourgeois Virtues* [Burjuva Erdemler], Davis ve Hersch: *Descartes' Dream* [Descartes'ın Rüyası] hakkında.

59 Deirdre McCloskey, Platon'un düşüncelerimizi aydınlatan ve bizi iyiyi anlamaya yaklaştıran güneş teşbihine gönderme yaparak "İyi" ve "Tanrı" (İngilizce "Good" ve "God" – ç. n.) arasındaki sözel benzerliği vurguluyor. İnanmış bir Hıristiyan kuşkusuz "İyilik Güneşi" yerine "Tanrı'nın Oğlu" tamlamasını tercih edecektir (İngilizce "Sun of Good" yerine "Son of God" – ç. n.). Bkz. McCloskey, *The Bourgeois Virtues* [Burjuva Erdemler].

60 Bunun benzeri, matematikçilerin ve fizikçilerin tesadüflerin istatistiksel yorumu için kullandıkları meşhur sözde belirtilir: *Tanrı zar atmaz.*

61 Polanyi, *Personal Knowledge* [Kişisel Bilgi].

62 McCloskey, *The Bourgeois Virtues* [Burjuva Erdemler].

63 Sallust, *On the Gods and the World* [Tanrılar ve Dünya Üzerine], kısım 4.

64 Bu noktada belirtelim ki *her şey* gerçekliğin bir *temsili* ya da *imgesidir* (gerçeğin kendisi değil) – bilimsel "doğrular" ve ilkeler gibi, mitolojik olanlar da.

65 "Gerçekten önemli ve kayda değer hipotezlerin gerçeği son derece kusurlu yansıtan 'varsayımları' olduğu ve genellikle kuramın önemi arttıkça varsayımların gerçekten o nispette uzaklaştığı görülecektir... Dolayısıyla önemli olmak için bir hipotezin betimsel anlamda yanlış varsayımlara sahip olması gerekir; hipotezin başarısı, açıklanması amaçlanan olguyu çevreleyen faktörlerden hiçbirini dikkate almadığı düşünülürse, bu faktörlerin ilgisiz olduğunu gösterir." Friedman, *Essays in Positive Economics* [Pozitif Ekonomi Yazıları].

66 Soru, *modellerimizin ne olduğu*dur. *Doğru* olmaya mı gayret ediyorlar yoksa sadece birer araç vazifesi mi görüyorlar (az ya da çok faydalı)? Ancak eğer *bir şekilde* doğru, geçerli olma iddiaları yoksa nasıl araçsal *veya* faydalı olabilirler?

67 Platon, *Phaedo* [*Phaidon*], 64d.

68 Platon, *Phaedo* [*Phaidon*], 66d.

69 Platon, *Phaedo* [*Phaidon*], 66b.

70 Platon, *Phaedo* [*Phaidon*], 66c.

71 Platon, *Phaedo* [*Phaidon*], 65b-67a.

72 Platon, *Phaedo* [*Phaidon*], 66e-67a.

73 Nussbaum, *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy* [İyiliğin Kırılganlığı: Yunan Tragedyaları ve Felsefesinde Talih ve Etik]. Platon 492e.

74 Nelson, *Economics as Religion* [Din Olarak Ekonomi].

75 Nietzsche'den başlayarak totalitarizm eleştirisi güçlendi ve İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Platon'u totalitarizmin büyük büyükbabası saymak neredeyse standart oldu. (Bkz. K. Popper, Z. Baumann, J. Habermas, M. Foucault vb.).

76 Platonculuğun ikinci yaşamı için, binlerce "kullanım" seçeneğine yapılan referanslar da dahil (hatta J. V. Stalin tarafından), bkz. Novotný, F., *The Posthumous Life of Plato* [Platon'un İkinci Yaşamı].

77 Nelson, *Economics as Religion* [Din Olarak Ekonomi] ve ayrıca Popper, *The Open Society and Its Enemies* [Açık Toplum ve Düşmanları].

78 Karl Marx *Capital* [*Kapital*] 1. cilt 12. bölümde yakınır: "Platonculuk her yere yuvalanmış!" Ona göre Platon "işbölümünü toplumu katmanlara bölmenin zemini olarak görür. Bir işçi işine uyum sağlamalıdır, işi işçiye değil". O halde Platon için uygun etiket şudur: "aristokratik sınıfların tüketici komünizminin reaksiyoner ütopyacılığı."

79 Lowry, "The Economic and Jurisprudential Ideas of the Ancient Greeks: Our Heritage from Hellenic Thought," [Antik Yunan'da İktisadi ve Hukuki Fikirler: Helenik Düşüncenin Mirası].

80 Nussbaum, *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy* [İyiliğin Kırılganlığı: Yunan Tragedyaları ve Felsefesinde Talih ve Etik].

81 Rádl, *Dějiny Filosofie: Starověk a středověk* [Felsefe Tarihi: İlkçağ ve Ortaçağ].

82 Nussbaum, *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy* [İyiliğin Kırılganlığı: Yunan Tragedyaları ve Felsefesinde Talih ve Etik].

83 Nelson, *Reaching for Heaven on Earth* [Dünyada Cennete Uzanmak].

84 Nelson, *Reaching for Heaven on Earth* [Dünyada Cennete Uzanmak].

85 Platon, *The Republic* [*Devlet*], s. 5.

86 Köken itibarıyla "ütopya", "ou" (değil) ve "topos" (yer) kelimelerinden gelir, varolması, gerçekleşmesi için belli bir mekânı olmayan vizyon anlamındadır.

87 "Sofokles *Antigone*'da bir adım öteye gider. Hangi sebeple olursa olsun yapabileceği halde toplum için azamisini yapmayanı *en kötü* olarak mimler; toplum çıkarının

yanında bireysel konforun yeri yoktur. 'En kötü' (*kakitos*) insan kendi çıkarı için yeteneğini şehrinden esirgeyendir. 'Kötü' (*hoi kakoi)* ise 'şehre karşı iyi niyetli' olanların tersidir, sanki tam anlamıyla zıt kutuplar mevcuttur." Nussbaum, *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy* [İyiliğin Kırılganlığı: Yunan Tragedyaları ve Felsefesinde Talih ve Etik].

88 Nelson, *Economics as Religion* [Din Olarak Ekonomi].

89 Nussbaum, *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy* [İyiliğin Kırılganlığı: Yunan Tragedyaları ve Felsefesinde Talih ve Etik].

90 Nussbaum, *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy* [İyiliğin Kırılganlığı: Yunan Tragedyaları ve Felsefesinde Talih ve Etik].

91 Popper, *The Open Society and Its Enemies* [Açık Toplum ve Düşmanları], cilt 1, *The Spell of Plato* [Platon'un Büyüsü].

92 Popper, *The Open Society and Its Enemies* [Açık Toplum ve Düşmanları].

93 Platon, *Timaeus* [Timaios], 22e-23b.

94 Campbell, *Myths to Live By* [Mitler ile Yaşamak].

95 Platon, *Timaeus* [*Timaios*], 23c.

96 Başka bir yerde Platon şöyle yazar: "Ve bizden eski, üstün insanlar, tanrılara yakın yaşayanlar." *Philebus* [Philebos], 16d.

97 "Senin halkın sadece bir seli hatırlar, oysa geçmişte çok sayıda olmuştu." Platon, *Timaeus* [*Timaios*], 16d.

98 Yaratılış 19:16-17: "Lut ağır davrandı, ama RAB ona acıdı. Adamlar Lut'la karısının ve iki kızının elinden tutup onları kentin dışına çıkardılar. Kent dışına çıkınca, adamlardan biri Lut'a, 'Kaç, canını kurtar, arkana bakma' dedi, 'Bu ovanın hiçbir yerinde durma. Dağa kaç, yoksa ölür gidersin.'" Benzer bir başlık İsa'nın uyarısında da vardır, Matta 24:15-16: "Peygamber Daniel'in sözünü ettiği yıkıcı iğrenç şeyin kutsal yerde dikildiğini gördüğünüz zaman –okuyan anlasın– Yahudiye'de bulunanlar dağlara kaçsın."

99 Nussbaum, *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy* [İyiliğin Kırılganlığı: Yunan Tragedyaları ve Felsefesinde Talih ve Etik].

100 Aristoteles, *Metaphysics* [*Metafizik*], 1025b25

101 Nussbaum, *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy* [İyiliğin Kırılganlığı: Yunan Tragedyaları ve Felsefesinde Talih ve Etik].

102 Ibid.

103 Aristoteles, *Nicomachean Ethics* [*Nikomakhos'a Etik*], 1094b3.

104 Aristoteles, *Nicomachean Ethics* [*Nikomakhos'a Etik*], 1113a15.

105 "Erdem etiği" ile erdem üzerine kurulu olan etikten bahsediyoruz (sorumluluk, kar, fayda ya da hesaplanmış sonuçlar üzerine olandan değil). Fazlası için bkz. McIntyre, *After Virtue* [Erdemin Ötesi]. MacIntyre önceleri Aristotelesçi iken daha sonra Thomist (Thomas Aquinas'ın öğretilerini benimseyen kişi – ç. n.) olmuştur, kendi sözleriyle "Aristoteles'in kendisinden bile daha iyi bir Aristotelesçi idi." MacIntyre, *After Virtue* [Erdemin Ötesi]. Erdem etiğinin kurucusu Platon olsa da, onu asıl inşa eden Aristoteles'tir. Erdem etiği Aydınlanma'ya kadar uygarlığımızın baskın etik ekolüydü, daha sonra yerini kısmen faydacılık ve Kantçı deontolojiye (sorumluluk, iyi niyet ve kurallara riayet etmeye dayalı ahlak) bırakmıştır.

106 Aristoteles, *Politics* [*Politika*], 2.5.

107 Aristoteles, *Politics* [*Politika*], 1258b.1.10.

108 Aristoteles, *Politics* [*Politika*], 1.10. Aristoteles burada genel refaha hizmet eden iyi *ekonomi* ile amacı daha çok servet olan dizginsiz servet biriktirme anlamındaki ***kremastik*** ayrımını yapar.

109 Aristoteles, *Politics* [*Politika*], 1.8-10.
110 Aristoteles, *Politics* [*Politika*], 2.3, 1261b.
111 Aristoteles, *Politics* [*Politika*], 1.11.
112 Aristoteles, *Nicomachean Ethics* [*Nikomakhos'a Etik*], 1103b27-29.
113 Aristoteles, *Eudemian Ethics* [*Eudemos'a Etik*], 1214a6-7.
114 Aristoteles, *Eudemian Ethics* [*Eudemos'a Etik*], 1214a18-19.
115 Aristoteles, *Politics* [*Politika*], 1.1253a2.
116 *Nicomachean Ethics* [*Nikomakhos'a Etik*] ve *Politics*'de [*Politika*] yer alan sosyal ve ekonomik süreçler üzerine farklı bir okuma için bkz. Polanyi, "Aristoteles Ekonomiyi Keşfediyor."
117 Aristoteles, *Politics* [*Politika*], 2.1.1261a18, 3.1.1275b20.
118 Aristoteles, *Nicomachean Ethics* [*Nikomakhos'a Etik*], 1175b2-13.
119 Aristoteles, *Nicomachean Ethics* [*Nikomakhos'a Etik*], 1175a19-22.
120 Aristoteles, *Nicomachean Ethics* [*Nikomakhos'a Etik*], 1174b23.
121 Önde gelen çağdaş Aristotelesçilerden olan MacIntyre "eudemonia" durumunu "iyi olma, iyi olma işini iyi yapma, kendine ve ilahi olanla ilişkisine iyi bakma" olarak tanımlıyor. MacIntyre, *After Virtue* [Erdemin Ötesi].
122 Aristoteles, *Politics* [*Politika*], 1.1.1252a2-3.
123 Aristoteles, *Nicomachean Ethics* [*Nikomakhos'a Etik*], 1094a1-3 ve şehir devletinin bir tür alt kümesi olarak hane halkı "...tıp sanatının amacı sağlık..., ekonomi sanatının ise servettir." Aristoteles, *Nicomachean Ethics* [*Nikomakhos'a Etik*], 1094a8-9.
124 Aristoteles, *Nicomachean Ethics* [*Nikomakhos'a Etik*], 1172a19-29.
125 Aristoteles, *Nicomachean Ethics* [*Nikomakhos'a Etik*], 1172b10-28.
126 Aristoteles, *Nicomachean Ethics* [*Nikomakhos'a Etik*], 1095a14-23.
127 Aristoteles, *Politics* [*Politika*], 1.1.1252a1-7.
128 Bu noktada Aristoteles Stoacılara oldukça yakındır: "Çoğu adam, ve bunların en kaba saba olanları, görünüşe bakılırsa (sebepsiz yere değil) iyiliği, mutluluğu zevk olarak tanımlıyor; bu yüzden sefahat dolu bir hayat seviyorlar." Aristoteles, *Nicomachean Ethics* [*Nikomakhos'a Etik*], 1095b15-17. "Fakat daha üstün zarafete ve aktif yaradılışa sahip olanlar mutluluğu şeref olarak görüyor... bizim sezgimize göre iyilik insanın içindedir ve ondan kolayca alınamaz. Dahası, insanlar bu hasletlerini sağlama almak için onurun peşinden gidiyorlar." Aristoteles, *Nicomachean Ethics* [*Nikomakhos'a Etik*], 1095b24–29.
129 Burada Platon ile aynı fikirde: "Gerçekten iyi ve bilge olan kişi, bizce, hayatın tüm ihtimallerine karşı kendine yakışanı yapar ve daima koşulların elverdiğinin en iyisine ulaşır." Aristoteles, *Nicomachean Ethics* [*Nikomakhos'a Etik*], 1101a1-2.
130 Aristoteles, *Nicomachean Ethics* [*Nikomakhos'a Etik*], 1174a4-9.
131 Aristoteles, *Nicomachean Ethics* [*Nikomakhos'a Etik*], 1106b29-30.
132 Aristoteles, *Nicomachean Ethics* [*Nikomakhos'a Etik*], 1106b31-34.
133 Aristoteles, *Nicomachean Ethics* [*Nikomakhos'a Etik*], 1107b9-10.
134 Aristoteles, *Nicomachean Ethics* [*Nikomakhos'a Etik*], 1104a19-27.
135 Aristoteles, *Nicomachean Ethics* [*Nikomakhos'a Etik*], 1106b6-7.
136 Aristoteles, *Nicomachean Ethics* [*Nikomakhos'a Etik*], 1109a25-29.
137 Aristoteles, *Nicomachean Ethics* [*Nikomakhos'a Etik*], 1109a24.
138 Orta noktayı aramak Aristotelesçiliğin en büyük sorularından biridir –deneme yanılma, gözlemle değil ama belki Platon'a göre *fronésis* – pratik bilgelikle; bkz. Gadamer, *The Idea of the Good in Platonic-Aristotelian Philosophy* [Platon – Aristoteles Felsefesinde İyi Düşüncesi].
139 Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi].

140 Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi].

141 "Akıllı bir kişi... insan hayatındaki tüm hadiseleri idare eden bilgeliğin verdiği güvenle, kendi payına düşeni, bunlar ne olursa olsun, sanki kainatın bağlantılarını, bağımlılıklarını köşe bucak biliyormuş da, kendisi için istediği tam da buymuş gibi zevkle kabullenir... Hayatsa, hayatı memnuniyetle yaşar; ölümse, tabiatta artık onun varlığına dair bir lüzum hasıl olmadığına göre, gitmesi gereken yere isteyerek gider. Düşünceleri Stoacılığa denk düşen sinik bir filozof 'kabul ediyorum' demişti – 'Kaderden payıma düşen neyse hepsini aynı zevk ve tatminle kabul ediyorum – zenginlik ya da yoksulluk, zevk ya da acı, sağlık ya da hastalık, hepsi benim için aynı.'" Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi].

142 "Görünen o ki, Stoacılar hayatı büyük hüner gerektiren bir oyun gibi görüyor; içine biraz şans karışmış olsa da... oyunun tüm keyfi oyunu iyi, adil ve beceriyle oynamaktan geliyor. Şayet iyi bir oyuncu, tüm becerisine rağmen şans eseri kaybettiyse, kayıp büyük bir üzüntüye sebep olmaktan çok mutluluk getiriyor. Oyuncu yanlış hamle yapmadı;... oyundan bütünüyle keyif aldı. Öte yandan kötü bir oyuncu tüm beceriksizliğine rağmen şans eseri kazandıysa, bu başarı ona en ufak bir tatmin vermiyor. Oyun boyunca yaptığı hataların hatırasıyla esef duymaktadır. Oyun esnasında bile alabileceği zevkin zerresini alamamıştır." Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi].

143 Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi].

144 "Bu hususlarda antik filozofların yazdıklarından bize kadar ulaşan parçalar, belki de eski çağların kalıntılarından en öğretici, en ilginç olanları. Doktrinlerinin ruhu ve yiğitiliği, günümüz sistemlerinin ümidi tükenmiş, hüzünlü, sızlanan tonuna kusursuz bir tezat teşkil ediyor." Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi].

145 "'Eğer denize açılacaksam,' diyor [Stoacı] Epiktetus, 'En iyi gemiyi ve en iyi kaptanı seçer, şartların ve görevin elverdiği en iyi havayı beklerim. Tanrıların bana verdiği, işlerimi nasıl göreceğime dair prensipler, basiret ve münasiplik, bunu yapmamı gerektirir, lakin daha fazlasını değil; bunları yapmama rağmen, şayet ne gemimin gücünün, ne kaptanımın hünerinin üstesinden gelemeyeceği bir fırtına çıkarsa, karşılaşacağım sonuçları kendime dert etmem. Üstüme düşeni zaten yaptım. Kaderime yön verenler bana hiçbir zaman perişan, endişeli, ümitsiz ya da korkak olmamı emretmez. Boğulacak mıyız yoksa bir limana mı varacağız, Jüpiter'in işidir, benim değil. Bunu tamamen onun kararına bırakırım, kararının hangi yönde olacağını düşünerek rahatımı bozmak yerine başıma ne gelirse gelsin aynı kayıtsızlık ve selametle karşılarım.'" Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi]

146 "Örneğin onun felsefesine göre basiret, tüm erdemlerin kaynağıydı." Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi].

147 "Daima bu arzuların doğal nesneleri olduklarından, onun [Epikür'ün] düşüncesi kanıta ihtiyaç duymuyordu." Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi].

148 Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi].

149 Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi].

150 Epikür, *Principal Doctrines* [Temel Doktrinler], 1.

151 Mill, *Utilitarianism* [Faydacılık].

152 Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi].

153 Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi].

154 Örnek olarak bkz. Kant, Introduction to the Metaphysics of Morals [Ahlakın Metafiziğine Giriş].

4 HIRİSTİYANLIK
(Sayfa 139-177)

1 Matta 4:4.

2 Yaratılış 3:19: "Ekmeğini alın teri dökerek kazanacaksın."

3 Yahudi inancının temel fikirleri ilk kez Hıristiyanlık çağında o kadar benimsendi ki, tüm Batı uygarlığını önemli ölçüde etkilemeye başladı.

4 Nelson, *Economics as Religion* [Din Olarak Ekonomi], s. 329.

5 McCloskey, "Rhetoric of Economics" [Ekonomi Retoriği].

6 Luka 15:8-10: "Ya da on gümüş parası olan bir kadın bunlardan bir tanesini kaybetse, kandil yakıp evi süpürerek parayı bulana dek her tarafı dikkatle aramaz mı? Parayı bulunca da arkadaşlarını, komşularını çağırıp, 'Benimle birlikte sevinin, kaybettiğim parayı buldum!' der. Size şunu söyleyeyim, aynı şekilde Tanrı'nın melekleri de tövbe eden bir tek günahkâr için sevinç duyacaklar."

7 Matta 25:27: "Ekmediğim yerden biçtiğimi, harman savurmadığım yerden devşirdiğimi bildiğine göre paramı faize vermeliydin. Ben de geldiğimde onu faiziyle geri alırdım."

8 Luka 16:5-12: "Böylelikle efendisine borcu olanların hepsini tek tek yanına çağırdı. Birincisine, 'Efendime ne kadar borcun var?' dedi. "Adam, 'Yüz ölçek zeytinyağı' karşılığını verdi. "Kâhya ona, 'Borç senedini al ve hemen otur, elli ölçek diye yaz' dedi. "Sonra bir başkasına, 'Senin borcun ne kadar?' dedi. "'Yüz ölçek buğday' dedi öteki. "Ona da, 'Borç senedini al, seksen ölçek diye yaz' dedi. "Efendisi, dürüst olmayan kâhyayı, akıllıca davrandığı için övdü. Gerçekten bu çağın insanları, kendilerine benzer kişilerle ilişkilerinde, ışıkta yürüyenlerden daha akıllı oluyorlar. Size şunu söyleyeyim, dünyanın aldatıcı servetini kendinize dost edinmek için kullanın ki, bu servet yok olunca sizi sonsuza dek kalacak konutlara kabul etsinler." "En küçük işte güvenilir olan kişi, büyük işte de güvenilir olur. En küçük işte dürüst olmayan kişi, büyük işte de dürüst olmaz. Dünyanın aldatıcı serveti konusunda güvenilir değilseniz, gerçek serveti size kim emanet eder? Başkasının malı konusunda güvenilir değilseniz, kendi malınız olmak üzere size kim bir şey verir?" Ayrıca bkz. Luka 19:13-24.

9 Matta 20:8: "Akşam olunca, bağın sahibi kâhyasına, 'İşçileri çağır' dedi. 'Sonuncudan başlayarak ilkine kadar, hepsine ücretlerini ver.'"

10 Luka 7:41-43: "Tefeciye borçlu iki kişi vardı. Biri beş yüz, öbürü de elli dinar borçluydu. Borçlarını ödeyecek güçte olmadıklarından, tefeci her ikisinin de borcunu bağışladı. Buna göre, hangisi onu çok sever?" Simun, "Sanırım, kendisine daha çok bağışlanan" diye yanıtladı. İsa ona, "Doğru söyledin" dedi.

11 Luka 12:16-21: "Ama Tanrı ona, 'Ey akılsız!' dedi. 'Bu gece canın senden istenecek. Biriktirdiğin bu şeyler kime kalacak?' Kendisi için servet biriktiren, ama Tanrı katında zengin olmayan kişinin sonu böyle olur."

12 Birkaçını sayalım: Gizli Hazine öyküsü (Matta 13:44), İnci öyküsü (Matta 13:45), İyi Samiriyeli öyküsü (Luka 10:25-37), Sadık Uşak öyküsü (Markos 13:33-37; Luka 12:35-48; Matta 24:42-51), Savurgan Oğul öyküsü (Luka 15:11-32). Cox, Easley, Robertson ve Broadus, *Harmony of the Gospels* [Müjdelerin Uyumu], s. 348.

13 Bu, bizzat maddiyatla ölçüsüzce meşgul olma ile de bağlantılıdır. "Hiç kimse iki efendiye kulluk edemez. Ya birinden nefret edip öbürünü sever, ya da birine bağlanıp öbürünü hor görür. Siz hem Tanrı'ya, hem de paraya kulluk edemezsiniz." Matta 6:24. Ayrıca Luka 16:13.

14 Willis, *God's Politics: Why the Right Gets It Wrong and the Left Doesn't Get It* [Tanrı'nın Siyaseti: Sağ Neden Yanlış Anlıyor, Sol Neden Anlamıyor], s. 212. Ayrıca bkz. Colins ve Wright, *The Moral Measure of Economy* [Ekonominin Ahlaki Ölçüsü].

15 Matta 5:2-3.

16 Matta 6:11.

17 Liddel ve Scott, *Greek-English Lexicon* [Yunanca-İngilizce Sözlük]: "iyi haberin mükâfatı, haberciye verilir."

18 Vahiy 13:17, "Öyle ki, bu işareti, yani canavarın adını ya da adını simgeleyen sayıyı taşımayan ne bir şey satın alabilsin, ne de satabilsin."

19 Ayrıca bkz. Horsley, *Covenant Economics* [Sözleşme İktisadı], s. 81, 95.

20 Matta 6:12.

21 Orijinal Yunanca nüshada "opheilēmata" kullanılıyor, "ophelio" borç anlamındadır. İncilin tüm İngilizce çevirilerinde (ikisi hariç) bu şekilde tercüme edilmiş. Bu dua Luka 11:2-4 ayetinde de mevcut. Burada Yunanca "amartias" kullanılmış, günah anlamına geliyor, kökü eski bir kelime olan "hamart", bu da "yoldan çıkmak, yanlış yapmak, günah işlemek" anlamında. Bu iki kelime genellikle eş anlamlı olarak kullanılıyor. (Yeni Ahit'te *amartias* 181, *hamarant* 36 ve *ophelio* 36 kez karşımıza çıkıyor.)

22 Bkz. Levililer 25:39.

23 Mısır'dan Çıkış 21:1-6; Levililer 25:8-10, 41-42; Yasanın Tekrarı 15:1-6, 12-15. Borcun silinmesi Hammurabi Yasalarında da var, 117. Bkz. Horsley, *Covenant Economics* [Sözleşme İktisadı], s. 45.

24 1 Korintliler 7:23: "Bir bedel karşılığı satın alındınız, insanlara köle olmayın." Benzer unsurları Eski Ahit'te de görüyoruz – kölelikten kurtulmaya klasik bir örnek için Levililer 25:48: "satıldıktan sonra geri alınma hakkı vardır. Kardeşlerinden biri, amcası, amcasının oğlu veya yakın akrabalarından, ailesinden biri onu geri alabilir." Veya 2 Samuel 7:23: "Halkın İsrail'e benzer tek bir ulus yok dünyada. Kendi halkın olsun diye onları kurtarmaya gittin. Çünkü onlar için de, ülken için de büyük ve görkemli işler yapmakla ün saldın. Mısır'dan kendin için kurtardığın halkın önünden ulusları ve tanrılarını kovdun." Veya Mezmurlar 107:2: "Böyle desin RAB'bin kurtardıkları, düşman pençesinden özgür kıldıkları." Veya Mezmurlar 111:9: "O halkının kurtuluşunu sağladı."

25 Markos 10:42-45; "fidye", borçtan dolayı köleliğe düşenlerin bedel ödenerek kurtarılmasını anlatan sözleşme mekanizmasına işaret ediyor. (Bkz. Levililer 25:25-28, 47-55). Bkz. Horsley, *Covenant Economics* [Sözleşme İktisadı], s. 123.

26 Efesliler 1:7.

27 Koloseliler 1:14.

28 İbraniler 9:12-15.

29 Efesliler 2:8-9.

30 Romalılar 3:22-24.

31 Vahiy 21:6. Yazarın vurgusu.

32 Latin edat *trans*'tan geliyor ("karşıya, uzak tarafa, öteye"). Ön ek *trans* karşıya, içinden, üstünden, ötesine, öbür tarafa, dışına anlamlarına gelir.

33 Elçilerin İşleri 8:20.

34 Graeber, *Toward an Anthropological Theory of Value* [Antropoljik Değer Kuramına Doğru], 154. Ayrıca bkz. Cheal, *The Gift Economy* [Hediye Ekonomisi].

35 Çek filozof Jan Sokol, büyükannesinin paraya yılda birkaç kez tuz almak için ihtiyacı olduğunu anlatıyor.

36 Hangi kültürlerin hangi alanlarda bahşişe düşkün olduğu gözlemlemek ilgi uyandırıcı. Restoranlarda verilir ama mağazalarda verilmez. Taksi şoförlerine verilir, otobüs

şoförlerine verilmez. Çek Cumhuriyeti'nde tamircilere verilir, Amerika'da hizmetçilere, kapıcılara verilmez.

37 Bahşiş konusu epeyce tartışmaya konu olmuştur, sadece iktisatçılar arasında da değil. Bu konuda en ilginç tartışmalardan biri Quentin Tarantino'nun filmi *Reservoir Dogs*'un [Rezervuar Köpekleri] başında bulunabilir.

38 Restoran ve barlardaki karşılıklı ikramlara da dikkat çekelim. İnsanları akşam yemeği veya içkiye davet edebilirsiniz ama onlara önlerine 8,50 dolar koyarak "muamele" ederseniz kimse mutlu olmaz. 8,50 dolar değerindeki bir içkiyi bu işlem fiilen aynı da olsa bazı arkadaşlarınız reddedebilir ("nümerik" ekonomi bakış açısıyla).

39 Bu durum Eski Ahit'in bir pasajında işleniyor: "Ey susamış olanlar, sulara gelin, parası olmayanlar, gelin, satın alın, yiyin. Gelin, şarabı ve sütü parasız, bedelsiz alın." Yeşaya 55:1.

40 Bassham ve Bronson, *The Lord of the Rings and Philosophy* [Yüzüklerin Efendisi ve Felsefe]. Alison Milbank'in belirttiği gibi bütün mallar hediyedir ve hiçbir mali takas yoktur.

41 İnsan mı yüzüğe sahip yoksa yüzük mü insana, tartışmaya açık olsa da. Örneğin Gollum'u ele alalım: Yüzüğe sahip mi oldu yoksa onu bulduktan sonra yüzük tarafından sahip olunup kontrol mü edildi? Galadriel ve hatta Gandalf bile yüzüğü kontrol edememekten, aksine onun tarafından kontrol edilmekten ve onun imgesi tarafından yeniden şekillendirilmekten endişe ediyorlar. Bununla anlatmak istediğim, ilişkinin uç noktada iki yönlü bir sahiplik ilişkisi olduğu. Nesnelere sadece biz sahip olmuyoruz, onlar da bize sahip oluyorlar. Benzer tema Chuck Palahniuk'un kitabı ve kült film *Fight Club*'da (David Fincher, 1999) [Dövüş Klübü] da işleniyor; Tyler Durden filmin ana karakterine (ismi olmayan ve Herkesi, ortalama Amerikalı'yı temsil eden kişiye) "sahip oldukların sonunda sana sahip olur" diyor.

42 Mauss, *The Gift* [Hediye], s. 66,67.

43 Cheal, *The Gift Economy* [Hediye Ekonomisi], 2. Ayrıca bkz. Durkheim, *The Division of Labor in Society* [Toplumda İş Bölümü], 4-7, Levi-Strauss, *The Elementary Structures of Kingship* [Krallığın Temel Yapıları],ve Bourdieu, *Outline of a Theory of Practice* [Uygulama Kuramının Anahatları].

44 Neubauer, *O čěm je věda* [Bilimin Konusu], s. 145.

45 Simmel, *Peníze v moderní kultuře a jiné eseje [Çağdaş Kültürde Para],* s. 249.

46 Son tahlilde İsa'nın hayatı bile bir paradoks: Kral bir yemlikte doğdu (Luka 2); zamanının en ateşli "müminleri" onu reddetti (Matta 21:45-46); vergi tahsildarları ve fahişelerle dost oldu; gücünü zayıflıkla ve çarmıha karşı gösterdi; Tanrı, yani dünyanın en kudretli varlığı, diğer suçlularla çarmıha çivilendi. Bu paradoksları betimleyen birkaç pasaj alıntılayalım: "İkisinden hangisi babasının isteğini yerine getirmiş oldu?" "Birincisi" diye karşılık verdiler. İsa da onlara, "Size doğrusunu söyleyeyim, vergi görevlileriyle fahişeler, Tanrı'nın Egemenliği'ne sizden önce giriyorlar" dedi. "Yahya size doğruluk yolunu göstermeye geldi, ona inanmadınız. Oysa vergi görevlileriyle fahişeler ona inandılar. Siz bunu gördükten sonra bile pişman olup ona inanmadınız." Matta 21:31-32. "İnsanoğlu'nun günahlı insanların eline verilmesi, çarmıha gerilmesi ve üçüncü gün dirilmesi gerektiğini bildirmişti." Luka 24:7. "Siz Yaşam Önderi'ni öldürdünüz, ama Tanrı O'nu ölümden diriltti." Elçilerin İşleri 3:15.

47 Markos 12:42-44: "Yoksul bir dul kadın da geldi, birkaç kuruş değerinde iki bakır para attı. İsa öğrencilerini yanına çağırarak, "Size doğrusunu söyleyeyim" dedi, "Bu yoksul dul kadın kutuya herkesten daha çok para attı. Çünkü ötekilerin hepsi, zenginliklerinden artanı attılar. Bu kadın ise yoksulluğuna karşın, varını yoğunu, geçinmek için elinde ne varsa, tümünü verdi."

48 Matta 22:17: "Peki, söyle bize, sence Sezar'a vergi vermek Kutsal Yasa'ya uygun mu, değil mi?" İsa onların kötü niyetlerini bildiğinden, "Ey ikiyüzlüler!" dedi. "Beni neden deniyorsunuz? Vergi öderken kullandığınız parayı gösterin bana!" O'na bir dinar getirdiler. İsa, "Bu resim, bu yazı kimin?" diye sordu. "Sezar'ın" dediler. O zaman İsa, "Öyleyse Sezar'ın hakkını Sezar'a, Tanrı'nın hakkını Tanrı'ya verin" dedi." Ayrıca Luka 20:25.

49 Yuhanna 2:14.

50 "İpten bir kamçı yaparak hepsini koyunlar ve sığırlarla birlikte tapınaktan kovdu, para bozanların paralarını döküp masalarını devirdi. Güvercin satanlara, "Bunları buradan kaldırın, Babam'ın evini pazar yerine çevirmeyin!" dedi. Yuhanna 2:15-16. Bu, İsa'nın halkın önündeki ikinci işi (ilki Kana, Celile'de suyu şaraba çevirmekti) olarak Yuhanna tarafından kaydedildi.

51 Matta 6:19-21.

52 Matta 6:25-34.

53 1 Timoteos 6:10.

54 İbraniler 13:5.

55 Luka 8:14.

56 Dixit ve Nalebuff, *Thinking Strategically* [*Stratejik Düşünmek*], s. 106.

57 Aslında Shakespeare oyunlarının büyük temaları, başlangıçta ufak yanlış anlaşılmaların zaman içinde devasa olaylara dönüşmesinden oluşur. Komedileri herkesin birbirine gülmesiyle, trajedileri herkesin birbirini öldürmesiyle biter.

58 Mısır'dan Çıkış 21:23-25: "Ama başka bir zarar varsa, cana karşılık can, göze karşılık göz, dişe karşılık diş, ele karşılık el, ayağa karşılık ayak, yanığa karşılık yanık, yaraya karşılık yara, bereye karşılık bere ödenecektir."

59 Matta 5:38-42.

60 N. Gaiman ve T. Pratchett tarafından yazılan *Good Omens*: *The Nice and Accurate Prophecies of Agnes Nutter, Witch [İyi Alametler: Cadı Agnes Nutter'ın Hoş ve İsabetli Kehanetleri] adlı kitapta Mahşerin Atlıları'ndan biri, Savaş, karşımıza savaş muhabiri olarak çıkar ve sebep sonuç ilişkisi tersyüz* edilir. Savaş nereye giderse orada savaş çıkar. Bir tarafla yapılan hafifçe çarpıtılmış bir mülakat, öteki taraftan taşınan bir haberle aslında iyi geçinen taraflar arasında bile savaş patlak verir.

61 Matta 5:43-47; ve Dixit ve Nalebuff, *Thinking Strategically* [*Stratejik Düşünmek*], s. 109.

62 Matta 20:1-16.

63 Yakup 4:4.

64 "Çünkü benim için, yaşamak Mesih'tir, ölmek kazançtır. Hayatta kalırsam yararlı işler yapacağım. Ama hangisini seçeceğimi bilemiyorum. İki seçenek arasında kaldım. Dünyadan ayrılıp Mesih'le birlikte olmayı arzuluyorum; bu çok daha iyi. Ama hayatta kalmam sizin için daha gereklidir. Bundan emin olarak kalacağımı biliyorum. İmanda gelişip sevinmeniz için hepinizle birlikte olmaya devam edeceğim. Öyle ki, tekrar yanınıza geldiğimde, Mesih İsa'da benimle daha çok övünebilesiniz." Filipililer 1:21-26.

65 "Eski Ahit'te Şeytan düşük ve habis bir ruh olarak değil, Yehova'nın hizmetkârı olarak yer alır, ilahi bir görev ifa eder ve göklerdeki yerinde bulunur. Davud'un İsrail'de sayım yapmasında (1 Samuel 24:1; 1 Tarihler 21:1), onu yoldan çıkaran hem Yehova, hem de Şeytan'dır... Şeytan'ın isyankar bir büyük güç olarak ortaya çıkması Yeni Ahit'e özgüdür." *International Standard Bible Encyclopedia* [Uluslararası Standart İncil Ansiklopedisi], "Şeytan" maddesi.

66 1 Tarihler 21:1: "Şeytan İsrailliler'e karşı çıkıp İsrail'de sayım yapması için Davut'u kışkırttı." (Aynı hikâyenin tarihsel olarak daha eski bir ayet olan 2 Samuel 24:1'de

işlenmesi ilginçtir, fakat orada farklı olarak "RAB İsrail halkına yine öfkelendi. Davut'u onlara karşı kışkırtarak, 'Git, İsrail ve Yahuda halkını say' dedi" olarak geçer. Ardından Zekeriya 3:1-2: "RAB, meleğinin önünde duran Başkâhin Yeşu'yu ve onu suçlamak için sağında duran Şeytan'ı bana gösterdi. RAB'bin meleği Şeytan'a, 'RAB seni azarlasın, ey Şeytan!' dedi, 'Yeruşalim'i seçen RAB seni azarlasın! Bu adam ateşten çıkarılan yarı yanmış odun parçası değil mi?'" Şeytan, Eyüp kitabının başlarında kendini birkaç kez gösterir (1. ve 2. bölümler). Dördüncü vaka, tartışmaya açık olsa da, cennet bahçesi hikâyesindeki "yılan"dır. Bu "yılan" genellikle Şeytan olarak bilinir. Bazı tercümelerde ise Mezmurlar 109:6'da sözü edilen savcı Şeytan'dır.

67 Yuhanna 14:30'da İsa, Şeytan'dan dünyanın hülümdarı olarak söz eder: "Artık sizinle uzun uzun konuşmayacağım. Çünkü bu dünyanın egemeni geliyor." Yuhanna 12:31: "Bu dünya şimdi yargılanıyor. Bu dünyanın egemeni şimdi dışarı atılacak." Efesliler 6:11-12'de Pavlus şöyle yazar: "İblis'in hilelerine karşı durabilmek için Tanrı'nın sağladığı bütün silahları kuşanın. Çünkü savaşımız insanlara karşı değil, yönetimlere, hükümranlıklara, bu karanlık dünyanın güçlerine, kötülüğün göksel yerlerdeki ruhsal ordularına karşıdır."

68 İsa şöyle karşılık verdi: "En önemlisi şudur: 'Dinle, ey İsrail! Tanrımız Rab tek Rab'dir. Tanrın Rab'bi bütün yüreğinle, bütün canınla, bütün aklınla ve bütün gücünle seveceksin.' İkincisi de şudur: 'Komşunu kendin gibi seveceksin.' Bunlardan daha büyük buyruk yoktur." Markos 12:29-30.

69 Galatyalılar 5:14. "Komşunu kendin gibi seveceksin." (Romalılar 13:9). Yakup bunu Tanrı Yasası olarak niteler. "Komşunu kendin gibi seveceksin" diyen Kutsal Yazı'ya uyarak Kralımız Tanrı'nın Yasası'nı gerçekten yerine getiriyorsanız, iyi ediyorsunuz." Yakup 2:8.

70 McCloskey, *The Bourgeois Virtues* [Burjuva Erdemler], s. 8.

71 Yaratılış 2:16-17: "Ona, 'Bahçede istediğin ağacın meyvesini yiyebilirsin' diye buyurdu, 'Ama iyiyle kötüyü bilme ağacından yeme. Çünkü ondan yediğin gün kesinlikle ölürsün.'"

72 Matta 13:24-30.

73 Aquinas, *Summa Theologica* I. Q22, A2, R.O.2:
"bütünün iyiliğini sağlamak için bir miktar bozukluğun kalmasına izin vermek gerekir... bir şeydeki bozuklu, başka bir şeyde iyiye, hatta evrensel iyiliğe sebep olabilir: çünkü birinin bozulması diğerinin yenilenmesi demektir ki, türler bu şekilde hayatta kalır. Tüm varlık Tanrı'nın lütfu ile var olduğuna göre, belli etkileri olan bazı kusurlar da O'nun izniyle vardır, bu sayede kâinatın tüm kusursuzluğu zarar görmez, zira tüm kusurları ortadan kaldırmak, iyiliğin büyük kısmını da ortadan kaldırmak demektir. Diğer hayvanları öldürmeden bir aslan hayatta kalamaz; zalimlerin yargılamaları olmasaydı şehitlerin sabrı da olmazdı."

74 Augustinus, *Enchiridion on Faith, Hope, and Love* [İnancın, Umudun ve Aşkın El Kitabı], s. 33, 110.

75 Kötülük olmadan iyiliği algılamamız mümkün mü? Dişimiz ağrıyana ve iyileşene kadar dişimizin ağrımadığını hisseder miyiz?

76 Matta 7:1 ve Luka 6:37: "Başkasını yargılamayın, siz de yargılanmazsınız. Suçlu çıkarmayın, siz de suçlu çıkarılmazsınız. Başkasını bağışlayın, siz de bağışlanırsınız."

77 Matta 7:3-5.

78 Matta 23:24: "Ey kör kılavuzlar! Küçük sineği süzer ayırır, ama deveyi yutarsınız!"

79 Markos 2:27: Sonra onlara, "İnsan Şabat Günü için değil, Şabat Günü insan için yaratıldı" dedi. "Bu nedenle İnsanoğlu Şabat Günü'nün de Rabbi'dir."

80 Payne, *Odkud zlo?* [Kötülük Nereli?], s. 78.

81 1 Timoteos 1:5.
82 Titus 1:15.
83 1 Korintliler 6:12. Pvlus bu dört bölümü daha sonra 1 Korintliler 10:23'te tekrarlar: "'Her şey serbest' diyorsunuz, ama her şey yararlı değildir. 'Her şey serbest' diyorsunuz, ama her şey yapıcı değildir."
84 Fazlası için, bkz. Bonhoeffer *Ethics* [Etik].
85 Matta 5:21-22: "Atalarımıza, 'Adam öldürmeyeceksin. Öldüren yargılanacak' dendiğini duydunuz. Ama ben size diyorum ki, kardeşine öfkelenen herkes yargılanacaktır. Kim kardeşine aşağılayıcı bir söz söylerse, Yüksek Kurul'da yargılanacaktır. Kim kardeşine ahmak derse, cehennem ateşini hak edecektir."
86 Romalılar 4:8.
87 Tüm kötülüğün bağışlandığı ve bu sebeple insanın Tanrı'ya, kendine ve yakınlarına sevildiği için minnetle sorumluluk duyması gerektiği fikri boş değildir. Augustinus'un "sev ve ne istersen yap" cümlesi bu bağlamda daha iyi anlaşılabilir. İncelik ve yasa tartışması derinlikli ve karmaşıktır. Bu konu, örneğin Pavlus tarafından Romalılara yazdığı mektupta ele alınır.
88 "RAB Tanrı Aden bahçesine bakması, onu işlemesi için Âdem'i oraya koydu." Yaratılış 2:15.
89 Fazlası için *Summa Theologica* I. Q102, A3.
90 *Summa Theologica* I. Q97, A3, Corpus.
91 Bkz. Hesiodos, *Theogony* 571nn.
92 Yaratılış 3:17.
93 2 Selanikliler 3:10.
94 Elçilerin İşleri 18:1-4: "Bundan sonra Pavlus Atina'dan ayrılıp Korint'e gitti. Orada Pontus doğumlu, Akvila adında bir Yahudi ile karısı Priskilla'yı buldu. Bunlar, Klavdius'un bütün Yahudiler'in Roma'yı terk etmesi yolundaki buyruğu üzerine, kısa süre önce İtalya'dan gelmişlerdi. Akvila ile Priskilla'nın yanına giden Pavlus, aynı meslekten olduğundan onlarla kalıp çalıştı. Çünkü meslekleri çadırcılıktı. Pavlus, her Şabat Günü havrada tartışarak hem Yahudiler'i hem Grekler'i ikna etmeye çalışıyordu."
95 2 Selanikliler 3:6-14.
96 Elçilerin İşleri 20:33-35.
97 Aquinas, *Summa Theologica* IIa–IIae Q.66 A.7 Corpus.
98 Locke, *Two Second Treatise of Government* [Hükümet Üstüne İkinci Tez], s. 16.
99 Mill, *Principles of Political Economy* [Politik Ekonominin İlkeleri], 142; fazlası için bkz. Novak, *The Catholic Ethic and the Spirit of Capitalism* [Katolik Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu], özellikle s. 151, 285, 287.
100 Aquinas, *Summa Theologica* Ia–IIae Q.66 A.7 Corpus: "Cevap veriyorum, insan hakkına ilişkin hiçbir şey doğal haklardan, İlahi haklardan ayrışamaz."
101 Aquinas, *Summa Theologica* Ia–IIae Q.66 A.7 Corpus.
102 Aquinas, *Summa Theologica* IIa–IIae Q. 66, A6 R.O.1.
103 John Locke: *First Treatise on Civil Governments* [Sivil Hükümet Üzerine İlk Tez], 4.42. İkincil literatür için Sigmund, *St. Thomas Aquinas on Politics and Ethics* [Politika ve Etik Üzerine St. Thomas Aquinas], özellikle s. 73.
104 "Maddi nesneler bakımından insanın dikkat etmesi gereken ikinci husus bunların kullanımıdır. Bu anlamda insan maddi nesnelere sahip olabilir ama kendinin gibi değil, ortak mal olarak, böylece başkalarının ihtiyacı olması halinde onlarla iletişim içinde olur. Havarinin dediği gibi [1 Timoteos 6:17,18]: 'İyilik yapmalarını, iyilikten yana zengin, eliaçık ve paylaşmaya istekli olmalarını buyur.'" *Summa Theologica* IIa–IIae Q. 66, A2 Corpus.

105 "Yasanın amacı insanı sahip olduklarını diğerleriyle paylaşmaya hazır hale getirmekti" *Summa Theologica* Ia–IIae Q. 105, A2 R.O.1.

106 "Komşunuzun bağına girdiğinizde doyuncaya dek üzüm yiyebilirsiniz, ama torbanıza koymayacaksınız" Yasanın Tekrarı 23:24-25.

107 "Ülkenizdeki ekinleri biçerken tarlanızı sınırlarına kadar biçmeyeceksiniz. Artakalan başakları toplamayacaksınız. Bağbozumunda bağınızı tümüyle devşirmeyecek, yere düşen üzümleri toplamayacaksınız. Onları yoksullara ve yabancılara bırakacaksınız. Tanrınız RAB benim" Levililer 19:9-10.

108 Elçilerin İşleri 2:44-4:35.

109 1 Korintliler 16:19; Romalılar 16:5.

110 Horsley, *Covenant Economics* [Sözleşme İktisadı], s. 140.

111 Horsley, *Covenant Economics* [Sözleşme İktisadı], s. 144. Pavlus'un ziyaret ettiği ve mektup yazdığı yerel meclisler bunlardı.

112 1 Korintliler 14:23; Roman 16:23.

113 Galatyalılar 2:1-10; Elçilerin İşleri 15:6-41.

114 Fazlası için Lewis, *The Four Loves* [Dört Aşk] ya da McCloskey, *The Bourgeois Virtues* [Burjuva Erdemler], karşılaştırma için *Letters of C. S. Lewis* [C. S. Lewis'in Mektupları], s. 225.

115 Lowry'ye göre "sosyal ve ekonomik adalet kavramının ilk örneği Eski Ahit Nehemya 5:5'te karşımıza çıkar." Lowry ve Gordon, *Ancient and Medieval Economic Ideas and Concepts of Social Justice* [İlk ve Orta Çağlarda İktisadi Fikirler ve Sosyal Adalet Kavramı], 5. Kitabı Mukaddes alıntısı Nehemya 5:1-8:

"Bir süre sonra kadınlı erkekli halk Yahudi kardeşlerinden şiddetle yakınmaya başladı. Bazıları, 'Biz kalabalığız' diyordu, 'Oğullarımız, kızlarımız çok. Yaşamak için buğdaya ihtiyacımız var.' Bazıları da, 'Kıtlıkta buğday almak için tarlalarımızı, bağlarımızı, evlerimizi ipotek ediyoruz' diyordu. Bazıları ise, 'Krala vergi ödemek için tarlalarımızı, bağlarımızı karşılık gösterip borç para aldık' diyordu, 'Yahudi kardeşlerimizle aynı kanı taşımıyor muyuz? Bizim çocuklarımızın onlarınkinden ne farkı var? Oğullarımızı kızlarımızı köle olarak satmak zorunda kaldık. Kızlarımızdan bazıları cariye olarak satıldı bile. Çaresiz kaldık. Çünkü tarlalarımız, bağlarımız başkalarının elinde.'

Onların bu dertlerini, yakınmalarını duyunca çok öfkelendim. Düşününce soylularla yetkilileri suçlu buldum. Onlara, 'Kardeşlerinizden faiz alıyorsunuz!' dedim. Onlara karşı herkesi bir araya topladım. Sonra şöyle dedim: 'Biz yabancılara satılan Yahudi kardeşlerimizi elimizden geldiğince geri almaya çalışırken siz kardeşlerinizi satıyorsunuz. Yine bize satılsınlar diye mi?' Sustular, söyleyecek söz bulamadılar."

116 Horsley, *Covenant Economics* [Sözleşme İktisadı], s. 155.

117 Luka 12:31-33.

118 2 Korintliler 9:6-7.

119 2 Korintliler 8:11-15.

120 1 Korintliler 16:1-3.

121 "Zaman doldu" diyordu, "Tanrı'nın Egemenliği yaklaştı. Tövbe edin, Müjde'ye inanın!" (Markos 1:15). Tanrı'nın krallığı tuhaf bir kavramdır, tanımlamak zordur; "İnsanlar da, 'İşte burada' ya da, 'İşte şurada' demeyecekler. Çünkü Tanrı'nın Egemenliği aranızdadır." (Luka 17:21). Krallığın herhangi bir yerde *olmadığı* gerçeği Thomas'ın doğruluğu şüpheli müjdesinde tasvir edilir: "İsa dedi ki, 'Eğer liderleriniz size derse "Bakın, (Babamızın) krallık göktedir", gökteki kuşlar sizden öndedir. Eğer derlerse "denizdedir", denizdeki balıklar sizden öndedir. Doğrusu, krallık içinizdedir ve dışınızdadır." Patterson ve Meyer, *The "Scholars' Translation" of the Gospel of Thomas* [Thomas'ın Müjdesine Âlimlerin Tercümesi], üçüncü cümle.

122 Tanrı'nın krallığının gelişini en iyi betimleyen herhalde C. S. Lewis olmuştur: "Şu anda dünyanın dışındayız, kapının yanlış tarafındayız. Fresnel'i ve anlamdaki saflığı fark ediyoruz ama bunlar bizi daha taze ve saf yapmıyor. Gördüğümüz görkemle içiçe geçemiyoruz. Lakin YeniAhit'in tüm yaprakları her zaman böyle olmayacak söylentileriyle hışırdıyor. Bir gün, Tanrı isterse, içeri gireceğiz." *The Weight of Glory* [Zaferin Ağırlığı], s. 16-17.

123 Özellikle, örneğin *Confessions* [İtiraflar], kitap 7.

124 Augustinus, *City of God* [Tanrı'nın Şehri], 19.17: "Huzura kavuştuğumuzda, bu ölümlü hayat yerini ebedi olana bırakacak, bedenimiz artık kusurlarıyla ruhumuzu aşağı çeken bu hayvani beden değil, istek duymayan, tüm parçaları irade önünde diz çöken ruhani bir beden olacak." Öte yandan, Augustinus'un Platon ve özellikle Plotinus'un zihin ve madde üzerine aşırı ayrımını bir tarafa bırakan, beden üzerindeki son derece olumsuz yargıyı gözardı eden tutumunu belirtmemiz gerekir. Daha detaylı ve incelikli bir ayrım Augustinus'un Mezmurlar 142:8'deki anlatımında bulunabilir. Daha fazla ayrıntı için bkz. Sipe, "Struggling with Flesh: Soul/Body Dualism in Porphyry and Augustine.", [Tenle Mücadele: Porphyry ve Augustinus'ta Ruh/Beden Düalizmi].

125 Falckenberg ve Drake, *History of Modern Philosophy* [Çağdaş Felsefe Tarihi], s. 13.

126 Aquinas, öğretisinin büyük kısmını Aristoteles'ten almış olmakla birlikte bunları sorgulamaksızın kabul etmez, dolayısıyla Thomasçılığın, Aristoculuğun "Hıristiyan" maskeli bir sürümü olduğunu iddia etmek aşırı basitleştirme olur. Aristoteles'ten yaptığı alıntılar Filozof'un sözlerinin şanından değil, zaten kantılanmış olanı tekrar etmekten kaçınma amaçlıdır. Çağdaşı Brabantlı Siger'in aksine gerçeğin kendisinden çok Filozof'un fikirlerini tahkim etmeye çabalamaz, Aquinas için önemli olan Aristoteles'i değil bizzat gerçeği müdafaa etmektir. Hatta Aquinas kimi zaman Aristoteles'in yanlış bulduğu fikirlerini ifşa eder, bazı konularda Augustinus ya da neo-Platoncu Dionysius Areopagita tarafına eğilim gösterir.

127 "Gerçek şu ki tarihi Katolik Kilisesi Platoncu olarak kuruldu; hatta fazla Platoncu olarak." Chesterton, *St. Thomas Aquinas*, 36.

128 Pieper, *Guide to Thomas Aquinas* [Thomas Aquinas Rehberi], s. 121.

129 Pieper, *Guide to Thomas Aquinas* [Thomas Aquinas Rehberi], s. 142.

130 Aquinas, *Contra Gentiles* III, Q.7, kısım 3. Akıl yürütme şöyle açıklanıyor:
"Bu değerlendirmelere göre açıktır ki hiçbir öz, kendi içinde kötü değildir. Aslında kötülük, öznenin kökeni itibarıyla sahip olması gereken şeyden yoksun olmasından ibarettir... Bu mahrumiyet özün kendisi değil, daha ziyade maddenin olumsuzlanmasıdır. Bu sebeple kötülük şeylerin özünü teşkil edemez. Tekrarlamak gerekirse her şey kendisi özüyle uyumlu bir varoluş içindedir. Varoluşa sahip olduğu nispette içinde iyilik barındırır; zira eğer iyilik her şeyin arzusu ise, varoluşun kendisi bizzat iyi olmalıdır çünkü tüm arzulanan iyi olandır. Sonuç olarak her şey iyidir çünkü gerçek varoluşa sahiptir. Şimdi, iyi ve kötü zıtlık içindedir. Öyleyse hiçbir şey, bir özü olduğu gereğince, kötü olamaz. Dolayısıyla hiçbir öz, kötü değildir... Demek ki hiçbir şey özünden ötürü kötü olamaz... Şimdi, her varlığın eyleminde iyiliğe temayül ettiği ispatlandı. Bu sebeple hiçbir varlık, varlık olarak, kötü değildir."

131 Aquinas, *Summa Theologica* I. Q8 (Tanrı her şeyin içinde mevcut mu?) A1, Corpus.

132 Novak, *The Spirit of Democratic Capitalism* [Demokratik Kapitalizmin Ruhu], s. 71, 96.

133 Aquinas, *Summa Theologica* I. Q44, A2, Corpus.

134 1 Timoteos 4:4.

135 Augustinus'un fikri alıntılanmıştır *Summa Theologica,* Ia-IIea. Q4, A6, Corpus. Alıntının orjinali için Augustinus'un *City of God* [Tanrı Şehri], s. 22.26.

136 Chesterton, *St. Thomas Aquinas*, s. 91.

137 Hobbes, *Leviathan*, 129: "Onları ahitlerini yerine getirmediklerinde karşılaşacaklar: cezayla korkutarak bağlayın... adalet, eşitlik, tevazu, şefkat ve özetle bize yapılmasını istediklerimizi başkalarına yapmak, üstün bir gücün korkusu olmaksızın... doğal duygularımıza aykırıdır."

138 Aquinas, *Contra Gentiles* III, Bölüm 11 (bölüm başlığı "İyiliğe Dayanan Kötülük"). "Daha önceki değerlendirmelerden anlaşılacağı gibi her kötülük, bazı iyiliklerin üzerinde yükselir. Aslında kötülük tek başına varolamaz, göstermiş olduğumuz gibi, özden yoksundur."

139 Aquinas, *Contra Gentiles* III, Bölüm 12. Bölüm 7'de şu sonuca varmak hoşuna gider: "Bir varlığın, varlık olarak kötü olmasına imkân yok... Bu değerlendirmeye göre Manişeistlerin bazı şeylerin doğasında kötülük olduğu iddiası da savuşturulmuş oluyor."

140 Aquinas, *Contra Gentiles* III, Bölüm 4, 6 ve 7.

141 Aquinas, *Contra Gentiles* III, Bölüm 14: "Bu yüzden açıktır ki kötülük arızi bir sebeptir, bizatihi kendinden ve doğrudan bir sebep olamaz." Bölüm 71: "Bir failin kötülük yapmasına imkân yoktur, meğer ki niyeti iyilik yapmak olmasın."

142 *Summa Theologica*, Ia-IIea. Q18, A1.

143 *Summa Theologica*, Ia-IIea. Q71, A2, OTC, burada Augustinus'tan alıntı var (*De Lib.* Arb. III, 13): "Her kusur, sırf kusur olduğu için, tabiata aykırıdır."

144 "Diyelim ki birisi kasten kötü şeyler yapmış olsun. Eminim aklı başında hiç kimse, bir insanın bilerek hata ya da bilerek kötülük veya yanlışlık yaptığını düşünmez. Yanlış ya da kötü şeyler yapanın bunu istemeden yaptığını çok iyi bilirler." Platon, *Protagoras*, 345d-e.

145 Markos 7:20-23; Yeremya 17:9.

146 "Sağlamların değil, hastaların hekime ihtiyaçları var." Markos 2:17; "O bütün insanların kurtulup gerçeğin bilincine erişmesini ister." 1 Timoteos 2:4.

147 Aquinas, *Summa Theologica* I. Q22, A2, R.O.2.

148 Aquinas, *Contra Gentiles* III, Bölüm 71.

149 Aquinas, *Contra Gentiles* III, Bölüm 71, kısım 7.

150 Basıldığı tarihte masal büyük bir skandal yaratmıştı (Hayek, *New Studies in Philosophy, Politics, Economics, and the History of Ideas* [Felsefe, Siyaset, Ekonomi ve Düşünce Tarihi'nde Yeni Çalışmalar], s. 252), sebebini daha sonra göstereceğiz.

151 Hayek, *New Studies in Philosophy, Politics, Economics, and the History of Ideas* [Felsefe, Siyaset, Ekonomi ve Düşünce Tarihi'nde Yeni Çalışmalar], s. 252. Alıntı *Summa Theologica*, IIa-IIae. Q78, A.2.

152 Aristophanes, *Ecclesiazusae* [*Kadınlar Meclis'te*], s. 289. Hayek şu kitaplarında atıfta bulunuyor, *The Trend of Economic Thinking: Essays on Political Economists and Economic Thinking* [İktisadi Düşünce Trendi: Siyasi İktisatçılar ve İktisadi Düşünce Üzerine Yazılar], cilt 3, s. 85 ve, *New Studies in Philosophy, Politics, Economics, and the History of Ideas* [Felsefe, Siyaset, Ekonomi ve Düşünce Tarihi'nde Yeni Çalışmalar], s. 254.

153 Aquinas, *Contra Gentiles* I, Bölüm 95.

154 Aquinas, *Summa Theologica* I. Q22, A2, R.O.2.

155 Yeşaya 45:7.

156 Amos 3:6. Bu ayet üzerine *Wesley's Notes* [Wesley Notları] yorumu: "Kötülük... ya derhal O'nun [Tanrı'nın] elinden gelir, ya da hizmetkarlarının elinden. Araçlar ne olursa olsun, fiilin asıl sahibi Tanrı'dır. İyilik de, kötülük de, onun emriyle ilerler." Matthew Henry'den özlü *Commentary* [Yorum]: "Günahın kötülüğü bizdendir, kendi işimizdir; belanın kötülüğü ise Tanrı'dandır, O'nun işidir, vasıtası ne olursa olsun."

157 Yaratılış 3:22.

158 Aquinas, *Summa Theologica* I. Q92, A1, R.O.3.

159 Aquinas, *Summa Theologica* IIa-IIae Q78 A4 Corpus.

160 Goethe, *Faust*, kısım bir, sahne 3.

161 Novak, *The Spirit of Democratic Capitalism* [Demokratik Kapitalizmin Ruhu], Bölüm 4: "Günah."

162 Hezekiel 28:11-19. Tyrus Kralına karşı yapılan bu kehanet o kadar ikna ediciydi ki, doğrudan düşmüş melek Lucifer ile ilişkilendirilecek şekilde adapte edildi. İkna gücü ve şiirselliği nedeniyle tamamını alıntılamak yerinde olur:
"Kusursuzlukta örnek biriydin,
Bilgeliğin ve güzelliğin eksiksizdi.
Sen Tanrı'nın bahçesi Aden'deydin.
Yakut, topaz, aytaşı,
Sarı yakut, oniks, yeşim,
Laciverttaşı, firuze, zümrütle, çeşit çeşit değerli taşla bezenmiştin.
Kakma ve oyma işlerin hep altındandı.
Bunlar yaratıldığın gün hazırlanmışlardı.
Meshedilmiş, koruyucu bir Keruv olarak
Seni oraya yerleştirdim.
Tanrı'nın kutsal dağındaydın,
Yanan taşlar arasında dolaştın.
Yaratıldığın günden
Sende kötülük bulunana dek
Yollarında kusursuzdun.
Ticaretinin bolluğundan
Zorbalıkla doldun
Ve günah işledin.
Bu yüzden kirli bir şey gibi
Seni Tanrı'nın dağından attım,
Yanan taşların arasından kovdum,
Ey koruyucu Keruv.
Güzelliğinden ötürü
Gurura kapıldın,
Görkeminden ötürü
Bilgeliğini bozdun.
Böylece seni yere attım,
Kralların önünde seni yüzkarası yaptım.
İşlediğin pek çok günah
Ve ticaretteki hileciliğin yüzünden
Kutsal yerlerini kirlettin.
Seni yakıp yok edecek
Bir ateş çıkardım içinden,
Bütün seyredenlerin gözü önünde
Seni yeryüzünde küle çevirdim.
Seni tanıyan bütün uluslar sana şaştı,
Sonun korkunç oldu.
Bir daha var olmayacaksın.' "

163 Aquinas, *Summa Theologica* I. Q97, A4, Corpus; ayrıca Aquinas, *Contra Gentiles* III, Bölüm 117. *Zoon politikon* terimi ve düşüncesi elbette Aristoteles'ten alınmadır.

Bkz. Thomas Aquinas, *De Regno, On Kingskip to the King of Cyprus* [Kıbrıs Kralına Krallık Üzerine]: "İnsan için sosyal ve politik bir hayvan olmak, bir topluluk içinde yaşamak, öteki hayvanlara nazaran daha doğaldır." 1.1.4.

164 Öte yandan muhtemel yanlış anlamaları önlemek adına Aquinas'ın insanının bir birey olduğunu, bireyselliğin var olduğunu (bkz. *Contra Gentiles* III, Bölüm 113), ruhun kişiye özel olduğunu (Sigmund, *St. Thomas Aquinas on Politics and Ethics* [Politika ve Etik Üzerine St. Thomas Aquinas], s. 137) belirtelim. O çağda bu soru bile net değildi. Bu noktada İslam düşünürleriyle bir mücadele de alevlenmişti; onlar tüm insanların ortak bir akla –*racios*- sahip olduğunu düşünüyorlardı.

165 Yaratılış 2:18.

166 "İnsan yaratılış itibarıyla sosyal bir hayvan olduğundan, günahsızken de sosyal bir hayat kurardı." *Summa Theologica* I, Q97, A4, Corpus.

167 Aquinas, *Contra Gentiles* III, Bölüm 117. (Bu bölümün başlığı "İlahi Yasanın Emriyle Komşumuzu Seveceğiz.")

168 Aquinas, *Contra Gentiles* III, Bölüm 128.

169 Aquinas, *De Regno*, 1.1.8.

170 Aquinas, *De Regno*, 1.1.

171 Süleyman'ın Özdeyişleri 3:5.

172 Luther, *Last Sermon in Wittenberg* [Wittenberg'de Son Vaaz], Bend 51:126, Satır 7 vd. Alıntının tamamı "Peki iblisin gelini, Akıl, bu güzel fahişe, bilge olduğuna inanır da gelirse, dedikleri, düşündükleri Kutsal Ruh'a aitse, bize kim yardım eder? Hâkimler değil, hekimler değil, ne bir kral ne de bir imparator, çünkü [akıl] Şeytan'ın en büyük fahişesidir." Ayrıca bkz. Nelson: *Economics as Religion* [Din Olarak Ekonomi], s. 131.

173 Aquinas, *Contra Gentiles* I, Bölüm 7, kısım 1.

174 Aquinas, *Contra Gentiles* II, Bölüm 3. Ayrıca bkz. Pieper, *Guide to Thomas Aquinas* [Thomas Aquinas Rehberi], s. 118-119.

175 Bkz. Chesterton, *St. Thomas Aquinas*.

176 Chesterton, *St. Thomas Aquinas*.

177 *Summa Theologica* I, Bölüm 2, Q76, A.2.

178 "Öyleyse sarhoşluk (bu türü) ölümcül bir günahtır zira bu yolla insan kendini erdemli davranmaya ve günahtan uzak durmaya muktedir kılan aklından bilerek ve isteyerek kendini mahrum etmektedir." *Summa Theologica* IIa-IIae, Q150, A2.

179 Descartes, *A Discourse on Method* [Yöntem Üzerine Konuşma], benzer konular için ayrıca *Meditations* [Meditasyonlar].

180 G. K. Chesterton'un dediği gibi: *"Ben bir rasyonalistim. Sezgilerim hakkında bir miktar entelektüel doğrulama hoşuma gider."* (Chesterton, *Orthodoxy* [Ortodoksi], 203).

181 *De Regno*'ya giriş, 1.1.

182 Simmel, *Simmel on Culture* [Simmel, Kültür Üzerine], s. 176.

5 MEKANİK DESCARTES (Sayfa 179-191)

1 Mini, *Philosophy and Economics* [Felsefe ve Ekonomi].

2 Cebirsel analizin yükselişi Descartes'ın analitik geometriyi keşfi ve sonrasında Newton ve Leibniz'in sonsuz küçükler hesabını icadıyla uyumludur. Doğrusu, Pythagoras bizzat kendinin yola çıkardığı düşünce treninin gidişatını görebilseydi, gizemli ayın-

lerin heyecanıyla kendini cemaati içinde tam anlamıyla doğrulanmış hissederdi... 17. yüzyıl bilim tarihi sani Platon ve Pythagoras'ın canlı bir rüyası gibidir. Whitehead, *Science and the Modern World* [Bilim ve Çağdaş Dünya].

3 Piskopos Cusalı Nicholas'ı modern bilimin kurucusu kabul eden yazarlar vardır. "Modern felsefenin skolastik felsefeden" ayrılmasının tarihi olarak Cusalı Nicholas'ın başyapıtı *Idiota*'yı yazdığı 1450 yılını verebiliriz. "Yeniden doğum" süreci 1644'te Descartes'ın *Principles of Philosophy* [Felsefenin İlkeleri] ile tamamlanmış oldu. Bkz. Falckenberg, *History of Modern Philosophy* [Çağdaş Felsefe Tarihi].

4 "Ancak felsefenin Descartes ve takipçilerinin ellerinde yeniden hayat bulması, bilimsel kozmolojinin tüm itibari değeriyle kabul edilmesi sonucunda gerçekleşen gelişimle bütünlenmiştir. Fikirlerinin nihai başarısı, bilim adamlarının rasyonalitelerinin sorgulanması neticesinde fikirlerini değiştirmeyi reddetmelerini haklı kılmıştı. Her felsefe onları şu ya da bu şekilde sindirmek zorundaydı. Ayrıca bilim örneği diğer düşünce alanlarını da etkiledi. Bu tarihsel isyan, felsefeyi yöntemsel düşüncenin çeşitli soyutlamaları arasında uyum bulma görevinden dışlayacak kadar ileri gitti. Düşünce soyuttur ve soyutlamaların müsamahasız biçimde kullanılması aklın en büyük ahlaksızlıklarından biridir." . Whitehead, *Science and the Modern World* [Bilim ve Modern Dünya].

5 "Ayrıca *Principles of Philosophy* [Felsefenin İlkeleri] eserinde [Descartes] şöyle der: 'Duyularımız aracılığıyla dışsal nesnelerin biçimleri [veya durumları], büyüklükleri ve hareketleri dışında bir şey bilmeyiz.' Dolayısıyla nesneler aslında onlara ait olan değil, tamamen aklımızın ürünü olan nitelikleriyle algılanırlar. Böylece tabiat aslında kendimize saklamamız gereken övgüyü almış olur; gülün kokusu: bülbülün ötüşü: güneşin parlaması. Şairler tamamen yanılıyor. Yazdıkları sözleri kendilerine adamalı, şiirlerini insan zihninin kusursuzluğunu ve kendini öven gazeller haline getirmeliler. Tabiat sıkıcı bir şey, sessiz, kokusuz, renksiz; maddenin manasız ve sonsuz telaşından ibaret. Ne kadar saklarsanız saklayın, 17. yüzyıl sonundaki bilim felsefesinin pratik sonucu budur." Whitehead, *Science and the Modern World* [Bilim ve Çağdaş Dünya].

6 Mini, *Philosophy and Economics* [Felsefe ve Ekonomi].

7 Mini, *Philosophy and Economics* [Felsefe ve Ekonomi].

8 Descartes, *Treatise on Man* [İnsan Üzerine İnceleme].

9 Descartes, *Treatise on Man* [İnsan Üzerine İnceleme].

10 Descartes *Principles of Philosophy* [Felsefenin İlkeleri].

11 Bu egzersizi şöyle de yapabilirdi: "Hissediyorum, öyleyse varım" veya "Seviyorum, öyleyse varım" vs.

12 "Burada Tanrı'ya yapılan ilk atıf onun kuşkusuz dosdoğru ve tüm ışığın kaynağı olduğu, dolayısıyla bizi aldatması fikrinin abes olduğudur." Descartes, *Principles of Philosophy* [Felsefenin İlkeleri].

13 "Tanrı şayet boyuta, biçime ya da devinime sahip olmayan bir nesneyi, doğrudan ya da dolaylı olarak, zihnimize sanki bu niteliklere sahipmiş gibi algılamamıza sebep olacak şekilde yönlendiriyor olsaydı, kuşkusuz bizi aldatmış olurdu. Maddeyi Tanrı'dan tamamen bağımsız tasavvur ettiğimize göre... ve Tanrı'nın bizi aldatması ihtimali daha önce ifade ettiğimiz gibi abes olduğundan, uzunluğu, genişliği ve derinliği olan bir maddenin var olduğu sonucuna tereddüt etmeden varabiliriz." Descartes, *Principles of Philosophy* [Felsefenin İlkeleri].

14 "Doğrusu, farklı türde renkler, sesler, kokular, tatlar, ısı, sertlik vs. algıladığıma göre kendimden emin olarak söyleyebilirim ki nesnelerin içinde gerçekte öyle olmadıkları halde duyularımızı harekete geçirecek biçimde onlara denk gelen belli çeşitlilikleri var." Descartes, *A Discourse on Method* [Yöntem Üzerine Konuşma] ve "Duyularımız aracılığıyla dışımızdaki şeylerden ışık, renk, koku, tat, ses ve dokunsal nitelikler

hariç hiçbir şey algılamıyoruz ve gördüm ki, en azından bize malum olduğu kadarıyla, bunlar nesnelerin büyüklük, biçim ve devinimlerini içeren hallerinden başka şeyler değil." Descartes, *Principles of Philosophy* [Felsefenin İlkeleri], Kısım V, Dünya Üzerine.

15 Bkz. Anzenbaucher, *Uvod do filozofie* [Felsefeye Giriş], s. 79.

16 Descartes, *Meditations* [*Meditasyonlar*], ikinci meditasyon, ilk bölüm.

17 Berkeley, *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge* [İnsan Bilgisinin İlkeleri Üzerine Bir İnceleme].

18 Arendt, *The Human Condition*'dan [İnsanlık Durumu] alındı, s. 274, makale n31 Galileo *Dialogues concerning the Two Great Systems of the World* [Dünyanın İki Büyük Sistemi Üzerine Diyaloglar].

19 Bu alanda mükemmel ikincil literatür için Çek yazar B. Fajkus, *Současná filosofie a metodologie* [Çağdaş Felsefe ve Bilim Metodolojisi], veya Mini, *Philosophy and Economics: The Origins of Development of Economic Theory* [Felsefe ve Ekonomi: Ekonomi Teorisinin Gelişiminin Kökenleri], veya Caldwell, *Beyond Positivism* [Pozitivizmin Ötesinde].

20 Böylece "bilimsel bilgi, bilim dalları mensuplarının ortak inançlarına indirgenmiş oluyor." Bkz. Redman, *Economics and the Philosophy of Science* [Ekonomi ve Bilim Felsefesi], s. 22, burada Suppe, *The Structure of Scientific Theories* [Bilimsel Kuramların Yapısı] s. 647-648 kullanılarak Kuhn'un görüşü özetleniyor.

21 Kartezyen "meditasyonlar" ya da gördüğü imgeler için bkz. Yates, *The Rosicrucian Enlightenment* [Gül Haçlılar Aydınlanması], s. 152: "Descartes Tuna üzerinde kışlık bir mekâna gitti, Alman yapımı sobanın karşısında bir dizi derin tefekküre daldı. 10 Kasım 1619 gecesi gördüğü rüyalar en önemli tecrübeleriydi, sonunda matematiğin doğayı anlamanın temel anahtarı olduğuna ikna oldu." Rönesans'ta yorumbilimsel yazının önemi için bkz. Feyerabend, *Against Method* [Yönteme Karşı]: "Aristoteles ve Batlamyus'tan sonra dünyanın hareket ettiği düşüncesi – bu garip, kadim ve tamamen "gülünç" Pythagoras düşüncesi – tarihin çöp sepetine atılmış, daha sonra Copernicus tarafından canlandırılıp muarızlarına karşı bir silah haline getirilmişti. Bu canlanmada yorumbilimsel yazılar *hâlâ* tam olarak anlaşılmamış önemli bir rol oynadığı gibi, Büyük Newton tarafından da bizzat dikkatle incelenmiştir." Ayrıca bkz. Yates, *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition* [Giordano Bruno ve Hermetik Gelenek], özellikle *Bölüm* 8, "Rönesans Büyüsü ve Bilim": "Yeni Kartezyen felsefe okulu için Rönesans'ın hermetik tabanlı animist felsefeleri dünyayı anlamak yolunda son derece demode olmuştu. 17. *yüzyılın büyük ilerlemesiyle bilim, sihrin yerini almıştır.*"

22 McCloskey, *The Rhetoric of Economics* [Ekonomi Retoriği].

23 *Örneğin Havarilerin iman şartı: "Yüce Tanrı'ya, Gökyüzünün ve Yeryüzünün Yaratıcısına inanıyorum."*

24 "Salt tesadüfi bir gizem içinde olduğunu düşünmediğimiz şeylerin temelinde inanç yatar. Tabiatın bir düzen içinde olduğuna inancımız bilimin gelişmesini mümkün kıldı, bu da daha derindeki inancımıza bir örnektir. Bu inanç tümevarımcı genelleme ile doğrulanamaz." Whitehead, *Science and the Modern World* [Bilim ve Modern Dünya].

25 Whitehead, *Science and the Modern World* [Bilim ve Modern Dünya].

26 "Muhtemelen bir doğa felsefesi olan mekanizm düşüncesinden filizlenen mekanik biliminin gelişiminin bizatihi Rönesans sihir geleneğinin bir sonucu olması, düşünce tarihinin derin ironilerinden biridir." Yates, *The Rosicrucian Enlightenment* [Gül Haçlılar Aydınlanması], s. 150. Frances Yates bu alanın en saygın otoritelerinden biridir.

27 Yorumsal bir çerçeve, açıklayıcı bir kuram olmadan anlam – olguları çerçeve, hikâye, yorum, mana olmadan bilişsel olarak algılayamayız.

28 Caldwell, *Beyond Positivism* [Pozitivizmin Ötesinde].

6 BERNARD MANDEVILLE'İN AHLAKSIZ ARI KOVANI (Sayfa 193-201)

1 Bu konu Ekonomi Nobel ödüllü Amartya Sen tarafından da ele alındı. Yazar *On Ethics and Economics* [Etik ve İktisat Üzerine] adlı kitabında, ekonomi biliminin Cambridge Üniversitesinde yakın zamana kadar ahlak bilimlerinin bir parçası olarak okutulduğunu belirtiyor. Sen, *On Ethics and Economics* [Etik ve İktisat Üzerine].

2 "İnsan toplumu...düzenli ve uyumlu devinimleri binlerce makbul sonuç üreten büyük, muazzam bir makineyi andırıyor... Dolayısıyla fazilet, eskiden olduğu gibi şimdi de toplumun çarklarının ince cilası gibi... buna mukabil ahlaksızlık, dişlileri sıkıştırıp öğüten pas gibi tahrip edici." Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi].

3 *The Journal of Rev. John Wesley* [Muhterem John Wesley'in Günlüğü], Londra 1909-1916, IV, 157, 14 Nisan 1756 notu. Harth'ın Mandeville girişinde alıntılandı, *The Fable of The Bees* [*Arılar Meseli*].

4 Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi].

5 Mandeville, *The Fable of The Bees* [*Arılar Meseli*].

6 Mandeville, *The Fable of The Bees* [*Arılar Meseli*].

7 Mandeville, *An Essay on Charity, and Charity-Schools* [Hayır İşleri ve Yetim Okulları Üzerine Bir Deneme].

8 Mandeville, *The Fable of The Bees* [*Arılar Meseli*].

9 Mandeville, *The Fable of The Bees* [*Arılar Meseli*].

10 Mandeville, *The Fable of The Bees* [*Arılar Meseli*], Önsöz.

11 Mandeville, *The Fable of The Bees* [*Arılar Meseli*], Önsöz.

12 Mandeville, *The Fable of The Bees* [*Arılar Meseli*], Önsöz.

13 Mandeville, *The Fable of The Bees* [*Arılar Meseli*].

14 Mandeville, *The Fable of The Bees* [*Arılar Meseli*].

15 Mandeville, *Search into the Nature of Society* [Toplumun Doğasına Bakış].

16 Mandeville, *The Fable of The Bees* [*Arılar Meseli*].

17 Mandeville, *The Fable of The Bees* [*Arılar Meseli*].

18 Mandeville, *The Fable of The Bees* [*Arılar Meseli*].

19 Mandeville, *The Fable of The Bees* [*Arılar Meseli*].

20 Mandeville, *The Fable of The Bees* [*Arılar Meseli*].

21 Matta 13:29-30.

22 Aquinas, *Contra Gentiles III* [Contra Gentiles III], Bölüm 71.

7 ADAM SMITH, EKONOMİNİN DEMİRCİSİ (Sayfa 203-223)

1 Leacock, *Hellements of Hickonomics* [Hellements of Hickonomics], ve Sen, *On Ethics and Economics* [Etik ve İktisat Üzerine].

2 Leacock, *Hellements of Hickonomics* [Hellements of Hickonomics], ve Sen, *On Ethics and Economics* [Etik ve İktisat Üzerine].

3 İsimler üzerine yapılan kelime oyunlarına eski çağlarda olduğu gibi çağdaş hikâyelerde de sıkça rastlanır. *The Matrix* filminde kahramanın ismi Neo'dur (Mesih'e gönderme olarak "one" kelimesinin anagramı ve aynı zamanda Yunanca "yeni" an-

lamındadır.) Matrix adlı yanılsama dünyasında aynı karakterin ismi Thomas Anderson'dur. Anderson son derece yaygın (ABD'de dokuzuncu yaygın isim) bir isim olarak Neo'nun orijinal ve yeni ismine tam bir tezattır. Anderson isminin kökeni *Andrew'un oğlu*dur. Andrew'ın Yunancada anlamı, Âdem'in İbranicede olduğu gibi adamdır. Dolayısıyla Anderson *adamın oğlu* anlamına gelir ki bu İsa'nın genellikle kendini işaret etme biçimidir. Hazır *The Matrix* konusu açılmışken Neo'nun baş düşmanının (ajan) Smith olduğunu hatırlayalım.

4 Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi].

5 Schumpeter, *History of Economic Analysis* [İktisadi Analizin Tarihi].

6 Davies, *Europe: A History* [Avrupa: Bir Tarih].

7 Raphael, *The Impartial Spectator* [Tarafsız Gözlemci].

8 Bkz. Kerkhof, "Ölümcül Cazibe?" ve Force, *Self-Interest before Adam Smith* [Adam Smith'ten Önce Şahsi Menfaat]. Ayrıca bkz. Hurtado-Prieto, *Adam Smith and the Mandevillean Heritage: The Mercantilist Foundations of Dr. Mandeville's Licentious System* [Adam Smith ve Mandeville'in Mirası: Dr. Mandeville'in Azgın Sisteminin Merkantilist Temelleri].

9 "Smith'in etik düşüncesinde Stoacı felsefe birinci derecede etkilidir. İktisadi teorisini de derinden etkiler." Raphael ve Macfie, Ahlaki Duygular Teorisi Glasgow baskısının girişinde. Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi].

10 Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi].

11 Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi].

12 Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi].

13 "6. Baskıda öz kontrole ayrılan geniş alan Smith'in Stoacı felsefeye eskiye nazaran daha da sıcak yaklaştığını ortaya koyuyor." Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi].

14 Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi].

15 Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi].

16 Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi].

17 Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi].

18 Raphael ve Macfie "Yorumcuların Smith'in iki kitabında sadece birer kez geçen 'görünmez el' tabirine gereğinden fazla vurgu yaptıklarını, iki durumda da bağlamın aslında işleyen bir toplumda görülen Stoacı uyumlu sistem olduğunu" iddia ediyor (Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi] içinde) ve devam ediyorlar: "*Milletlerin Zenginliği*'nde Stoacı bir kavram olan doğal uyum, özellikle 'doğal özgürlüğün aşikâr ve basit sistemi' olarak göze çarpıyor."

19 Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* [*Milletlerin Zenginliği*.

20 Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi], vurgular bana ait.

21 Smith, *Essays on Philosophical Subjects* [Felsefi Konular Üzerine Denemeler]. Bkz. Macfie, "Jupiter'in Görünmez Eli."

22 Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi].

23 *Örneğin, Heilbroner, The Wordly Philosophers* [Maddeci Filozoflar]; Smith, *Adam Smith's Moral and Political Philosophy* [Adam Smith'in Ahlaki ve Siyasi Felsefesi]; Morrow, "Adam Smith: Ahlak Bilimcisi ve Filozof"; Gaede, *Politics and Ethics: Machiavelli to Niebuhr* [Siyaset ve Etik: Machiavelli'den Niebuhr'a].

24 Sayısız cilt arasında özellikle Witzum'un (1998), bencillikle hayırseverlik arasındaki çelişkiyi yahut tam tersi benzerliği, *The Wealth of Nations* [*Milletlerin Zenginliği*] ile *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi] arasındaki (bariz) ihtilafı psikolojik yönden ve detaylı incelediği makalesi dikkate şayan. Şunlar da anmaya

değer: Doomen ("Smith'in İnsan Davranışı Analizi"), Hurtado ("Acıma, Sempati ve Şahsi Çıkar: Pierre Force, Adam Smith'ten önce Şahsi Çıkar Üzerine Bir Gözden Geçirme"), Friedman ("Adam Smith'in 1976 ile İlgisi") ya da Evensky ("Başarılı Liberal Toplumun İnsani Temeli Üzerine Adam Smith").

25 Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* [*Milletlerin Zenginliği*.

26 Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi].

27 Hildebrand, *Die Nationalökonomie der Gegenwart und Zukunft* [Bugünün ve Yarının Ulusal Ekonomisi]'nde Smith'i "materyalizm" (insan doğasının bencil olduğu varsayımını kastederek) ile itham eder, Knies ise *Die Politische Oekonomie vom Standpunkte der geschichtlichen Methode*'de [Tarihsel Yöntem Açısından Politik Ekonomi] Smith'in görüşlerinin *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi] ile *The Wealth of Nations* [*Milletlerin Zenginliği*] arasında değiştiğinin, bunun esas sebebinin de kendisinin Fransa seyahati olduğunu iddia eder. Ayrıca bkz. Skarżyński, *Adam Smith als Moralphilosoph und Schoepfer der Nationaloekonomie* [Bir Ahlak Felsefecisi ve Ulusal Ekonominin Yaratıcısı olarak Adam Smith]. Skarżyński'ye göre Smith ahlak felsefesini Hutcheson ve Hume'dan, iktisat bilgisini ise Fransız âlimlerden aldı. Bkz. *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi] giriş bölümü.

28 Buckle, *History of Civilization in England* [İngiltere'de Uygarlık Tarihi], Cilt 2.

29 *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi] düzeltilmiş sürümünde düşünürler şunu iddia eder:

""Adam Smith problemi" olarak adlandırılan şey cehalet ve yanlış anlamaya dayalı sahte bir problemdir. *The Theory of Moral Sentiments*'ı [Ahlaki Duygular Teorisi] okuyan herhangi biri, önce ilk baskılardan birini ardından 6. baskıyı okumuş olsun, bu kitabın yazarının aynı zamanda *The Wealth of Nations*'ı [*Milletlerin Zenginliği*] yazmış olmasıyla ilgili olarak ne en ufak bir kafa karışıklığı yaşar, ne de yazarın insan davranışı üzerine düşüncesinde kökten bir değişiklik gerçekleştiğini düşünür. Smith'in ahlak ve insan davranışı üzerine düşüncesi 1759'daki ilk baskıda neyse, 1790'daki 6. baskıda da odur. Gelişme vardır ama temel değişim yoktur. Ayrıca *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi] ile *The Wealth of Nations* [*Milletlerin Zenginliği*] birbirlerinden bütünüyle bağımsız olmadığı aşikârdır."

İki görüş arasında sorun görmeyen diğer düşünürlerden bazıları Hasbach, Untersuchungen über Adam Smith und die Entwicklung der Politischen Ökonomie ; Limentani, *La morale della simpatia*; Eckstein çevirisinin (1926) giriş bölümünde ya da Campbell, *Adam Smith's Science of Morals*. Bunlara ek olarak *Umschwungstheorie*: Zeyss, *Adam Smith und der Eigennutz*, ve Oncken, "The Consistency of Adam Smith" ve daha ayrıntılı olarak Wolf, ed., *Das Adam Smith–Problem, Zeitschrift für Socialwissenschaft*, 25–33, 101–8, 276–87. Ayrıca bkz. Macfie, *The Individual in Society* [Toplumda Birey].

30 Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi].

31 Bkz. Buber, *I and Thou* [Bern ve Sen].

32 Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi].

33 Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi].

34 Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi].

35 Hume, *An Enquiry Concerning the Principles of Morals* [Ahlak İlkeleri Hakkında Bir İnceleme], Hume, *Selections*'tan [Seçmeler].

36 Hume, *An Enquiry Concerning the Principles of Morals* [Ahlak İlkeleri Hakkında Bir İnceleme], Hume, *Selections*'tan [Seçmeler].

37 Hume, *An Enquiry Concerning the Principles of Morals* [Ahlak İlkeleri Hakkında Bir İnceleme], Hume, *Selections*'tan [Seçmeler].

38 Hume, *An Enquiry Concerning the Principles of Morals* [Ahlak İlkeleri Hakkında Bir İnceleme], Hume, *Selections*'tan [Seçmeler]. Orijinal metinde vurgu "faydalı" kelimesindedir.

39 Hume, *An Enquiry Concerning the Principles of Morals* [Ahlak İlkeleri Hakkında Bir İnceleme], Hume, *Selections*'tan [Seçmeler].

40 Halteman, "Is Adam Smith's Moral Philosophy an Adequate Foundation for the Market Economy?" [Adam Smith'in Ahlak Felsefesi Piyasa Ekonomisine Temel Olmaya Yeterli mi?".

41 Hume, *An Enquiry Concerning the Principles of Morals* [Ahlak İlkeleri Hakkında Bir İnceleme], Hume, *Selections*'tan [Seçmeler].

42 Hume, *An Enquiry Concerning the Principles of Morals* [Ahlak İlkeleri Hakkında Bir İnceleme], Hume, *Selections*'tan [Seçmeler].

43 Hume, *An Enquiry Concerning the Principles of Morals* [Ahlak İlkeleri Hakkında Bir İnceleme], Hume, *Selections*'tan [Seçmeler].

44 Hume, *An Enquiry Concerning the Principles of Morals* [Ahlak İlkeleri Hakkında Bir İnceleme], Hume, *Selections*'tan [Seçmeler].

45 Hume, *An Enquiry Concerning the Principles of Morals* [Ahlak İlkeleri Hakkında Bir İnceleme], Hume, *Selections*'tan [Seçmeler].

46 Smith, *The Theory of Moral Sentiments* [Ahlaki Duygular Teorisi].

47 Hume, *A Treatise on Human Nature* [İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme].

48 Karşılaştırma Mandeville, *The Fable of The Bees* [Arılar Meseli].

49 Rawls, *Lectures on the History of Moral Philosophy* [Ahlak Felsefesi Tarihi Üzerine Dersler].

50 Alıntı Hayek, *Law, Legislation and Liberty* [Hukuk, Yasama ve Özgürlük].

51 Hume, *An Enquiry Concerning the Principles of Morals* [Ahlak İlkeleri Hakkında Bir İnceleme], Hume, *Selections*'tan [Seçmeler].

52 Hume, *An Enquiry Concerning the Principles of Morals* [Ahlak İlkeleri Hakkında Bir İnceleme], Hume, *Selections*'tan [Seçmeler].

53 Kant, *The Metaphysical Elements of Ethics* [Ahlakın Metafizik Öğeleri], (Bölüm 9: "Erdemin Görevi Nedir?")

54 Rawls, *Lectures on the History of Moral Philosophy* [Ahlak Felsefesi Tarihi Üzerine Dersler].

55 Hume, *An Enquiry Concerning the Principles of Morals* [Ahlak İlkeleri Hakkında Bir İnceleme], Hume, *Selections*'tan [Seçmeler].

56 Hume, *A Treatise of Human Understanding* [İnsan Anlayışı Üzerine Bir İnceleme]: "Bir Hintlinin yahut hiç tanımadığım birinin en ufak sıkıntısını önlemenin bedeli olarak kendi mahvımı tercih etmek bana göre akılla çelişmez... Kısacası bir arzunun akla aykırı olması için ona yanlış yargının eşlik etmesi şarttır; ve doğrusunu söylemek gerekirse bu durumda bile akla aykırı olan arzu değil, yargının kendisidir."

57 Bkz. Hayek: "Onu büyük bir iktisatçı olarak takdim etmeyeceğim... Onu gerçekten büyük bir psikolog olarak takdir etmeye çok daha meyilliyim." *The Trend of Economic Thinking: Essays on Political Economists and Economic History; The Collected Works of F. A. Hayek* [İktisadi Düşünce Eğilimi: Siyasi İktisatçılar ve İktisat Tarihi Üzerine Yazılar; F. A. Hayek'in Toplu Yazıları], *Bölüm* "Dr. Mandeville."

58 Schumpeter: "Kendinden öncekilerin ayak izlerini Darwinci açık sözlülükle hiç ifşa etmedi. Eleştiride dar kafalı ve cimriydi... Fakat seleflerinden ne öğrenmiş ya da öğrenememiş olursa olsun, gerçek şu ki *The Wealth of Nations* [*Milletlerin Zenginliği*] ne tek bir *analitik* fikir veya ilke ne de 1776 için bütünüyle yeni bir yöntem ihtiva eder." *History of Economic Analysis [İktisadi Analiz Tarihi].*

8 AÇGÖZLÜLÜK İHTİYACI (Sayfa 227-243)

1 Jung, "Arketipler ve Kolektif Bilinçaltı," s. 33-34.

2 Karşılaştırma için Lowry, *Ancient and Medieval Economic Ideas* [Eski ve Orta Çağ İktisadi Düşünceleri].

3 Yaratılış 3:17-19. İnsanın lanetlenmemiş olması ilgi çekicidir. Lanetlenen *sadece yılandır*; kardın ve erkek değil. Kadın doğum sancısıyla cezalandırılmıştır "Kocana istek duyacaksın, seni o yönetecek... RAB Tanrı Âdem'e 'toprak senin yüzünden lanetlendi' dedi".

4 Yaratılış 2:15.

5 Yaratılış 2:9: "Bahçede iyi meyve veren türlü türlü güzel ağaç yetiştirdi. Bahçenin ortasında yaşam ağacıyla iyiyle kötüyü bilme ağacı vardı."

6 Irwin, *The Matrix and Philosophy* [Matris ve Felsefe].

7 Lowry, *Ancient and Medieval Economics* [Eskiçağ ve Ortaçağ İktisadı].

8 Yaratılış 3:6.

9 Reklamlar "tüketici (mukaddes bireyin bir türevi) ile metada vücut bulan değer arasında bağ kurar. Etkileyici biçimde reklam, değeri ölçümlenmemiş niteliği rasyonalize edilmiş (parasal) değer olarak pek fazla vurgulamaz (Lears 1983)... Dolayısıyla reklam... günlük hayatın kutsallarının yerleşik kabulü için geçici baskın usul (moda) üzerinde uzlaşma mekanizmasıdır." Boli, "Kutsalın İktisaden Yutulması," s. 104.

10 Yaratılış 3:6.

11 Davies, *Europe: A History* [Avrupa: Bir Tarih].

12 Žižek, *Pervert's Guide to Cinema* [Sapığın Sinema Rehberi], film.

13 Bu noktada, reklam ihtiyacı ve faydası karşılıklı. Sadece reklam tüketiciye gereksinim duymuyor, tüketicinin de reklama ihtiyacı var – onlara ne istemeleri gerektiğini anlatıyor. Daha fazlası için bkz. Boli, "Kutsalın İktisaden Yutulması", s. 105. Bu bağlamda Rushdie, "Reklamın popüler olmasında şaşılacak bir şey yok. Her şeyi daha iyi hale getirdi. Size yol gösterdi." Rushdie, *Fury* [*Öfke*].

14 Marshall, *Principles of Economics* [İktisadın İlkeleri].

15 Nelson, *The New Holy Wars* [Yeni Kutsal Savaşlar].

16 Stigler, "Frank Hyneman Knight". Ayrıca bkz. Nelson, *Economics as Religion* [Din Olarak Ekonomi].

17 Malthus, *An Essay on the Principle of Population* [Nüfus Prensibi Üzerine Bir Deneme], *Bölüm* 7, 6.

18 Bu sebeple üreme sınırlandırılmalı. Şayet işçilere asgari geçimin gerektirdiğinden fazla ücret verilirse yeniden çoğalmaya başlarlar ve yeterli yiyecek olmaz. Malthus'un kötücül görüşüne göre işçiler uzun dönemde hiçbir zaman asgari geçimlerinden fazlasını kazanamazlar.

19 "Eğer nüfus ve besin aynı oranda artmış olsaydı, muhtemelen insanlık asla yabani durumundan çıkamazdı... *Şeytan'ın varlık sebebi umutsuzluk değil, aktivite yaratmaktır*". Malthus, *An Essay on the Principle of Population* [Nüfus Prensibi Üzerine Bir Deneme].

20 Patinkin, *Essays on and in the Chicago Tradition* [Chicago Geleneği Üzerine ve İçinde Denemeler].

21 Žižek, *The Plague of Fantasies* [Fantezi Salgını]. "Fallus'un Anlamı"nda Lacan arzuyu ihtiyaç ve talepten ayırır. İhtiyaç, talebe eklemlenmiş yaşamsal güdüdür fakat tale-

bin iki işlevi bulunur; bir taraftan ihtiyaca eklemlenir, öte yandan sevgi talebi olarak davranır. Dolayısıyla talebe eklemlenmiş ihtiyaç giderildikten sonra bile sevgi talebi tatmin edilmemiş olur, kalan da arzudur. Lacan için "arzu ne tatmin olma iştahı ne de sevgi talebidir, birincinin ikinciden çıkarılmasından arta kalan sonuçtur." Lacan, *The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis* [Psikanalizin Dört Temel Kavramı]. Demek ki arzu, ihtiyacın talebe eklemlenmesinden doğan fazlalıktır. Lacan ekler: "arzu, talebin ihtiyaçtan ayrılmasıyla oluşan aralıkta şekillenir." Lacan, *The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis* [Psikanalizin Dört Temel Kavramı]. Çek biyolog Josef Šmajs buna abiotik talep (ya da abiotik ihtiyaç, abiotik tüketim) adını veriyor. Bkz. Šmajs, *Filozoie: obrat k zemi* [Felsefe: Dünyaya Dönüş].

22 Vaiz 1:8.

23 Marshall, *Principles of Economics* [İktisadın İlkeleri].

24 Estes, *Women Who Run with the Wolves* [Kurtlarla Koşan Kadınlar].

25 Rushdie, *Fury* [*Öfke*].

26 Aristoteles, *Nicomachean Ethics* [*Nikomakhos'a Etik*]: "Mükemmellik bir tür ortadır, çünkü ortada olanı hedefler... kötülük ölçüsüzler tabakasındandır... iyilik ise ölçülülerden."

27 Mezmurlar 107:18-17: "Cezalarını buldu aptallar, suçları, isyanları yüzünden. İğrenir olmuşlardı bütün yemeklerden, ölümün kapılarına yaklaşmışlardı."

28 Orijinalinin kaynağı Pascal, *Penseés* [Düşünceler].

29 Knight, "Liberalizm ve Hıristiyanlık," s. 71.

30 Bkz. Simmel, *Money in Modern Culture* [Çağdaş Kültürde para].

31 Paul L. Wachtel'in yazdığı gibi, Volf, "Gösteriş Kafesinde," atıfta bulunuluyor.

32 Mill, *Utilitarianism* [Faydacılık].

33 Platon, *Gorgias* [Gorgias].

34 Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* [*Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*].

35 Literatürde hedonist adaptasyon olarak bilinen ihtilaflı bir paradoks.

36 Volf, "Gösteriş Kafesinde," s. 172. Kant, *Critique of Judgement* [*Yargı Yetisinin Eleştirisi*]. Yahut "Doyumsuzluk, insanın temel yaratılışına hastır."

37 Becker, *The Economic Approach to Human Behavior* [İnsan Davranışına İktisadi Yaklaşım]. Ayrıca bkz. Force, *Self-Interest before Adam Smith* [Adam Smith'ten Önce Şahsi Menfaat].

38 Diderot, *Diderot's Selected Writings* [Diderot'nun Seçme Yazıları].

39 "Fayda" terimi bazı ekonomi ders kitaplarının indekslerinde bile yer almaz. Mankiw için, *Principle of Economics* [İktisadın İlkeleri], s. 442'de yer alır – fayda, insanın yaşam koşulları ölçüsünde elde ettiği mutluluk ve tatmindir. Fayda, zenginliğin ölçüsüdür. Burada yine eşanlamlılar tanımlanıyor çünkü mutluluk fayda ya da tatmin seviyesidir ya da tatmin mutluluk ve fayda seviyesidir demek de gayet mümkün.

40 Eğer "mal ve hizmet tüketimi" cümlesini normal dile çevirecek olursak, faydanın bireyin tüketimden elde ettiği şey olduğunu fark ederiz.

41 "Tüm davranışların bencil olduğu varsayımı, yapabileceğimiz varsayımların en eli sıkı olanıdır, bilim insanları daima çok sayıda şeyi mümkün olan en azla açıklamayı sever. Fakat ister genel anlamda ister özel bir duruma has olsun bencilliğin çok yaygın bir güdü olduğu sonucunu çıkaramayız. Bazen dünya epeyce karışıktır ve en tutumlu varsayımımız yanlış olabilir. Dünyayı döndürenin şahsi çıkar olduğu iddiasını birkaç basit olgu ile çürütebiliriz. Bazı yardım davranışları karşılıksızdır ve dolayısıyla uzun vadeli çıkar kollama güdüsüyle açıklanamazlar. Ebeveynlerin çocuklarına bakarken aslında uzun vadeli çıkarlarını gözettiğini çünkü ileriki yaşlarda çocukların da onlara

bakmasını beklediklerini varsaymak mümkün – fakat bu bakımı sağlamak çocukların çıkarına değil. Yine de büyük kısmı bunu yapıyor." Elster, *Nuts and Bolts for the Social Sciences* [Sosyal Bilimlerde Sadede Gelmek]. Ayrıca bkz. Force, *Self-Interest before Adam Smith* [Adam Smith'ten Önce Şahsi Menfaat].

42 Albert O. Hirschman "fayda" yerine "çıkar" terimini kullanır. Fakat sonuçlar pek değişmez; bu prensibi takdir ediyor görünse de kedisi de kabul eder ki: "Tüm insan davranışlarının şahsi *çıkarla açıklanması aniden bir paradigma (Kuhn tarzı) gibi moda oluverdi, bu durum bazen totoloji noktasına vardı.*" Hirschman, *The Passion and the Interests* [Tutku ve Çıkarlar].

43 Sir Karl Popper bir argümanın bilimselliğini ayırt etmek için varsayımlarının yanlışlanabilir olup olmadığına bakmayı önerdi. Bir kuramın yanlışlığı ispat edilirse ne olabilirdi? Eğer gerçekçi değişkenlikler varsa, bunlar ispatlanmamış olsa bile kuram bilimsel olarak kabul edilebilirdi. Ancak öte yandan bu kuram mümkün olan tüm davranışı açıklama iddiasında ise sahte bilim haline geliyordu. Popper örnek olarak neden Marksist tarihsel bakışın ona bilimsel gelmediğini veriyor: Marx kuramıyla ilgili her şeyi kesin olarak açıklamaya kadirdi, hatta görünüşe bakılırsa zıt durumları bile. Şayet bir kuram mümkün olan tüm durumları açıklayabiliyorsa, örneğin sınıf mücadelesi kuramı bağlamında olduğu gibi, bir yerlerde yanlışlık vardır. Bir kuramın her şeyi açıklayabilmesi güç değil zayıflık belirtisidir.

44 Caldwell, *Beyond Positivism* [Pozitivizmin Ötesinde].

45 Caldwell, *Beyond Positivism* [Pozitivizmin Ötesinde].

46 Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus.*

47 Baskın özelliğin kıtlık olduğu eski medeniyetlerde etin en değerli kısmı yağlı olan tarafı kabul edilirdi (İncil'deki "toprağın kaymağı" gibi: "Size Mısır'ın en iyi topraklarını vereceğim. Ülkenin kaymağını yiyeceksiniz," Yaratılış 45:18). İç yağ da öyle, yağsız et ise köpeklere atılırdı. Ayrıca Prometheus da Zeus'u yağlı gibi görünen bir paket etle kandırmıştı; bu paket Zeus tarafından seçilmişti. Günümüzde ete yaklaşımımız tam tersidir.

48 Matta 6:25.

9 İLERLEME, YENİ ÂDEM VE ŞABAT EKONOMİSİ (Sayfa 245-265)

1 Thoreau, *Civil Disobedience and Other Essays* [Sivil İtaatsizlik ve Diğer Yazılar].

2 Havel, R. Kalenská ile röportaj, "*Někdy se mě zmocňuje pocit*...[Bazen bu beyhude hissiyata kapılırım...]," Lidové noviny, Kalenská, 15 Kasım 2008.

3 Daha fazla yorum için bkz. Irwin, *The Matrix and Philosophy* [Matris ve Felsefe], Daniel Barwick bölümü, "Neo – Maddecilik ve Öznenin Ölümü", s. 258. Dahası: "İstihbarata göre Matrix'de tutulan insan tutukluların kontrolü onların kendi istekleriyle yapılmalı." Irwin, *The Matrix and Philosophy* [Matris ve Felsefe], James Lawler bölümü, "Seçilmiş olan biziz! Kant Matrix'in Nasıl Değiştirileceğini Açıklıyor".

4 *Çocukların son iki nesle kadar nesiller boyunca aynı tahta oyuncaklarla oynadıklarının farkına varmak çarpıcı. Bugüne kadar ne oyuncaklarda ne de günlük ev aletlerinde önemli bir gelişme, ilerleme olmadı.*

5 Johnston ve Williamson, *What Was the U.S. GDP Then? [Öyleyse ABD'nin GSMH'sı Neydi?].*

6 Nisbet, "İlerleme Düşüncesi," 4.

7 Bugün konu üzerine bir asırlık klasik olan Bury, *The Idea of Progress* [İlerleme Düşüncesi] Aydınlanma ile başlıyor. Nisbet ise hem kitabına *The History of the Idea of Progress* [İlerleme Düşüncesinin Tarihi] ve hem de makalesine The *Idea of Progress: A Bibliographical Essay* [İlerleme Düşüncesi: Bibliyografik bir Makale] Yunan medeniyetiyle başlar. Arada İbranilerden bahsetse de, onlara önemli zaman ayırmaz; "Hesiodos (MÖ 700 civarı) ve eseri İşler ve Günler ile başlıyoruz" yazar.

8 Volf "on yedinci yüzyılda ve sonrasında ihtiras, pek çokları için cazibesini gittikçe artıran bir efendi oldu" diyor. Volf, "Gösteriş Kafesinde," s. 170.

9 Lewis, C. S., *Evolutionary Hymn* [Evrimsel İlahi].

10 Bu cümle, nüktedan Polonyalı yazar Stanislaw Jerzy Lec'a ait olan aforizmanın yeniden kurgulanmış hali: "Yanlış yolda olduğumuzu biliyoruz ama bu açığımızı ivmelenerek telafi ediyoruz."

11 Nisbet, *History of the Idea of Progress* [İlerleme Düşüncesinin Tarihi].

12 Ayrıca bkz. Nussbaum, *The Fragility of Goodness* [İyiliğin Kırılganlığı]. Protagoras'ta Yunanlar "Bilim bizi hem koruyor hem dönüştürüyor, amaçlarımıza ulaşmamıza yardım ediyor ve amaçlarımızı yeniden şekillendiriyor." diyordu. Daha ayrıntılı antropolojik analiz için bkz. Eliade, *Cosmos and History* [Kâinat ve Tarih].

13 Hobbes, *Leviathan.*

14 Volf, "Gösteriş Kafesinde," s. 175.

15 Nisbet, "İlerleme Düşüncesi", Bölüm: "İlerleme Üzerine Yunan Ozanlar, Sofistler ve Tarihçiler."

16 Nisbet, *History of the Idea of Progress* [İlerleme Düşüncesinin Tarihi].

17 Nisbet, "İlerleme Düşüncesi" devam ediyor: "Thucydides, Peloponez Savaşı tarihinde ilk birkaç paragrafı eski zamanlarda Yunanların tıpkı dönemin barbarları ve vahşileri gibi yaşadığını ama sonra kendi çabalarıyla yüceldiklerini anlatmaya ayırmıştı."

18 Nelson, *Economics as Religion* [Din Olarak Ekonomi]. Dikkate değer diğer kitap Nelson, *Reaching for Heaven on Earth* [Dünyada Cennete Uzanmak] olabilir.

19 Nelson, *Economics as Religion* [Din Olarak Ekonomi].

20 Knight içinde, *Freedom and Reform* [Özgürlük ve Reform].

21 Nelson, *Economics as Religion* [Din Olarak Ekonomi].

22 Hume içinde, *Selections* [Seçmeler].

23 1848'deki ilk basımın ardından, Mill'in kitabı hızla 19. yüzyıl İngiliz ekonomi biliminin baş eseri oldu. Son zamanlarda yeniden yapılan bir basımın başlığı: *Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy* [Sosyal Felsefe Uygulamalarının Bazılarıyla Siyasi Ekonominin İlkeleri].

24 Mill, *Principles of Political Economy* [Siyasi Ekonominin İlkeleri]:
"İtiraf etmem gerekirse ayakta kalmak için mücadele etmenin insanlığın doğal hali olduğunu; toplumsal hayatı biçimlendiren davranış biçimi olarak diğerini ezmenin, parçalamanın, çiğnemenin, dirseklemenin insan ırkının payına düşen en gerekli şey olduğunu yahut bunların sınai ilerleme evrelerinden birinin kabul edilemez belirtilerinden başka herhangi bir şey olduğunu ileri sürenlerin yaşam idealleri beni pek cezbetmiyor. Bunlar belki de Avrupalı ulusların bugüne kadar uzak durmayı başardıkları, uygarlığın gelişiminde gerekli safhalardır ama yine de ileride maruz kalınmayacağı anlamına gelmez."

25 Mill, Principles of Political Economy [Siyasi Ekonominin İlkeleri].

26 Mill, *Principles of Political Economy* [Siyasi Ekonominin İlkeleri].

27 Keynes, *Essays in Persuasion* [İkna Yazıları].

28 Keynes, *Essays in Persuasion* [İkna Yazıları].

29 Keynes, *Economic Possibilities for Our Grandchildren* [Torunlarımız İçin İktisadi Olasılıklar].
30 Nelson, *Economics as Religion* [Din Olarak Ekonomi].
31 Becker, *Milton Friedman* [Milton Friedman].
32 Ayrıca bkz. örneğin Stigler, "İktisak: Amir Bilim mi?" Stigler'e göre: "İktisat otoriter bir bilimdir: hatırı sayılır sayıda komşu disiplinin merkezi sorularına değinir, davetli olup olmadığına bakmaz."
33 Ferguson, *War of the World* [Dünyanın Savaşı].
34 Daha fazlası için bkz. Kuhn, *Structure of Scientific Revolutions* [Bilimsel Devrimlerin Yapısı], veya Redman, *Economics and the Philosophy of Science* [İktisat ve Bilim Felsefesi].
35 Bkz. Baumann, *Modernity and Holocaust* [*Modernite ve Holokaust*].
36 Volf, "Gösteriş Kafesinde," s. 176.
37 Palahniuck, *Fight Club* [*Dövüş Kulübü*], 1996.
38 Ekonomik büyümenin kişinin refahını artırıp artırmadığı o kadar da bariz değildir. Bkz. Tibor Scitovsky'nin eski klasiği *The Joyless Economy* [Keyifsiz Ekonomi], ya da Luigio Bruni'nin oldukça yeni ve başarılı kitabı *Civil Happiness – Economics and Human Flourishing in Historical Perspective* [Sivil Mutluluk – Tarihsel Perspektifte Ekonomi Bilimi ve İnsanın Gelişmesi].
39 Inglehart, *World Values Survey* [Dünya Değerler Anketi].
40 Inglehart, *Culture Shift* [Kültür Kayması].
41 Myers, "Ekonomik Büyüme İnsan Ahlakını Yüceltir mi?".
42 Diener, Horwitz ve Emmons, "Çok Zenginlerin Mutluluğu".
43 Ayrıca bkz. Brickman, Coates ve Janoff-Bulman "Piyango Şanslıları ve Kaza Kurbanları"; ve Argyle, *The Psychology of Happiness* [Mutluluk Psikolojisi].
44 Aristoteles, *Nicomachean Ethics* [*Nikomakhos'a Etik*].
45 Örnek Cornell Üniversitesi ekonomisti Robert Frank tarafından bir konferansta verildi: "Yaşam Kalitesini Anlamak: Zevk ve Istırap Üzerine Bilimsel Perspektif".
46 Stevenson ve Wolfers, *Economic Growth and Subjective Well-Being* [Ekonomik Büyüme ve Öznel Refah].
47 Beckett, *Waiting for Godot* [*Godot'yu Beklerken*]. Ayrıca bkz. Bell, "Kapitalizmin Kültürel Çelişkileri".
48 Aristoteles her eylemin bir yönü ve anlamı, *telos*, olması gerektiğini savundu. Bunun daha çağdaş bir versiyonu için bkz. örnek McIntire, *After Virtue* [Erdemden Sonra].
49 Önde gelen psikolog Viktor Frankl *Man's Search for Meaning* [İnsanın Anlam Arayışı] kitabında ve özellikle "Varoluşsal Boşluk" bölümünde anlamsızlıktan bahseder.
50 Ksenophon, *Hiero* [Hiero].
51 Patočka, *Kacířské eseje o filosofii dějin* [Felsefe ve Tarih Üzerine Sapkın Makaleler].
52 Volf, "Gösteriş Kafesinde," s. 172.
53 Volf, "Gösteriş Kafesinde," s. 171.
54 Bkz. Hirsch, *Social Limits to Growth* [Büyümenin Sosyal Sınırları].
55 Augustinus, *Confessions of St. Augustine* [Aziz Augustinus'un İtirafları].
56 Vaiz 1:8.
57 Mısır'dan Çıkış 31:15.
58 2007 yılında % 10 büyüyen Slovakya Cumhuriyeti aynı yıl GSMH'nin % 1,9'u oranında bütçe açığı verdi ve genel itibarıyla mali disiplini sebebiyle takdir edildi. Soru: Bütçe fazlası vermek için büyümenin ne kadar kuvvetli olması gerekli?
59 Son büyüme döneminde tahayyül edilemeyecek ölçüde refaha ulaştık. Tesadüfen, dot.com balonuyla Lehman Brothers'ın çöküşü arasında yedi bereketli yıl geçti. Bu esnada

kötü zamanlar için kenara ayırdığımız tasarruf ya çok az ya da hiç. Aksine pek çok ülke borcunu artırdı. Böyle bir uygarlık değişmek durumunda, aksi takdirde hak ettiği yedi yıllık kıtlık döneminin gelmesi sürpriz olmamalı.

10 İYİ VE KÖTÜ EKSENİ VE EKONOMİNİN KUTSAL KİTAPLARI
(Sayfa 267-275)

1 Wuthnow, *Rethinking Materialism* [Materyalizmi Yeniden Düşünmek], Bölüm "Kutsalın İktisaden İçselleşmesi": "Ahlaki bir güç olarak, ekonomi iyinin ve kötünün birincil kaynağıdır. İyi, ekonominin hakiki özüdür; 'değeri' olan 'mallar' üretir." (Burada iyi anlamındaki "good" ile iktisadi ürün anlamındaki "goods" arasında ilişki kuruluyor – ç. n.).

2 Bu "bariz gerçek" bile o kadar bariz değil (uygarlığımız tamamen farklı bir normatif gelişim süreci izleyebilirdi), Aziz John of the Cross acı çekme üzerine farklı bir düşünceye sahip: "Çünkü acı çeken ruh daha faziletli, saf, daha bilge ve temkinli olur." St. John of the Cross, *Dark Night of the Soul* [Ruhun Karanlık Gecesi].

3 Vaiz 11:9.

11 PİYASANIN GÖRÜNMEZ ELİNİN TARİHİ VE *HOMO ECONOMICUS*
(Sayfa 277-291)

1 Hirschman'ın *The Passion and the Interests* [Tutku ve Çıkarlar] adlı klasik eserinde belirttiği gibi. Ancak not etmek gerekir ki Hirschman, Augustinus'a göre *sevginin temel insan güdüsü* olduğunun farkındaymış gibi görünmüyor. Her şeyin ardında sevgi vardır, iyi ya da kötü. Bu üç alanda Augustinus sevginin kontrolden çıktığı, tabiri caizse ölçüsünün kaçtığı ya da yanlış yöne saptığı bir durumu tasvir ediyor. Augustinus hakkında daha fazlası için bkz. Hare, Barnes ve Chadwick, Zakladatelé myšleni [Düşüncenin Kurucuları], Bölüm 9.

2 Augustinus'a göre Babil'in, insanın şehrinin, temel karakteri libido dominandi, "iktidar arzusu" idi (Tanrı Şehri 1). Ayrıca bkz. Fitzgerald vd., *Augustine through the Ages: An Encyclopedia* [Çağlar Boyunca Augustinus: Bir Ansiklopedi].

3 Fitzgerald vd., *Augustine through the Ages: An Encyclopedia* [Çağlar Boyunca Augustinus: Bir Ansiklopedi]. Thomas Lewis'in ortaya koyduğu gibi, "hâkimiyet kendi içinde bir son değil; iktidarın tasdik edilmesinin sonuna giden yolda bir araçtır." (Lewis, T., "İkna, Hakimiyet ve Mübadele: Piyasaların Siyasi Sonuçları Hakkında Adam Smith"). Burada esas ilke bencillik değil (Rousseau'nun *amour de soi* anlamında) sempati ve sempati arzusudur. Ayrıca bkz. Force, *Self-Interest before Adam Smith* [Adam Smith'ten Önce Şahsi Menfaat].

4 Hare, Barnes ve Chadwick, Zakladatelé myšleni [Düşüncenin Kurucuları], Bölüm 9: "'Kartaca'nın yıkımının ardından anlaşmazlık ve açgözlülük en yüksek düzeye çık-

tı. Hırs ve tüm kötülükler genelde refah zamanlarında filizleniyor'. [Augustinus Sallust'tan alıntı yapıyor] Buradan anlıyoruz ki kötülüklerin filizlenip büyümesi böyle zamanların öncesine rastlıyor".

5 Boli, Kutsalın İktisaden İçselleşmesi.

6 Daha fazlası için bkz. Hirschman, *The Passion and the Interests* [Tutku ve Çıkarlar]; veya Force, *Self-Interest before Adam Smith* [Adam Smith'ten Önce Şahsi Menfaat].

7 Burada isim vermenin önemi görülebilir: Şayet adlandırma yapılmazsa, konu sanki hiç yokmuş gibi olur. Terim Bernard Mandeville tarafından bulunmuş olsa, şüphe yok ki bugün kavramın babası o sayılacaktı. Görünmez el prensibini çok daha iyi ve detaylı tasvir etmiş olmasına rağmen, ona uygun bir isim koyamadı.

8 Hayek atıfta bulundu, *The Trend of Economic Thinking [İktisadi Düşünce Trendi]*; ayrıca *New Studies in Philosophy, Politics, Economics, and the History of Ideas* [Felsefe, Siyaset, İktisat ve Düşünce Tarihi Üzerine Yeni Çalışmalar].

9 Aristophanes, *Ecclesiazusae* [*Kadınlar Meclis'te*].

10 Matta 13:29

11 *Summa Theologica* I

12 *Summa Theologica* Ia – IIae. Ayrıca bkz. *Summa Contra Gentiles* III, Bölüm 71.

13 Hirschman, *The Passion and the Interests: Political Arguments for Capitalism before Its Triumph* [Tutku ve Çıkarlar: Zaferinden Önce Kapitalizm için Politik Argümanlar]. Burada "kahramanın yok edilmesini" görür. Bu "geride kalan" kahramanın (trajik veya komik) çöküşü, Miguel de Cervantes'in hayalci "son kahraman" Don Quixote eserinde görülür.

14 Montesquieu, *Spirit of Laws* [Kanunların Ruhu].

15 Montesquieu, *Spirit of Laws* [Kanunların Ruhu].

16 Pascal: *Pensées* [Düşünceler] 402, 403, 16.

17 Kaye, *The Fable of the Bees'e* [*Arılar Meseli*] Giriş, Bernard Mandeville.

18 Turner, *Herbert Spencer: A Renewed Appreciation* [Herbert Spencer: Yenilenmiş Bir Değerlendirme]; ayrıca bkz. Werhane, "İş Etiği ve Çağdaş Kapitalizmin Kökenleri: Adam Smith ve Herbert Spencer Eserlerinde İktisat ve Etik".

19 Komárek, *Obraz člověka a přírody v zrcadle biologie* [Biyoloji Aynasında İnsan ve Tabiat İmgesi].

20 Fazlası için bkz. Komárek, *Obraz člověka a přírody v zrcadle biologie* [Biyoloji Aynasında İnsan ve Tabiat İmgesi].

21 Smith, *Wealth of Nations* [*Milletlerin Zenginliği*]: "İstediğimi bana ver, sen de istediğini alacaksın, böyle tekliflerin anlamı budur;... Yemeğimizi, kasabın, biracının ya da fırıncının iyilikseverliğinden değil, kendi çıkarlarını kollamalarından bekleriz. Onların insanlığına değil, bencilliğine seslenir ve hiçbir zaman kendi ihtiyacımızı anlatmaz, onların kendi faydasından bahsederiz. Dilenciler dışında hiç kimse sırtını salt hemşerilerinin iyilikseverliğine yaslamaz."

22 Romalılar 7:21-25.

23 Yaratılış 3:22: "Sonra, 'Adem iyiyle kötüyü bilmekle bizlerden biri gibi oldu' dedi."

24 Sosyal genelgeler, toplumsal sorulara değinen papalık genelgeleridir. Bu konuda daha fazlası için: Rich, *Business and Economic Ethics* [İş ve Ekonomi Etiği].

25 Morgenthau, *Truth and Power: Essays of a Decade* [Hakikat ve Güç: On Yılın Makaleleri]. Ayrıca bkz. "*The Economic Review* [Ekonomi Dergisi]: 13. Baskı".

26 Bu bakışa günahkâr yapıların daha da sistematik bir uygulamasını ekleyelim (konu buraya gelmişken ve özellikle dipnotlarda). Daha önce korkutucu sonuçlarıyla bahsi geçmişti; bugün ne kadar mucizevi ve faydalı görünse de, gelecekte piyasa kapitalizminin de günahkâr yapı sayılması mümkün. Şimdiye kadar insanlığın geliştirmiş

olduğu en verimli sistem olsa da, bizi çıkmaz bir sokağa ve felakete götürmesi olasılık dahilinde. Elbette bilinmeyene karşı duyulan bilinçaltı korku her sistem için geçerli ve bundan hiçbir zaman bütünüyle kurtulamayacağız.

27 Luka 23:34.

28 Matta 15:14.

29 Manihaizm, kökleri İran Zerdüşt inancında olan, iyiye ve kötüye eşit ontolojik güç atfeden bir düalist öğretidir.

30 "Şeytan kozmik kürede Tanrı'nın büyük düşmanıdır ancak onu yaratan da Tanrı'dır, ilahi irade sayesinde var olur ve kudreti artık Tanrı'ya eş, insanın sahip olduğundan fazla değildir." *International Standard Bible Encyclopedia* [Uluslararası Standart İncil Ansiklopedisi]: "Şeytan" maddesi.

31 Eyüp 7:11: "Bu yüzden sessiz kalmayacak, içimdeki sıkıntıyı dile getireceğim; canımın acısıyla yakınacağım."

32 Eyüp 6:4.

33 Eyüp 13:24.

34 Bu konuda ilginç bir okuma, her ne kadar farklı bir kötülük kavramını hedeflese de, Terry Eagletton'un *On Evil* [*Kötülük Üzerine Bir Deneme*] adlı kitabıdır.

35 "Augustinus'un iyi bilinen Kötülük kavramının, kendine ait pozitif özü yoktur." Žižek, The *Parallax View* [*Paralaks*].

36 "Hem insanlığa hem de Şeytan'a Tanrı'nın Hizmetkârları rolü biçerek Tanrı'nın Şeytan dahil tüm varlıkların rabbi olduğunu ima ediyor [Clairvaux'lu Aziz Bernard birinci binyılın sonu, ikinci binyılın başında]". Marx, *The Devils Rights and The Redemption in the Literature of Medieval England* [Ortaçağ İngiltere Edebiyatında Şeytan'ın Hakları ve Kefaret].

37 Marshall, *Principles of Economics* [İktisadın İlkeleri]. Ayrıca bkz. Simon, *Empirically-Based Microeconomics* [Ampirik Tabanlı Mikroekonomi].

38 Burada özellikle ilgimizi çeken James Buchanan'ın kavramlarıdır. *Economics and the Ethics of Constitutional Order* [Anayasal Düzen ve Ekonomi Etiği] kitabında etiği üç farklı sisteme ayırır: "Kuralları İhlal Etmenin Maliyeti" – yani fırsatçı olmayan davranışa yer vermeyen uç noktada liberal yaklaşım. Buchanan bu yaklaşımla arasına mesafe koyar. İkinci model "Aşkın Normları Çiğnemek" Augustinus yaklaşımıdır – ahlakın kökenini dışsal, ilahi normlarda arar. Bu yaklaşım fırsatçı olmayan davranışın bir kısmını açıklar. Üçüncü model "Aydınlanmış Şahsi Çıkar" David Hume ahlakına dayanır – birey eylemlerinin geribildirim etkisinin farkındadır. Son olarak David Gauthier'in "uzatılmış rasyonalite" modeli ise işbirliği davranışı için Mahkûm İkilemi kavramını temel alır. Bkz. Buchanan, *Economics and the Ethics of Constitutional Order* [Anayasal Düzen ve Ekonomi Etiği], Bölüm "Ahlaki Sınırların İktisadi Kökenleri", 179. Burada alternatif girişimlerin önde gelen temsilcilerini belirtmekle yetinelim: A. Sen, F. Fukuyama, A. Etzioni, H. Simon ve diğerleri.

39 Sojka, *John Maynard Keynes a současná ekonomie* [John Maynard Keynes ve Çağdaş Ekonomi]. Ayrıca bkz. Simon, *Empirically-Based Microeconomics* [Ampirik Tabanlı Mikroekonomi].

40 Bkz. Etzioni, *Moral Dimension* [Ahlaki Boyut], bu problemin ayrıntılı tasviri için Bölüm 1-6.

41 Markos 12:29-31: "İsa şöyle karşılık verdi: 'En önemlisi şudur: 'Dinle, ey İsrail! Tanrımız Rab tek Rab'dir. Tanrın Rab'bi bütün yüreğinle, bütün canınla, bütün aklınla ve bütün gücünle seveceksin.' İkincisi de şudur: 'Komşunu kendin gibi seveceksin.' Bunlardan daha büyük buyruk yoktur." Bu emir Levililer 19:18 ayetinde de mevcuttur.

42 Mezmurlar 137:8.

43 Levililer 24:19-20.
44 Matta 5:43-48.
45 Smith, *Wealth of Nations* [*Milletlerin Zenginliği*].
46 Aristoteles, *Nicomachean Ethics* [*Nikomakhos'a Etik*].

12 HAYVANİ RUHUN TARİHİ: RÜYALAR ASLA UYUMAZ (Sayfa 293-303)

1 Akerlof and Shiller, *Animal Spirits* [Hayvani Ruh].
2 Keynes, *The General Theory of Employment, Interest, and Money [İstihdamın, Faizin ve Paranın Genel Teorisi].*
3 Bishop, *Economics: An A–Z Guide* [Ekonomi: A'dan Z'ye Rehber], "hayvani ruh" maddesi.
4 Pasquinelli, *Animal Spirits* [Hayvani Ruh].
5 Akerlof and Shiller, *Animal Spirits* [Hayvani Ruh].
6 Örneğin Frazer, *Golden Bough* [Altın Dal].
7 Lewis, *The Four Loves* [Dört Aşk]. Lewis şöyle diyor: "Asıl çıplakken kendimiz değil miyiz? Bir anlamda hayır...giyinikken daha çok kendimiziz."
8 Lewis, *A Preface to Paradise Lost* [*Kayıp Cennet*'e Önsöz].
9 Burada ortak paydanın utanç olduğunu belirtmek gerekir. Çocuklar çıplak olmaktan utanmaz; oysa yabancılarla karşılaştıklarında utanırlar. Çıplak bir çocuk utandığında gizlenmek ister, bunu yapamazsa elleriyle gözlerini kapar; bir yetişkin gözlerini değil cinsel organlarını örter. Göründüğü kadarıyla çocuklar yabancılardan, büyükler cinsel organlardan utanıyor. Bu bizim doğal halimize, çıplaklığımıza yabancılaştığımız anlamına gelmez mi?
10 Bkz. Fromm, *To Have or to Be* [*Sahip Olmak Ya da Olmak*]. "Sahip olmaya *karşı* var olmak alternatifi kulağa mantıklı gelmiyor. Görünen o ki *sahip olmak*, hayatımızın doğal bir işlevi."
11 Rousseau, *Discourse on the Origin of Inequality* [*İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*]. Ayrıca bkz. Force, *Self-Interest before Adam Smith* [Adam Smith'ten Önce Şahsi Menfaat].
12 Jung, *Hrdina a archetyp matky* [Kahraman ve Anne Arketipi, Almanca orijinalinden Heros und Mutterarchetyp]. *Výbor z díla* [C. G. Jung Toplu Yazılar], cilt 8.
13 Bkz. Jung, *Hrdina a archetyp matky* [Kahraman ve Anne Arketipi, Almanca orijinalinden Heros und Mutterarchetyp]. *Výbor z díla* [C. G. Jung Toplu Yazılar], cilt 8.
14 Nussbaum, *The Fragility of Goodness* [İyiliğin Kırılganlığı].
15 Aristoteles, *Nichomachean Ethics* [*Nikomakhos'a Etik*]. Vurgu yazara aittir.
16 Aristoteles, *On the Soul* [Ruh Üzerine].
17 Rohan alıntısını Hirschman'a borçluyum, *The Passion and the Interests* [Tutku ve Çıkarlar].
18 Hirschman, *The Passion and the Interests* [Tutku ve Çıkarlar].
19 Pasquinelli, *Animal Spirits* [Hayvani Ruh]. Bu meşhur özdeyiş muhtemelen Yahudi kökenli: *Talmud*, Sukkah Risalesi 52a: "İnsan büyüdükçe, Yetzer Hara (kötülüğe meyil) da büyür" (Pasquinelli, *Animal Spirits* [Hayvani Ruh]).
20 Nussbaum, *The Fragility of Goodness* [İyiliğin Kırılganlığı]. "Sürekli aynı soruya geliyoruz, insan bir bitkiye (ya da rasyonel olmayan bir hayvana) ya da Tanrı'ya veya değişmez bir biçime ne kadar yakın?"

21 Komárek, *Obraz člověka a přírody v zrcadle biologie* [Biyoloji Aynasında İnsan ve Tabiat İmgesi].
22 Marx bu özelliği sanayileşmiş burjuva toplumuna atfeder: "Tek kelimeyle, kendi imgesine benzer bir dünya yaratır." Marx ve Engels, *Manifesto of the Communist Party* [Komünist Parti Manifestosu].
23 Bkz. Punt, "Müsrif Oğul ve *Blade Runner* [Bıçak Sırtı], Babalar ve Oğullar, ve Garez."
24 Jung, *Hrdina a archetyp matky* [Kahraman ve Anne Arketipi, Almanca orijinalinden Heros und Mutterarchetyp]. *Výbor z díla* [C. G. Jung Toplu Yazılar], cilt 8.
25 *Watchmen*, 2009, yönetmen Zack Synder. Senaryo David Hayter, Alex Tse. Daha fazla bilgi için IMDb, www.imdb.com.
26 Bkz. Campbell, *Hero with a Thousand Faces* [Bin Suratlı Kahraman].
27 Jung, *Hrdina a archetyp matky* [Kahraman ve Anne Arketipi, Almanca orijinalinden Heros und Mutterarchetyp]. *Výbor z díla* [C. G. Jung Toplu Yazılar], cilt 8.
28 Bu sebeple ekonominin ötesine bakmadan ekonomi bilimi tahsil etmek hiçbir zaman insan davranışını daha iyi anlamaya yardımcı olmaz. Dolayısıyla bu metafizik hususları ihmal etmek bizi oldukça sönük bir ekonomi bilimine götürür. Korkarım anaakım ekonomi biliminin durumu buna yakındır.

13 METAMATEMATİK (Sayfa 305-319)

1 Berkeley, *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge* [İnsan Bilgisinin İlkeleri Üzerine Bir İnceleme].
2 http://en.wikipedia.org/wiki/Irrational_number.
3 Stigler, *Essence of Stigler* [Esas Stigler].
4 Groenewegen, P., *A Soaring Eagle: Alfred Marshall 1842-1924* [Yüksekten Uçan Kartal: Alfred Marshall 1842-1924]; Weintraub,*How Economics Became a Mathematical Science* [Ekonomi Nasıl Matematiksel Bir Bilim Oldu] kitabında atıf yapıldı.
5 Emmer, *Mathematics and Culture* [Matematik ve Kültür].
6 Fox, *The Myth of Rational Markets* [Rasyonel Piyasalar Efsanesi].
7 Fox, *The Myth of Rational Markets* [Rasyonel Piyasalar Efsanesi].
8 "Fischer'a Göre Hisse Fiyatları Hep Yükselecek", *The New York Times*, 16 Ekim 1929.
9 Lanman ve Matthews, (23 Ekim 2008). "Greenspan Piyasa İdeolojisinin 'Kusurlu' Olduğunu Kabul Etti", Bloomberg.com
10 Bu noktada çok daha nitelikli yazarlar mevcut, E. R. Weintraub, *How Economics Became a Mathematical Science* [Ekonomi Nasıl Matematiksel Bir Bilim Oldu]; Mirowsky, *More Heat Than Light: Economics as a Social Physics, Physics as Nature's Economics* [Işıktan Daha Hararetli: Toplum Fiziği olarak Ekonomi, Doğanın Ekonomisi olarak Fizik] ve *Machine Dreams: Economics Becomes a Cyborg Science* [Mekanik Düşler: Ekonomi bir Sayborg Bilim Oluyor], Blaug, *The Methodology of Economics* [Ekonominin Metodolojisi]; ve sonuncu sırada ama çok önemli, Deirdre McCloskey, *The Secret Sins of Economics* [Ekonominin Gizli Günahları] gibi.
11 *Kavramsal düşünme*yi Yunan medeniyetinin çağdaş matematiğe en büyük katkılarından biri olarak sayabiliriz. Bir şeyin anlamının belli bir kısmını alıp olabilecek en iyi

şekilde tanımlayarak çalışmaya devam etme fikri önemlidir, bu olmadan ne çağdaş matematik ne de bilim mümkün olurdu.

12 Kline, *Mathematical Thought from Ancient to Modern Times* [Eski Çağlardan Modern Zamanlara Matematiksel Düşünce].

13 Kline, *Mathematical Thought from Ancient to Modern Times* [Eski Çağlardan Modern Zamanlara Matematiksel Düşünce].

14 Yaratılış 6-13.

15 Mısır'dan Çıkış, 20.

16 Yaratılış 18-19.

17 Kline, *Mathematical Thought from Ancient to Modern Times* [Eski Çağlardan Modern Zamanlara Matematiksel Düşünce].

18 Vahiy 13-18.

19 Aiskhylos, *Prometheus.*

20 Kline, *Mathematical Thought from Ancient to Modern Times* [Eski Çağlardan Modern Zamanlara Matematiksel Düşünce].

21 Heidegger, *Philosophical and Political Writings* [Felsefi ve Siyasi Yazılar].

22 Mini, *Philosophy and Economics* [Felsefe ve Ekonomi].

23 Bir araç olarak matematiğin faydaları tartışılmaz. Nitelikleri daima sarih: Bir her zaman bir (ve bu yüzden 0,999999 veya 1,000001 değil). Matematik kendi içinde açık ve net – *muğlak* değil. Avantajı bizatihi berrak sonuçlar vermesi, tutarlı ve evrensel olması. Matematik, duyularımızın ulaşamadığı soyut düşünce alanlarına uzanabiliyor. Mutlak keskinliği zihinlerimizi geliştiriyor.

24 Schumpeter, "The Common Sense of Econometrics, *Econometrica*'nın ilk sayısı buydu. Ancak diğer metinler belli ölçüde matematiksel yaklaşımı savunmuşlardır. Bkz. Shionoya, *Schumpeter and the Idea of Social Science: A Metatheoretical Study* [Schumpeter ve Sosyal Bilim Düşüncesi: Metateorik Bir Çalışma].

25 Berkeley, *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge* [İnsan Bilgisinin İlkeleri Üzerine Bir İnceleme].

26 Platon sordu: Bu değişken, akışkan dünyada değişmeyen, sabit bir şey bulmak mümkün mü? Bkz. *Philebus.*

27 Neubauer, *O cěm je věda* [Bilimin Konusu].

28 Neubauer, *O cěm je věda* [Bilimin Konusu].

29 20. yüzyılın başında tanımlanmış bir grup nesneyi küme olarak adlandırmak yaygındı. Russell paradoksu ile bunun sürdürülebilir olmadığı gösterilmiştir. Kümeler kuramının çağdaş kavramları, küme kavramının yanı sıra sınıf kavramını içerir. classes.

30 Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus* [Tractatus Logico-Philosophicus].

31 Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus* [Tractatus Logico-Philosophicus].

32 Russell, *Mysticism and Logic* [Mistisizm ve Mantık].

33 Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus* [Tractatus Logico-Philosophicus].

34 Ayrıca bkz. Mini, *Philosophy and Economics* [Felsefe ve Ekonomi].

35 Nussbaum, *The Fragility of Goodness* [İyiliğin Kırılganlığı].

36 Dahası, değişen varsayımlar alanı da aslında sınırsız. Bireyin neden tüm bilgiye (ya da simetrik veya rassal bilgiye vs.) sahip olduğunu ya da olmadığını açıklamak için şahsi çıkardan farklı bir insan motivasyonunu yahut şu ya da bu sebebi eklemek genellikle yeterli.

37 McCloskey, *The Secret Sins of Economics* [Ekonominin Gizli Günahları].

38 Prensipte ekonometri, gerekirci olmayan, rastlantısal tüm içeriği kalıntı terimine dahil eder.

39 Leontief, "Kuramsal Varsayımlar ve Gözlenemeyen Olgular".

40 Kmenta, *A Guide to Econometrics* [Ekonometri Rehberi] Bir Gözden Geçirme, Peter Kennedy.
41 Hendry, "Econometrics: Alchemy or Science?"[Ekonometri: Simya mı, Bilim mi?].
42 Sims, Goldfeld, Sachs, *Policy Analysis with Econometric Models* [Ekonometrik Modellerle Politika Analizi].
43 Kierkegaard, *Concluding Unscientific Postscript to Philosophical Fragments* [Felsefi Parçalara Bilimsel Olmayan Sonsöz].
44 Keynes, *First Annual Report of the Arts Council (1945-1946)* [Sanat Konseyi İlk Yıllık Raporu] (1945-1946).

14 GERÇEĞİN EFENDİLERİ: BİLİM, MİTLER VE İNANÇ (Sayfa 321-345)

1 Bu bölümün eş yazarı, bu kitabın ve aynı zamanda Çekçe versiyonunun da eş editörü olan Martin Pospíšil'dir.
2 Shaw, *Man and Superman* [İnsan ve Süpermen].
3 Lévi-Strauss, *Myth and Meaning, Cracking the Code of Culture* [Mit ve Mana, Kültürün Kodlarını Kırmak].
4 Kofman, *Conscious Business* [Bilinçli İşletme], Bölüm 4'e giriş *Vědomý business.* Nin, *The Diary of Anais Nin* [Anais Nin'in Günlüğü] 1939-1944.
5 Kolman, *Filozofie čísla* [Sayıların Felsefesi]. Alıntı "ve sıkça geçmişten miras kalana ilişkin çeşitli meta-cümleler yayınlar, dolayısıyla *a priori* yapılara ispatlanmış hakikat muamelesi yaparlar" cümlesiyle devam ediyor.
6 Kolman, *Filozofie čísla* [Sayıların Felsefesi].
7 Mini atıfta bulundu, *Philosophy and Economics* [Felsefe ve Ekonomi].
8 İktisadi gelişimin ve bilimsel ilerlemenin tanrısallaştırılmasını örnek olarak sundum.
9 Patočka mitolojik ilahlarla ilgili konuşmasını şu soruyla bitirdi: "Bu bakış özünde doğru mu? İnsan yaşamı burada özünde kavrandı mı?" Patočka, *Kacířské eseje o filosofii dějin* [Felsefe Tarihinin Kâfir Makaleleri], Bölüm "Pre-historické uvahy" ["Tarih öncesi düşünce"]
10 "Planck ve Einstein ile yeni bir fizik doğdu...Tıpkı fiziksel dünyanın görünümünün değişmesi gibi –bilardo topları gitti, parçacıklar geldi– matematiksel nesnelerin evreni de değişti... matematiksel arka planın değişen özelliklerine, 20. yüzyılın ilk üçte ikilik kısmının ardından ekonomi biliminin matematiksel bir disiplin haline gelmiş olmasına alışmalıyız." Weintraub, *How Economics Became a Mathematical Science* [Ekonomi Nasıl Matematiksel Bir Bilim Oldu].
11 Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus.*
12 Metamatematik bölümünde gösterildiği gibi.
13 Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus.*
14 Heffernanová'nın *Tajemství dvou partnerů* [İki Ortağın Sırrı].
15 Heffernanová'nın *Tajemství dvou partnerů* [İki Ortağın Sırrı].
16 Neubauer ile kıyaslayın, *Respondeo dicendum.*
17 Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus.*
18 Weintraub, *How Economics Became a Mathematical Science* [Ekonomi Nasıl Matematiksel Bir Bilim Oldu].
19 Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus.*

20 Bkz. Russell, *Mysticism and Logic* [Mistisizm ve Mantık]: "İçgüdü ile akıl arasında çekişme olduğundan söz etmek yaygındır... Fakat aslında bu çekişme bir yanılsamadır. Aklın sonuçta teyit ya da inkâr ettiği inançlara başlangıçta yol açan, içgüdü, sezgi veya içgörüdür... Akıl, yaratıcı olmaktan çok kontrol eden, uyumlu hale getiren güçtür. En saf mantıksal alanda bile yeniye dair ışığı ilk yakan içgörüdür."

21 Comte, *Cours de philosophie positive* [Pozitif Felsefe Dersi].

22 Mises, *Human Action: A Treatise on Economics* [İnsan Eylemi: İktisat Üzerine Bir İnceleme], Bölüm 38, "Öğrenmede İktisadın Yeri".

23 Adams, *The Hitchiker's Guide to the Galaxy* [*Otostopçunun Galaksi Rehberi*], Bölüm 25.

24 Heffernanová'nın *Tajemství dvou partnerů* [İki Ortağın Sırrı].

25 Hejdánek, "Básník a slovo" ["Şair ve Kelime"].

26 Heffernanová'nın *Tajemství dvou partnerů* [İki Ortağın Sırrı].

27 Ayrıca bkz. Clairvaux'lu Bernard "Ruh ile savaş halinde sadece iki kötülük vardır–ya da iki baş kötülük-: dünyaya duyulan boş sevgi ve kendini fazla sevmek. (1. Petrus 2:11)." (Ezgiler Ezgisinden). Ne kadar (baş) kötülüklerden bahsetsek de, bunların özünde hâlâ *sevgi* olduğunu not etmek gerekir (aynı Yeni Ahit 1 Timoteos 6:10'da para aşkının "tüm kötülüklerin kökü" olarak anılması gibi).

28 Cohen, "İlahi".

29 "James Olney'in Paul Valery'den yaptığı alıntıdaki gibi 'Tüm kuramlar otobiyografidir.'" Weintraub, *How Economics Became a Mathematical Science* [Ekonomi Nasıl Matematiksel Bir Bilim Oldu].

30 Şayet insan psişik olarak açıklayamadığı yahut tek bir dünyaya bağlayamadığı çok büyük miktarda tutarsız ve güvenilir olmayan gözlemi özümserse (veya buna mecbur kalırsa), ruh kendini iki dünyaya ait, verili duruma göre farklı davranan (ve gerçekten farklı!) iki karakter yaratarak savunmak zorunda kalabilir. *Rollerin* arasındaki tezat o kadar derin olabilir ki, sürdürülebilir olmaktan çıkarlar, alternatif roller yetmez, alternatif *kişilikler* zorunlu hale gelir.

31 Nelson, *Economics as Religion* [Din Olarak Ekonomi].

32 *Sören Kierkegaard's Journals and Papers* [Søren Kierkegaard'ın Günlükleri ve Yazıları], Mini'de atıfta bulunuldu, *Philosophy and Economics* [Felsefe ve Ekonomi]. Belki de aklındaki, Wittgenstein'ın göstermek istediğiyle aynıydı.

33 Caldwell, *Beyond Positivism* [Pozitivizmin Ötesinde].

34 Mini, *Philosophy and Economics* [Felsefe ve Ekonomi].

35 Ayrıca bkz. Caldwell, *Beyond Positivism* [Pozitivizmin Ötesinde].

36 Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus.*

37 Deyim yerindeyse zaman iki yöne de akabilir.

38 "Fakat çevreden pek çok kişinin yanlış anladığı şey şuydu: Wittgenstein, söylenemeyeni manasız olmaya mahkûm etmiyordu. Aksine, gerçekten önemli olanın konuşamadıklarımız olduğuna inanıyordu." Edmonds ve Eidinow, *Wittgenstein's Poker* [Wittgenstein'ın Pokeri].

39 Bkz. Mini, *Philosophy and Economics* [Felsefe ve Ekonomi].

40 Joseph Schumpeter bunlardan kurtulmayı ve tarihten ders çıkarmayı önerir. Tüm Alman tarihsel ekolü zamansız soyut modelleri reddeder ve tek yol gösterici olarak tarihe bakar.

41 Hatta bu modeller sezgi olmaksızın kurulabilir mi sorusunu göz ardı edelim.

42 Schumpeter, *Business Cycles : A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process* [Konjonktür Dalgaları: Kapitalist Sürecin Kuramsal, Tarihsel ve İstatistiksel Analizi].

43 Wachowski ve Wachowski, *The Matrix*, 1999.

SONUÇ
(Sayfa 347-354)

1 Süleyman'ın Özdeyişleri 16:32.
2 Milton, *The Poetical Works of Milton* [Milton'un Şiirsel Çalışmaları].
3 Weintraub, *How Economics Became a Mathematical Science* [Ekonomi Nasıl Matematiksel Bir Bilim Oldu].

Kaynakça

Adams, Douglas. *The Hitchhiker's Guide to the Galaxy.* Londra: Picador, 2002. (*Otostopçunun Galaksi Rehberi,* çev. İrem Kutluk, Kabalcı Yayınevi, 2016.)

Aiskhylos. *Prometheus.* çev. Herbert Weir Smyth. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1926. (*Zincire Vurulmuş Prometheus,* çev. Azra Erhat, Sabahattin Eyuboğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.)

Akerlof, George A. ve Robert J. Shiller. *Animal Spirits: How Human Psychology Drives the Economy, and Why It Matters for Global Capitalism.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 2009.

Anzenbaucher, Arno. *Úvod do fi lozofi e* [Felsefeye Giriş]. Prag: Státní pedagogické nakladatelství, 1990.

Aquinas, Thomas. *Contra Gentiles: On the Truth of the Catholic Faith.* Cilt 3, *Providence.* New York: Hanover House, 1955-57.

——— *De Regno: On Kingship, to the King of Cyprus.* çev. Gerald B. Phelan. Toronto: The Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1949.

——— *The Summa Theologica of St. Thomas Aquinas, Second and Revised Edition.* 2008. http://www.newadvent.org/summa/.

Archibald, Katherine G. "The Concept of Social Hierarchy in the Writings of St. Thomas Aquinas." *Historian* 12, no. 50 (1949-50): 28-54.

Arendt, Hannah. *The Human Condition.* Chicago: University of Chicago Press, 1998. (İnsanlık Durumu, çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, 2003.)

Argyle, Michael. *The Psychology of Happiness.* Londra, New York: Methuen, 1987.

Aristophanes. *Ecclesiazusae.* Londra: Harvard University Press, 1947. (*Kadınlar Mecliste,* Sınırsız Yayınları, 2016.)

Aristoteles. *The Complete Works of Aristotle: The Revised Oxford Translation.* der. Jonathan Barnes. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1995.

——— *Nicomachean Ethics,* çev. T. Irwin, Indianapolis: Hackett Publishing, 1985.

——— *The Nicomachean Ethics.* çev. W. D. Ross. Oxford: Clarendon Press, 1933. (*Nikomakhos'a Etik,* çev. Saffet Babür, Bilgesu Yayıncılık, 2007.)

Augustinus. *City of God.* Edinburgh: Eerdmans, 2002. http://etext.lib.virginia.edu/ebooks/.

——— *Confessions.* çev. Henry Chadwick. New York: Oxford University Press, 1991.

——— *Enchiridion on Faith, Hope, and Love.* Washington, DC: Regnery, 1996.

Balabán, Milan ve Veronika Tydlitátová. *Gilgameš: Mytické drama o hledání veˇcˇného života* [Gılgamış: Ölümsüzlüğü Arama Üzerine Destansı Dram]. Prag: Vyšehrad, 2002.

Bassham, Gregory ve Eric Bronson. *The Lord of the Rings and Philosophy: One Book to Rule Them All.* Chicago: Open Court, 2003.

Bauman, Zygmunt. *Modernity and the Holocaust.* Ithaca, NY: Cornell University, 2000. (*Modernite ve Holokaust,* çev. Süha Sertabiboğlu, Alfa Yayıncılık, 2016.)

Becchio, Giandomenica. *Unexplored Dimensions: Carl Menger on Economics and*

Philosophy (1923-1938). Advances in Austrian Economics, 12. Bradford: Emerald Group Publishing, 2009.

Becker, Gary S. *The Economic Approach to Human Behavior.* Chicago: University of Chicago Press, 1976.

Beckett, Samuel. *Waiting for Godot: Tragicomedy in Two Acts.* New York: Grove, 1982. (*Godot'yu Beklerken,* çev. Uğur Ün, Tarık Günersel, Kabalcı Yayınevi.)

Bell, Daniel. "The Cultural Contradictions of Capitalism." *Journal of Aesthetic Education* 6, no. 1 (Ocak-Nisan 1972): 11-38.

Berkeley, George. *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge.*Oxford: Oxford University Press, 1998.

Bhagwati, Jagdish N. *In Defense of Globalization.* Oxford: Oxford University Press, 2007.

Bimson, John J. *The Compact Handbook of Old Testament Life.* Minnapolis, MN: Bethany House, 1998.

Bishop, Matthew. *Economics: An A–Z Guide.* Londra: Economist, 2009.

Blaug, Mark. *The Methodology of Economics; or, How Economists Explain.* Cambridge: Cambridge University Press, 1980.

Blecha, Ivan. *Filosofi cká c̆ítanka* [Felsefe Okuru]. Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 2000.

Boli, John. "The Economic Absorption of the Sacred." *Rethinking Materialism:Perspectives on the Spiritual Dimension of Economic Behavior* içinde, der. Robert Wuthnow, 93-117. Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1995.

Bonhoeffer, Ditrich. *Ethics.* New York: Touchstone, 1995.

Bourdieu, Pierre. *Outline of a Theory of Practice.* Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1977.

Brandon, Samuel G. F. "The Epic of Gilgamesh: A Mesopotamian Philosophy." *History Today* 11, no. 1 (Ocak 1961): 18-27.

Brickman, Philip, Dan Coates ve Ronnie Janoff-Bulman. "Lottery Winners and Accident Victims: Is Happiness Relative?" *Journal of Personality and Social Psychology* 36 (1978): 917-927.

Brookes, Bert B. "Schumacher: Meta-Economics versus the 'Idolatry of Giantism.' *The School of Cooperative Individualism.* http://www.cooperativeindividualism.org/brookes_on-e-f-schumacher.html (erişim 2010).

Bruni, L. *Civil Happiness: Economics and Human Flourishing in Historical Perspective.* Londra ve New York: Routledge, 2006.

Buber, Martin. *I and Thou.* çev. Ronald Gregor Smith. Hesperides Press, 2008.

Buchanan, James M. *Economics and the Ethics of Constitutional Order.* Ann Arbor: University of Michigan Press, 1991.

Buckle, Henry Thomas. *History of Civilization in England.* Londra: Parker and Son, 1857-1861.

Bunt, Lucas N. H., Phillip S. Jones ve Jack D. Bedient. *The Historical Roots of Elementary Mathematics.* New York: Dover, 1988.

Bury, J. B. *The Idea of Progress.* Londra: Macmillan, 1920.

Caldwell, Bruce J. *Beyond Positivism.* Londra: Routledge, 1994.

Campbell, Joseph. *The Hero with a Thousand Faces.* 2. Basım. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1968.

——— *Myths to Live By.* New York: Viking, 1972.

Campbell, Thomas Douglas. *Adam Smith's Science of Morals.* Londra: Allen & Unwin, 1971.

Čapek, Karel. *R.U.R.: Rossum's Universal Robots.* National Theatre, Prag, Çek Cumhuriyeti, 25 Ocak 1921.

——— *R.U.R.: Rossum's Universal Robots.* Prag: Aventinum, 1920.

Cheal, David J. *The Gift Economy.* New York: Routledge, 1988.

Chesterton, G. K. *St. Thomas Aquinas.* Middlesex: The Echo Library, 2007.

——— *Orthodoxy.* Redford, Va: Wilder Publications, 2008.

Class, Heinrich. *Wenn ich der Kaiser wär: Politische Wahrheiten und Notwendigkeiten.*Leipzig: Weicher, 1912.

Colins, Chuck ve Mary Wright. *The Moral Measure of the Economy.* New York: Orbis Books, 2007.

Comte, Auguste. *Cours de philosophie positive* Paris: Bachelier, 1835. (*Pozitif Felsefe Dersleri,* çev. Erkan Ataçay, Bilgesu Yayıncılık, 2015.)

Cox, Steven L., Kendell H. Easley, A. T. Robertson ve John Albert Broadus. *Harmony of the Gospels.* Nashville, TN: Holman Bible, 2007.

Davies, Norman. *Europe: A History.* Londra: Pimlico, 1997.

Davis, Philip J. ve Reuben Hersh: *Descartes' dream: the world according to mathematics.* Boston: Harcourt, Brace, Jovanovich, 1986.

Defoe, Daniel. *The Political History of the Devil (1726).* der. John Mullan ve William Robert Owens. Londra: Pickering and Chatto, 2005.

Descartes, René. *Discourse on the Method; and, Meditations on First Philosophy.* 4. Basım. der. David Weismann. New Haven, CT: Yale University Press, 1996.

——— *Discourse on the Method of Rightly Conducting One's Reason and of Seeking the Truth in the Sciences.* City: Wildside Press, 2008.

——— *Meditations on First Philosophy.* Sioux Falls: NuVision, 2007.

——— *Principles of Philosophy.* çev. V. R. Miller ve R. P. Miller. Dordrecht: Kluwer Academic, 1984.

——— "Treatise on Man." *The Philosophical Writings of Descartes* içinde, der. Dugald Murdoch, John Cottingham ve Robert Stoothoff. Cambridge: University of Cambridge, 1985.

Detienne, Marcel. *The Masters of Truth in Archaic Greece.* New York: Zone Books, 1999.

Diamond, Jared. *Why Is Sex Fun? The Evolution of Human Sexuality.* New York: Basic Books, 2006.

Diderot, Denis. *Diderot's Selected Writings.* der. Lester G. Crocker. çev. Derek Coltman. New York: Macmillan, 1966.

Diener, E., J. Horowitz ve R. A. Emmons. "Happiness of the Very Wealthy." *Social Indicators Research* 16 (Nisan 1985): 263-274.

Dixit, Avinash K. ve Barry Nalebuff. *Thinking Strategically: The Competitive Edge in Business, Politics, and Everyday Life.* New York: Norton, 1991. (*Stratejik Düşünme: İş, Politika ve Günlük Yaşamın Rekabetçi Yanı,* çev. Nermin Arık, Sabancı Üniversitesi, 2003.)

Durkheim, Emile. *The Division of Labor in Society.* çev. George Simpson. New York: Free Press, 1947. (*Toplumsal İşbölümü,* çev. Özer Ozankaya, Cem Yayınevi, 2006.)

Eagleton, Terry. *On Evil.* Yale University Press, 2010. (*Kötülük Üzerine Bir Deneme,* çev. Şenol Bezci, İletişim Yayınları, 2015.)

Eckstein, Walther. *Theorie der ethischen Gefühle.* Leipzig: Meiner, 1926.

Edmonds, Dave ve John Eidinow. *Wittgenstein's Poker.* New York: Ecco, 2001.

Eliade, Mircea. *Cosmos and History: The Myth of the Eternal Return.* New York: Harper Torchbooks, 1959.

——— *The Myth of the Eternal Return.* Londra: Routledge & Kegan Paul, 1955. (*Ebedi Dönüş Mitosu,* çev. Ümit Altuğ, İmge Kitabevi, 1994.)

——— *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion.* New York: Harcourt Brace, 1959.

Elster, Jon. *Nuts and Bolts for the Social Sciences.* Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Emmer, Michele. *Mathematics and Culture.* Berlin, Heidelberg, New York: Springer-Verlag, 2004.

Epikuros. *Principal Doctrines. Epicurus & Epicurean Philosophy,* 1996. http://www.epicurus.net/en/principal.html.

——— *Principal Doctrines.* çev. Robert Drew Hicks. The Internet Classics Archive, 1925. http://classics.mit.edu/Epicurus/princdoc.html.

Estes, Clarissa Pinkola. *Women Who Run with the Wolves.* New York: Ballantine Books, 2003.

Etzioni, *Amitai. Moral Dimension: Toward a New Economics.* New York: Free Press, 1988.

Fajkus, Brětislav. *Soucăsná fi losofi e a metodologie* [Bilimin Felsefesi ve Metodolojisi]. Prag: Filosofi cký ústav AV C˘ R, 1997.

Falckenberg, Richard ve Charles F. Drake. *History of Modern Philosophy: From Nicolas of Cusa to the Present Time.* çev. A. C. Armstrong. New York: Kessinger, 1893.

Ferguson, Niall. *The Ascent of Money: A Financial History of the World.* New York: Penguin Press, 2008 (*Paranın Yükselişi: Dünyanın Finansal Tarihi,* çev. Barış Pala, YKY, 2015).

——— *The War of the World: Twentieth-Century Conflict and the Descent of the West.* New York: Penguin, 2006.

Feyerabend, Paul K. *Against Method.* 3. Basım. Londra, New York: Verso, 1993.

Fisher, Irving. "Fisher Sees Stocks Permanently High." *New York Times,* 16 Ekim 1929, 2.

Fitzgerald, Allan, John C. Cavadini, Marianne Djuth, James J. O'Donnell ve Frederick Van Fleteren. der. *Augustine through the Ages: An Encyclopedia.* Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1999.

Force, Pierre. *Self-Interest before Adam Smith: A Genealogy of Economic Science.* Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Fox, Justin. *The Myth of Rational Markets.* New York: Harper Business, 2009.

Frank, Robert. "Understanding Quality of Life: Scientific Perspectives
on Enjoyment and Suffering" başlıklı konferans, Princeton, NJ, 1-3 Kasım, 1996.

Frankel, Viktor E. *Man's Search for Meaning.* Londra: Hodder and Stoughton, 1964.

Frazer, James George. *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion.* New York: Oxford University Press, 1994.

Friedman, Milton. *Essays in Positive Economics.* Chicago, Londra: University of Chicago Press, 1970.

Fromm, Erich. *To Have or to Be.* New York, Londra: Continuum, 2007. (*Sahip Olmak ya da Olmak,* çev. Aydın Arıtan, Say Yayınları, 2016.)

Fukuyama, Francis. *The Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity.*New York: Free Press, 1996.

Gadamer, Hans-Georg. *The Idea of the Good in Platonic-Aristotelian Philosophy.* New Haven, CT: Yale University Press, 1988.

Gaede, Erwin A. *Politics and Ethics: Machiavelli to Niebuhr.* Lanham, MD: University Press of America, 1983.

Gaiman, Neil ve Terry Pratchett. *Good Omens: The Nice and Accurate Prophecies of Agnes Nutter, Witch.* Londra: Viktor Gollancz, 1990.

Galbraith, John Kenneth. *The Affluent Society.* Boston: Houghton Mifflin, 1958.

——— *The Affluent Society.* Boston: Houghton Mifflin, 1998.

Galileo, Galilei. *Dialogues concerning the Two Great Systems of the World.* çev. Stilman Drake. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1970.

George, Andrew R. *The Babylonian Gilgamesh Epic: Introduction, Critical Edition and Cuneiform Texts.* Oxford: Oxford University Press, 2003.

Goethe, Johann W. *Goethe's Faust*. çev. Walter Kauffman. New York: Anchor Books, 1961.

Graeber, David. *Toward an Anthropological Theory of Value*. New York: Palgrave, 2001.

Green, David. "Adam Smith a sociologie ctnosti a svobody [Adam Smith ve Erdem ve Özgürlük Sosyolojisi]." *Prostor* 7, no. 28 (1994): 41-48.

Groenewegen, John. *Transaction Cost Economics and Beyond*. Recent Economic Thought. Boston: Kluwer, 1995.

Groenewegen, Peter. *A Soaring Eagle: Alfred Marshall, 1842–1924*. Aldershot, BK: Edward Elgar, 1995.

Halík, Tomáš. *Stromu zbývá nadeˇje. Krize jako šance* [Umut Var. Bir Fırsat Olarak Kriz]. Prag: Nakladatelství Lidové noviny, 2009.

Hall, Joseph. *Heaven upon Earth and Characters of Virtues and Vice*. der. Rudolf Kirk. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1948.

Halteman, Richard J. "Is Adam Smith's Moral Philosophy an Adequate Foundation for the Market Economy?" *Journal of Markets and Morality* 6 (2003): 453-478.

Haney, Lewis Henry. *History of Economic Thought: A Critical Account of the Origin and Development of the Economic Theories of the Leading Thinkers in the Leading Nations*. New York: Macmillan, 1920.

Hare, M. R., J. Barnes ve H. Chadwick. *Zakladatelé myšlení: Platón, Aristoteles, Augustinus* [Düşüncenin Kurucuları: Platon, Aristoteles, Augustinus]. Prag: Svoboda, 1994.

Harris, H. S. *The Reign of the Whirlwind*. York Space, 1999. http://hdl.handle.net/10315/918.

Harth, Phillip. "The Fable of the Bees; or, Private Vices, Public Benefits," Bernard Mandeville için önsöz.

Hasbach, Wilhelm. *Untersuchungen über Adam Smith und die Entwicklung der Politischen Ökonomie*. Leipzig: Duncker und Humblot, 1891.

Hayek, Friedrich A. *Law, Legislation, and Liberty.* Londra: Routledge and Kegan Paul, 1973 (*Hukuk, Yasama ve Özgürlük,* çev. Atilla Yayla, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012).

——— *New Studies in Philosophy, Politics, Economics, and the History of Ideas.* Londra: Routledge and Kegan Paul, 1978.

——— *The Trend of Economic Thinking: Essays on Political Economists and Economic Thinking.* Cilt 3. der. W. W. Bartley ve Stephen Kresge. Londra: Routledge, 1991.

Hayter, David ve Alex Tse. *Watchmen.* Yön. Zack Synder. Yapımcı Warner Bros. Pictures. 2009.

Heffernanová, Jana. *Gilgameš: Tragický model západní civilizace* [Gılgamış: Batı Uygarlığının Trajik Örneği]. Prag: Společnost pro Světovou literaturu, 1996.

———*Tajemství dvou partneru: Teorie a metodika práce se sny* [İki Ortağın Sırrı]. Prag: Argo, 2008.

Heidegger, Martin. *Philosophical and Political Writings.* der. Manfred Stassen. New York: Continuum, 2003.

Heidel, Alexander. *The Gilgamesh Epic and Old Testament Parallels.* Chicago: University of Chicago Press, 1949.

Heilbroner, Robert L. *The Wordly Philosophers: The Lives, Times, and Ideas of Great Economic Thinkers.* New York: Simon and Schuster, 1953.

Hejdánek, Ladislav. "Básník a Slovo [Şair ve Sözcük]." *Cěské stuide: Literatura, Jazyk, Kultura* [Çekçe Çalışmaları: Edebiyat, Dil, Kültür] içinde, der. Mojmír Grygar, 57-81. Amsterdam, Atlanta: Rodopi, 1990.

Heller, Jan. *Jak orat sčertem: kázání* [Şeytanla Birlikte Sürmek]. Prag: Kalich, 2006.

Hendry, David F. "Econometrics: Alchemy or Science?" *Economica* 47 (1980): 387-406.

Hengel, Martin. *Judentum und Hellenismus.* Tübingen: Mohr, 1969.

Henry, Matthew. *Matthew Henry's Commentary on the Whole Bible.* http://www.apostolic-churches.net/bible/mhc/.

Hesiodos. *Works and Days. In Hesiod: Theogony, Works and Days, Testimonia,* der. Glenn W. Most. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006. (*Theoogonia-İşler ve Günler,* çev. Azra Erhat, Sabahattin Eyüboğlu, Türkiye İş bankası Kültür Yayınları, 2016).

——— *Theogony. Hesiod: Theogony, Works and Days, Testimonia* içinde, der. Glenn W. Most. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006.

Hildebrand, Bruno. *Die Nationalökonomie der Gegenwart und Zukunft.* Frankfurt am Main: Erster Band, 1848.

Hill, Roger B. *Historical Context of the Work Ethic.* Athens: University of Georgia, 1996.

Hirsch, Fred. *Social Limits to Growth.* 1. Basım. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1976.

Hirschman, Albert O. *The Passion and the Interests: Political Arguments for Capitalism before Its Triumph.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 1997.

Hobbes, Thomas. *Leviathan.* Oxford: Oxford University Press, 1996. (*Leviathan*, çev. Semih Lin, YKY, 2016.)

Horsley, Richard A. *Covenant Economics.* Louisville: Westminster John Knox, 2009.

Hume, David. *Selections.* der. Charles William Hendel. New York, Chicago: C. Scribner's Sons, 1927.

——— *A Treatise on Human Nature.* NuVision Publications, 2008. http://www.nuvisionpublications.com. (İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme, çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınevi, 2016.)

——— *Enquiries Concerning the Human Understanding and Concerning the Principles of Morals.* Oxford: Clarendon Press, 1902.

Hurtado-Prieto, Jimena. *Adam Smith and the Mandevillean Heritage: The Mercantilist Foundations of "Dr. Mandeville's Licentious System."* Şubat 2004. http://phare.univ-paris1.fr/hurtado/Adam % 20Smith.pdf

Husserl, Edmund. *Cartesian Meditations.* Londra: Nijhoff, 1977.

Huxley, Aldous. *Brave New World.* New York: Harper, 1958 (*Cesur Yeni Dünya,* çev. Ümit Tosun, İthaki Yayınları, 2016).

Inglehart, Ronald. *Culture Shift: In Advanced Industrial Society.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 1990.

———*World Values Survey.* 2009. http://www.worldvalues-survey.org/ (erişim 2010).

Irwin, William, der. *The Matrix and Philosophy: Welcome to the Desert of the Real.* Illinois: Carus Publishing Company, 2002.

Johnston, Louis D. ve Samuel H. Williamson. *What Was the U.S. GDP Then?* 2008. http://www.measuringworth.org/usgdp/ (erişim 2010).

Jung, Carl G. "The Archetypes and the Collective Unconscious." *The Archetypes and the Collective Unconscious: The Collected Works* içinde, der. R. F. C. Hull. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1990.

——— *Psychology and Religion.* New Haven, CT: Yale University Press, 1962. (*Psikoloji ve Din,* çev. Raziye Karabey, Okyanus Yayınları, 2014.)

——— *Výbor z díla VIII – Hrdina a archetyp matky* [Bütün Yazıları, Cilt 8 – Kahraman ve Bir Anne Arketipi]. Prag: Nakladatelství Tomáše Janecˇka – Emitos, 2009.

Kahn, Charles H. *Plato and the Socratic Dialogue.* Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

Kalenská, Renata. "Neˇkdy se meˇ zmocnˇuje pocit... " *LidovéNoviny,* 15 Kasım 2008. http://www.lidovky.cz/nekdy-se-me-zmocnuje-pocit-dca-/ln_noviny.asp?c=A081115_000040_ln_noviny_sko&klic=228612&mes=081115_0.

Kant, Immanuel. *Critique of Judgment.* Indianapolis: Hackett, 1987. (*Yargı Yetisinin Eleştirisi,* çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınevi, 2011.)

——— *Introduction to the Metaphysics of Morals.* Whitefish, MT: Kessinger, 2004.

——— *Religion within the Limits of Reason Alone.* New York: Harper & Brothers, 1960.

——— *The Metaphysical Elements of Ethics.* Rockville: Arc Manor, 2008.

Kaye, B. *The Fable of the Bees,* Bernard Mandeville için giriş, Oxford: Clarendon Press, 1924.

Kerényi, Karl. *Gods of the Greeks.* Londra: Thames & Hudson, 1980.

Kerkhof, Bert. "A Fatal Attraction? Smith's 'Theory of Moral Sentiments' and Mandeville's 'fable.'" *History of Moral Thought* 16, no. 2 (1995): 219-233.

Keynes, John Maynard. *Collected Writings of John Maynard Keynes.* der. Austin Robinson ve Donald Moggridge. Londra: Macmillan for the Royal Economic Society, 1971-89.

——— "Economic Possibilities for Our Grandchildren." *Essays in Persuasion* içinde, der. John Maynard Keynes, 358-373. New York: W. W. Norton, 1930.

——— *Essays in Persuasion.* New York: W. W. Norton, 1963.

——— *First Annual Report of the Arts Council (1945–1946).* http://www.economicshelp.org/blog/economics/quotes-by-john-maynard-keynes/

——— *General Theory of Employment, Interest, and Money.* Londra: Macmillan, 1936 (İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi, çev. Uğur Selçuk Akalın, Kalkedon, 2008).

Kierkegaard, Sören. *Concluding Unscientific Postscript to Philosophical Fragments.* der. Charles Moore. Rifton, NY: Plough, 1999.

Kirk, G. S., J. E. Raven ve M. Schofield. *The Presocratic Philosophers.* Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

Kirk, Rudolf, der. *Heaven upon Earth and Characters of Virtues and Vices,* Joseph Hall. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1948.

Kline, Morris. *Mathematical Thought from Ancient to Modern Times.* New York: Oxford University Press, 1972.

Kmenta, Jan. *A Guide to Econometrics,* Peter Kennedy için tanıtım yazısı. *Business Economics* 39, no. 2, Nisan 2004.

Knies, Carl G. A. *Die Politische Oekonomie vom Standpunkte der geschichtlichen Methode.* Braunschweig: C. A. Schwetsche und Sohn, 1853.

Knight, Frank Hyneman. "Liberalism and Christianity." *The Economic Order and Religion* içinde, der. Frank Hyneman Knight ve Thornton Ward Merrian. New York, Londra: Harper & Brothers, 1945.

——— *Freedom and Reform: Essays in Economics and Social Philosophy.* New York: Harper & Brothers, 1947.

Kolman, Vojtěch. *Filozofi e čísla* [Sayıların Felsefesi]. Prag: Nakladatelství Filosofi ckého ústavu AVCR, 2008.

Komárek, Stanislav. *Obraz člověa a prírody v zrcadle biologie* [Biyolojinin Aynasında İnsan ve Doğa İmgesi]. Prag: Academia, 2008.

Kratochvíl, Zdeněk. *Filosofi e mezi mýtem a vědou od Homéra po Descarta* [Homeros'tan Descartes'a Mit ve Bilim Arasında Felsefe]. Prag: Academia, 2009.

——— *Mýtus, filosofie, věda I. a II. (Filosofi e mezi Homérem a Descartem)* [Homeros'tan Descartes'a Mit ve Bilim Arasında Felsefe]. Prag: Michal Juza & Eva Juzová, 1996.

Kugel, James L. *The Bible as It Was.* 5. Basım. Cambridge, MA: Belknap Press, 2001.

Kuhn, Thomas S. *The Structure of Scientifi c Revolutions.* Chicago: University of Chicago Press, 1969.

Kundera, Milan. *Immortality.* New York: Perennial Classics, 1999. (Ölümsüzlük, çev. Aysel Bora, Can Yayınları, 2015.)

——— *Laughable Loves.* Londra: Faber, 1999. (*Gülünesi Aşklar,* çev. Serdar Rifat Kırkoğlu, Can Yayınları, 2016.)

Lacan, Jacques. *The Four Fundamental Concepts of Psycho-Analysis.* Londra: W.W. Norton, 1998. (*Psikanalizin Dört Temel Kavramı,* çev. Nilüfer Erdem, Metis Yayınları, 2015.)

——— "The Signification of the Phallus." *EcritÉcrits: A Selection* içinde, çev. Alan Sheridan, 311-323. Londra: Tavistock/

Routledge, 1977. (*Fallus'un Anlamı*, çev. Saffet Murat Tura, Altıkırkbeş, 2013.)

Lalouette, Claire. Ramessova říše — Vláda jedné dynastie, Prag: Levné knihy, 2009 [orijinali *L'empire de Ramsès*. Paris: Fayard, 1985].

Lanman, Scott ve Steve Matthews. "Greenspan Concedes to 'Flaw' in His Market Ideology." *Bloomberg*, 23 Ekim 2008. http://www.bloomberg.com/apps/news?pid=newsarchive&sid=ah5qh9Up4rIg.

Leacock, Stephen. *Hellements of Hickonomics, in Hiccoughs of Verse Done in Our Social Planning Mill*. New York: Dodd, Mead, 1936.

Leontief, W. "Theoretical Assumptions and Nonobserved Facts." *American Economic Review* 61 (1971): 1-7.

Levin, Samuel M. "Malthus and the Idea of Progress." *Journal of the History of Ideas* 27, no. 1 (Ocak–Mart 1966): 92-108.

Lévi-Strauss, Claude. *Myth and Meaning: Cracking the Code of Culture*. Londra: Schocken, 1995. (*Mit ve Anlam*, çev. Gökhan Yavuz Demir, İthaki Yayınları, 2013.)

——— *The Elementary Structures of Kingship*. der. R. Needham, J. Harle Bell ve J. R. von Sturmer. Boston: Beacon, 1969.

Lewis, Clive Staples. "Evolutionary Hymn." *Poems* içinde, 55-56. San Diego: Harcourt, 1964.

——— *The Four Loves*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1960.

——— *Letters of C. S. Lewis*. der. W. H. Lewis. New York: Harcourt, Brace & World, 1966.

——— *A Preface to Paradise Lost*. New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors, 2005.

——— *The Weight of Glory and Other Addresses*. 2. Basım. New York: Macmillan, 1980.

Lewis, Thomas J. "Persuasion, Domination, and Exchange: Adam Smith on Political Consequences of Markets." *Canadian Journal of Political Science* 33, no. 2 (Haziran 2000): 273-289.

Liddell, H. G. ve R. Scott. *Greek-English Lexicon.* 9. Basım. Oxford: Clarendon, 1996.

Limentani, Ludovico. *La morale della simpatia: Saggio sopra l'etica di Adamo Smith nella storia del pensiero inglese.* Genova: A. F. Formíggini, 1914.

Locke, John. *Two Treatises of Government.* Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Lowry, S. Todd. "Ancient and Medieval Economics." *A Companion to the History of Economic Thought* içinde, der. Warren J. Samuels, Jeff Biddle ve John Bryan Davis, 11-27. Oxford: Blackwell Publishing, 2003.

——— *The Archaeology of Economic Ideas: The Classical Greek Tradition.* Durham, NC: Duke University Press, 1988.

——— "The Economic and Jurisprudential Ideas of the Ancient Greeks: Our Heritage from Hellenic Thought." *Ancient and Medieval Economic Ideas and Concepts of Social Justice içinde,* der. S. Todd Lowry ve Barry Gordon. New York: Brill, 1998.

Lowry, S. Todd ve Barry Gordon, der. *Ancient and Medieval Economic Ideas and Concepts of Social Justice.* New York: Brill, 1998.

Luther, Martin. "Martin Luther's Last Sermon in Wittenberg, Second Sunday in Epiphany, 17 Ocak 1546." *Dr. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe içinde,* 51-126. Weimar: Herman Boehlaus Nachfolger, 1914.

Macfie, Alec L. "The Invisible Hand of Jupiter." *Journal of the History of Ideas* 32 (Ekim-Aralık 1971): 595-599.

——— *The Individual in Society.* Londra: Allen & Unwin, 1967.

MacIntyre, Alasdair. *After Virtue.* 3. Basım. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 2008.

——— *A Short History of Ethics: A History of Moral Philosophy from the Homeric Age to the Twentieth Century.* Londra: Routledge & Kegan Paul, 1998.

Mahan, Asa. *A Critical History of Philosophy.* New York: Phillips & Hunt, 2002.

Malthus, Thomas. *An Essay on the Principle of Population.* Oxford: Oxford University Press, 2008.

Mandeville, Bernard. *A Letter to Dion.* The Project Gutenberg. http://www.gutenberg.org/files/29478/29478-h/29478-h.htm.

——— "An Essay on Charity, and Charity-Schools. " Mandeville, *The Fable of the Bees içinde.* Middlesex: Penguin, 1970.

——— *The Fable of the Bees; or, Private Vices, Public Benefits.* der. Phillip Harth. Oxford: Clarendon Press, 1924; ve sonraki versiyon Middlesex: Penguin, 1970. (*Arılar Meseli; veya Şahsi Kusurlar, İçtimai Faydalar*).

Mankiw, Gregory N. *Principles of Economics.* Mason, GA: South-Western Cengage Learning, 2009.

Marshall, Alfred. *Principles of Economics.* Londra: Macmillan for the Royal Economic Society, 1961.

Martindale, Wayne ve Jerry Root, der. *The Quotable Lewis: An Encyclopedic Selection of Quotes from the Complete Published Works.* Wheaton, IL: Tyndale, 1989.

Marx, Karl. *Capital.* Cilt 1. der. Ben Fowkes. Londra: Penguin, 1990. (*Kapital,* çev. Mehmet Selik, Erkin Özalp, Nail Satlıgan, Yordam Yayınları, 2015.)

——— *On the Jewish Question.* der. Helen Lederer. Cincinnati: Hebrew Union College–Jewish Institute of Religion, 1958. (*Yahudi Sorunu Üzerine,* çev. Burcu Denizci, Altıkırkbeş, 2015.)

Marx, Karl ve Friedrich Engels. *Manifesto of the Communist Party.* New York: Cosimo, 2009. (*Komünist Manifesto,* çev. Celâl Üster, Nur Deriş, Can Yayınları, 2016.)

Mauss, Marcel. *The Gift: Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies.* Londra: Cohen & West, 1966.

McCloskey, Deirdre N. *The Bourgeois Virtues: Ethics for an Age of Commerce.* Chicago: University of Chicago Press, 2006.

——— "The Rhetoric of Economics." *Journal of Economic Literature* 21 (Haziran 1983): 481-517.

——— *The Secret Sins of Economics.* Chicago: Prickly Paradigm Press, 2002.

Merton, Robert K. *Social Theory and Social Structure.* New York: Free Press, 1968.

Mill, John Stuart. *Autobiography.* The Harvard Classics, 25. der. C. E. Norton. New York: Collier & Son, 1909.

——— *Collected Works of John Stuart Mill. Vol. 10, Essays on Ethics,Religion, and Society.* der. John M. Robson. Londra: Routledge and Kegan Paul, 1979.

——— *Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy.* Londra: Parker, 1844.

——— *Utilitarianism.* Forgotten books, 2008. www.forgottenbooks.org.

——— *Principles of Political Economy: With Some of Their Applications to Social Philosophy.* der. ve giriş Stephen Nathanson. Indianapolis, IN: Hackett, 2004.

Mini, Piero V. *Philosophy and Economics: The Origins and Development of Economic Theory.* Gainesville: University Presses of Florida, 1974.

Mirowsky, Philip. *Machine Dreams: Economics Becomes a Cyborg Science.*Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

——— *More Heat Than Light: Economics as a Social Physics, Physics as Nature's Economics.* Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Mises, Ludwig van. *Human Action: A Treatise on Economics.* 4. Basım. der. Bettina Bien Graves. Irvington-on-Hudson, NY: Foundation for Economic Education, 1996.

Mlčoch, Lubomír. *Ekonomie duvěry a společného dobra* [Ekonomide Güven ve Kamu Yararı]. Prag: Karolinum, 2006.

Montesquieu, Charles de Secondat. *Spirit of Laws.* der. Anne M. Cohler, Basia Carolyn Miller ve Harold Samuel Stone. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Morrow, Glenn R. "Adam Smith: Moralist and Philosopher." *Journal of Political Economy* 35 (Haziran 1927): 321-342.

Muchembled, Robert. *A History of the Devil: From the Middle Ages to the Present.* Cambridge, BK: Polity, 2003.

Mumford, Lewis. *The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects.* San Diego, New York, Londra: Harcourt, 1961.

Myers, David G. "Does Economic Growth Improve Human Morale?" *New American Dream.* http://www.newdream.org/newsletter/growth.php (erişim 2010).

Nelson, Robert H. *Economics as Religion: From Samuelson to Chicago and Beyond.* University Park: Pennsylvania University Press, 2001.

——— *Reaching for Heaven on Earth: The Theological Meaning of Economics.* Savage, MD: Rowman & Littlefield, 1991.

——— *The New Holy Wars: Economic Religion vs. Environmental Religion in Contemporary America.* Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 2010.

Neubauer, Zdeněk. *O čěm je věda? (De possest: O duchovním bytí Božím)* [Bilimin Konusu Nedir?]. 1. Basım. Prag: Malvern, 2009.

——— *Prímluvce postmoderny* [Postmodernite Avukatı]. Prag: Michal Juza & Eva Juzová, 1994.

——— *Respondeo dicendum: autosborník k desátému výročí padesátých narozenin [Respondeo dicendum: In Honor of Tenth Anniversary of Fiftieth Birthday],* 2. Basım. der. Jirí Fiala. Prag: O. P. S., 2002.

New International Version of the Holy Bible. Grandville, MI: Zondervan, 2001.

Nin, Anais. *The Diary of Anais Nin, 1939-1944.* New York: Harcourt, Brace & World, 1969.

Nisbet, Robert A. *The History of the Idea of Progress.* New Brunswick, NJ: Transaction, 1998.

——— "The Idea of Progress." *Literature of Liberty: A Review of Contemporary Liberal Thought* 2 içinde (1979): 7-37. http://oll.libertyfund.org.

Novak, Michael. *The Catholic Ethic and the Spirit of Capitalism.* New York: Free Press, 1993.

——— *Duch demokratického kapitalismu* [Demokratik Kapitalizmin Ruhu]. Prag: Občanský Institut, 2002.

Novotný, Adolf. *Biblický slovník* [Kutsal Kitap Sözlüğü]. Prag: Kalich, 1992.

Novotný, František. *The Posthumous Life of Plato.* Prag: Academia, 1977.

Nussbaum, Martha C. *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy.* New York: Zone Books, 1999.

Oates, Whitney J. ve Eugene O'Neill. *The Complete Greek Drama.* New York: Random House, 1938.

O'Connor, Eugene Michael. *The Essential Epicurus: Letters, Principal Doctrines, Vatican Sayings, and Fragments.* Buffalo, NY: Prometheus, 1993.

Oncken, August. "The Consistency of Adam Smith." *The Economic Journal* 7 (Eylül 1897): 443-450.

Orwell, George. *1984.* New York: Signet, 1981 (çev. Celal Üster, 57. Basım, Can Yayınları, 2016).

Palahniuk, Chuck. *Fight Club.* (*Dövüş Kulübü*) Yön. David Fincher. Yapımcı 20th Century Fox. 1999.

——— *Fight Club.* New York: Henry Holt, 1996. (*Dövüş Kulübü,* çev. Elif Özsayar, Ayrıntı Yayınları, 2016.)

Pascal, Blaise. *Pensées.* New York: Penguin Classics, 1995.

Pass, Christopher, Bryan Lowes ve Leslie Davies. *Collins Dictionary of Economics, Second Edition.* Glasgow: HarperCollins, 1993.

Pasquinelli, Matteo. *Animal Spirits: A Bestiary of the Commons.* Rotterdam: NAi Publishers, 2008.

Patinkin, Don. *Essays on and in the Chicago Tradition.* Durham, NC: Duke University Press, 1981.

Patočka, Jan. *Kacírské eseje o fi losofi i dějin* [Tarih Felsefesinde Aykırı Denemeler]. Prag: OIKOYMENH, 2007.

Patterson, Stephen ve Marvin Meyer. *The "Scholars' Translation" of the Gospel of Thomas.* http://home.epix.net/ miser17/ Thomas.html.

Pava, Moses L. "The Substance of Jewish Business Ethics." *Journal of Business Ethics* 17, no. 6 (Nisan 1998): 603-617.

Payne, Jan. *Odkud zlo?* [Kötü Nereli?]. Prag: Triton, 2005.

Penguin Classics. *The Epic of Gilgamesh.* çev. N. K. Sandars. Londra, New York: Penguin Group, 1972.

Pieper, Thomas J. *Guide to Thomas Aquinas.* Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 1987.

Pirsig, Robert M. *Zen and the Art of Motorcycle Maintenance.* Toronto, New York, Londra: Bantam Books, 1976.

Platon. *Complete Works.* der. J. M. Cooper ve D. S. Hutchinson. Cambridge: Hackett, 1997.

Polanyi, Karl. "Aristotle Discovers the Economy." *Primitive, Archaic, and*

Modern Economies: Essays of Karl Polanyi içinde, der. Karl Polanyi ve George Dalton, 78-115. Boston: Beacon Press, 1971.

Polanyi, Michael. *Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy.* Londra: Routledge & Kegan Paul, 1962.

Pope, Alexander. "The Riddle of the World." *Selected Poetry and Prose* içinde, der. Robin Sowerby, 153-154. Londra: Routledge, 1988.

Popper, Karl. *The Open Society and Its Enemies.* New York: Routledge, 2003. (*Açık Toplum ve Düşmanları,* 2 Cilt, çev. Mete Tunçay, Harun Rızatepe, Liberte Yayınları, 2013.)

——— *The Poverty of Historicism.* Londra, New York: Routledge & Kegan Paul, 1957. (*Tarihselciliğin Sefaleti,* çev. Sabri Orman, İnsan Yayınları, 1998.)

Punt, Jeremy. "The Prodigal Son and *Blade Runner*: Fathers and Sons, and

Animosity." *Journal of Theology for Southern Africa* 119 (Temmuz 2007): 86-103.

Radin, Paul. *The Trickster: A Study in American Indian Mythology.* Londra: Routledge & Kegan Paul, 1956.

Rádl, Emanuel. *Dějiny Filosofie: Starověk a stredověk* [Felsefe Tarihi: Antikçağ ve Ortaçağ]. Prag: Votobia, 1998.

Raphael, David D. *The Impartial Spectator: Adam Smith's Moral Philosophy.*Oxford: Oxford University Press, 2007.

Rawls, John. *Lectures on the History of Moral Philosophy.* Cambridge: Harvard University Press, 2000.

Redman, Deborah A. *Economics and the Philosophy of Science.* Oxford: Oxford University Press, 1993.

Rich, Arthur. *Business and Economic Ethics: The Ethics of Economic Systems.* 4. Basım. Leuven, Belçika: Peeters, 2006.

——— *Wirtschaftsethik.* Gütersloh: Mohn, 1984-1990.

Roll, Erich. *A History of Economic Thought.* 3. Basım. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1964.

Rothbard, Murray N. *Economic Thought before Adam Smith: Austrian Perspectives on the History of Economic Thought.* Cilt 1. Cheltenham, BK: Edward Elgar, 1995.

Rousseau, Jean-Jacques. *Discourse on the Origin of Inequality.* Oxford: Oxford University Press, 1994. (İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı, çev. Rasih Nuri İleri, Say Yayınları, 2015.)

Rushdie, Salman. *Fury: A Novel.* Toronto: Vintage Kanada, 2002. (Öfke, çev. Begüm Kovulmaz, Can Yayınları, 2008.)

Russell, Bertrand. *Mysticism and Logic and Other Essays.* Londra, New York: Longmans, Green, 1918. (*Mistisizm ve Mantık*, çev. Ayseli Usluata, Varlık Yayınları, 1972.)

Sallust. *On the Gods and the World.* çev. Thomas Taylor. Whitefish, MT: Kessinger, 2003 [1793].

Schor, Juliet B. *The Overworked American: The Unexpected Decline of Leisure.* New York: Basic Books, 1993.

Schumacher, Fritz Ernst. *Small Is Beautiful: Economics as if People Mattered.* Londra: Vintage Books, 1993.

Schumpeter, Joseph A. *Business Cycles: A Theoretical, Historical, and Statistical Analysis of the Capitalist Process.* New York, Toronto, Londra: McGraw-Hill, 1939.

——— "The Common Sense of Econometrics." *Econometrica* 1, no.1 (1933): 5-12.

——— *History of Economic Analysis.* Londra: Routledge, 2006.

Scitovsky, Tibor. *The Joyless Economy: The Psychology of Human Satisfaction.* New York: Oxford University Press, 1992.

Sedláček, Tomáš. "Spontaneous Rule Creation." *Cultivation of Financial Markets in the Czech Republic* içinde, der. Michal Mejstrík, 317-339. Prag: Karolinum, 2004.

Sen, Amartya Kumar. *On Ethics and Economics.* Oxford: Blackwell, 1987.

Shakespeare, William. *The Merchant of Venice.* Birinci basım, 1623. (*Venedik Taciri,* çev. Özdemir Nutku, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.)

Shaw, George B. *Man and Superman.* Rockvill: Wildside Press, 2008.

Shils, Edward. *Remembering the University of Chicago: Teachers, Scientists, and Scholars.* Chicago: University of Chicago Press, 1991.

Shionoya, Yuichi. *Schumpeter and the Idea of Social Science: A Metatheoretical Study.* Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

Sigmund, Paul E., ed. *St. Thomas Aquinas on Politics and Ethics.* New York: W. W. Norton, 1987.

Simmel, Georg. *Pení ze v moderní kultur ě a jiné eseej* [Modern Kültürde Para]. 2. Basım. der. Otakar Vochoč. Prag: Sociologické nakladatelství, 2006.

——— *The Philosophy of Money.* Londra: Routledge and Kegan Paul, 1978. (*Paranın Felsefesi,* çev. Yavuz Alogan, Öykü Didem Aydın, İthaki Yayınları, 2014.)

——— *Simmel on Culture: Selected Writings.* der. David Frisby ve Mike Featherstone. Thousand Oaks, CA: Sage, 1997.

Simon, Herbert A. *An Empirically-Based Microeconomics.* Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Sims, Christopher A., Stephen M. Goldfeld ve Jeffrey D. Sachs. "Policy Analysis with Econometric Models." *Brookings Papers on Economic Activity* 1982, no. 1 (1982): 107-164.

Sipe, Dera. "Struggling with Flesh: Soul/Body Dualism in Porphyry and Augustine." *An Interdisciplinory Journal of Graduate Students.* http://www.publications.villanova.edu/Concept/index.html.

Šmajs, Jozef. *Filozofi e: Obrat k Zemi* [Felsefe: Dünyaya Dönüş]. Prag: Academia, 2008.

Smith, Adam. *Adam Smith's Moral and Political Philosophy.* der. ve giriş Herbert Wallace Schneider. New York: Hafner, 1948.

——— "Essays on Philosophical Subjects." *The Glasgow of the Works and Correspondence of Adam Smith, III* içinde, der. D. D. Raphael ve A. S. Skinner. Oxford: Oxford University Press, 1980.

——— *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.* Library of Economics and Liberty, 1904. http://www.econlib.org/library/Smith/smWN13.html.

——— *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations.* Oxford: The Clarendon Press, 1869 (*Milletlerin Zenginliği,* çev. Haldun Derin, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006).

——— *Lectures on Jurisprudence.* Oxford: Oxford University Press, 1978.

——— *The Theory of Moral Sentiments.* Londra: H. G. Bonn, 1853.

——— *The Theory of Moral Sentiments. The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith, I* içinde, der. D. D. Raphael ve A. L. Macfie. Indianapolis: Liberty Funds, 1982.

Smith, David Warner. *Helvetius: A Study in Persecution.* Oxford: Clarendon Press, 1965.

Sojka, M. *John Maynard Keynes and Contemporary Economics.* Prag: Grada, 1999.

Sokol, Jan. *Č lověk a svět očima Bible* [Kutsal Kitap'ın Gözünden İnsan ve Dünya]. Prag: Ježek, 1993.

——— "Město a jeho hradby [Şehir ve Surları]." *Vesmír* 5, no. 2 (5 Mayıs 2002): 288-291.

Sombart, Werner. *The Jews and Modern Capitalism.* New Brunswick, NJ: Transaction, 1997.

Sousedík, Stanislav. *Texty k studiu dějin stredověké fi losofi e* [Ortaçağ Felsefesi Çalışmaları Üzerine Metinler]. Prag: Karolinum, 1994.

Spiegel, Henry William. *The Growth of Economic Thought.* 3. Basım. Durham, NC: Duke University Press, 1991.

St. John of the Cross. *Dark Night of the Soul.* New York: Dover, 2003.

Steven L. Cox ve Kendell H. Easley. *Harmony of the Gospels.* Nashville, TN: B&H Publishing, 2007.

Stevenson, Betsey ve Justin Wolfers. *Economic Growth and Subjective Well-Being: Reassessing the Easterlin Paradox.* Cambridge, MA: Centre for Economic Research NBER, 2008.

Stigler, George J. "Economics, The Imperial Science?" *Scandinavian Journal of Economics,* c. 86, no. 3 (1984), 301-14.

Stigler, George J. *The Essence of Stigler.* der. Kurt R. Leube ve Thomas Gale Moore. Stanford: Hoover Institution Press, 1986.

——— "Frank Hyneman Knight." *The New Palgrave: A Dictionary of Economics* içinde, der. John Eatwell, Cilt 3, 55-59. New York: Stockton Press, 1987.

Stiglitz, Joseph E. *Globalization and Its Discontents.* 1. Basım. New York: W. W. Norton, 2002.

Suppe, Frederick. *The Structure of Scientific Theories.* Urbana: University of Illinois Press, 1977.

Taleb, Nassim. *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable.* New York: Random House, 2007.

Tamari, Meir. "The Challenge of Wealth: Jewish Business Ethics." *Business Ethics Quarterly* 7 (Mart 1997): 45-56.

Tarantino, Quentin. *Reservoir Dogs. (Reservuar Köpekleri)* Yön. Quentin Tarantino. Yapımcı Miramax Films. 1992.

Tassone, Giuseppe. *A Study on the Idea of Progress in Nietzsche, Heidegger, and Critical Theory.* Lewiston, NY: Mellen Press, 2002.

The Economist. *Economics A–Z: Animal Spirits.* The Economist Newspaper Limited. 2010. http://www.economist.com/research/economics/alphabetic.cfm?letter=A (erişim 2010).

The International Standard Bible Encyclopedia. 1939. http://www.internationalstandardbible.com/ (erişim 2010).

The Pervert's Guide to Cinema. Yön. Sophie Fiennes. Sunan: Slavoj Žižek. 2006.

Thoreau, Henry David. *Civil Disobedience and Other Essays (The Collected Essays of Henry David Thoreau).* Stilwell, KS: Digireads.com Publishing, 2005.

Tocqueville, Alexis de. *Democracy in America,* çev. ve der. Harvey C. Mansfield ve Delba Winthrop. Chicago: University of Chicago Press, 2000 (*Amerika'da Demokrasi,* çev. Seçkin Sertdemir Özdemir, İletişim Yayınları, 2016).

Tolkien, John Ronald Reuel. *The Lord of the Rings.* Boston: Houghton Mifflin, 2004. (*Yüzüklerin Efendisi,* çev. Çiğdem Erkal İpek, Bülent Somay, Metis Yayıncılık, 2016.)

Turner, Jonathan. *Herbert Spencer: A Renewed Appreciation.* Beverly Hills, CA: Sage, 1985.

Vanek, Jaroslav. *The Participatory Economy: An Evolutionary Hypothesis and a Strategy for Development.* Ithaca: Cornell University Press, 1974.

Veblen, Thorstein. *Essays in Our Changing Order.* der. Leon Ardzrooni. New Brunswick, NJ: Transaction, 1997.

——— "The Intellectual Pre-Eminence of Jews in Modern Europe." *Political Science Quarterly* 34 (Mart 1919): 33-42.

Volf, Miroslav. "In the Cage of Vanities: Christian Faith and the Dynamics of Economic Progress." *Rethinking Materialism: Perspectives on the Spiritual Dimension of Economic Behavior* içinde, der. Robert Wuthnow, 169-191. Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1995.

Voltaire. *The Philosophical Dictionary for the Pocket (Dictionnaire Philosophique).*Londra: Thomas Brown, 1765.

Von Skarzynski, Witold. *Adam Smith als Moralphilosoph und Schoepfer der Nationaloekonomie.* Berlin: Grieben, 1878.

Wachovski, Andrew ve Lawrence Wachovski. *The Matrix.* Yön. Andrew Wachovski ve Lawrence Wachovski. Yapımcı Warner Bros. Pictures. 1999.

Wachtel, Paul L. *The Poverty of Affluence: A Psychological Portrait of the American Way of Life.* New York: Free Press, 1983.

Walther, Eckstein. *The Theory of Moral Sentiments,* Adam Smith için giriş. Leipzig: Felix Meiner, 1926.

Weber, Max. *Ancient Judaism.* New York, Londra: Free Press, 1967.

——— *Economy and Society.* der. Guenther Roth ve Claus Wittich. Berkeley, Los Angeles, Londra: University of California Press, 1978 (*Ekonomi ve Toplum,* çev. Latif Boyacı, 2 c., Yarın Yayınları, 2012).

——— *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism.* New York, Londra: Routledge, 1992. (*Protestan Ahlakı veKapitalizmin Ruhu,* çev. Milay Köktürk, Bilgesu Yayınları, 2011.)

——— *The Sociology of Religion.* Boston: Beacon, 1963. (*Din Sosyolojisi,* çev. Latif Boyacı, Yarın Yayınları, 2012.)

Weber, Max ve Jan Škoda. *Autorita, Etika a Společnost* [Otorite, Etik ve Toplum]. Prag: Mladá fronta, 1997.

Weintraub, Roy E. *How Economics Became a Mathematical Science.* Durham, NC: Duke University Press, 2002.

Werhane, Patricia H. "Business Ethics and the Origins of Contemporary Capitalism: Economics and Ethics in the Work of Adam Smith and Herbert Spencer." *Journal of Business Ethics* 24, no. 3 (Nisan 2000): 19-20.

Wesley, John. *Wesley's Notes on the Bible.* Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library. http://www.ccel.org/ccel/wesley/notes.html.

Whitehead, Alfred North. *Adventures of Ideas.* New York: Free Press, 1985.

——— *Process and Reality: An Essay in Cosmology.* New York: Free Press, 1978.

——— *Science and the Modern World.* Cambridge: Cambridge University Press, 1926.

Willis, Jim. *God's Politics: Why the Right Gets It Wrong and the Left Doesn't Get It.* San Francisco: Harper San Francisco, 2005.

Wimmer, Kurt. *Equilibrium.* Yön. Kurt Wimmer. Yapımcı Dimension Films. 2002.

Wittgenstein, Ludwig. *Tractatus Logico-Philosophicus.* New York, Londra: Routledge & Kegan Paul, 1974.

Wolf, Julius, ed. "Das Adam Smith–Problem." *Zeitschrift für Socialwissenschaft* 1, Berlin: 1898.

Wuthnow, R., ed. *Rethinking Materialism: Perspectives on the Spiritual Dimension of Economic Behavior.* Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1995.

Xenophon. *The Education of Cyrus.* der. H. G. Dakyns. Londra: Dent, 1914.

——— *Hiero.* der. H. G. Dakyns. Whitefish, MT: Kessinger, 2004.

——— *Xenophon: Memorabilia, Oeconomicus, Symposium, Apology.* der. E. C. Marchant ve O. J. Todd. Cambridge, MA ve Londra: Harvard University Press, 1977.

Yates, Frances A. *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition.* Londra: Routledge & Kegan Paul, 1964.

——— *The Rosicrucian Enlightenment.* Londra, New York: Routledge & Kegan Paul, 2003.

Yoder, John Howard. *The Politics of Jesus.* Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1972.

Zeyss, Richard. *Adam Smith und der Eigennutz.* Tübingen: Verlag der H. Laupp'schen Buchhandlung, 1889.

Žižek, Slavoj. *The Parallax View.* Cambridge, MA ve Londra: MIT Press, 2009. (*Paralaks,* çev. Sabri Gürses, Encore, 2007.)

——— *The Plague of Fantasies.* New York, Londra: Verso, 1997.

Deutscher Wirtschaftsbuchpreis 2012
(2012 Frankfurt Kitap Fuarı Ödülü)

Tomáš Sedláček, "Ekonomi iyi ve kötü hakkındadır" önermesini tartışan bu kitabıyla ekonomi öğretisini derinden sarsıyor. Günümüzde katı matematik kalıplara sığdırılmak istenen ekonomi "bilimi"nin, aslında kültürel bir fenomen, uygarlığımızın bir ürünü olduğunu; hem zenginlik hem de ahlak teorisi üzerine yazan Adam Smith'le, yani felsefenin içinde başladığını, tarih, mit, din ve etikle yoğrularak ortaya çıktığını anlatıyor.

Sedláček, Gılgamış Destanı'ndan Eski Ahit'e, Descartes ve Adam Smith'ten *Dövüş Kulübü*'ne, psikolojiden edebiyata, sinemaya her yerde ekonominin ruhuna ilişkin meta-ekonomik soruların peşine düşüyor:

- Ekonominin anlamı ve amacı nedir?
- Teknik olarak yapabileceğimiz her şeyi etik olarak da yapabilir miyiz?
- Karşılığını ödeyerek iyi olabilir miyiz?

Sedláček, ekonomi biliminin sınırlarını kırıp onu edebiyat, felsefe, şiir, efsaneler gibi çok farklı alanlara açarken ekonomik değeri hesaplama yöntemleri için de farklı bir ufuk sunuyor.

"Ekonomiyi çamur gibi ele alıyor, iki kolunu dirseklerine kadar bu çamura batırıp altüst ederek modern ekonominin altında yatan inançları ve etik değerleri açıklamaya girişiyor."

The New York Times

"O kadar güzel yazılmış ki... üçte ikisini elimden bırakamadan ve başka hiçbir şeyi düşünemeden okuyuverdim... Elinizden bırakamayacaksınız."

Samuel Brittan, *Financial Times*

"Müzik ve matematik hayatımın olmazsa olmazlarıdır, bu yüzden ekonomiye de hep bir yakınlık duymuşumdur. Böyle diyorum ama ekonomi konulu bir kitabın bu kadar ilgiyle okunabileceğini, okumanın bir maceraya dönüşeceğini hiç düşünmemiştim."

Quincey Jones, müzisyen ve yapımcı

Tomáš Sedláček (1977) Çek Cumhuriyeti'nde Ulusal Ekonomik Konsey'in kurucu üyelerindendir. Karlovy Üniversitesi'nde felsefe ve ekonomi dersleri vermektedir. Komünizmin çöküşünün ardından ilk Çek başkanı olan Václav Havel'e, sonrasında Ekonomi Bakanlığı'na danışmanlık yapmıştır. Çek Cumhuriyeti'ndeki en büyük bankalardan birinin baş makroekonomistidir. Köşe yazarlığı da yapan Sedláček, ülkesinde tanınmış bir radyo ve televizyon yorumcusudur.

9 786053 329800

KDV dahil fiyatı
36 TL